

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαιολογία και Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου: από την Απώτατη Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα».

Ειδίκευση: Προϊστορική Αρχαιολογία.

Τα Ταφικά Μνημεία και οι Ταφικές Πρακτικές στην αρχαία Πάφο κατά την Υστεροκυπριακή περίοδο.

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Δημήτριος Γαβριήλ

Τριμελής επιτροπή

Κωνσταντίνος Κοπανιάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαιολογίας
Ανατολικής Μεσογείου, ΕΚΠΑ.

Μαρία Ιακώβου, Καθηγήτρια Προϊστορικής και Πρωτοϊστορικής
Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Άρτεμης Γεωργίου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Αθήνα, 2022.

*Ομως ξαφνικά ένας ήλιος έσκισε τα
σύννεφα
η θάλασσα έγινε πάλι γαλάζια
ζωντάνεψε πάλι η ψυχή μου
κι εξακολούθησα τον περίπατό μου.*

Στους ήλιους μου.

Περιεχόμενα

Συντομεύσεις	
Χρονολογικός Πίνακας.....	
Ευχαριστίες.....	i
Περίληψη.....	iv
Abstract	v
 Εισαγωγή	1
 Κεφάλαιο 1º Η Ιστορία της Έρευνας.....	5
1.1 Η εποχή των περιηγητών και των πρώιμων εξερευνήσεων.....	5
1.2 Η πρώτη αρχαιολογική εξερεύνηση από το Cyprus Exploration Fund και η αποστολή του Βρετανικού Μουσείου.	7
1.3 Οι Βρετανικές αποστολές συνεχίζονται.	8
1.4 Η Γερμανό-Ελβετική αποστολή.....	9
1.5 Επιφανειακή έρευνα από το Πανεπιστήμιο Brock.	11
1.6 Οι έρευνες του Τμήματος Αρχαιοτήτων.....	12
1.7 Οι αρχαιολογικές έρευνες του Πανεπιστημίου Κύπρου.....	13
1.8 Η αποστολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.....	16
 Κεφάλαιο 2º Το αίνιγμα της Alašiya: Από την ιεραρχία στην ετεραρχία και την εντοπιότητα.....	17
2.1 Γραπτές Μαρτυρίες.	17
2.2 Αρχαιολογικές μαρτυρίες και το Κυπριακό Τοπίο.....	21

Κεφάλαιο 3º Από την Αυγή έως τη Δύση.	24
3.1 Η μακροϊστορία των τάφων της Κύπρου.....	24
Κεφάλαιο 4º Πρώτη Μικρο-Κλίμακα.....	38
4.1 Η θέση των τάφων μέσα στο τοπίο της υδρολογικής λεκάνης και των Κουκλιών.	38
Κεφάλαιο 5º Δεύτερη Μικρο-Κλίμακα.....	43
5.1 Τα προβλήματα του ταφικού δείγματος	43
5.2 Τα ταφικά μνημεία.	44
Κεφάλαιο 6º Τρίτη Μικρο-Κλίμακα.....	53
6.1 Οι νεκροί των ταφικών μνημείων.....	53
Κεφάλαιο 7º Τέταρτη Μικρο-Κλίμακα.....	59
7.1 Μέθοδος ανάλυσης των κτερισμάτων.	59
7.2 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την ΥΚ I περίοδο.....	60
7.3 Οι πρακτικές.....	71
7.4 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.....	79
7.5 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την ΥΚ II περίοδο.	84
7.6 Οι πρακτικές.....	92
7.7 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.....	102
7.8 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την ΥΚ IIIΓ-ΙΙΙΑ περίοδο.	105
7.9 Οι πρακτικές.....	121
7.10 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.....	145

Κεφάλαιο 8º Συμπεράσματα και νέες κατευθύνσεις.	156
Βιβλιογραφικές συντομίες	163
Βιβλιογραφία	165
Κατάλογος Εικόνων	210
Παράρτημα I	224
Παράρτημα II	229
Παράρτημα III	264

Συντομεύσεις

YEX

Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΠΕΣ

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

ΠΚ

Πρωτοκυπριακή

MK

Μεσοκυπριακή

YK

Υστεροκυπριακή

KΓ

Κυπρο-Γεωμετρική

KA

Κυπρο-Αρχαϊκή

KK

Κυπρο-Κλασική

Χρονολογικός Πίνακας¹

Σχετική χρονολόγηση	Χρονολογήσεις κατά προσέγγιση (π.Χ.)
Πολιτισμός της Φιλιάς	2500/2400-2200
Πρώιμη Εποχή του Χαλκού	
Πρωτοκυπριακή I-III	2200-2100/2050
Μέση Εποχή του Χαλκού	
Μεσοκυπριακή I-II	2100/2050-1800 (έως περίπου 1750)
Μεσοκυπριακή III	1750-1650
Υστερη Εποχή του Χαλκού	
Υστεροκυπριακή IA	1650-1550
Υστεροκυπριακή IB	1550-1450/1425
Υστεροκυπριακή IIA	1450/1425-1375
Υστεροκυπριακή IIB	1375-1340/1325
Υστεροκυπριακή IIIA	1340/1325-1200
Υστεροκυπριακή IIIB	1200-1100
Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου	
Υστεροκυπριακή IIIB	1100-1050
Κυπρο-γεωμετρική I	1050-950
Κυπρο-γεωμετρική II	950-900
Κυπρο-γεωμετρική III	900-750

¹ Για τις χρονολογήσεις των ΠΚ-ΜΚ φάσεων βλ. Manning 2014. Αντίστοιχα, για την ΥΚ περίοδο βλ. Crewe (2007, 5) και Knapp (2013, 521).

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία ήταν το αποτέλεσμα χρόνιας προσπάθειας, ατέλειωτης μελέτης και μεγάλης αντοχής στις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν και ξεπεράστηκαν. Τίποτε δεν θα είχα φέρει εις πέρας χωρίς τη δύναμη, την αγάπη και την υποστήριξη των αγαπημένων μου προσώπων. Πρώτα θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου που υπήρξε ο μεγαλύτερος αρωγός μου καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Το περιεχόμενο λίγων γραμμάτων δεν είναι αντάξιο της ανιδιοτελούς προσφοράς, της υπομονής και της απεριόριστης αγάπης των γονιών μου και της αδελφής μου. Προς αποφυγήν τόμου, σας ευχαριστώ από καρδίας.

Η βοήθεια και η υποστήριξη της εγκάρδιας φίλης και συναδέλφου, Ιωάννας Ντερτίμα ήταν καθοριστικές στην ολοκλήρωση των σπουδών μου. Εύχομαι να ψυχαγωγηθεί με τα κυπριακά τοπωνυμία, στα οποία βρίσκει μεγάλο ενδιαφέρον. Με εφάμιλλο ενδιαφέρον ελπίζω να αναγνώσει τη διπλωματική μου, η φίλη και συνάδελφος, Ήρω Κοτσάνου. Με τιμάει η αγάπη σας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην τριμελή μου επιτροπή. Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, καθηγητή Κωνσταντίνο Κοπανιά. Για τις συμβουλές του, τη διδασκαλία του και την υπομονή του, τον ευχαριστώ πολύ. Εξίσου μεγάλες και θερμές ευχαριστίες οφείλω να δώσω στην καθηγήτρια Μαρία Ιακώβου και την καθηγήτρια Άρτεμη Γεωργίου. Η γνωριμία μας συνέβη σύντομα αλλά η εμπιστοσύνη που μου δείξατε ήταν μεγάλη. Για τις γνώσεις, τις διδασκαλίες και τη συμβολή σας στην αρχαιολογία, είμαι βαθιά ευγνώμων.

Καταληκτικά, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω σε μία σειρά ερευνητών, των οποίων τη βοήθεια χρειάστηκα και μου την παρείχαν απλόχερα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Α' Αρχαιολογικό Λειτουργό του Τμήματος Αρχαιοτήτων, Δρ. Ευστάθιο Ράπτου, ο οποίος μου μετέφερε σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση και την τοποθεσία ορισμένων τεχνέργων και σκελετικών καταλοίπων από τους τάφους στα Τερατσούδια. Ακολούθως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστήμιου Κύπρου, Δημήτριο Μιχαηλίδη. Οι συμβουλές του και η συμβολή του στην κυπριακή αρχαιολογία δεν θα ξεχαστούν ποτέ. Ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον ομότιμο καθηγητή, Peter Fischer, ο οποίος μου γνωστοποίησε αδημοσίευτα δεδομένα για την ανεκτίμητη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ. Για τις

συζητήσεις μας δεν είμαι παρα υπόχρεος. Πολλές και θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Trinity, Nicolle Hirschfeld και τη μεταδιδακτορική ερευνήτρια Cassie (Cassandra) Donnelly. Οι συζητήσεις μας για τα κεραμικά σύμβολα (pot-marks) ήταν διαφωτιστικές και οι συμβουλές σας, πολυτιμότατες. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια Jennifer Webb για τη γνώμη της, τη γνώση της και την τεράστια προσφορά της στην κυπριακή αρχαιολογία. Οφείλω να την ευχαριστήσω και για τη γνωριμία μου με τον μεταπτυχιακό φοιτητή, Paolo Tripodi, ο οποίος διαπραγματεύεται τις φθορές και τις χρήσεις των ΠΚ/ΜΚ μαχαιριών/εγχειριδίων. Την διπλωματική του περιμένω να την διαβάσω με μεγάλη ανυπομονησία. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την ερευνήτρια Priscilla Keswani. Το πολυσχιδές έργο της, η απίστευτη συνεισφορά της στην κυπριακή αρχαιολογία και οι συμβουλές της θα μείνουν για πάντα χαραγμένες μέσα μου.

Περίληψη

Αν και το ταφικό δείγμα της Κύπρου είναι πλούσιο σε όλες τις φάσεις της Εποχής του Χαλκού, η κυπριακή αρχαιολογία του θανάτου αποτελεί ένα σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο. Πέραν λίγων άρθρων, η διατριβή και η μεταγενέστερη μονογραφία της Priscilla Keswani είναι τα μοναδικά έργα που διαπραγματεύονται σε δευτερογενές στάδιο, τα ταφικά έθιμα της Κύπρου μακροϊστορικά και υπερτοπικά. Παρότι η ανάλυση της καταπιάνεται με την κοινωνική σημασία των ταφικών πρακτικών, δεν εξαντλεί τους εντόπιους, κοινωνικούς μηχανισμούς που οδήγησαν στη διαμόρφωση των διακριτών, πολιτισμικών ταυτοτήτων στις διαφορετικές περιφέρειες της μεγαλονήσου.

Η παρούσα διπλωματική εργασία στρέφεται σε αυτή την κατεύθυνση και χρησιμοποιεί σαν μελέτη περίπτωση τη θέση Κούκλια-Παλαίπαφος. Προκειμένου να αναλυθούν οι παφιακές, ταφικές πρακτικές της Υστεροκυπριακής περιόδου, επιστρατεύονται τέσσερις, συναφείς μικρο-κλίμακες που αφορούν στο νεκρικό τοπίο, τις ταφικές κατασκευές, τα σώματα και τα κτερίσματα. Οι τέσσερις αυτές κατηγορίες που εμπλέκονται ενεργά μεταξύ τους, διερευνώνται με σκοπό την εξέταση της κοινωνικής σημασίας των ταφικών ζωνών και των ταφικών μνημείων, των χωρητικών δυνατοτήτων των ταφικών κατασκευών, της συνθετότητας των ταφικών προγραμμάτων, της κοινωνικής αξίας των νεκρών και των προγόνων καθώς και της πιθανών κοινωνικοπολιτικών μεταμορφώσεων του οικισμού καθ' όλη τη διάρκεια της Υστεροκυπριακής περιόδου. Απότερος στόχος είναι η απάντηση του διττού ερωτήματος: *Γιατί οι Πάφιοι έθαβαν και τιμούσαν με αυτούς τους τρόπους τους νεκρούς τους και πως οι ταφικές πρακτικές βοήθησαν στη ιδεολογική και κοινωνική συνοχή της υδρολογικής λεκάνης;*

Abstract

Even though the mortuary record of Cyprus is quite rich during all phases of the Bronze Age, the Cypriote Archaeology of Death remains a relatively unexplored field. Apart from a number of articles, the dissertation and later monograph of Priscilla Keswani are the only published secondary analysis which deals with Cyprus' mortuary practices in a broad geographical and chronological scale. Despite her focus on the social value of the mortuary practices, she largely disregards the regional social mechanisms which constituted the discrete, cultural identities in different parts of the island.

The present master thesis moves towards this direction and deploys the site of Kouklia-*Palaepaphos* as a case study. In order to analyze the Paphian mortuary practices, the utilization of, at least, four minor scales of analysis which pertain to the death-scape, the mortuary structures, the bodies and the grave goods is considered essential. These four categories which are heavily entangled with one another, are investigated for the purpose of approaching the social meanings behind the mortuary settings and monuments, the spatial capabilities of the mortuary structures, the complexity of the sepulchral programs, the social value of the ancestors and the possible, socio-political transformations of the settlement during the *longue durée* of the Late Cypriote period. This thesis aspires to have moved closer to the two-fold question: *Why did the Paphians bury and celebrate their dead under specific conditions and how did the mortuary practices impact the ideological and social cohesion of the hydrological basin?*

Εισαγωγή

Η Πάφος εντοπίζεται στη ΝΔ Κύπρο, κοντά στο σύγχρονο χωριό Κούκλια και τον ποταμό Διάριζο, ο οποίος διαρρέει το ανατολικό τμήμα της υδρολογικής λεκάνης της Πάφου. Η θέση συγκαταλέγεται σε μία από τις μακροβιότερες θέσεις του νησιού με αρχαία ιστορία που εκτείνεται αρκετές εκατοντάδες χρόνια. Ως αποτέλεσμα αυτού, το σύγχρονο χωριό των Κουκλιών βρίθει με αρχαιότητες. Είναι αναμενόμενο, λοιπόν, ότι το ξεμπέρδεμα των διαφορετικών ιστορικών περιόδων και η σύνθεση μίας προσεκτικής ιστορικής και αρχαιολογικής μελέτης που αφορά σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, αποτελούν μεγάλες προκλήσεις για το σύγχρονο ερευνητή.

Η κατανόηση της σύνθετης φυσικής τοπογραφίας των Κουκλιών είναι απαραίτητη για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του οικισμού και της πιθανής σχέσης που υπήρχε μεταξύ των λίγων, διάσπαρτων ορατών μνημείων του τοπίου². Μία πρώτη, ευρηματική περιγραφή επιχειρήθηκε από την Ιακώβου, η οποία παρομοίασε την περιοχή με το εσωτερικό μίας βαθιάς φιάλης³. Τα υψηλότερα σημεία αυτής είναι τα τέσσερα, σχεδόν ισοϋψή, οροπέδια του *Mártσελλου*, του *Xatζηαπτουλλά*, της *Μάντισσας* και των *Αλωνιών* πάνω στο οποίο πατά το διάσημο *Iερό της Κύπριδος*. Τα όρια των οροπεδίων κατέληγαν σε απότομες πλαγιές, οι οποίες με την σειρά τους απέληγαν σε βαθιές κοιλάδες ή ξερές λίμνες. Ως εκ τούτου, τα οροπέδια διαχωρίζονταν το ένα με το άλλο, διατηρώντας «τη φυσική ακεραιότητα και τη λειτουργική ταυτότητα τους»⁴.

Παρότι οι μύθοι θέλουν την ίδρυση του οικισμού και ενός εκ των διασημότερων ιερών του αρχαίου κόσμου να συνδέεται με εμβληματικές μορφές όπως ο Τεγεάτης Αγαπήνορας και ο Κινύρας, ο ιδρυτικός ορίζοντας της Πάφου τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1700/1650 π.Χ. Σύμφωνα με την Ιακώβου, ο οικισμός της Πάφου, τουλάχιστον στις αρχές του, είχε τη μορφή ενός συνοικισμού και λειτουργούσε ως πυλίδα για την εξαγωγή κυπριακού χαλκού⁵. Κατά το 13-2^ο αι. π.Χ. αποτελούσε το ισχυρό διοικητικό κέντρο μίας μεγάλης πολιτικής οντότητας, η οποία μάλλον συνέπιπτε με την υδρολογική λεκάνη της Πάφου. Η συγκέντρωση μεγάλου πλούτου

² Iacovou 2008^a, βλ. επίσης Georgiou 2015^a, 47-8.

³ Iacovou 2008^a, 274.

⁴ Iacovou 2008^a, 274.

⁵ Iacovou 2007^c, 2012^a, 2013^a, 2014^a, 2019^c; Ιακώβου 2017^a.

αντανακλάται στις ταφές της περιόδου και την ίδρυση του μεγαλιθικού Ιερού, το οποίο κατονομάζεται από τον Όμηρο στην Ιλιάδα ως *Ierό της Κύπριδος* και στην Οδύσσεια ως *Ierό της Αφροδίτης*⁶.

Η ευρωστία της Πάφου δεν αποδείχθηκε περιστασιακή. Κατά την Εποχή του Σιδήρου, διατηρήθηκε ως έδρα ενός ανθεκτικού και ισχυρού βασιλείου, το οποίο επιβίωσε ως στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., όταν πέρασε πλέον υπό την κυριαρχία των Πτολεμαίων⁷. Ήδη από τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ., καταγράφονται τα ονόματα δύο βασιλέων της Πάφου, του Ακέστορα και του Ετέανδρου⁸. Το όνομα Ετέανδρος γνωστοποιείται και από το διάσημο πρίσμα του Εσσαρχαδόνα, στο οποίο η Πάφος (Pappa) καταγράφεται ως ένα από τα δέκα βασίλεια της Κύπρου κατά τον 7^ο αι. π.Χ.⁹. Τα αρχικά του ονόματος αρκετών βασιλέων καταγράφονται σε αργυρούς σιγλούς ενώ το επιγραφικό υλικό του οικισμού μας διαφωτίζει για τους βασιλείς του 6^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰. Βάσει των επιγραφών που διαθέτουμε, πρέπει να σημειωθεί ότι οι βασιλείς προσδιορίζονται ως ιερείς της Άνασσας κατά τον 4^ο αι. π.Χ.¹¹.

Ο τελευταίος βασιλιάς της Πάφου και ιερέας της Άνασσας, Νικοκλής, κατά πάσα πιθανότητα, μετακίνησε την έδρα του βασιλείου της Πάφου, 12 χλμ. βορειοδυτικότερα των Κουκλιών. Η μετατόπιση της βασιλικής πρωτεύουσας, μάλλον, υπαγορεύθηκε από τα γεωπολιτικά και οικονομικά προνόμια που προσέφερε η στρατηγική θέσης της Νέας Πάφου¹². Σύμφωνα τη Mlynarczyk¹³, η διαδικασία αυτή, μάλλον, ολοκληρώθηκε από τον Πτολεμαίο Σωτήρα μεταξύ του θανάτου του Νικοκλή και την κατάκτηση της Κύπρου από το Δημήτριο Πολιορκητή. Πριν τη σύγκρουση του Δημήτριου του Πολιορκητή και του Πτολεμαίου I, η Κύπρος είχε ήδη βιώσει την κατάλυση των βασιλείων της από τον Πτολεμαίο Σωτήρα και την μεταμόρφωση της σε «ενοποιημένο αυτοκρατορικό κτήμα...ή στρατηγείο»¹⁴. Από αυτό περίπου το χρονικό σημείο και εξής, η Αρχαία Πάφος έγινε γνωστή ως *Παλαίπαφος*. Πρώτος ο

⁶ Naf 2013, 16-18.

⁷ Iacovou 2006^a 2008^a 2008^b 2008^y 2012^a 2013^a 2013^b 2014^a 2019^c Iakówbu 2017^a.

⁸ Iakówbu 2006^c 2008^a 2017, 193^c Σατράκη 2012, 391.

⁹ Σατράκη 2012, 214-6.

¹⁰ Iakówbu 2017^a, 193-4^c Σατράκη 2012, 393-5.

¹¹ Σατράκη 2012, 394-5^c Iakówbu 2017^a, 193^c βλ. επίσης Maier 1989.

¹² Βλ. Mlynarczyk 1990^c Iacovou 2012^a 2013^a 2014^a 2019^c Papantoniou 2013^c Iakówbu 2017^a.

¹³ 1990, 94.

¹⁴ Papantoniou 2012^c 2013.

Στράβωνας¹⁵ παρέχει μία λεπτομερή περιγραφή της τοποθεσίας της Παλαιπάφου και ακολούθως τη διαχωρίζει από τη Νέα Πάφο, επισημαίνοντας τα εξής:

«[...] ὅσον ἐν δέκα σταδίοις ὑπὲρ τῆς θαλάττης ἴδρυμένη, ὕφορμον ἔχουσα καὶ ἵερὸν ἀρχαῖον τῆς Παφίας Ἀφροδίτης... εἴθ' ἡ Πάφος, κτίσμα Ἀγαπήνορος καὶ λιμένα ἔχουσα καὶ ἵερὰ εῦ κατεσκευασμένα: διέχει δὲ πεζῇ σταδίους ἔξήκοντα τῆς Παλαιπάφου, καὶ πανηγυρίζουσι διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης κατ' ἔτος ἐπὶ τὴν Παλαίπαφον ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξὶν συνιόντες καὶ ἐκ τῶν ἄλλων πόλεων.».

Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, η Παλαίπαφος δεν ήταν παρά μία κωμόπολη, η φήμη της οποίας πήγαζε από το Ιερό της. Μετά τον 3^ο αι. π.Χ., το Ιερό είχε μεταλλαχθεί σε ένα παγκυπριακό Ιερό, το οποίο συσχετίζόταν με τις προπαγανδιστικές επιδιώξεις των Πτολεμαίων και μετέπειτα των Ρωμαίων¹⁶. Η χρήση του Ιερού έσβησε σταδιακά με την εγκαινίαση και την εδραίωση του Χριστιανισμού αλλά σύμφωνα με το Maier¹⁷ αυτό δεν σήμανε το τέλος του οικισμού. Η παρουσία μίας χριστιανικής κοινότητας στην Παλαίπαφο επιβεβαιώνεται τόσο από τις αρχαιολογικές όσο και τις επιγραφικές μαρτυρίες. Το αρχαιολογικό και επιγραφικό κενό από τον 8^ο ως το 11^ο αι. μ.Χ. καταδεικνύει την έκπτωση του οικισμού σε χωριό μικρής σημασίας. Από το 12^ο αι. και εξής, η οικονομία της Παλαιπάφου, πλέον, γνωστή ως Κουβούκλια, θα αναβιώσει κυρίως εξαιτίας της βιομηχανίας ζαχαροκάλαμου. Η εντατική παραγωγή ζάχαρης, όπως αναφέρει η Ιακώβου¹⁸, πρέπει να ήταν «η τελευταία πολιτική οικονομία που λειτούργησε αποδοτικά, τουλάχιστον για το παράκτιο τμήμα της επαρχίας Πάφου, πριν από τη σύγχρονη περίοδο». Έκτοτε, τα Κού(-βού)κλια έγιναν ένα οθωμανικό τσιφλίκι και «αφέθηκαν στο έλεος μιας δεδομένα ανήμπορης αγροτικής οικονομίας»¹⁹.

Ο αρχικός στόχος της παρούσας έρευνας αφορά σε μία συνθετική και λεπτομερή εξέταση των τάφων του πρώτου ορίζοντα πολιτειακής οργάνωσης²⁰ στα Κουύκλια και την υπόλοιπη υδρολογική λεκάνη της Πάφου. Η αξιοποίηση των διάσπαρτων, προβληματικών τάφων και των οικισμών στην υδρολογική λεκάνη επιδιώκει (όσο είναι εφικτό) να ρίζει φως στη διαμόρφωση των κοινωνικοπολιτικών

¹⁵ 14.6.3. Για αναφορές στην Παλαίπαφο βλ. επίσης Naf 2013.

¹⁶ Papantoniou 2012-2013; Iakobou 2017^a, 194; Iacovou 2019.

¹⁷ 2004, 27-8.

¹⁸ 2017, 196.

¹⁹ Iakobou 2017^a, 196.

²⁰ Βλ. Σατράκη 2012.

σχέσεων μεταξύ του κέντρου των Κουκλιών-Παλαιάφος και της περιφέρειας της καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕΧ.

Το ταφικό δείγμα στα Κουκλιά είναι οι μοναδικές αρχαιολογικές μαρτυρίες που επιτρέπουν τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τους κοινωνικούς μηχανισμούς που δρούσαν εσωτερικά του οικισμού. Στα πλαίσια αυτά, θα αναλυθούν: α) η σχέση του τοπίου και της ταφικής αρχιτεκτονικής με τις ταφικές πρακτικές, β) η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του οικισμού και γ) η διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας στα Κουκλια ανά περίοδο. Η απόπειρα προσέγγισης αυτών των θεμελιωδών ερωτημάτων, καταληκτικά, θα επιχειρήσει να δώσει σάρκα και οστά στην παφιακή εντοπιότητα και να απαντήσει στο ερώτημα: *Γιατί οι Πάφιοι έθαβαν και τιμούσαν με αυτούς τους τρόπους τους νεκρούς τους;*

Προκειμένου να απαντηθούν αυτά τα στοχευμένα ερωτήματα, η ανάλυση των τάφων θα πραγματοποιηθεί σε τέσσερις, διαφορετικές αλλά συναφείς μικρο-κλίμακες. Αυτές αφορούν α) το τοπίο και τη χωροταξία, β) την αρχιτεκτονική των ταφικών μνημείων, γ) τα νεκρά σώματα και δ) τα κτερίσματα τους.

Κεφάλαιο 1^ο Η Ιστορία της Έρευνας.

1.1 Η εποχή των περιηγητών και των πρώιμων εξερευνήσεων.

Ήδη από το πρώτο μισό του 16^{ου} αι., οι Ludwig Tschudi και Francesco Attar ταύτισαν τα ερείπια που εδράζονταν σε μία ψηλή περιοχή των Κουκλιών με το *Ierό της Αφροδίτης*²¹. Αν και η ανεύρεση άργησε να επηρεάσει τις περιηγήσεις των λόγιων ταξιδιωτών, ένας νεαρός λόγιος ονόματι, Joseph von Hammer-Purgstall, σχεδίασε και περιέγραψε αδρομερώς τα ορατά κατάλοιπα του Ιερού στις αρχές του 19^{ου} αι.²². Το ενδιαφέρον του, ωστόσο, δεν εστίασε αποκλειστικά στο *Ierό της Αφροδίτης*. Η εξερευνητική του δράση συμπεριέλαβε ένα μεγάλο, λαξευτό, θαλαμοειδή τάφο της ΚΚ περιόδου στην τοποθεσία *Αρκάλου* καθώς και ένα λάκκο, γεμάτο με αρχιτεκτονικά μέλη στη θέση *Στυλλάρκα*. Από την περιγραφή του Hammer διαπιστώνεται ότι ο τάφος που είναι ευρέως γνωστός υπό το όνομα *Σπήλαιο της Ρήγανας*, είχε συληθεί ήδη πριν από το 1802. Ακολούθως, μερίμνησε για την αντιγραφή και τη δημοσίευση μίας κυπροσυλλαβικής επιγραφής που ανακάλυψε στον τάφο αλλά άφησε *in situ*²³.

Τέσσερα χρόνια μετά την επίσκεψη του Hammer στα Κούκλια, ο Ισπανός περιηγητής ονόματι Domingo Badia y Leiblich (γνωστός και με το ψευδώνυμο Ali Bey al Abbassi) επισκέφθηκε το *Ierό της Αφροδίτης* και έμεινε έκθαμβος από το «κολοσσιαίο έργο» που φαίνεται ότι «κτίσθηκε από γιγαντιαία χέρια»²⁴. Ο ίδιος παρήγγειλε τη δημιουργία μίας κάτοψης και μίας λεπτομερούς τομής του τεμένους ενώ περιέγραψε εν συντομίᾳ τις αρχαιότητες που βρέθηκαν εντός και περιμετρικά του Ιερού²⁵. Είναι φυσικό, λοιπόν, ότι το βλέμμα του θα στρεφόταν και στη γειτονική, μεγαλοπρεπή Έπαυλη των Λουζινιάν, η οποία «αποτελούταν από μία μεγάλη αυλή που περιβαλλόταν από στάβλους και αποθήκες»²⁶.

Στο πέρας του 19^{ου} αι., πολλοί περιηγητές επισκέφθηκαν τα Κούκλια, καταγράφοντας αρχαιολογικά λείψανα διαφόρων περιόδων, άλλοτε με σχετικά λεπτομερή και άλλοτε με ευφάνταστο τρόπο. Την ίδια στιγμή, τα αρχαία μνημεία της

²¹ Maier και Karageorghis 1984, 15-6· Maier και Von Wartburg 1988, 275-6· Maier 2001, 70· 2004, 31.

²² Maier και Von Wartburg 1988, 276-7· Maier 2001, 70-1· 2004, 31-2.

²³ Maier 1992, 10-1· 2001, 71.

²⁴ Maier 2001, 71.

²⁵ Maier και Karageorghis 1984, 16· Maier 2001, 71-2· 2004, 32·

²⁶ Maier 2001, 73.

περιοχής υπέφεραν από συστηματικές τυμβωρυγίες και αποσπάσεις οικοδομικού υλικού. Σύμφωνα με γραπτές πηγές, εντατικές καταστροφές και συλήσεις των αρχαίων μνημείων λάμβαναν χώρα στα Κούκλια ήδη από την Ενετοκρατία αν όχι νωρίτερα. Ο Etienne de Lusignan, φερειπείν, ανέφερε ότι: «[...] στα Κούκλια βρίσκονται αρκετές αρχαιότητες και πολύτιμα αντικείμενα μέσα σε αρχαίους τάφους» ενώ ο Friedrich von Löher, 300 χρόνια αργότερα, σχολίασε ότι: «[...] με μεγάλη δυσκολία η μία πλευρά του πύργου αφαιρέθηκε αλλά οι αναμενόμενοι θησαυροί δεν προέκυψαν»²⁷.

Η πρώτη αρχαιολογική εξερεύνηση των Κουκλιών πραγματοποιήθηκε από το Ludwig Ross το 1845. Ο τελευταίος βρήκε λίγο ενδιαφέρον στο Ιερό καθώς θεώρησε ότι «η σημασία των λειψάνων του πιθανού Ιερού της Φοινικικής Αφροδίτης υπερεκτιμήθηκε από τους προηγούμενες ερευνητές»²⁸. Το Ιερό και το Σπήλαιο της Ρήγαινας εξακολουθούσαν να λειτουργούν ως αρχαιολογικοί φάροι που έλκυαν νέους επισκέπτες. Ιδιαίτερης σημασίας αποδείχθηκε η επίσκεψη του Marie de Vogüé, ο οποίος μετέφερε στο Λούβρο την επιγραφή που είχε καταγράψει ο Hammer 60 χρόνια πριν. Μαζί με την επιγραφή του Hammer βρέθηκε άλλη μία ταφική επιγραφή, η οποία μεταφέρθηκε ομοίως στην ακτή της Πάφου και από εκεί στο Μουσείο του Λούβρου. Και οι δύο λίθινες πλάκες έφεραν τα ονόματα δύο βασιλέων της Πάφου, αυτά του Τιμοχάρη και του Εχέτιμου²⁹.

Ακολούθως, ο διάσημος, Αμερικάνος πρόξενος, ονόματι Luigi Palma di Cesnola επισκέφθηκε την Πάφο για πρώτη φορά το 1869 και επέστρεψε στη θέση το 1874 και το 1875³⁰. Σύμφωνα με το Hogarth³¹, ο Cesnola συχνά υπερέβαλλε στον απολογισμό των ανασκαφών του. Εντούτοις, σύμφωνα με τις περιγραφές του, δραστηριοποιήθηκε στο χώρο του Ιερού και του Μεσαιωνικού κάστρου των Λουζινιάν³².

²⁷ Για τις αναφορές βλ. Maier και Von Wartburg 1985^a, 142· 1988, 278· Maier 1997, 128· 2001, 73· 2004, 31· βλ. επίσης Cesnola 1877, 205-6, 213· Georgiou 2015^b, 7 Ιουλίου.

²⁸ Maier και Von Wartburg 1988, 278· Maier 2001, 73· 2004, 32-3.

²⁹ Masson 1983· Maier και Von Wartburg 1988, 277· Maier 2001, 73· 2004, 33· Σατράκη 2012, 394-5.

³⁰ Cesnola 1877, 204-8.

³¹ 1899, 18-9 υποσ. 1· βλ. επίσης Maier και Von Wartburg 1988, 278· Maier 2001, 73.

³² Cesnola 1877, 204-16.

1.2 Η πρώτη αρχαιολογική εξερεύνηση από το Cyprus Exploration Fund και η αποστολή του Βρετανικού Μουσείου.

Ένα χρόνο μετά την έκδοση του βιβλίου του Cesnola, η Κύπρος πέρασε υπό τη διοίκηση της Αγγλίας. Η κατοπινή ίδρυση της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα και η Αγγλοκρατία στην Κύπρο επέτρεψε στους Βρετανούς αρχαιολόγους να συμπεριλάβουν τη μεγαλόνησο στους προορισμούς που επεδείκνυαν κάποιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον³³.

Το όραμα και η πρωτοβουλία ορισμένων ανθρώπων, όπως του Francis H. Guillemard και του Elliott Bovill, γρήγορα οδήγησαν στη δημιουργία του ερευνητικού προγράμματος, Cyprus Exploration Fund (CEF). Ο Ernest Gardner που διετέλεσε ως πρώτος διευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, έμελλε να επιβλέψει τις ανασκαφές του CEF και οι φοιτητές της σχολής θα συμμετείχαν στις ανασκαφές³⁴.

Πλέον το 1888, οι εργασίες ξεκίνησαν στα Κούκλια στις θέσεις Αργαρό (εναλλακτικό όνομα για τη θέση Αρκάλου³⁵) και Ξύλινος/Ξερολίμνη. Και στις δύο θέσεις εξερευνήθηκε ένας άγνωστος αριθμός τάφων, οι οποίοι βρέθηκαν συλημένοι³⁶. Οι ανασκαφείς δεν άργησαν να μεταφέρουν τη σκαπάνη στο χώρο του Ιερού, ο οποίος σύμφωνα με τους ίδιους, εκκαθαρίστηκε και ανασκάφηκε ως το φυσικό βράχο σε διάστημα τριών μηνών³⁷. Μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, η αποστολή είχε επανδρωθεί με αρκετούς εργάτες και ανέσκαπτε παράλληλα αρκετές θέσεις της περιοχής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εξερεύνηση πολλών ανέπαφων ή συλημένων τάφων στις θέσεις Ξύλινος/Ξερολίμνη, Αλώνια, Φωνές και Αρκάλου³⁸. Οι τάφοι αυτοί πιθανότατα χρονολογούνται από την ΠΕΣ έως την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο³⁹.

Μετά από μία δεκαετία, η αρχαιολογική εξερεύνηση των Κουκλιών συνεχίστηκε από τους Francis Bertram Welch και Percy Christian, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την αιγίδα του Βρετανικού Μουσείου⁴⁰. Η αποστολή του Βρετανικού

³³ Gill 2011, 157.

³⁴ Gill 2011, 157-8.

³⁵ Bl. Maier 1992, 9.

³⁶ Hogarth κ.ά. 1888, 159-60.

³⁷ Hogarth κ.ά. 1888, 160-9.

³⁸ Hogarth κ.ά. 1888.

³⁹ Bl. Maier και Karageorghis 1984· Maier 2004· Kiely 2015.

⁴⁰ Για την πιο ενημερωμένη περιγραφή της αποστολής βλ. Kiely 2015, 63-7.

Μουσείου που διήρκησε περίπου μία εξαετία (1893-9), είχε ως στόχο τη διάνθιση των συλλογών του με πολύτιμα κτερίσματα. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι οι δύο απεσταλμένοι του επικεντρώθηκαν αποκλειστικά σε τάφους. Δυστυχώς, έκριναν ανεπαρκή τα ευρήματα στα Κούκλια και δεν συνέταξαν καταλόγους για τους τάφους που εξερεύνησαν. Χάριν στο έργο του Maier⁴¹ και του Kiely⁴², μπορούμε να πιθανολογήσουμε για ορισμένες τοποθεσίες που εξερεύνησαν οι Welch και Christian. Αυτές, πιθανότατα, ήταν τα *Κάτω Αλώνια*, ο *Ξύλινος/Ξερολίμνη* και το φαράγγι *Αργάκι* που εντοπίζεται μεταξύ των *Τερατσουδιών* και της *Ελιομύλιας*.

1.3 Οι Βρετανικές αποστολές συνεχίζονται.

Μισό αιώνα αργότερα, ο επιγραφολόγος Terence Bruce Mitford και ο συνεργάτης του John Henry Iliffe εγκαινίασαν ένα ερευνητικό έργο που επρόκειτο να διαρκέσει μία πενταετία (1950-5). Αρχικά, δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν στο *Μάρτσελλο* και το Ιερό. Οι ερευνητές ήδη από τις πρώτες ανασκαφές τους θεώρησαν ότι η χρήση και των δύο οροπεδίων ξεκίνησε από την ΥΚ περίοδο⁴³. Στο *Μάρτσελλο*, αποκαλύφθηκε ένας μεγάλης έκτασης βόθρος, ο οποίος περιελάμβανε μεγάλες ποσότητες επιγραφικών, αρχιτεκτονικών και γλυπτικών αποτυμημάτων καθώς και ένα αριθμό χάλκινων και σιδερένιων όπλων. Ο βόθρος στηριζόταν από ένα περιμετρικό αναλημματικό τοίχο, ο οποίος εφάπτονταν με τον πύργο και την πύλη ενός οχυρωματικού τείχους στα νότια του. Σύμφωνα με τους Mitford και Iliffe⁴⁴, τα υπόγεια περάσματα που περνούσαν κάτω από το τείχος, φανέρωσαν τις σύνθετες οικοδομικές φάσεις και τροποποιήσεις του οχυρωματικού τείχους. Οι ανασκαφές θεώρησαν ότι οι οικοδομικές του φάσεις ξεκίνησαν από την ΥΚ περίοδο και ολοκληρώθηκαν στην ΚΚ περίοδο αν όχι αργότερα⁴⁵. Ο ιδιότυπος βόθρος του *Μάρτσελλου* ερμηνεύθηκε από τη Βρετανική αποστολή ως αποτέλεσμα της Περσικής πολιορκίας κατά την Ιωνική Επανάσταση. Πιο συγκεκριμένα, ο Mitford πρότεινε ότι το υλικό του βόθρου προήλθε από κάποιο γειτονικό ιερό, το οποίο αποδομήθηκε από τους Πέρσες προκειμένου να

⁴¹ 2001, 74-5.

⁴² Kiely 2015, 64-7.

⁴³ Mitford και Iliffe 1951, 57, 59.

⁴⁴ 1952, 39.

⁴⁵ Mitford και Iliffe 1952, 39-45.

υψώσουν πολιορκητική ράμπα⁴⁶. Έως το τέλος του 1955, ένα μεγάλο τμήμα του τείχους είχε αποκαλυφθεί. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών των ετών 1952-5 δημοσιεύτηκαν μετέπειτα από το Maier⁴⁷, ο οποίος ανέφερε ότι η χρονολόγηση του τείχους εκτεινόταν από την ΚΓ/ΚΑ έως την Ελληνιστική περίοδο.

Δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν ακόμη στις τοποθεσίες *Ασπρογή*, *Χατζηπ(ν)τουλλάς* και *Λαόνα* ενώ οι ανασκαφέις επέκτειναν το έργο τους στα νοτιοανατολικά των Κουκλιών που βρίσκεται το σπουδαίο νεκροταφείο των *Σκαλών*⁴⁸. Ακόμη, εξερευνήθηκε ο οικισμός της Νέας Πάφου στις Σαράντα Κολώνες, η θέση *Ραντίδι* καθώς και λίγοι τάφοι στο Χαλκολιθικό νεκροταφείο *Σουσκιού-Βαθύρκακας*, τη *Τίμη-Σεντούτζι του Ράφτη* και την *Αρχιμανδρίτα*⁴⁹.

Από το 1952 έως το 1954, η αναζήτηση τάφων στα Κούκλια έγινε πιο συστηματική αλλά όχι ο μόνος στόχος της αποστολής⁵⁰. Εκτός του Τάφου I της *Ασπρογής*, ανασκάφηκαν εννέα ακόμη τάφοι στην *Ασπρογή*, έντεκα τάφοι στην *Ευρετή*, 22 τάφοι στα *Καμίνια*, ένας τάφος στο *Μάρτσελλο*, τρεις τάφοι στο νεκροταφείο που εκτείνεται πίσω από τη *Λαόνα* (*Λάκκος του Σκάρνου-Χασάν Αγάς*) και ένας τάφος στο *Ξύλινο*. Δύο ακόμη τάφοι εξερευνήθηκαν στην περιφέρεια των Κουκλιών και πιο συγκεκριμένα στις θέσεις, *Άγιος Επιφάνιος* και *Άγια Βαρβάρα*⁵¹. Χάριν σε αυτές τις ανασκαφικές δραστηριότητες, υπάρχει ένα ικανοποιητικό ταφικό δείγμα για την ΥΚ περίοδο, το οποίο δημοσιεύτηκε ολοκληρωμένα μετά από περίπου 70 χρόνια, καθιστώντας δυνατή την πραγματοποίηση της παρούσας διπλωματικής⁵².

1.4 Η Γερμανό-Ελβετική αποστολή.

Το 1956, η πολιτική κατάσταση στην Κύπρο επέβαλλε την παύση των ανασκαφικών δραστηριοτήτων της Βρετανικής αποστολής. Μία δεκαετία αργότερα, τη

⁴⁶ Mitford και Iliffe 1952, 53-6.

⁴⁷ 1967, 36-48.

⁴⁸ Mitford και Iliffe 1952, 49-50, 51-2.

⁴⁹ Mitford και Iliffe 1952, 32, 50-2.

⁵⁰ Maier 1967, 33-4· Catling 1968· 1969· 2020.

⁵¹ Catling 1979.

⁵² Catling 2020.

συνέχιση της αρχαιολογικής εξερεύνησης των Κουκλιών ανέλαβε ο Franz Georg Maier, ο οποίος συνεργαζόταν με τους Mitford και Iliffe ήδη από το 1952⁵³.

Η νέα αποστολή επικεντρώθηκε αρχικά στην επανεξέταση των ευρημάτων και την περαιτέρω εξερεύνηση της BA πύλης στο *Mártσελλο*. Η διερεύνηση του μνημείου στο *Mártσελλο* αποτελούσε πάγιο στόχο καθ' όλη τη διάρκεια της αποστολής. Μετά τη διέλευση αρκετών ανασκαφικών περιόδων, ο Maier⁵⁴ επιβεβαίωσε τη πρωιμότερη χρήση του οροπεδίου στην MK III/YK I περίοδο και θεώρησε ότι η χρήση του συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της YEX. Ακολούθως, χρονολόγησε την κατασκευή του τείχους στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., συμπεραίνοντας ότι το τελευταίο περιέκλειε την Αρχαϊκή πόλη, η οποία είχε έκταση «σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή του σημερινού χωριού»⁵⁵. Κατά την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, το τείχος αποτελούταν από λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Ένα, τουλάχιστον, πέρασμα ήταν η λεγόμενη BA Πύλη, η οποία πλαισιωνόταν από δύο προμαχώνες. Στην ύστερη Αρχαϊκή περίοδο, το τείχος επενδύθηκε με λίθους και η οχύρωση ενισχύθηκε με τάφρο και πρανές⁵⁶. Οι φθιορές που προκλήθηκαν στο τείχος γύρω στο 500 π.Χ., η ράμπα και τα αντιπολιορκητικά, υπόγεια περάσματα εξακολούθησαν να συσχετίζονται με την Ιωνική Επανάσταση από το Maier⁵⁷. Το τείχος έκτοτε ερειπώθηκε έως την ανοικοδόμηση του κατά την ύστερη Κλασική περίοδο⁵⁸.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συμβολή της Γερμανο-Ελβετικής αποστολής στην περαιτέρω εξερεύνηση του *Iερού της Αφροδίτης*. Αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη διάκριση δύο ζωών για το Ιερό (Ιερό I και Ιερό II). Το Ιερό I φαίνεται ότι είχε ιδρυθεί ήδη από το 1200 π.Χ. και αποτελούταν από ένα ανοικτό τέμενος και μία υπόστυλη αίθουσα. Δυστυχώς, κανένα εύρημα δεν βρέθηκε *in situ* εκτός από τα περιεχόμενα λίγων λάκκων⁵⁹.

Ήδη από τη Βρετανική αποστολή, η τοποθεσία της *Eυρετής* είχε αναγνωριστεί ως οικιστικός χώρος του 6^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος κάλυπτε την YK νεκρόπολη⁶⁰. Η περαιτέρω έρευνα στην *Aσπρογή* και την *Eυρετή* έφερε στο φως ιδιωτικές οικίες της

⁵³ Maier 1967, 33.

⁵⁴ 2008, 185-249.

⁵⁵ Maier 2008, 142.

⁵⁶ Maier και Karageorghis 1984, 160-6· Maier 2004· 2008, 18-60·

⁵⁷ Maier και Karageorghis 1984, 192-203· 2004, 66, 70-2· 2008, 63-97.

⁵⁸ Maier και Karageorghis 1984, 209-16· Maier 2004, 65-6· 2008, 98-129.

⁵⁹ Maier και Karageorghis 1984, 81-102· Maier 2004, 39-51.

⁶⁰ Maier 1968, 92· Maier και Von Wartburg 1985^β, 103-4.

Κλασικής περιόδου και πηγάδια με οικιστικό και εργαστηριακό υλικό⁶¹. Τα Πηγάδια III και VIII που περιείχαν υλικό της ΥΚ περιόδου, δημοσιεύτηκαν μόλις το 2016⁶².

Συστηματικά ερευνήθηκαν και τα διωλιστήρια ζάχαρης στις θέσεις *Αλώνια* και *Σταυρός*, όπως και το *Σπήλαιο της Ρήγαινας*⁶³. Ακόμη, στη θέση *Αλώνια*, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε μία σειρά βυζαντινών και ρωμαϊκών μνημείων. Σωστικές ανασκαφές και έρευνες πραγματοποιήθηκαν στις τοποθεσίες *Ξύλινος*, *Μάντισσα*, *Καμίνια*, *Λάκκος του Σκάρνου*, οι οποίες απειλούνταν από παράνομες ανασκαφές ή μηχανικές επεμβάσεις⁶⁴. Η έρευνα επεκτάθηκε στη Σουσκιού, το δάσος *Ραντίδι* και τη θέση *Αχνί*⁶⁵. Και οι τρεις θέσεις εξερευνήθηκαν αργότερα από άλλες αποστολές και τουλάχιστον, ένα τμήμα του ανασκαφικού υλικού δημοσιεύτηκε είτε προκαταρκτικά είτε ολοκληρωμένα⁶⁶. Τέλος, το ανακτορικό κτήριο του *Χατζηαπτούλλα* ερευνήθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα κατά τη διετία 1991-2⁶⁷.

Αν και οι ανασκαφές της Γερμανο-Ελβετικής αποστολής ολοκληρώθηκαν το 1997, το Γερμανικό Ινστιτούτο εξακολουθεί να δημοσιεύσει ανασκαφικό υλικό από τις Βρετανικές και Γερμανο-Ελβετικές ανασκαφές στη γνωστή σειρά μονογραφιών *Alt-Paphos*.

1.5 Επιφανειακή έρευνα από το Πανεπιστήμιο Brock.

Το 1979 εγκαινιάστηκε το ερευνητικό πρόγραμμα Canadian Palaipaphos Survey Project (CPSP), έχοντας ως στόχο την αύξηση της αρχαιολογικής ορατότητας της δυτικής Κύπρου, η οποία έως τότε ήταν αρχαιολογικά μία *terra incognita*⁶⁸. Η περιοχή που ερευνήθηκε αφορούσε, κυρίως, στις λεκάνες απορροής Χαποτάμι,

⁶¹ Maier και Von Wartburg 1985^β, 108-18.

⁶² Βλ. Von Rüden κ.ά. 2016.

⁶³ Maier 1977· 1979· 1981· Maier και Von Wartburg 1983· 1986· 1991· 1997· Wartburg κ.ά. 1989· Maier κ.ά. 1994.

⁶⁴ Maier 1968· 1969· 1970· Maier και Herrin 1973· Maier και Von Wartburg 1997· Maier κ.ά. 1994.

⁶⁵ Maier και Herrin 1973· Maier 1981.

⁶⁶ Για τη Σουσκιού βλ. Peltenburg 2006· Peltenburg κ.ά. 2019. Για νέα ευρήματα στη θέση Κούκλια-Αχνί βλ. Howitt-Marshall 2012. Για τις επιγραφές από το iερό στο Ραντίδι βλ. Mitford και Masson 1983.

⁶⁷ Maier κ.ά. 1994.

⁶⁸ Rupp 2004, 63.

Διάριζος, Ξερός και Έζουσα. Συνολικά ερευνήθηκαν 579 θέσεις, οι οποίες χρονολογήθηκαν από την Ακεραμική Νεολιθική ως το Μεσαίωνα⁶⁹.

Το 1979 και το 1991, η έρευνα επικεντρώθηκε στα Κούκλια⁷⁰. Στην τελική δημοσίευση, τέσσερις θέσεις (*Λισκιόβουνο A, Λαόνα, Χατζηπαππούλλας και Αηνικολούδια A*) χρονολογήθηκαν στη Νεολιθική, τη Χαλκολιθική και την Εποχή του Χαλκού⁷¹. Ορισμένες θέσεις, όπως, η *Κοκκινόγια/Μούττη του Πύργου και Μάντρα του Παπά*, επαναχρονολογήθηκαν από τη Διακοπόλου στην Εποχή του Χαλκού⁷². Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων από τα Κούκλια χρονολογήθηκε στην Εποχή του Σιδήρου⁷³.

1.6 Οι έρευνες του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Η δραστηριοποίηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων στα Κούκλια ξεκίνησε το 1954, όταν ο συνταγματάρχης J. S. Last επόπτευσε την ανασκαφή ορισμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη *Μάντισσα*. Τα ευρήματα περιλαμβάνανε τα λείψανα ΚΚ οικιών και ένα αριθμό λάκκων, το υλικό των οποίων παραμένει ως σήμερα αδημοσίευτο⁷⁴. Στην ίδια θέση το 1960, βρέθηκε ένας ακόμη αδιατάρακτος λάκκος που περιλάμβανε αρκετά αντικείμενα της ΥΚ περιόδου⁷⁵.

Το ίδιο έτος, μία μπουλντόζα αποκάλυψε ένα θαλαμοειδή τάφο (Τάφος 1) στα *Κάτω Αλώνια*, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί κατά την Αρχαϊκή και Ρωμαϊκή περίοδο⁷⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, ένας ΥΚ ΙΙΙΒ τάφος ανασκάφηκε στην τοποθεσία *Ξερολίμνη*⁷⁷. Ο εν λόγω τάφος είχε πέσει θύμα σύλησης μαζί με άλλους τάφους στην περιοχή και οι εντατικές λαθρανασκαφές στην περιοχή εξακολουθούσαν να ζημιώνουν την κατανόηση συγκεκριμένων θέσεων, όπως ο *Χασάν Αγάς*⁷⁸.

⁶⁹ Sørensen και Rupp 1993· Rupp 2004.

⁷⁰ Rupp 2004, 64 εικ. 5.1.

⁷¹ Guldager Bilde 1983.

⁷² Diacopoulos 2004, 73 πίν. 3.

⁷³ Sørensen και Rupp 1993.

⁷⁴ Megaw 1954, 30· Maier και Von Wartburg 1985^β, 107-8.

⁷⁵ Karageorghis 1961· 1965^γ.

⁷⁶ Karageorghis 1963.

⁷⁷ Karageorghis 1967.

⁷⁸ Βλ. Karageorghis και Iacovou 1982.

Κατά το 1979, το Τμήμα Αρχαιοτήτων ενημερώθηκε για την ανακάλυψη αρκετών τάφων στη θέση Σκάλες. Το ενδιαφέρον που ήγειραν οι θαλαμοειδείς τάφοι των Σκαλών, προκάλεσε μία μεγάλης κλίμακας συστηματική ανασκαφή⁷⁹. Αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ανακάλυψη 56 τάφων και μίας πυράς. Η πλειονότητα των ταφών χρονολογήθηκε στην ΚΓ και την ΚΑ περίοδο με εξαίρεση ελάχιστες ταφές της ΚΚ και της Ελληνιστικής περιόδου⁸⁰. Από το 1995 έως το 2013, νέες ανασκαφές έλαβαν χώρα στις Σκάλες και έφεραν στο φως 20 νέους τάφους και δύο πυρές που χρονολογήθηκαν από την ΥΚ ΙΙΙΒ έως την ΚΓ ΙΙΙ περίοδο⁸¹.

Από το 1984 και εξής, το Τμήμα Αρχαιοτήτων εντατικοποίησε τις δραστηριότητες του στα Κούκλια. Συνολικά, έχει ανασκάψει και δημοσιεύσει αρκετούς, διάσπαρτους, απειλούμενους τάφους στις θέσεις *Ελιομόλια*, *Τερατσούνδια*, *Κάτω Αλώνια*, *Σκάλες*, *Πλάκες*, *Ξύλινο/Ξερολίμνη* και *Χασάν Αγάς-Λάκκος* των Σκάρνων, αυξάνοντας σημαντικά τις γνώσεις μας σχετικά με τις ταφικές πρακτικές της Εποχής του Χαλκού και του Σιδήρου⁸².

1.7 Οι αρχαιολογικές έρευνες του Πανεπιστημίου Κύπρου.

Τα Κούκλια-Παλαιόπαφος προσέλκυσαν το ενδιαφέρον της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας (EMA) του Πανεπιστημίου Κύπρου. Το ερευνητικό πρόγραμμα που βρίσκεται υπό τη διεύθυνση της Μαρίας Ιακώβου, ξεκίνησε να δραστηριοποιείται εντατικά στην περιοχή ήδη από το 2002.

Ο πρώτος στόχος του προγράμματος αφορούσε στη χαρτογράφηση των θέσεων και των μνημείων που είχαν έλθει στο φως από τις προηγούμενες εξερευνητικές αποστολές με αποτέλεσμα τη δημιουργία του ψηφιακού *Αρχαιολογικού Άτλαντα της Παλαιπάφου*. Το εγχείρημα αυτό κατόρθωσε να «συγκεντρώσει κάτω από μία οροφή ένα τεράστιο όγκο αρχαιο-πολιτισμικών πληροφοριών, που ήταν απλωμένα σε πάνω από περίπου 5 τετραγωνικά χλμ. γύρω από τα Κούκλια-Παλαιόπαφος και

⁷⁹ Karageorghis 1983, 1.

⁸⁰ Karageorghis 1983.

⁸¹ Karageorghis και Raptou 2016· 2018· 2019.

⁸² Βλ. Karageorghis και Michaelides 1990· Flourentzos 1997· 2007· Hadjisavvas κ.ά. 2001· Raptou κ.ά. 2011-2· Karageorghis και Raptou 2014· Karageorghis κ.ά. 2021.

χρονολογούνταν από την προϊστορική ως την προ-μοντέρνα περίοδο»⁸³. Το 2003 ξεκίνησε η γεωφυσική έρευνα των πολλά υποσχόμενων οικοπέδων προκειμένου να καθοριστεί η πορεία του οχυρωματικού τείχους που τόσο είχε απασχολήσει τις Βρετανικές και Γερμανο-Ελβετικές αποστολές⁸⁴. Η προσπάθεια εντοπισμού του οχυρωματικού περιβόλου που θεωρούταν ότι διέσχιζε τα οροπέδια του Μάρτσελλου και του *Xatzenaptonullá*, δημιούργησε υποψίες σχετικά με τη θέση του αστικού τοπίου⁸⁵.

Η απουσία καθοριστικών αρχαιολογικών τεκμηρίων και τα ερωτήματα που δημιουργήθηκαν από τις γεωφυσικές έρευνες, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του μακρόπνου ερευνητικού προγράμματος *Palaepaphos Urban Landscape Project (PULP)*. Οι ανασκαφές του PULP ξεκίνησαν στο Μάρτσελλο την περίοδο 2006-8, αποκαλύπτοντας τη βορειοδυτική συνέχεια της οχύρωσης. Η περαιτέρω έρευνα του τείχους κατέδειξε ότι η βασιλεία που ήταν υπεύθυνη για τη δημιουργία και τη συντήρηση του τείχους, περισσότερο επεδίωκε να ορίσει και να προστατεύσει μία ειδική λειτουργική ζώνη που βρισκόταν πάνω στο οροπέδιο παρά την ίδια την πόλη και τους κατοίκους της⁸⁶.

Το 2009-10 και 2013-8, οι έρευνες μεταφέρθηκαν στο οροπέδιο του *Xatzenaptonullá*, το οποίο είχε ανασκαφεί ατελώς από τη Βρετανική αποστολή. Δυτικά των ανεσκαμμένων καταλοίπων της Βρετανικής αποστολής (Ανατολικό σύμπλεγμα), βρέθηκε ένα βιοτεχνικό και αποθηκευτικό σύμπλεγμα (Δυτικό σύμπλεγμα), το οποίο χρονολογήθηκε από την ΚΑ περίοδο ως τα Ελληνιστικά χρόνια. Το σύμπλεγμα πατούσε σε μακρές αντηρίδες, οι οποίες κατέληγαν σε προτείχισμα και τείχος, παρέχοντας στήριξη στο κτήριο εξαιτίας της απότομης κλιτύος⁸⁷. Μέσα στο σύμπλεγμα, βρέθηκαν δωμάτια αφιερωμένα στην παραγωγή λαδιού και βαφής⁸⁸. Τα εργαστήρια και οι αποθήκες του συμπλέγματος, κατά πάσα πιθανότητα, κάλυπταν διοικητικές ανάγκες, όπως αποδεικνύει ένα ενεπίγραφο, διοικητικό όστρακο⁸⁹. Περαιτέρω έρευνες στο *Xatzenaptonullá* έφεραν στο φως άφθονο ΥΚ υλικό (κεραμική

⁸³ Iacovou 2008^a, 266.

⁸⁴ Iacovou 2008^a, 272· βλ. επίσης Sarris κ.ά 2006.

⁸⁵ Iacovou 2008^a, 272-3.

⁸⁶ Iacovou 2008^a, 277· 2013^a, 284· Ιακώβου 2017^a, 204-6.

⁸⁷ Ιακώβου 2017^a, 207-8· Iacovou 2019, 223· 2021^a, 73, 79-81.

⁸⁸ Ιακώβου 2017^a, 207-9· Iacovou 2019· Iacovou και Mylona 2019.

⁸⁹ Iacovou 2019, 223· Iacovou και Karnava 2019.

και οικοδομικό υλικό) με αποτέλεσμα το οροπέδιο να συμπεριλαμβάνεται για πρώτη φορά στο ΥΚ αστικό τοπίο της Παλαιάς Πάφου⁹⁰.

Μεταξύ του 2010-12, διανοίχθηκαν εξερευνητικές τομές στην *Αρκάλου* και τη *Μάντισσα*. Παρότι, κανένα μνημείο δεν ανακαλύφθηκε, τα όστρακα που συλλέχθηκαν, έριξαν φως στις μεταβολές που βίωσε το αστικό τοπίο της *Παλαιπάφου* από την ΥΚ έως την ύστερη ΚΚ περίοδο⁹¹.

Από το 2012 έως σήμερα, έρευνες πραγματοποιούνται στο λόφο της *Λαόνας*, βορειοδυτικά του *Χατζηαππονλλά*. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ένα μεγάλο τύμβο, ο οποίος αποτελούταν από μεγάλες ποσότητες φερτής μάργας και χώματος. Αν και στην τοποθεσία ήλθαν στο φως όστρακα από την ΥΚ περίοδο έως τον 3^ο αι. π.Χ., ο χαρακτήρας του μνημείου κατά πάσα πιθανότητα συσχετίζόταν με μία εξωγενή διοίκηση της Ελληνιστικής περιόδου. Το κοπιώδες και ξένο για τα κυπριακά δεδομένα έργο καταδεικνύει ότι ήταν δημιούργημα, μάλλον, Πτολεμαϊκής πρωτοβουλίας κατά τα πρώιμα Ελληνιστικά χρόνια⁹². Κάτω από τον τύμβο ήταν θαμμένη μία φρουριακή εγκατάσταση της ΚΚ περιόδου που ενσωμάτωνε κλίμακες καθώς και μία μικρή κατασκευή από ψευδο-πελεκητούς λίθους. Η τελευταία μάλλον ήταν σύγχρονη του τύμβου⁹³.

Οι προσπάθειες διερεύνησης της οικονομίας της Πάφου σύντομα οδήγησαν το PULP στο δάσος της Πάφου, όπου οι Stos-Gale κ.ά.⁹⁴ είχαν καταγράψει πλήθος σκωριών ποικίλων μεγεθών. Ομοίως με τους Stos-Gale κ.ά., η αποστολή κατέγραψε μεγάλους σωρούς σκωρίας στην Πέρα Βάσα. Μεγάλες ποσότητες σκωρίες βρέθηκαν, επίσης, στον Άγιο Γεώργιο Έμνων αλλά όλες χρονολογήθηκαν στην ύστερη αρχαιότητα.

Ήδη από το 2013, το PULP ενσωμάτωσε το τετραετές ερευνητικό πρόγραμμα “Archaeological Investigations of the Extra-urban and Urban Landscape” (ARIEL), το οποίο επεδίωκε να εντοπίσει τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που οδήγησαν στην ίδρυση της *Παλαιπάφου* κατά την ΜΚ III/ΥΚ I περίοδο. Ο στόχος

⁹⁰ Iacovou 2019, 225. Για κεραμική βλ. Crewe και Georgiou 2018· Georgiou 2019. Για το απότμημα σφραγισμένου πίθου βλ. Iacovou 2012^a, 60.

⁹¹ Ιακώβου 2017^a, 207-8.

⁹² Ιακώβου 2017^a· 2017^b· Iacovou 2019· 2021^a· Gkouma κ.ά. 2021. Για τη ΜΚ III/ΥΚ IA κεραμική της *Λαόνας* βλ. Georgiou 2019, 198-9.

⁹³ Ιακώβου 2017^a· 2017^b· Iacovou 2019· 2021^a· Lorentzon και Iacovou 2019.

⁹⁴ 1998.

αυτός θα εκπληρωνόταν μέσω της ανάλυσης των αστικών και περι-αστικών σχηματισμών αυτής της ΥΚ πολιτείας⁹⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, τα εντυπωσιακά ευρήματα του *Χατζηαπτούλλα*, της *Λαόνας* και του δάσους της Πάφου έδωσαν την ευκαιρία για τη μακροσκοπική και μικροσκοπική μελέτη ενός ευρέος φάσματος πρωτογενών δεδομένων. Η συλλογή και μελέτη των δεδομένων έλαβαν χώρα υπό τη σκεπή του ερευνητικού προγράμματος, “From the metalliferous sources to the citadel complex of Ancient Paphos: archaeo-environmental analysis of the mining and the built environment” (γνωστό με το ακρωνύμιο *MEANING*), το οποίο στόχευε στην ανάλυση των οικονομικών δραστηριοτήτων της *Παλαιαπάφου*⁹⁶.

1.8 Η αποστολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Από το 2021 και εξής, η αποστολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Κωνσταντίνου Κοπανιά εξερευνά το πολύ-συζητημένο αλλά ακόμη αινιγματικό οροπέδιο του *Μάρτσελλου*.

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος στέφθηκε με αναπάντεχη επιτυχία. Συνεχίζοντας στον άξονα που χάραξε το PULP, οι έρευνες επικεντρώθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του τείχους. Βάσει της κεραμικής που συλλέχθηκε, προτάθηκε ότι το τείχος θεμελιώθηκε στην ΥΚ περίοδο (ενδεχομένως στον 13^ο αι. π.Χ.). Γειτονικά του τείχους, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας ιδιαίτερα πλούσιος τάφος της μεταβατικής περιόδου μεταξύ του 13^{ου} και 12^{ου} αι. π.Χ.

Η ανασκαφική περίοδος του 2022 επεφύλασσε νέα, εντυπωσιακά ευρήματα. Ανατολικότερα του προαναφερθέντος τάφου ανασκάφηκε ένας επιπλέον τάφος του 12^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος περιείχε τους σκελετούς δύο ενήλικων ατόμων ενώ σε άλλο μέρος του οροπεδίου, ανακαλύφθηκε λάκκος που περιείχε τα κατάλοιπα ενός διαμελισμένου ήπουν. Το εύρημα αυτό θεωρήθηκε ότι απηχούσε σπάνιες πρακτικές που σημειώνονται στην Κύπρο, κυρίως, κατά την ΠΕΣ.

⁹⁵ Iacovou 2014^a; Georgiou 2015^a; Georgiou 2015^b, 7 Ιουλίου.

⁹⁶ Iacovou 2021^a.

Κεφάλαιο 2º Το αίνιγμα της Alašiya: Από την ιεραρχία στην ετεραρχία και την εντοπιότητα.

Η ανασύνθεση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης της Κύπρου κατά τη διάρκεια της Προϊστορίας αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί ένα ερευνητικό ζητούμενο, το οποίο εξετάζεται υπό το πρίσμα διαφορετικών υλικών μαρτυριών. Συχνά επιστρατεύονται τα ταφικά δεδομένα εξαιτίας της αφθονίας τους καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, με κίνδυνο να εξαχθούν παραπλανητικά συμπεράσματα. Στην κυπριακή αρχαιολογία του θανάτου, η Keswani⁹⁷ πολλές φορές έχει σημειώσει ότι ο θάνατος έδινε «ευκαιρίες για κοινωνικούς ελιγμούς και χειραγώγηση», καταλήγοντας στο ότι η σύγκριση μεταξύ των οικιστικών και των ταφικών δεδομένων είναι απαραίτητη. Η ολιστική εξέταση κάθε διαθέσιμης πτυχής της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας μπορεί να οδηγήσει στην ασφαλή ανασύνθεση των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων.

Αναφορικά με την ΥΚ περίοδο, ένα μεγάλο φάσμα αρχαιολογικών τεκμηρίων χρησιμοποιείται για την ανάδειξη των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων. Αυτά, συνήθως, κυμαίνονται από τις γραπτές πηγές της ευρύτερης ανατολικής Μεσογείου έως κάθε είδους αρχαιολογική μαρτυρία (οικιστικά κατάλοιπα, δευτερογενή προϊόντα, εμπορικά αγαθά, ταφές μεταξύ άλλων). Ως εκ τούτου, η ακόλουθη συνοπτική ανάλυση πρόκειται να επιχειρήσει μία επισκόπηση της κατάστασης της έρευνας σχετικά με την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Κύπρου κατά την ΥΚ περίοδο.

2.1 Γραπτές Μαρτυρίες.

Ένα μεγάλο σώμα κειμένων από το Μάρι, τη Βαβυλώνα, το Alalakh, την Αίγυπτο, το βασίλειο των Χετταίων και την Ugarit κάνει λόγο για μία αινιγματική πολιτεία ονόματι, *Alašiya*. Οι περισσότεροι σύγχρονοι ερευνητές, με γνωστή εξαίρεση

---

⁹⁷ Ενδεικτικά βλ. 1989^a- 1989^b- 2004, 9- 2005, 341-3.

το Robert Merrillees⁹⁸, αποδέχονται την αντιστοίχιση του όρου είτε με ολόκληρο το νησί της Κύπρου είτε με κάποια θέση της⁹⁹.

Ηδη από τις πρώιμες αναφορές στην Alaşıya γίνεται κατανοητό ότι πρόκειται για πόλη που είχε χαλκοφόρα όρη και μπορούσε να εξάγει σημαντικές ποσότητες χαλκού και άλλα πολύτιμα αγαθά στο Alalakh, το Μάρι και τη Βαβυλώνα¹⁰⁰. Μία ακόμη ιστορική αναφορά από τη Μέμφιδα μνημονεύει την αρπαγή μίας μεγάλης λείας που αποτελούταν από αιχμαλώτους, χαλκό και αντικείμενα από διάφορα μέταλλα, λίθους, ξύλο και οστό¹⁰¹. Δύο αιγυπτιακοί όροι που μεταγράφονται σε *Isy* και *Irs*, ενδεχομένως, ισοδυναμούν με την Alaşıya ή με κάποια άλλη πολιτική οντότητα, όπως την Assuwa. Στα Χρονικά του Thutmose III καταγράφεται η αποστολή βασιλικών δώρων ή φόρου υποτέλειας από κάποιον πρίγκιπα του Isy στον Φαραώ ενώ στην Ποιητική Στήλη του Thutmose III, το Isy τοποθετείται στα δυτικά δίπλα στο *Keftiu* (όρος που θεωρείται ότι αντιστοιχεί στην Κρήτη)¹⁰². Η ταξινόμηση αυτή και η αναφορά ότι ο Φαραώ θα «ισοπεδώσει αυτούς που βρίσκονται στα νησιά τους» μαρτυρούν το νησιωτικό χαρακτήρα του Isy και του *Keftiu*¹⁰³.

Κατά τον πρώιμο 14^ο αι. π.Χ. ο όρος Alaşıya εμφανίζεται στο χεττιτικό κείμενο που ονομάζεται συμβατικά «Κατηγορητήριο του Madduwatta»¹⁰⁴. Στην οπίσθια όψη της πινακίδας, ένας ηγεμόνας ονόματι *Madduwatta* επιπλήττεται από το Χετταίο βασιλιά επειδή επιτιθόταν διαρκώς στην Alaşıya. Οι επιδρομές του είχαν ως αποτέλεσμα την αρπαγή αρκετών αιχμαλώτων, κάτι που προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια του Χετταίου βασιλιά. Η δυσφορία του οφειλόταν στην απειλή που έθετε ο *Madduwatta* στα χεττιτικά συμφέροντα καθώς η Alaşıya ενέπιπτε στη χεττιτική επικράτεια και κατέβαλλε τακτικά φόρους υποτελείας στους κατακτητές της. Ο *Madduwatta* δικαιολόγησε τις πράξεις του, ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν ενήμερος για την χεττιτική κυριαρχία στην Alaşıya και συμφώνησε στην άμεση επιστροφή των αιχμαλώτων¹⁰⁵.

⁹⁸ 1972· 1987· 1995.

⁹⁹ Knapp 1996^a.

¹⁰⁰ Charpin 1990· Smith 1997, 11-3· Mantzourani κ.ά. 2019, 96-7.

¹⁰¹ Kitchen 2009· Mantzourani κ.ά. 2019, 97-8.

¹⁰² Smith 1997, 13· Knapp 2008, 325-7· Kitchen 2009· Mantzourani κ.ά. 2019, 103-4.

¹⁰³ Smith 1997, 13.

¹⁰⁴ Smith 1997, 13· Mantzourani κ.ά. 2019, 108· Κοπανιάς 2021, 81-2.

¹⁰⁵ Για εκτενέστερη ανάλυση βλ. Κοπανιάς 2021, 43-9.

Από τα μέσα του 14^ο αι. και εξής, ο βασιλιάς της Alašiya αναγνωρίστηκε ως ισοδύναμος των μεγάλων βασιλέων της Αιγύπτου, των Χετταίων και του Mitanni μέσω του όρου, αδελφός. Αυτό σήμαινε τη συμπερίληψη του βασιλιά της *Alašiya* στις διπλωματικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ των μεγάλων βασιλέων της ανατολικής Μεσογείου¹⁰⁶. Πολλές και σημαντικές αναφορές στην *Alašiya* πραγματοποιούνται στο αρχείο της Amarna. Στο αρχείο καταγράφονται όχι μόνο ανταλλαγές δώρων μεταξύ της Αιγύπτου και της *Alašiya* αλλά και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες λάμβανε χώρα το εμπόριο¹⁰⁷. Σε οκτώ πινακίδες αναφέρεται η αποστολή αρκετών πολύτιμων υλών και τόνων χαλκού από το βασιλιά της *Alašiya* στο Φαραώ¹⁰⁸. Σαν αντάλλαγμα, ο βασιλιάς της Αιγύπτου όφειλε να στείλει αυτά που του ζητούσε ο ομόλογός του. Οι λίστες με τα επιθυμητά αγαθά ανακοινώνονταν τις περισσότερες φορές από τους ίδιους τους βασιλείς. Ωστόσο, στην επιστολή EA 40, ο διοικητής της *Alašiya*, απευθυνόμενος στον Αιγύπτιο διοικητή, παραπονέθηκε για το ελλιπές φορτίο που μεταφέρθηκε στην *Alašiya*¹⁰⁹.

Σαφώς, οι ανταλλακτικές δραστηριότητες δεν περιορίζονταν στις διπλωματικές ανταλλαγές μεταξύ των βασιλέων. Παραδείγματος χάριν, στην επιστολή EA 35, ο βασιλιάς της *Alašiya* ζήτησε την αποπληρωμή των εμπόρων, οι οποίοι μετέφεραν ξύλο στην Αίγυπτο και κατά πάσα πιθανότητα δεν εξαρτιόντουσαν άμεσα από τη βασιλική εξουσία¹¹⁰. Σε δύο ακόμη επιστολές (EA 39-40), ο βασιλιάς της *Alašiya* ζήτησε από τους Αιγύπτιους φοροεισπράκτορες να αφήσουν τους εμπόρους του να φύγουν ανενόχλητοι¹¹¹.

Με εξαίρεση την επιστολή EA 114, δεν προσφέρεται καμία άλλη πληροφορία σχετικά με το γεωγραφικό εντοπισμό της *Alašiya*. Στην εν λόγω επιστολή αναφέρεται το ταξίδι ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου από τη Βύβλο στην Αίγυπτο μέσω της *Alašiya*, μαρτυρώντας, έτσι, ότι η τελευταία βρισκόταν γειτονικά της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου¹¹².

¹⁰⁶ Smith 1997, 14· Mantzourani κ.ά. 2019, 105·

¹⁰⁷ Smith 1997, 14· Rainey και Schniedewind 2015, 17-8· Mantzourani κ.ά. 2019, 105-7.

¹⁰⁸ Knapp και Kassianidou 2008, 135.

¹⁰⁹ Rainey και Schniedewind 2015, 357.

¹¹⁰ Rainey και Schniedewind 2015, 343.

¹¹¹ Rainey και Schniedewind 2015, 355-7.

¹¹² Smith 1997, 14· Rainey και Schniedewind 2015, 609.

Κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αι. π.Χ., οι αιγυπτιακές αναφορές στο Isy είναι περιορισμένες και αμφίβολης αξίας καθώς προέρχονται από ποιήματα και τοπογραφικές λίστες, οι οποίες συχνά αναπαράγονται δεδομένα περασμένων αιώνων¹¹³. Αντιθέτως, τα χεττιτικά και ουγκαριτικά κείμενα προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διπλωματική σχέση των τριών βασιλείων και την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Alaşıya.

Σε χεττιτικά κείμενα του ύστερου 14^{ου} και πρώιμου 13^{ου} αι. π.Χ., η Alaşıya προσδιορίζεται ως μέρος εξορίας των πολιτικών αντιπάλων των Hatti¹¹⁴. Η αποπομπή των ανεπιθύμητων προσώπων στην Alaşıya, δεν καταδεικνύει απαραίτητα την υποτέλεια της. Πιθανότατα, η Alaşıya και το χεττιτικό βασίλειο διατηρούσαν καλές σχέσεις και οι Χετταίοι εμπιστεύονταν την Alaşıya για να διαχειριστεί τους εξόριστους, πολιτικούς τους αντιπάλους¹¹⁵. Η επιδείνωση των σχέσεων τους επήλθε κατά τη διάρκεια των βασιλείων του Hattušilli III, του Tudhaliya IV και του Suppiluliuma II. Οι δύο τελευταίοι φαίνεται ότι επιτέθηκαν επανειλημμένα στην Alaşıya. Οι πολεμικές επιχειρήσεις, ωστόσο, οδήγησαν σε συνθήκη μεταξύ του Χετταίου βασιλιά, του βασιλιά και του *pidduri* της Alaşıya, οι οποίοι εδράζονταν σε δύο διαφορετικές περιοχές του βασιλείου¹¹⁶.

Η Alaşıya ήταν προορισμός και για τους εξόριστους της Ugarit. Τουλάχιστον, τρεις πινακίδες αναφέρουν την απομάκρυνση ορισμένων πολιτικών προσώπων και την κατοπινή μεταφορά τους στην Alaşıya¹¹⁷. Οι περισσότερες γραπτές πηγές από τα ιδιωτικά αρχεία της Ugarit αναφέρονται, κυρίως, στις ανταλλακτικές δραστηριότητες μεταξύ των δύο βασιλείων. Σε αρκετές πινακίδες, μάλιστα, σημειώνεται η αμφίδρομη ανταλλαγή χαλκού, λαδιού, σιταριού, ίππων, επίπλων και πλοίων¹¹⁸. Από άλλες αναφορές με πολιτικό περιεχόμενο γίνεται γνωστό ότι ο βασιλιάς της Alaşıya ήταν ιεραρχικά ανώτερος του βασιλιά της Ugarit. Τουλάχιστον, ένας βασιλιάς της Alaşıya (Kušmešuša) κατονομάζεται σε επιστολή από το αρχείο του Urtenu ενώ δύο επιστολές

¹¹³ Kitchen 2009· Mantzourani κ.ά. 2019, 107-8.

¹¹⁴ Smith 1997, 15· Knapp 2008, 327-8· Mantzourani κ.ά. 2019, 108-9.

¹¹⁵ Mantzourani κ.ά. 2019, 109·

¹¹⁶ Smith 1997, 15· Knapp 2008, 328, 330-2· Mantzourani κ.ά. 2019, 109-10.

¹¹⁷ Smith 1997, 15· Knapp 2008, 328-9.

¹¹⁸ Smith 1997, 15-6· Mantzourani κ.ά. 2019, 111-2.

από τα αρχεία του *Rap'anu* και *Urtenu* στάλθηκαν από ένα ή δύο μεγάλους διοικητές της Alaşıya¹¹⁹.

Δύο γνωστές αναφορές στην Alaşıya προέρχονται αποκλειστικά από την Αίγυπτο και χρονολογούνται στον 12^ο και 11^ο αι. π.Χ.. Η μία εξ αυτών πρόκειται για την επιγραφή του όγδοου έτους του Ραμσή III, όπου περιγράφεται η νίκη του Φαραώ έναντι των Λαών της Θάλασσας. Οι τελευταίοι, σύμφωνα με την επιγραφή, κατόρθωσαν να υπερισχύσουν των Hatti, της Kizzuwatna, του Carchemish, της Arzawa και της Alaşıya¹²⁰. Ωστόσο, στις υστερότερες Περιπέτειες του Wenamun, αναφέρεται ότι ένας Αιγύπτιος αξιωματούχος οδηγήθηκε ακούσια στην Alaşıya, η οποία ηγεμονεύοταν από μία πριγκίπισσα. Ενδεχομένως, λοιπόν, η Alaşıya επιβίωσε μετα την καταστροφή που υπέφερε από τους Λαούς της Θάλασσας¹²¹. Οι δύο πηγές είναι γνωστές για τον προπαγανδιστικό και μυθολογικό τους χαρακτήρα και ως εκ τούτου δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες¹²².

Συνολικά, η *Alaşıya* περιγράφεται ως μία πολιτικά ενοποιημένη πολιτεία υπό την αιγίδα ενός βασιλιά και μίας ελίτ, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως ισοδύναμοι των Αιγύπτιων ομόλογών τους από το 14^ο αι. και εξής. Οι πολιτικοί ηγεμόνες της Alaşıya διοικούσαν μία ευρεία περιοχή με οικισμούς από ένα ή περισσότερα διοικητικά κέντρα και εμπλέκονταν στις εμπορικές και διπλωματικές ανταλλακτικές δραστηριότητες με άλλες μεγάλες δυνάμεις ήδη από τα μέσα του 15^ο αι. π.Χ. Αναφορικά με τη γεωγραφική της θέση και τους πόρους της, φαίνεται ότι ήταν παράκτια και διέθετε πλούσια, χαλκοφόρα όρη, η εκμετάλλευση των οποίων μαρτυράται από τον 18^ο αι. και εξής.

2.2 Αρχαιολογικές μαρτυρίες και το Κυπριακό Τοπίο.

Η ταύτιση της *Alaşıya* με μία αρχαιολογική θέση προτιμήθηκε μετά την ανακάλυψη της Έγκωμης στο ανατολικό τμήμα του νησιού, όπου η κατεργασία χαλκού, η παρουσία διοικητικών εγγράφων και σφραγιστικών συσκευών, οι πλούσιες ταφές και η κατασκευή, τουλάχιστον, ενός εντυπωσιακού κτηρίου (Φρούριο) που

¹¹⁹ Smith 1997, 15-6· Knapp 2008, 332-3· Mantzourani κ.ά. 2019, 112-4.

¹²⁰ Edgerton και Wilson 1936, 49-58· Smith 1997, 16· Knapp 2008, 333-4.

¹²¹ Smith 1997, 16.

¹²² Sass 2002· Knapp 2008, 334.

ενσωμάτωνε κατά τόπους ισοδομικούς λίθους, επιβεβαιώνονται ήδη από την ΥΚ I¹²³. Ωστόσο, οι πρώτες αναφορές στην *Alaşıya* πραγματοποιούνται γύρω στον 18^ο αι. π.Χ., όταν η Έγκωμη δεν είχε ακόμη ιδρυθεί¹²⁴.

Στον αντίοδα των ιστορικών πηγών, η απουσία των ανακτόρων, η διασπορά των πλούσιων ταφών στο νησί, η διαμόρφωση διαφορετικών κοινωνικών πρακτικών, εικονογραφικών και επιγραφικών συστημάτων, η δράση διαφορετικών, περιφερειακών εργαστηρίων και η ανάπτυξη αρκετών ισχυρών, αστικών κέντρων, πολλές φορές με μνημειακή αρχιτεκτονική, βάσισαν τη θεωρία των αποκεντρωτικών, διοικητικών συστημάτων που λειτουργούσαν στο νησί κατά την ΥΚ II περίοδο¹²⁵. Οι θέσεις της Μόρφου-Τούμπας του Σκούρου, της Έγκωμης-Άγιος Ιάκωβος, της Δρομολαξιάς-Βυζακιά ή Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, της Καλαβασού-Άγιος Δημήτριος, του Μαρωνίου-Βούρνες, της Άλασσας-Παλιοταβέρνα, της Επισκοπής-Παμπούλα και των Κουκλιών-Παλαίπαφος θεωρήθηκαν αστικά κέντρα με περιφέρειες, οι οποίες ήταν σχετικά αυτόνομες η μία από την άλλη, είχαν μεταβαλλόμενα σύνορα ανά περίοδο και περιλάμβαναν στην έκταση τους μία σειρά βιομηχανικών και αγροκτηνοτροφικών θέσεων, εγχώριων και παράκτιων κέντρων¹²⁶.

Σε μία προσπάθεια γεφύρωσης των γραπτών και αρχαιολογικών μαρτυριών, ο Peltenburg¹²⁷ πρότεινε ότι ο όρος βασιλιάς δεν αντικατόπτριζε με κυριολεκτικό τρόπο την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στο νησί αλλά χρησιμοποιούταν συμβατικά. Ο όρος, μάλλον, υιοθετήθηκε από κάποιον *primus inter pares*, ο οποίος δεν ήταν συγκεντρωτικός αλλά ιδεολογικός ηγέτης, ο οποίος διασφάλιζε τη συμμετοχή του νησιού στα διεθνή εμπορικά και διπλωματικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου¹²⁸.

Η σημασία και η επιδραστικότητα της τοπογραφίας και των κλιματολογικών συνθηκών στη διαχρονική, κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Κύπρου είχε ως αποτέλεσμα μία πολύ σημαντική συνειδητοποίηση. Σύμφωνα με την Ιακώβου¹²⁹, το

¹²³ Ενδεικτικά βλ. Hult 1983, 3-4· Muhly 1989, 299· Knapp 1993· 1996^b· 1996^r· 1997, 46-63· 2008, 144-53· 2013, 432-47· Peltenburg 1996· Webb 1999, 305-8· 2002.

¹²⁴ Merrillees 1995, 17. Για πρόσφατη εξέταση του ιδρυτικού ορίζοντα της Έγκωμης βλ. Crewe 2007^a.

¹²⁵ Βλ. Catling 1962, 142-6· Muhly 1989· Keswani 1993· 1996· Manning και DeMita 1997· South 2002· Bolger 2003· Crewe 2007^a, 156-7· Steel 2010· Peltenburg και Iacovou 2012· Σατράκη 2012· Mantzourani κ.ά. 2019· Fisher 2020.

¹²⁶ Catling 1962· Keswani 1993· 1996· Knapp 1997, 46-63· 2008, 134-44· 2013, 349-59· Iacovou 2007· Webb και Frankel 2013^a, 224.

¹²⁷ 2012.

¹²⁸ Peltenburg 2012· βλ. επίσης Goren κ.ά. 2003, 251-2· Knapp 2011.

¹²⁹ Iacovou 2013^b· βλ. επίσης Georgiou και Iacovou 2020.

ημίξηρο κλίμα δεν επέτρεπε την σταθερή συλλογή αγροτικού πλεονάσματος. Αντίθετα, τα χαλκοφόρα κοιτάσματα ήταν καρποί που υπήρχαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και η γεωγραφική διασπορά τους περιμετρικά του Τροόδους καθιστούσε αχρείαστη την πολιτική ενοποίηση της μεγαλονήσου. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Manning¹³⁰ νιοθετώντας τις παρατηρήσεις της Ιακώβου, ανέφερε ότι οι ημίξηρες συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο περιόριζαν μεν την καλλιεργητική της αποδοτικότητα αλλά δεν όριζαν νομοτελειακά την παραγωγή. Εν προκειμένω πρόσθεσε ότι η νιοθέτηση του αρότρου στις οικονομικές στρατηγικές εκμετάλλευσης της γης οδήγησαν στην επανάσταση των δευτερογενών προϊόντων και σε μία σταδιακή διαμόρφωση ιεραρχικών κοινωνικοπολιτικών συστημάτων.

Οι ενδείξεις για την ύπαρξη διαφορετικών διοικητικών περιφερειών στην Κύπρο έχουν επιφέρει την αναζήτηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν τη μία περιοχή από μία άλλη (regionalism¹³¹). Σε τέτοιου είδους αναλύσεις συχνά επιστρατεύονται ποσοτικές και ποιοτικές αξιολογήσεις υλικών καταλοίπων, όπως οι κεραμικοί ρυθμοί¹³². Οι ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των καταλοίπων μπορούν να καταδείξουν «διαφορετικά μοτίβα σχέσεων» μεταξύ διαφορετικών περιοχών, οι οποίες οριοθετούνται μέσω των φυσικών ορίων. Τα τελευταία δεν οριοθετούν απαραίτητα τις πολιτισμικές ζώνες αλλά παρέχουν συμβατικά όρια για μία χωρική μονάδα που πρόκειται να αναλυθεί. Η ανάλυση αυτής δεν βοηθά μόνο την κατανόηση των πολιτισμικών διαφορών και σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών περιοχών αλλά και την ανάδειξη των εσωτερικών μηχανισμών και πολιτισμικών επιλογών που αποτελούν πτυχές της κοινωνικο-πολιτισμικής τους ταυτότητας¹³³.

¹³⁰ 2019.

¹³¹ Ενδεικτικά βλ. Bolger 1989· Γεωργίου 2007· Frankel 2009· Webb και Frankel 2013^b.

¹³² Ενδεικτικά βλ. Crewe 2007^a· Χριστοδούλιδου 2014· Georgiou και Crewe 2018· Georgiou 2019.

¹³³ Frankel 2009, 17.

Κεφάλαιο 3^ο Από την Αυγή έως τη Δύση.

3.1 Η μακροϊστορία των τάφων της Κύπρου.

Η ανάλυση των ταφικών μνημείων των Κουκλιών δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς, τουλάχιστον, μία περιεκτική εξέταση των τάφων που συναντώνται διαχρονικά στο νησί. Οι μακρόπνοες παραδόσεις στον υλικό πολιτισμό της Κύπρου θέτουν μόνες τους το *terminus post quem* στη Φάση της Φιλιάς, όταν ο τρόπος ζωής της ύστερης Χαλκολιθικής είχε πια εγκαταλειφθεί. Τότε σημειώνονται σημαντικές πολιτισμικές αλλαγές σχεδόν σε κάθε πτυχή του βίου και του θανάτου¹³⁴.

Σύμφωνα με τους Webb και Frankel¹³⁵, τουλάχιστον, 16-7 νεκροταφεία χρησιμοποιήθηκαν κατά τη Φάση της Φιλιάς. Τα νεκροταφεία συνήθως εντοπίζονταν παράκτια (≤ 6 χλμ.) είτε σε σχετικά μικρή ή μέτρια απόσταση από τη θάλασσα (11-19 χλμ.), με εξαίρεση τα νεκροταφεία του Μαρκιού και της Λευκωσίας-Αγία Παρασκευή (20-30 χλμ.)¹³⁶. Εξ αυτών, μόνο η θέση Κισσόνεργα-Μοσφύλια χρησιμοποιήθηκε συνεχόμενα από την Χαλκολιθική ως τη Φάση της Φιλιάς. Σε αντίθεση με την ύστερη Χαλκολιθική περίοδο, όπου τα νεκροταφεία βρίσκονταν εντός και εκτός των οικισμών¹³⁷, η Φάση της Φιλιάς χαρακτηρίστηκε από τη μεταφορά των νεκροταφείων εκτός των οικισμών. Η αλλαγή αυτή συνοδεύτηκε από μία διευρυμένη χρήση των θαλαμοειδών και λακκοειδών τάφων, οι οποίοι άρχισαν να χρησιμοποιούνται για τον ενταφιασμό πολλών νεκρών¹³⁸.

Οι εν λόγω τάφοι εμφάνιζαν μία σημαντική ποικιλομορφία και διέφεραν από περιοχή σε περιοχή¹³⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το νεκροταφείο της Βασίλειας, όπου ανακαλύφθηκαν λάκκοι και εντυπωσιακότατοι θαλαμοειδείς τάφοι. Οι τελευταίοι αποτελούνταν από επικονιαμένους δρόμους με έδρανα, οι οποίοι οδηγούσαν σε ορθογώνιους θαλάμους με αντηρίδες ή παραστάδες¹⁴⁰. Τέτοιου είδους

¹³⁴ Davies 1997· Webb και Frankel 1999· 2007· Steel 2004^a· Keswani 2004· 2005· Knapp 2008· 2013.

¹³⁵ 1999.

¹³⁶ Βλ. Webb και Frankel 1999. Για εξέταση των νεκροταφείων του Μαρκιού βλ. Sneddon 2002.

¹³⁷ Βλ. Keswani 2004, 39.

¹³⁸ Toumazou 1987, 170-202· Davies 1997· Keswani 2004, 51-2· Webb και Frankel 2007. Ελάχιστοι τάφοι σε θέσεις όπως η Λέμπα-Λάκκονς, η Κισσόνεργα-Μοσφύλια και η Σουσκιού-Λαόνα χρησιμοποιήθηκαν για ένα αριθμό ενταφιασμών ήδη από τη Χαλκολιθική βλ. Niklasson 1991, 123-50· Peltenburg κ.ά. 2019.

¹³⁹ Βλ. Toumazou 1987· Webb και Frankel 1999, 8· Keswani 2004, 61-2· 2005.

¹⁴⁰ Βλ. Keswani 2004, 56· 2005.

περίτεχνοι τάφοι θεωρήθηκαν από την Keswani¹⁴¹ χώροι στέγασης προγονικών λατρειών. Οι ενταφιασμοί στους θαλάμους ήταν κατεξοχήν πρωτογενείς και δευτερογενείς ενώ σημειώνονται λίγες περιπτώσεις ταφών σε πιθάρια. Η πρακτική αυτή που εντοπίζεται στη Φιλιά-Λαξιά του Κάσινου, την Κισσόνεργα-Μοσφίλια και ενδεχομένως τη Βασίλεια-Καφκάλλια, θεωρείται από τους Webb και Frankel¹⁴² ότι προήλθε από την Ανατολία. Η επανάχρηση των τάφων είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση ενός μεγάλου αριθμού πολύτιμων κτερισμάτων. Σύμφωνα με την Keswani¹⁴³, η ίδρυση επίσημων νεκροταφείων και η συνθετότητα των ταφικών τελετουργιών δείχνουν ότι οι τελετουργίες είχαν γίνει πια κοινοτικές. Η θέση και ο δημόσιος χαρακτήρας των τελετουργιών, κατά πάσα πιθανότητα, συσχετίζονταν με τις μεγάλες ποσότητες κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς. Η διεκπεραίωση των ταφικών τελετουργιών μπροστά στα μάτια των κοινοτήτων θεωρήθηκε μηχανισμός που αποσκοπούσε στην ανάπτυξη των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών, την κληρονομική διαβίβαση των περιουσιακών στοιχείων από γενιά σε γενιά και τη μεταμόρφωση των νεκρών από ένσαρκους συγγενείς σε ισχυρούς προγόνους¹⁴⁴.

Η δυναμική αυτών των πρακτικών σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση ενδονησιωτικών και εξω-νησιωτικών δικτύων οδήγησε σχετικά σύντομα στην εδραίωση των ισχυρότατων οικισμών της βόρειας ακτής¹⁴⁵. Αν και κάποιο νεκροταφείο πιθανότατα ιδρύθηκε στο Μπέλλαπαϊς-Βουνορούθκια ήδη από τη Φάση της Φιλιάς¹⁴⁶, το διάσημο Νεκροταφείο Α στη θέση Μπέλλαπαϊς-Βουνοί προσφέρει άφθονο ταφικό υλικό της ΠΚ I-II περιόδου. Σύμφωνα με την παρούσα κατάσταση της έρευνας, κατά την ΠΚ I-II περίοδο ιδρύθηκαν, επιπλέον, τα γνωστά νεκροταφεία του Καρμιού στο βορρά και του Ψεματισμένου-Τρελλούκκα και της Καλαβασού στη νότια ακτή. Λίγο μεταγενέστερα, στην ΠΚ II περίοδο, ιδρύθηκαν το Νεκροταφείο Β του Μπέλλαπαϊς-Βουνοί και το πλουσιότατο νεκροταφείο της Λαπήθου-Βρύση του Μπάρμπα. Σαφώς, ένας πολύ μεγάλος αριθμός ΠΚ-ΜΚ τάφων έχει ανασκαφεί σε πολλές διαφορετικές θέσεις της Κύπρου¹⁴⁷ (**Χάρτης 1**) αλλά τα νεκροταφεία του Μπέλλαπαϊς-Βουνοί και

¹⁴¹ 2005, 349.

¹⁴² 2007, 196.

¹⁴³ 2004-2005.

¹⁴⁴ Keswani 2004, 41-2005 βλ. επίσης Bolger 2003, 158-60.

¹⁴⁵ Βλ. Keswani 2005. Webb 2019^a.

¹⁴⁶ Webb και Frankel 1999, 9.

¹⁴⁷ Για συζήτηση των ΠΚ τάφων στη νότια και κεντρική Κύπρο βλ. Georgiou κ.ά. 2011, 293-8.

της Λαπήθου-Βρύση του Μπάρμπα είναι τα μόνα που προσφέρουν μεγάλα σύνολα τάφων (246 τάφοι) για όλες τις φάσεις της ΠΚ-ΜΚ περιόδου¹⁴⁸.

Η θέση των νεκροταφείων εξακολουθούσε να είναι εξω-οικιστική καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΚ-ΜΚ περιόδου και η απόσταση τους από τον οικισμό ήταν κυμαινόμενη. Σύμφωνα με την Keswani¹⁴⁹ και τη Webb¹⁵⁰, τα νεκροταφεία πιθανότατα λειτουργούσαν ως δείκτες που συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του χώρου ενώ η κατασκευή και η μακροχρόνια χρήση των ταφικών κατασκευών, ίσως, ήταν πρακτικές που νομιμοποιούσαν τη διαδοχή, την κατοχύρωση των περιουσιακών στοιχείων και την αναδιαπραγμάτευση της κοινωνικής κατάστασης των κηδευτών. Ενίοτε πολλαπλά νεκροταφεία έχουν βρεθεί συσχετισμένα με οικισμούς, καταδεικνύοντας ότι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ενταφιάζονταν σε διαφορετικά νεκροταφεία¹⁵¹. Ορισμένες εξαιρέσεις ενδο-οικιστικών ταφών μπορούν να διαπιστωθούν στο Μαρκί-Αλάνια, στη Σωτήρια-Καμινούδια και την Αλάμπρα-Μούττες¹⁵². Σύμφωνα με τη Webb¹⁵³, αυτές οι αποκλίσεις πιθανότατα οφείλονταν σε ηλικιακά και φυλετικά κριτήρια ενώ δεν αποκλείεται ότι η κοινωνική κατάσταση, σε συνδυασμό με το φύλο, είχε κάποιο ρόλο στον αποκλεισμό των θανόντων από τα επίσημα νεκροταφεία.

Οι τάφοι της ΠΚ-ΜΚ περιόδου ανήκαν στους τύπους του θαλαμοειδούς και του απλού λάκκου¹⁵⁴. Κατά τη ΠΚ I-II περίοδο, οι θαλαμοειδείς της βόρειας ακτής αποτελούνταν από ένα μεγάλο δρόμο, ο οποίος οδηγούσε σταδιακά στους μικρότερους, ωοειδείς θαλάμους. Στην ΠΚ II-III, περισσότεροι θάλαμοι άρχισαν να προστίθενται στις πλευρές των δρόμων ενώ κατά την ΠΚ III-ΜΚ περίοδο, οι τάφοι με τους πολλαπλούς θαλάμους και τα άλλα δευτερεύοντα, αρχιτεκτονικά στοιχεία (όπως τα ερμάρια) έγιναν πια συνηθισμένοι¹⁵⁵. Αν και η ταφική αρχιτεκτονική της νότιας ακτής συμπεριλάμβανε, επίσης, τα είδη των θαλαμοειδών και των απλών λάκκων, οι θαλαμοειδείς τάφοι του νότου (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) δεν μπόρεσαν να

¹⁴⁸ Βλ. Webb και Frankel 2010, 186-7.

¹⁴⁹ 2004, 81.

¹⁵⁰ 2018^β.

¹⁵¹ Webb 2018^β.

¹⁵² Βλ. Webb 2018^β. Για την ταφή στην Αλάμπρα βλ. Sneddon κ.ά. 2022, 16-7.

¹⁵³ 2018^β, 212-4.

¹⁵⁴ Βλ. Keswani 2004· 2005· Webb και Frankel 2010· 2013^β· Webb 2019^β.

¹⁵⁵ Webb και Frankel 2010, 186-7.

ανταγωνιστούν, σε καμία φάση της ΠΚ-ΜΚ περιόδου, τη συνθετότητα και το μέγεθος των τάφων της βόρειας ακτής¹⁵⁶.

Η συνθετότητα της ταφικής αρχιτεκτονικής στη βόρεια ακτή περιλάμβανε εξεζητημένα, αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως οι περίτεχνες προσόψεις των δρόμων και οι παραστάδες ή αντηρίδες των θαλάμων που μάλλον έχουν τις καταβολές τους στη Φάση της Φιλιάς. Και τα δύο αρχιτεκτονικά γνωρίσματα επιβεβαιώνονται στις θέσεις Μπέλλαπαϊς-Βουνοί, Κάρμι-Παλιάλονα και Λάπηθο-Βρύση του Μπάρυπα και σύμφωνα με τους Webb και Frankel μαρτυρούν ότι συγκεκριμένοι δρόμοι και θάλαμοι ήταν τα επίκεντρα ταφικών τελετουργιών και νεκρικών λατρειών¹⁵⁷. Η πιο εντυπωσιακή είναι η περίπτωση του Τάφου 6 στο Κάρμι-Παλιάλονα, όπου στη βόρεια πλευρά του δρόμου ήταν λαξευμένη μία μεγάλη ανάγλυφη, ανθρωπομορφική φιγούρα. Αυτή πλαισιωνόταν από δύο παραστάδες, οι οποίες έμοιαζαν να αντανακλώνται στο νότιο τοίχο. Στην πλευρά του δρόμου που οδηγούσε προς το θάλαμο, υπήρχε μία περίτεχνη πρόσοψη που αποτελούταν από τρεις, παράλληλες, έξεργες παραστάδες. Στην κορυφή τους, σώματα ζωφόροι με ν-ιόσχημα, εγχάρακτα μοτίβα¹⁵⁸. Το κάτω τμήμα της πρόσοψης διακοπτόταν απότομα από το στόμιο του τάφου. Αυτό οδήγησε τους Webb κ.ά.¹⁵⁹ να υποθέσουν ότι η πρόσοψη ήταν πρωιμότερη του ΠΚ I-II θαλάμου. Στο θάλαμο του Τάφου 6 ανακαλύφθηκε μία εξίσου μοναδική παραστάδα που απέληγε σε κέρατα. Συνολικά, είναι πιθανό ο εν λόγω τάφος (όπως και άλλοι τάφοι της βόρειας ακτής¹⁶⁰) χρησιμοποιήθηκε από άτομα υψηλής κοινωνικής κατάστασης και σηματοδοτούσε την ίδρυση του οικισμού και του νεκροταφείου, δημιουργώντας αξιώσεις πάνω στη γη και άλλους οικονομικούς πόρους¹⁶¹.

Σύμφωνα με τους Webb και Frankel¹⁶², στο Κάρμι, το Μπέλλαπαϊς και τη Λάπηθο υπάρχουν ικανοποιητικά τεκμήρια για την πραγματοποίηση πρωτογενών και δευτερογενών ταφών. Η ανακομιδή των οστών, κατά πάσα πιθανότητα, λάμβανε χώρα μετά την πάροδο ενός διαστήματος με αποτέλεσμα τα οστά να είναι συγκεντρωμένα σε λάκκους ή κόγχες και ορισμένοι θάλαμοι να μην διατηρούν σκελετικά κατάλοιπα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, φαίνεται ότι η επιμελής αναδιάρθρωση των οστών

¹⁵⁶ Βλ. Keswani 2004-2005· Georgiou κ.ά. 2011, 344· Webb και Frankel 2013^β· Webb 2019^β.

¹⁵⁷ Βλ. Webb κ.ά. 2009, 204-7· Webb και Frankel 2010, 188-4· 2013· Webb 2019^β.

¹⁵⁸ Webb κ.ά. 2009, 128-32.

¹⁵⁹ 2009, 243· βλ. επίσης Webb και Frankel 2010, 191.

¹⁶⁰ Βλ. Keswani 2004, 56-8· 2005.

¹⁶¹ Webb κ.ά. 2009, 244-5· βλ. επίσης Webb και Frankel 2010, 193-4.

¹⁶² 2010, 194· βλ. επίσης Webb κ.ά. 2009, 240· πρβλ. Keswani 2004· 2005.

δεν περιοριζόταν στους πλούσιους τάφους της βόρειας ακτής αλλά αφορούσε σημαντικούς θανόντες, ανεξαρτήτως του κοινωνικού κύρους που αντανακλούσαν τα κτερίσματα¹⁶³. Δεν αποκλείεται ότι οι διαταράξεις των σκελετικών καταλοίπων οφείλονταν και στις επαναχρήσεις των ταφικών θαλάμων. Αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη ή μερική απομάκρυνση των πρωιμότερων ταφών από τους θαλάμους, η οποία σύμφωνα με τους Webb και Frankel, πραγματοποιούταν ως την ΠΚ III περίοδο¹⁶⁴. Από την ύστερη ΠΚ III και έπειτα, τα κτερισματικά σύνολα και τα σκελετικά κατάλοιπα διατηρούνταν εντός των θαλάμων. Η συσσώρευση του ταφικού υλικού μέσα στους θαλάμους γρήγορα γέννησε την ανάγκη για τη δημιουργία επιπλέον χώρου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την προσθήκη νέων θαλάμων και επικουρικών, αρχιτεκτονικών στοιχείων καθώς και την αύξηση του χώρου που καταλάμβαναν οι θάλαμοι¹⁶⁵. Είναι πιθανό ότι η πρακτική της επίστρωσης των πρωιμότερων ταφών με πηλό εφαρμόστηκε για αυτό το σκοπό¹⁶⁶.

Το ταφικό πρόγραμμα στη νότια ακτή μοιάζει απλούστερο. Σε θέσεις όπως ο Ψεματισμένος-Τρελλούκκας και Καλαβασός-Περιοχή του Σινεμά, οι περισσότεροι, μικροί θαλαμοειδείς τάφοι χρησιμοποιούνταν συνήθως για μία μεμονωμένη ταφή σε συνεσταλμένη στάση¹⁶⁷. Όπως αναφέρουν οι Γεωργίου κ.ά., «παρά τη σχετικά κακή ποιότητα των δεδομένων...η πρωτογενής ταφή φαίνεται ότι ήταν η κύρια μορφή ταφής, τουλάχιστον για τους ενήλικες»¹⁶⁸. Αυτό, βέβαια, δεν απέκλειε τη χρήση ορισμένων θαλαμοειδών για διαδοχικές ταφές, όπως στην περίπτωση των τάφων της Καλαβασού-Περιοχή της Εκκλησίας της Παναγίας¹⁶⁹. Διαφορές μεταξύ της βόρειας και της νότιας ακτής εντοπίζονται και ως προς την τοποθέτηση του σώματος. Στη βόρεια ακτή φαίνεται ότι οι συνεσταλμένες ταφές τοποθετούνταν στα αριστερά του θαλάμου με το κεφάλι προς το στόμιο ενώ, όταν τα σώματα καταλάμβαναν το κέντρο ή τον πίσω τοίχο του θαλάμου, το κεφάλι ήταν στραμμένο προς τα δεξιά. Το ακριβώς αντίθετο εφαρμοζόταν στους νεκρούς της νότιας ακτής¹⁷⁰.

¹⁶³ Βλ. Keswani 2004· 2005· Webb 2020, 461-5.

¹⁶⁴ Webb και Frankel 2010, 194· Για Κάρμι βλ. Webb κ.ά. 2009, 239-40· Για Λάπηθο βλ. Webb 2018^a· 2020.

¹⁶⁵ Webb και Frankel 2010, 194.

¹⁶⁶ Herscher 1978· Webb 2018^a.

¹⁶⁷ Todd κ.ά. 2007, 33· Georgiou κ.ά. 2011, 351-2.

¹⁶⁸ Georgiou κ.ά. 2011, 352.

¹⁶⁹ Todd κ.ά. 2007, 4-25· βλ. επίσης Keswani 2004, 49-51· 2005, 359.

¹⁷⁰ Georgiou κ.ά. 2011, 352-3· βλ. επίσης Webb και Frankel 2010, 194-5.

Ήδη από την ΠΚ I-II περίοδο, ένα ευρύ φάσμα κεραμικών, λίθινων, πήλινων και μεταλλικών αντικειμένων συνόδευε τους νεκρούς. Η κεραμική των *Bouνών* φημίζεται για μία πλούσια ποικιλία λεπτότεχνων αγγείων της Ερυθρής Στιλβωτής I-II. Τα σχήματα περιλαμβάνανε κύπελλα και πρόχους διαφόρων μεγεθών, αμφορείς, φλασκιά και τελετουργικά αγγεία. Η μοναδικότητα των συμποτικών αγγείων και κυρίως των κυπέλλων σε σχήμα τουλίπας (*tulip bowls*) μαρτυρούσε την εξατομικευμένη παραγωγή τους. Από την άλλη, τα ζωικά οστά και η εικονογράφηση των αγγείων με σύνθετες εγχάρακτες απεικονίσεις και πλαστικά επιθέματα ζώων, δίσκων και μοτίβων υποδεικνύει ότι οι ταφικές τελετουργίες ήταν εντυπωσιακά και διαρκή δρώμενα, τα οποία περιλαμβάνανε συμποτικές τελετές¹⁷¹. Σύμφωνα με τους Webb και Frankel¹⁷², τα αγγεία έλκυναν την προσοχή των συμποσιαστών και συμμετείχαν ενεργά στη διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων των κατόχων τους. Η Keswani¹⁷³, μάλιστα, σημείωσε ότι περισσότερο είναι ορατός ένας κοινωνικοοικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ των κοινοτήτων της βόρειας ακτής παρα μία σαφής κοινωνική ιεραρχία. Η ποσότητα των αγγείων σε συνδυασμό με τις χωρητικές δυνατότητες των τάφων υποδείκνυαν ότι τα νεκρόδειπνα εκτελούνταν από ένα μεγάλο αριθμό θρηνωδών και λάμβαναν χώρα εκτός των θαλάμων καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΚ-ΜΚ περιόδου¹⁷⁴.

Βάσει των υπαρχόντων δεδομένων, οι κοινότητες της νότιας και δυτικής Κύπρου φαίνεται ότι απέθεταν μακράν πιο μικρές ποσότητες περίτεχνων και πολύτιμων κτερισμάτων στους τάφους τους συγκριτικά με τους οικισμούς της βόρειας ακτής. Στο Ψεματισμένο-Τρελλούκκα, πολύ λίγα μεταλλικά (6) και πήλινα (4) τέχνεργα προήλθαν από ένα σύνολο 46-7 ΠΚ I-II τάφων και άλλων αποθέσεων¹⁷⁵. Αντιθέτως, τα αγγεία και τα λίθινα αντικείμενα (κυρίως οι χάντρες) πλεονάζανε. Σύμφωνα με τους Γεωργίου κ.ά.¹⁷⁶, η ποσότητα των αγγείων και το μέγεθος/ηλικία του σώματος σχετίζονταν άμεσα με το μέγεθος του εκάστοτε τάφου, με αποτέλεσμα οι πέντε μεγαλύτεροι τάφοι του Ψεματισμένου να εσωκλείουν από 25 έως 69 αγγεία κυμαινόμενης χωρητικότητας. Τα αγγεία αποτελούνταν, κυρίως, από κύπελλα και πρόχους διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, μαγειρικά σκεύη, φλασκιά και αμφορείς.

¹⁷¹ Webb και Frankel 2010, 198-202.

¹⁷² 2010, 195.

¹⁷³ 2004, 63.

¹⁷⁴ Keswani 2012.

¹⁷⁵ Georgiou κ.ά. 2011, 301-11.

¹⁷⁶ Georgiou κ.ά. 2011, 345.

Εξ αυτών, τα μοναδικά αγγεία που έφεραν πλαστική διακόσμηση, ήταν, κυρίως, οι πρόχοι της Ερυθρής Στιλβωτής Κηλιδωτής ενώ εγχάρακτα μοτίβα συναντώνται κυρίως σε φλασκιά της Ερυθρής Στιλβωτής I-II (Εγχάρακτης) και της Καστανής Στιλβωτής κεραμικής¹⁷⁷. Βάσει της εξέτασης των ιχνών χρήσης, τα εν λόγω μικρά φλασκιά κατά πάσα πιθανότητα ήταν τα μοναδικά αγγεία που κατασκευάζονταν *ad hoc* για ταφική χρήση και εκπλήρωναν κάποιο συγκεκριμένο πρακτικό ή συμβολικό σκοπό. Παρά τις μεγάλες ποσότητες των συμποτικών αγγείων και την παρουσία λίγων ζωικών οστών και πολύτιμων κτερισμάτων, οι Webb και Frankel¹⁷⁸ πρότειναν ότι οι ταφικές τελετουργίες στο Ψεματισμένο – και εν γένει στη νότια και κεντρική Κύπρο – αντανακλούσαν περισσότερο κοινωνικά συστήματα βασισμένα στην κοινωνική ισότητα παρά τον ανταγωνισμό. Ενδεικτικά, οι επαναχρονολογημένοι 21 ΠΚ I-III τάφοι της Σωτήρας-Καμινούδια, του Πύργου-Μαυροράχη και της Καλαβασού-Αγιούς/Περιοχή της Εκκλησίας της Παναγίας/Περιοχή του Σινεμά περιείχαν ένα σύνολο 11 χάλκινων αντικειμένων και λίγων πήλινων ή/και λίθινων αντικειμένων¹⁷⁹. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι οι κοινότητες της κεντρικής και νότιας Κύπρου δεν επεδίωκαν να ενσωματώσουν πρακτικές κοινωνικής επίδειξης στις ταφικές τελετουργίες τους.

Από την ΠΚ III έως τη ΜΚ I, οι τάφοι των *Bouνών* και της Λαπήθου ήταν αποθέτες μεγάλου πλούτου. Αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, σχετίζεται με την ίδρυση οχυρωμένων θέσεων στην περιοχή της Κερύνειας. Είναι πιθανό ότι οι τελευταίες διασφάλιζαν τη διακίνηση του χαλκού και των αγροκτηνοτροφικών προϊόντων από το Τροόδος και την πεδιάδα της Μεσαορίας σε θέσεις όπως η Δένεια, οι *Bouνοί* και η Λάπηθος¹⁸⁰. Κατά την κατοπινή ΜΚ I-II περίοδο, η Λάπηθος φαίνεται ότι εκμεταλλευόταν αυτά τα εγχώρια δίκτυα διακίνησης αγαθών και άκμασε εις βάρος των υπολοίπων θέσεων της βόρειας ακτής¹⁸¹. Αυτό απέφερε στη Λάπηθο υπέρογκες ποσότητες χάλκινων αντικειμένων, οι οποίες τοποθετούνταν συστηματικά στους τάφους της κατά τη ΜΚ περίοδο. Τα χάλκινα αντικείμενα των τάφων αποτελούνταν, κυρίως, από όπλα και προσωπικά αντικείμενα που ήταν συσχετισμένα με την ένδυση

¹⁷⁷ Georgiou κ.ά. 2011, 187-258.

¹⁷⁸ 2013^β, 75. Βλ. επίσης Webb 2019^β.

¹⁷⁹ Για χρονολογήσεις βλ. Georgiou κ.ά. 2011, 293-8. Για τους τάφους της Σωτήρας βλ. Swiny κ.ά. 2003. Για τους τάφους του Πύργου βλ. Belgiorno 2002 και για τους τάφους της Καλαβασού βλ. Todd 1986. Todd κ.ά. 2007.

¹⁸⁰ Webb και Knapp 2021.

¹⁸¹ Βλ. Webb 2016^α 2018^α.

και την περιποίηση των σωμάτων. Η συγκεντρωτική εκμετάλλευση του χαλκού από το βόρειο τμήμα του νησιού οδήγησε στην εντατικοποίηση των εμπορικών του σχέσεων με την ευρύτερη, ανατολική Μεσόγειο. Υπό αυτές τις συνθήκες, μεγάλες ποσότητες αντικειμένων από ασήμι, μόλυβδο, χρυσό, φαγεντιανή έφτασαν στη Λάπηθο και συνόδευσαν τους νεκρούς της¹⁸².

Τα όπλα της Λαπήθου και άλλων θέσεων της κεντρικής και νότιας Κύπρου θεωρήθηκαν από πολλούς ερευνητές ως συμβολικές εκφράσεις ενός πολεμικού ήθους¹⁸³. Στον αντίποδα αυτών των απόψεων, η Webb¹⁸⁴ πρότεινε ότι οι φθορές των όπλων της Λάπηθου, τεκμηριώνουν την πραγματική τους χρήση και προσφέρουν μία ματιά στις ιστορικές εξελίξεις της ΜΚ περιόδου. Κατά πάσα πιθανότητα, η εν λόγω περίοδος διέπονταν από μεγάλο ανταγωνισμό και αναταραχές, οι οποίες κορυφώθηκαν στο τέλος της ΜΚ III, οδηγώντας πολλούς ανθηρούς οικισμούς σε εγκατάλειψη και μετατόπιση¹⁸⁵.

Οι εγκαταλείψεις και μεταβολές των οικισμών δεν επηρέασαν όλες τις ΜΚ θέσεις του νησιού. Παρότι οι ταφικές ζώνες πιθανότατα άλλαξαν τοποθεσία στο Πολιτικό, τη Λευκωσία και την Καλαβασό, οι περιοχές συνέχισαν να κατοικούνται κατά την ΥΚ περίοδο¹⁸⁶. Εντυπωσιακή συνέχεια φαίνεται ότι είχαν και τα νεκροταφεία της Δένειας-Καφκάλλα και των Κατυδάτων, τα οποία περιείχαν τάφους που χρησιμοποιήθηκαν από τη ΜΚ I-II έως την ΥΚ II-III A, δηλαδή για διάστημα περίπου μίας χιλιετίας¹⁸⁷.

Πολλά νέα νεκροταφεία ιδρύθηκαν κατά την ΜΚ III-ΥΚ I περίοδο (Χάρτης 2)¹⁸⁸. Τέτοια εντοπίστηκαν στις θέσεις Αγία Ειρήνη, Μύρτου, Μόρφου, Πεντάγεια και Καζάφανι κοντά στον κόλπο της Μόρφου και την Κερύνεια. Ανατολικότερα, η χρήση των πολύ σημαντικών νεκροταφείων της Καρπασίας (ο Άγιος Ιάκωβος, η Κορόβια και η Γαληνόπορη¹⁸⁹) ξεκινά κατά την εν λόγω περίοδο. Στη σημερινή επαρχία της Λευκωσίας ιδρύθηκαν ταφικοί χώροι στον Αχερά, ενδεχομένως στο Ακάκι και το Δάλι-

¹⁸² Webb 2016^a· βλ. επίσης Webb 2019^b· 2020.

¹⁸³ Βλ. Keswani 2004· 2005.

¹⁸⁴ 2020· (υπό έκδ.).

¹⁸⁵ Webb 2019^a· Webb και Knapp 2021· βλ. επίσης Bolger 2003, 165-6.

¹⁸⁶ Βλ. Knapp και Kassianidou 2008, 145· Todd και Mitchell 2013, 92-4· Georgiou 2013· Γεωργίου 2017.

¹⁸⁷ Ενδεικτικά παραδείγματα είναι ο Τάφος 42 στα Κατύδατα και οι Τάφοι 781-782 στη Δένεια-Καφκάλλα βλ. Åström 1989, 25-8· Frankel και Webb 2007, 143.

¹⁸⁸ Βλ. Keswani 2004.

¹⁸⁹ Για πρόσφατη επαναξιολόγηση της Γαληνόπορης βλ. Crewe 2009^a.

Καφκάλλια ενώ νέα νεκροταφεία απαντώνται στην Αγκαστίνα, τη Μηλιά, την Έγκωμη και ενδεχομένως την Ακανθού και την Καντάρα στην Αμμόχωστο και τη Μεσαορία. Τέλος, νέοι ιδρυτικοί τάφοι κατασκευάστηκαν κατά την ΜΚ III/YK I σε όλη τη νότια ακτή, από την Πύλα-Στενό, τη Δεκέλεια και τη Ξυλοτύμπου-Καταπέτρα¹⁹⁰ στα νοτιοανατολικά έως τα Κούκλια στα νοτιοδυτικά.

Η κατοίκηση και η “ένθεση” των νεκρών σε αλλοτινά ανεξερεύνητες, παράκτιες ζώνες του νησιού συνοδεύτηκαν από ιδεολογικές αλλαγές στις επιλογές και τις προτεραιότητες των κατοίκων της Κύπρου. Έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές ότι οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και οι αλλαγές στα μοτίβα κατοίκησης ήταν τα αποτελέσματα μίας εσωτερικευμένης ανάγκης λίγων, ισχυρών ανθρώπων (της ελίτ) για πολύτιμα εξωτικά προϊόντα¹⁹¹. Τα τελευταία θεωρήθηκαν μέσα για την βελτίωση και την κατοχύρωση της κοινωνικοπολιτικής θέσης ορισμένων κηδευτών, οι οποίοι επεδίωκαν να ενισχύσουν την εξουσία τους, να αυξήσουν τις κοινωνικοπολιτικές αποκλίσεις και να εξασφαλίσουν πρόσβαση στο χαλκό και άλλους σημαντικούς πόρους. Στον αντίποδα αυτών, η Crewe¹⁹² πρότεινε ότι η εσωτερική κοινωνική αναδιαμόρφωση της Κύπρου οφειλόταν περισσότερο στην «υιοθέτηση μίας σειράς αξιών που συνδέονταν με τα αγαθά από τα αστικά κέντρα της Συροπαλαιστίνης» παρά σε μία ακόρεστη δίψα της ελίτ για περισσότερα, πολύτιμα αγαθά.

Η μεταφορά των τάφων εντός των οικισμών συσχετίστηκε άμεσα με τις προαναφερθείσες αλλαγές. Η Keswani¹⁹³ θεώρησε ότι οι ενδο-οικιστικές ταφές αποδείκνυαν την έμφαση που έδιναν, πλέον, οι κάτοικοι των μεγάλων, παράκτιων κέντρων στα άστη και την ιδιοκτησία. Ωστόσο, ο χώρος ένθεσης των πρώιμων τάφων της YK περιόδου φαίνεται ότι αφορούσε περισσότερο στους μεγάλους ανοικτούς χώρους παρά τις οργανωμένες, οικιστικές ζώνες¹⁹⁴. Συνεπώς, η απλουστευτική διάκριση των ενδο-οικιστικών και εξω-οικιστικών νεκροταφείων τείνει να εγκαταλειφθεί, δημιουργώντας σημαντικά ερωτηματικά σχετικά με τη χωροθεσία των τάφων.

¹⁹⁰ Βλ. Brown 2011.

¹⁹¹ Ενδεικτικά για τη σημασία των πολύτιμων αγαθών στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Κύπρου κατά την YK περίοδο βλ. Sherratt και Sherratt 1991· Keswani 1996· 2004· 2005· Knapp 2006· 2008· 2013.

¹⁹² 2012.

¹⁹³ 2004.

¹⁹⁴ Βλ. Webb 2018³.

Αν και ορισμένες παραδόσεις της ταφικής αρχιτεκτονικής συνέχουν πολλές θέσεις του νησιού, η ταφική ποικιλομορφία είναι μεγάλη και οι ταφικοί τύποι διαφέρουν, σχεδόν, ανά θέση¹⁹⁵. Φερειπέιν, τέσσερις θέσεις (Αγία Ειρήνη-Παλαιόκαστρο, Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου, Πεντάγεια-Μάντρες και Κατύδατα) της βόρειας ακτής που είναι διατεταγμένες σε μία νοητή ευθεία και απέχουν μόλις 7-12 χλμ. η μία από την άλλη, διαθέτουν πολύ διαφορετικούς αρχιτεκτονικούς τύπους. Στην Αγία Ειρήνη, ορισμένοι θαλαμοειδείς τάφοι απαρτίζονται από ένα μονό ή διπλό σύστημα εισόδου, αποτελούμενο από λαξευτά σκαλοπάτια ή/και κάθετα ορύγματα. Αυτά οδηγούσαν στους χαμηλούς αλλά σχετικά μεγάλους θαλάμους που σπανίως ήταν εξοπλισμένοι με κόγχες¹⁹⁶. Αντίστοιχα, στη Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου, οι θαλαμοειδείς, συνήθως, ήταν πολύ σύνθετοι και αποτελούνταν από πολλούς θαλάμους και κόγχες που διανοίγονταν στις πλευρές των δρόμων¹⁹⁷. Σε, τουλάχιστον μία περίπτωση τάφου (Τάφος IV), βρέθηκε μία παραστάδα στο θάλαμο, θυμίζοντας ορισμένους ΠΚ-ΜΚ τάφους της βόρειας ακτής¹⁹⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι παρόμοιες παραστάδες συναντώνται κατά εξακολούθηση σε θέσεις της ανατολικής και νοτιοανατολικής Κύπρου αλλά απουσιάζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου από την νοτιοδυτική Κύπρο. Λίγο νοτιότερα στην Πεντάγεια-Μάντρες συναντώνται οι θαλαμοειδείς τάφοι τύπου “καμινάδας” με τους μικρούς δρόμους που οδηγούν κατακόρυφα στους ωοειδείς θαλάμους¹⁹⁹. Τέλος, στα Κατύδατα εξακολουθούν να υφίστανται οι ταφικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις της ΜΚ περιόδου με τους λάκκους και τους απλούς και πολύ μικρούς, θαλαμοειδείς τάφους²⁰⁰.

Από όλες τις θέσεις της ΥΚ περιόδου η πιο εντυπωσιακή ταφική ποικιλομορφία σημειώνεται στην Έγκωμη, όπου ανασκάφηκαν πάνω από 180 τάφοι²⁰¹. Αν και η πλειονότητα των τάφων ανήκει στους ποικιλόμορφους θαλαμοειδείς τάφους, ορισμένες ταφές πραγματοποιήθηκαν σε θολωτές, κτιστές, λακκοειδείς ταφικές κατασκευές και αγγεία (εγχυτρισμοί)²⁰². Αυτό το μοναδικό και ευρύ ταφικό σύνολο

¹⁹⁵ Keswani 1989^a- 2004, 109.

¹⁹⁶ Bl. Pecorella 1978· Quilici 1990.

¹⁹⁷ Bl. Vermeule και Wholsky 1990.

¹⁹⁸ Bl. Vermeule και Wholsky 1990, 270-3.

¹⁹⁹ Karageorghis 1965^a.

²⁰⁰ Åström 1989.

²⁰¹ Keswani 1989^a- 1989^b- 2004· Dalton 2007.

²⁰² Keswani 1989^a- 1989^b- 2004· Dalton 2007. Για τον κτιστό ή θολωτό Τάφο 66 της Έγκωμης βλ. Crewe 2009^b.

εγκόλπωνε διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες αντανακλούσαν τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Έγκωμης²⁰³.

Παρότι το μέγεθος των ταφικών θαλάμων μειώθηκε σημαντικά από την ΠΚ/ΜΚ στην ΥΚ περίοδο, οι τάφοι της ΜΚ III-ΥΚ I ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται για μαζικούς ενταφιασμούς (mass burials). Αρκετοί ερευνητές πρότειναν μία σύνδεση μεταξύ των ταφών της περιόδου και πιθανών πολεμικών συρράξεων ή επιδημιών²⁰⁴. Η Keswani²⁰⁵ χωρίς να εξετάσει μεμονωμένα τη ΜΚ III/ΥΚ I, πρότεινε ότι οι ταφές αυτές, όπως και οι υστερότερες ταφές της ΥΚ περιόδου, οφείλονταν στο δευτερογενή ενταφιασμό των οστών παρά σε μαζικούς θανάτους.

Καθ' όλη τη μακρά διάρκεια της ΥΚ περιόδου, τα ταφικά προγράμματα κυμαίνονταν από απλά και σύντομα σε πολυμερή και μακροχρόνια. Οι πρωτογενείς όσο και οι δευτερογενείς ταφές εξακολουθούν να απαντούν στους θαλάμους, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Η συστηματική επανάχρηση των τάφων, κατά πάσα πιθανότατα, συνέχισε να λειτουργεί ως μία κοινωνική πρακτική που εξασφάλιζε στους ζώντες την ασφαλή διαβίβαση των προγονικών, περιουσιακών στοιχείων και δικαιωμάτων²⁰⁶.

Σε αντίθεση με το παρελθόν, οι νεκροί της ΥΚ περιόδου, σε μεγάλο βαθμό, θάβονταν εκτάδην. Η στάση αυτή ενδεχομένως συνδέθηκε με το μεγάλο πλούτο των κτερισμάτων²⁰⁷ που τοποθετούταν στους τάφους κυρίως των μεγάλων, παραθαλάσσιων κέντρων²⁰⁸. Εξαιτίας της συστηματικής τους εξερεύνησης ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., η Έγκωμη, η Δρομολαξιά-Βυζακιά και Τρύπες, το Μαρώνι-Βούρνες και Τσάρουνκας, η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος και Μαυροβούνι, η Επισκοπή-Παμπούλα και τα Κούκλια προσφέρουν ένα τεράστιο δείγμα που υπερβαίνει τους 400 τάφους. Δυστυχώς, η καταγραφή των τάφων είναι ανομοιογενής από θέση σε θέση. Φερειπέν, οι αποστολές του Βρετανικού Μουσείου κράτησαν μόνο λίγες, πολύ σύντομες σημειώσεις και συνέλεξαν τα πιο εντυπωσιακά, ακέραια και πολύτιμα κτερίσματα²⁰⁹.

²⁰³ Βλ. Keswani 1989^a- 1989^b 2004.

²⁰⁴ Βλ. Merrillees 1971 όπου βιβλιογραφία.

²⁰⁵ 1989^a- 2004 βλ. επίσης Crewe 2007^a, 25-6.

²⁰⁶ Keswani 1989^a 2004.

²⁰⁷ Keswani 2004, 103-4.

²⁰⁸ Keswani 1989^a- 2004, 121-43 βλ. επίσης Steel 2013- Knapp 2018.

²⁰⁹ Για Δρομολαξιά-Βυζακιά βλ. Bailey 1976. Για Μαρώνι βλ. Johnson 1980. Για Έγκωμη βλ. Crewe 2007^b. Για Κούκλια βλ. το Υπο-κεφάλαιο 1.2.

Η λεπτομερής καταγραφή των ταφικών συνόλων είναι ζωτικής σημασίας για την ανασύνθεση των ταφικών τελετουργιών και την κατανόηση τους. Πέρα από τα πολυτιμότατα εισηγμένα αντικείμενα των τάφων, οι μεγάλες ποσότητες ντόπιων και εισηγμένων συμποτικών σετ μαρτυρούν ότι ένα σημαντικότατο κοινωνικό συμβάν ήταν το νεκρικό συμπόσιο²¹⁰. Η Keswani²¹¹ παρατήρησε ένα συσχετισμό μεταξύ της ποσότητας των μυκηναϊκών κρατήρων και των πλούσιων ταφών στους τάφους της Έγκωμης ενώ οι Wijngaarden²¹² και Steel²¹³ έχουν αναφερθεί επανειλημμένα στην κοινωνική λειτουργία των συμποσίων και τη θέση που είχε η αιγαιακή κεραμική σε αυτά. Οι εικονογραφικοί αιγαιακοί κρατήρες κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσαν τα επίκεντρα των συμποτικών τελετουργιών, κυρίως, στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της μεγαλονήσου. Η ισχυρή τους παρουσία στις ταφικές τελετουργίες ήταν αποτέλεσμα της εντυπωσιακής χωρητικότητας τους, της χρήσης τους για το σερβίρισμα υγρών ουσιών (πιθανότατα αλκοολούχων ποτών) και της εικονογραφίας τους που συχνά απεικόνιζε ευρηματικές παραστάσεις (άρματα, κυνηγετικοί σκύλοι, πλοία, τοξευτές, γυναίκες σε παράθυρα, πομπικές σκηνές, ιερά με κέρατα καθοσίωσης, οκτώσχημες ασπίδες, γρύπες κ.λ.π.)²¹⁴.

Κατάλοιπα ταφικών τελετουργιών έχουν διαπιστωθεί εξωτερικά των τάφων στις περιπτώσεις της Κορόβιας-Παλαιοσκούτελλα, Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου και του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ. Τα κατάλοιπα αυτά βρέθηκαν είτε ελεύθερα στο χώμα που σκέπαζε τους τάφους είτε σε λάκκους, εγκοπές και πηγάδια λαξευμένα στο βράχο. Στα Παλαιοσκούτελλα και την Τούμπα του Σκούρου, οι αποθέσεις αποτελούνταν από καμένες, οργανικές ύλες, κάρβουνα, ζωικά οστά και φιάλες²¹⁵. Αντίστοιχα, τα σύνολα του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ αποτελούνταν από ένα πολύ μεγάλο και ευρύ φάσμα αντικειμένων²¹⁶. Οι ανασκαφείς ταξινόμησαν τους λάκκους βάσει των περιεχομένων σε λάκκους με α) ακέραια αντικείμενα, β) θραυσματική λεπτότεχνη κεραμική και γ) θραυσματική κεραμική και μεγάλες ποσότητες ζωικών οστών. Οι κατασκευές αυτές θεωρήθηκαν ότι περιέκλειαν τα υπολείμματα τελετουργιών αφιερωμένων στις νεκρικές λατρείες.

²¹⁰ Crewe 2009^β. Bürgel και Fischer 2017.

²¹¹ 1989^α. 1989^β. 2004.

²¹² 2002.

²¹³ 1998. 2004^α. 2004^β.

²¹⁴ Bl. Vermeule και Karageorghis 1972. Papadopoulos 2018.

²¹⁵ Bl. Keswani 2012. Bürgel 2021.

²¹⁶ Bürgel και Fischer 2017. Fischer και Bürgel 2017. Bürgel 2021.

Παρότι πολλές πτυχές των ταφικών τελετουργιών μας διαφεύγουν, είναι σαφές ότι ο μεγάλος πλούτος των τάφων, κυρίως του 14^{ου} και 13^{ου} αι. π.Χ., χρησίμευε στην προβολή και την εδραίωση της ελίτ σε ενδο-οικιστική, περιφερειακή, παν-νησιωτική και εξω-νησιωτική κλίμακα. Η ανάλυση των ταφικών συνόλων από την Keswani²¹⁷ τεκμηρίωσε ότι οι παράκτιες θέσεις της Κύπρου είχαν μεγαλύτερη πρόσβαση σε εξωτικά και πολύτιμα αντικείμενα συγκριτικά με τις θέσεις της ενδοχώρας. Αυτό οδήγησε στη διαπίστωση ότι τα παράκτια κέντρα αποτελούσαν τα σημεία έδρασης πανίσχυρων ελίτ, οι οποίες είχαν αναπτύξει συνεργατικά δίκτυα με την περιφέρεια. Όπως συνέβαινε ήδη από τη ΜΚ περίοδο, οι θέσεις στο εσωτερικό του νησιού πιθανότατα εξασφάλιζαν στην ακτή χαλκό και αγρο-κτηνοτροφικά προϊόντα, τα οποία ακολούθως μεταφέρονταν και ανταλλάσσονταν με τα εξωτικά και πολύτιμα αγαθά της ανατολικής Μεσογείου²¹⁸.

Από τα τέλη του 12^{ου} έως τον 11^ο αι. π.Χ., οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο και την Κύπρο επηρέασαν σημαντικά τα ταφικά μνημεία και τις ταφικές πρακτικές²¹⁹. Το σήμα κατατεθέν της YK (ΙΙΓ-)ΙΙΙ περιόδου αποτελούσαν, πλέον, οι λακκοειδείς τάφοι που χαρακτηρίζονταν από την αρχιτεκτονική τους ταπεινότητα. Οι ταφικές τελετουργίες έγιναν πιο απλές και σύντομες καθώς οι τάφοι της περιόδου περιλαμβάνανε, κυρίως, πρωτογενείς ταφές. Επιπλέον, αλλαγές σημειώθηκαν στις ποσότητες και τους τύπους των κτερισμάτων. Τα πλούσια, κτερισματικά σύνολα της YK I-II περιόδου έδωσαν τη θέση τους σε πιο φτωχικά κτερίσματα που αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από λίγα αγγεία και λίγα χάλκινα αντικείμενα.

Παρότι ένα σύνολο 46-9 λακκοειδών τάφων κατασκευάστηκε στην Έγκωμη, τα Κούκλια-Παλαίπαφος, το Κίτιον, την Επισκοπή-Καλορίζικη και το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, ένας αριθμός νέων και παλαιών θαλαμοειδών τάφων εξακολούθησε να χρησιμοποιείται κατά την YK III περίοδο. Ο παραδοσιακός τύπος του θαλαμοειδούς δεν ξανακατασκευάστηκε μετά την YK IIIA. Από τον 11^ο αι. π.Χ. και εξής, νέες καινοτομίες εισήχθησαν από το Αιγαίο, στις οποίες συγκαταλέχθηκε και ο τύπος του θαλαμοειδούς με το μακρύ δρόμο²²⁰. Κατά πάσα πιθανότατα, οι νέοι ταφικοί

²¹⁷ 1989^a, 1989^b, 2004^c βλ. επίσης Keswani και Knapp 2003, Knapp 2018.

²¹⁸ Βλ. υποσ. 126. Για πρόσφατη αξιολόγηση των μηχανισμών που διαμόρφωσαν τα εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την YEX βλ. Steel 2013, Knapp και Demesticha 2017.

²¹⁹ Keswani 1989^a, 2004^c, 2012^d; Niklasson-Sönnnerby 1987^e; Niklasson 1999^f; Karageorghis 2000.

²²⁰ Βλ. Iacovou 1988, Steel 1995, 2008.

αρχιτεκτονικοί τύποι και οι μεταβολές στα ταφικά έθιμα ήταν τα αποτελέσματα νέων ιδεολογικών και κοινωνικών αναγκών που προέκυψαν κατά την ΥΚ IIIA και συνέχισαν καθ' όλη τη διάρκεια της ΠΕΣ.

Κεφάλαιο 4º Πρώτη Μικρο-Κλίμακα.

4.1 Η θέση των τάφων μέσα στο τοπίο της υδρολογικής λεκάνης και των Κουκλιών.

Η υδρολογική λεκάνη της Πάφου βρίσκεται στη νοτιοδυτική Κύπρο και οριοθετείται καθ' όλη την έκταση της από την ακτογραμμή, τους ορεινούς όγκους και τις απότομες κλίσεις²²¹. Αυτά τα φυσικά χαρακτηριστικά δεν προσδιόριζαν μόνο τα όρια της υδρολογικής λεκάνης αλλά χαρακτήριζαν και το ιδιότυπο γεωλογικό της ανάγλυφο. Σύμφωνα με τον Αγαπίου²²², δύο γεωμορφολογικές ενότητες κυριαρχούν στην Πάφο που δεν είναι άλλες από την οροσειρά του Τροόδους και τις παράκτιες πεδιάδες. Τα ποτάμια συστήματα που δίνουν το χαρακτηρισμό της υδρολογικής λεκάνης στην επαρχία της Πάφου, σχηματίζουν επί μέρους λεκάνες απορροής υδάτων. Από τα ανατολικά προς τα δυτικά σημειώνονται οι λεκάνες απορροής του Χαποτάμι, του Διαρίζου, του Ξεροπόταμου, της Έζουσας, της Γεροσκήπου, του Μαυροκόλυμπου, του Καταρράκτη, του Ξερού, του Άσπρου και του Αυγά²²³.

Ομάδες παραθαλάσσιων θέσεων μπορούν να εντοπιστούν, τουλάχιστον, στις λεκάνες του Διαρίζου, της Έζουσας, της Γεροσκήπου, του Μαυροκόλυμπου και του Καταρράκτη (Χάρτης 3)²²⁴. Σε αυτές ανήκουν οι τάφοι των Κουκλιών, της Γεροσκήπου-Ασπρογή/Ασπρογιά και Πλατζιερή, της Τίμης-Σεντούτζι του Ράφτη, του Ανατολικού-Αγία Βαρβάρα, της Κολώνης-Μάντρες, της Αναρύτας-Ρετζέπης/Κουσουλάτος, της Κισσόνεργας-Αμμούδια, οι οποίοι χρονολογούνται σε διαφορετικές φάσεις της Εποχής του Χαλκού και απέχουν μόλις 1-4 χλμ. από τη σύγχρονη ακτογραμμή. Οι υπόλοιποι τάφοι της περιοχής βρέθηκαν σε διαφορετικά υψόμετρα της ενδοχώρας και κοντά στους ποταμούς της περιοχής²²⁵. Η ένθεση των τάφων κοντά στα υδάτινα στοιχεία καταδεικνύει την κοινωνικο-οικονομική και ιδεολογική τους σημασία. Όπως έχουν προτείνει οι Παπαντωνίου και Βιώνης²²⁶ αναφορικά με την κοιλάδα του Ξερού, τα ποτάμια συστήματα μετέτρεπαν

²²¹ Αγαπίου 2010, 11-2.

²²² Αγαπίου 2010, 11.

²²³ Αγαπίου 2010, 11.

²²⁴ Αγαπίου 2010· Agapiou κ.ά. 2013· Maliszewski 2013.

²²⁵ Αγαπίου 2010· Agapiou κ.ά. 2013· Maliszewski 2013.

²²⁶ Papantoniou και Vionis 2019.

διασπασμένα τοπία σε τοπία με συνοχή και λειτουργούσαν διαχρονικά σαν ισχυρά οικονομικά αγαθά που προσφέραν πλήθος πλεονεκτημάτων στους πληθυσμούς που εδράζονταν στην περιοχή. Είναι πιθανό ότι η κεντρικότητα των υδάτινων στοιχείων στον καθημερινό βίο και τις ταφικές τελετουργίες δημιουργούσε μία διαλεκτική σχέση μεταξύ των πληθυσμών και των φυσικών στοιχείων που συνεισέφερε στην νοηματοδότηση τους ως ζωοδόχες και κινητήριες δυνάμεις που συνείχαν διαφορετικές κοινότητες μεταξύ τους²²⁷ και ενδεχομένως διαφορετικούς κόσμους²²⁷.

Η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην κατανόηση της τοπογραφίας των Κουκλιών επιτρέπει μία εκτενέστερη συζήτηση. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα οροπέδια του *Μάρτσελλου*, της *Μάντισσας*, του *Χατζηαπτουλλά* και των *Αλωνιών* λειτουργούσαν ως το χείλος μίας φιάλης. Εάν τα οροπέδια οριοθετούσαν το χείλος της φιάλης, τότε οι τάφοι στα *Καμίνια*, την *Ασπρογή*, την *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια* και την *Ελιομύλια* βρίσκονταν σε σημεία που ξεκινούσαν από τα τοιχώματα της φιάλης και κατέληγαν κοντά στον πυθμένα της (Χάρτης 4). Ο ίδιος ο πυθμένας, ωστόσο, βρισκόταν σε ένα μία στενή ζώνη γης ονόματι *Λούρες*, στην οποία κατέφθανε φερτό χώμα από τη γύρω περιοχή. Βάσει των κειμενικών περιγραφών του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού και της γεωμορφολογίας των *Λουρών*, η Ιακώβου πιθανολόγησε ότι οι *Λούρες*, ίσως, ήταν λίμνη που βρισκόταν δίπλα στο Ιερό και χρησίμευε για την αγκυροβόληση των πλοίων πριν την εγκατάλειψη της *Παλαιπάφου*²²⁸. Η εγγύτητα του Ιερού και της μεσαιωνικής έπαυλης των *Λουζινιάν* με την ακτογραμμή εικονογραφείται σε πολλούς χάρτες από το 16^ο ως το 18^ο αι. μ.Χ.²²⁹.

Σε αντίθεση με το βραχώδη αλλά επίπεδο χώρο των οροπεδίων, οι θέσεις των *Καμινιών*, της *Ασπρογής*, της *Ευρετής*, των *Τερατσούδιων* και της *Ελιομύλιας* βρίσκονται σε κοιλάδες και εν πολλοίς χρησιμοποιούνται σαν καλλιεργήσιμες γαίες²³⁰. Τόσο στα οροπέδια όσο και τις κοιλάδες βρέθηκαν πάνω από 55 YK τάφοι, οι οποίοι είχαν ποικίλους προσανατολισμούς. Οι μοναδικές εξαιρέσεις σε αυτή τη διαπίστωση είναι το οργανωμένο νεκροταφείο των *Καμινιών* και ενδεχομένως του *Μάρτσελλου*, όπου οι περισσότεροι τάφοι είχαν Α-Δ προσανατολισμό. Στα *Καμίνια*, μόνο τέσσερις τάφοι είχαν Β-Ν προσανατολισμό, οριοθετώντας τις τρεις ή τέσσερις ταφικές ομάδες

²²⁷ Bl. Jones 2008, 121-2.

²²⁸ Iacovou 2008^a, 271· 2012^a, 62· 2013^a, 285-7· 2014^a, 165· 2019, 216-8· Ιακώβου 2017^a, 200.

²²⁹ Navari 2003.

²³⁰ Bl. Karageorghis και Michaelides 1990, 4· Zomeni 2012, 216-2.

σαν παρενθέσεις. Όπως αναφέρει η Keswani²³¹, οι διαφορετικές κατευθύνσεις μπορεί να οφείλονται «στις μικρο-τοπογραφικές συνθήκες, σε ένα συνειδητό διαχωρισμό μεταξύ συγγενικών ομάδων, μία αντίθεση μεταξύ παρελθοντικών πρακτικών και κοινωνικών προκατόχων ή...άλλων άγνωστων αιτιών». Αντιθέτως, για τα *Kamínia* και το *Mártseλλο*, η κοινή κατεύθυνση των λακκοειδών πιθανότατα υπαγορευόταν από κάποιο πολιτισμικό, κοινωνικό κριτήριο ή ακόμη και από το τοπίο.

Παρότι δεν μπορεί να σημειωθεί κάποιο βέβαιο συμπέρασμα σχετικά με τις κατευθύνσεις και τη σημασία τους, η επιλογή των σημείων για τον ενταφιασμό δεν φαίνεται ότι ήταν τυχαία. Ο συσχετισμός των τάφων με τους λάκκους και τα πηγάδια της περιοχής επιβεβαιώνεται στην *Aσπρογή*, την *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια* και έχει θεωρηθεί ενδεικτικός της τοποθεσίας των τάφων εντός του οικισμού²³². Στην περίπτωση του *Mártseλλου*, ένας τάφος βρέθηκε κοντά σε λάκκο με ΥΚ κεραμική και ένα θεμέλιο τοίχου, το οποίο ανήκε σε κτήριο άγνωστης χρήσης²³³. Η άμεση γειτνίαση των τάφων με πηγάδια και λάκκους σε θέσεις, όπως το *Χαλά Σουλτάν Τεκκέ*²³⁴ και η μικρή, αρχαιολογική ορατότητα του ίδιου του οικισμού στα *Κούκλια* καθιστούν δύσκολο το χαρακτηρισμό των τάφων ως *intra muros*. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από την Keswani για να σημειώσει τη διαμόρφωση μίας αστικής και ανταγωνιστικής νοοτροπίας σε πληθυσμούς διαφορετικών προελεύσεων, οι οποίοι είχαν συν-ιδρύσει ορισμένους, μεγάλους οικισμούς της ΥΚ περιόδου. Σύμφωνα με την Keswani²³⁵, ο εντοπισμός των τάφων κοντά ή εντός των κτηρίων πιθανότατα χρησίμευε σαν «μία σημαντική συμβολική επιβεβαίωση» των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας πάνω στη γη, τις οικίες και τις παραγωγικές μονάδες. Ωστόσο, πρόσφατα, η Webb²³⁶ ανέλυσε τη χωροθεσία των πρώιμων τάφων στην Έγκωμη, καθιστώντας σαφές ότι «η χρήση του όρου...ίσως είναι ακατάλληλη», τουλάχιστον, για κάποιες φάσεις της ΥΚ περιόδου. Η ίδια διαπίστωσε ότι οι πρώιμοι τάφοι ήταν διάσπαρτοι και διαχωρίζονταν από μεγάλους, ανοικτούς χώρους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το σχηματισμό μίας αραιής οικιστικής οργάνωσης.

²³¹ 2004, 86.

²³² Georgiou 2017, 214-5.

²³³ Maier 2008, 192.

²³⁴ Για Περιοχή 23 και Περιοχή Α του *Χαλά Σουλτάν Τεκκέ* βλ. Bürgel και Fischer 2017· Fischer και Bürgel 2017· Bürgel 2021.

²³⁵ 1989^a, 615-6· 1996· 2004, 86-8.

²³⁶ 2018^b.

Στην παρούσα συζήτηση, ιδιαίτερα ωφέλιμη είναι η συνειδητοποίηση της Ιακώβου²³⁷, η οποία σχολιάζει τα εξής:

«After having struggled *against* the lie of the land...for a fortnight, the possibility that the whole *intra* and *extra muros* concept, on which we were operating, could have been false was beginning to dawn on us».

Η εν λόγω σημείωση παραμένει μία πολύτιμη υπενθύμιση της ελλιπέστατης εικόνας που έχουμε για το αστικό τοπίο των Κουκλιών.

Παρότι η ιδέα των ενδο-οικιστικών ή εξω-οικιστικών τάφων δεν μπορεί να εφαρμοστεί ούτε στα Κουκλια, η επένδυση συγκεκριμένων περιοχών με ταφικά μνημεία ως πράξη ελέγχου και κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας δεν χρειάζεται να εγκαταλειφθεί. Επ' αυτού ο Snodgrass²³⁸ ανέφερε ότι «...μία κεντρική δυσκολία είναι η ενοχλητική ασάφεια και των δύο όρων, ειδικά όταν οι οικισμοί είναι αραιά οργανωμένοι και ανοχύρωτοι...Η έννοια της ιδιωτικής ιδιοκτησίας πρέπει να ξεπεράσει τα όρια αυτής της διάκρισης».

Οι τάφοι της *Ασπρογής*, της *Ευρετής*, των *Τερατσουνδιών*, της *Ελιομόλιας* και των *Κάτω Αλωνιών* (που οργανώνονται περιμετρικά των *Λουρών*), ίσως, αποτελούσαν συμβολικές κατοχυρώσεις των σημείων πρόσβασης στη θάλασσα, της συμμετοχής στο εμπόριο και άλλων οικονομικών στρατηγικών. Πιθανότατα, δεν είναι τυχαίο ότι η πλειονότητα των εισηγμένων αντικειμένων που χρονολογούνται στην ΥΚ I, συγκεντρώνεται στους τάφους των *Τερατσουνδιών* που βρίσκονται εγγύτερα στη θάλασσα. Αν και πολλές πτυχές του ΥΚ τοπίου μας είναι άγνωστες, η επιλογή αυτών των τοποθεσιών ενδεχομένως συσχετίζόταν με την ορατότητα τους και τους πόρους που προσέφεραν καλή διαβίωση στους κατοίκους των Κουκλιών. Κάποια από αυτά τα τεμάχια γης, κατά πάσα πιθανότητα, κατοχυρώθηκαν από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες μέσω των υλικών και άνλων πτυχών των ταφικών προγραμμάτων (της ένθεσης των νεκρών σωμάτων και των ταφικών μνημείων σε συγκεκριμένες τοποθεσίες, της πραγματοποίησης των ταφικών πρακτικών εντός και εκτός των τάφων, της διάδρασης των θρηνωδών μέσα στο τοπίο και με το τοπίο κλπ.). Οι υλικές πτυχές των ταφικών κατασκευών και πρακτικών, εκτός από μέσα για τον υπολογισμό της ενέργειας που

²³⁷ Iacovou 2008^a, 273.

²³⁸ 2014, 189.

καταναλώθηκε για τη διεκπεραίωση τους (labour investment), λειτουργούσαν και σαν τοπόσημα (physical marking)²³⁹.

Η ιδιωτικοποίηση ορισμένων θέσεων από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες τεκμηριώνεται από τη φυσική διάκριση (μέσω του υψόμετρου και του αναγλύφου) των ταφικών χώρων από άλλες τοποθεσίες των Κουκλιών και την εγγύτητα μεταξύ των νεκροταφείων. Παρότι είναι δύσκολο να αναφερθούμε στα ακριβή όρια των ταφικών χώρων χωρίς την παρουσία τοίχων ή άλλων διαχωρισμάτων, θα ήταν λανθασμένο να υποθέσουμε ότι ενιαία νεκροταφεία συνείχαν τα πιο ομαλά εδάφη των Κουκλιών κατά την ΥΚ περίοδο²⁴⁰. Αν, λοιπόν, οι τάφοι καταδεικνύουν ορισμένες, διακριτές, ιδιωτικοποιημένες περιοχές, τότε αυτές καταλάμβαναν πάνω από 100 τ.μ. στην Ασπρογή και την Ευρετή, πάνω από 76 τ.μ. στα Τερατσούδια, πάνω από 60 τ.μ. στα Καμίνια, πάνω από 7 τ.μ. στα Κάτω Αλώνια, πάνω από 6 τ.μ. στο Μάρτσελλο και πάνω από 6 τ.μ. στην Ελιομύλια. Συνολικά, πάνω από 255 τ.μ. γης φαίνεται ότι απασχολούνταν για τις ταφικές ανάγκες της περιοχής (Πίν. 1).

Η εκμετάλλευση της γης, των ζώων και το εμπόριο είχαν μεγάλη σημασία για την επιβίωση και την ακμή των οικισμών²⁴¹, ιδίως όταν αυτοί βρίσκονταν στις απαρχές τους και οι οικονομικές στρατηγικές τους ήταν ακόμη εύθραυστες. Τα μοτίβα διασποράς των τάφων, ενδεχομένως, συνδέονταν με τις προαναφερθείσες στρατηγικές και τις πληθυσμιακές ανόδους που βίωσαν τα Κούκλια καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΚ περιόδου. Κατά την ΥΚ Ι περίοδο, οι τάφοι φαίνεται ότι συγκεντρώθηκαν στα Τερατσούδια, την Ασπρογή και την Ευρετή (Χάρτης 5) ενώ κατά την ΥΚ ΙΙ ορισμένοι τάφοι άρχισαν να προστίθενται στις τοποθεσίες Κάτω Αλώνια και Ελιομύλια (Χάρτης 6). Κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙ, ιδρύθηκαν και άλλοι, νέοι ταφικοί χώροι στο Μάρτσελλο, τα Καμίνια και τη Μάντισσα, δηλαδή σε περιοχές που βρίσκονται σχετικά μακριά από την ακτή και συνεπώς σε υψηλότερο υψόμετρο από τις προαναφερθείσες θέσεις (Χάρτης 7).

Η διαμόρφωση των νεκροταφείων συνέβη σταδιακά μέσω της συνεχούς προσθήκης νέων τάφων στα αναξιοποίητα σημεία των ταφικών χώρων. Είναι πιθανό ότι οι παλαιότεροι τάφοι καθόριζαν τη χωροθεσία των νέων ταφικών κατασκευών. Ο στενός συσχετισμός μεταξύ ορισμένων τάφων δημιουργεί την εντύπωση ότι οι

²³⁹ Earle 2000· Jusseret κ.ά. 2013.

²⁴⁰ Bl. Iacovou 2007.

²⁴¹ Για στρατηγικές επιβίωσης βλ. Iacovou 2007, 18· Keswani 2018.

κηδευτές επεδίωκαν να ενταφιάσουν τους νεκρούς τους κοντά στους ιδρυτικούς τάφους. Φερειπείν μία μεγάλη εγγύτητα μαρτυράται μεταξύ των Τάφων V και VII, των Τάφων II και III, του Τάφου IX και του ταφικού συγκροτήματος VI και VIII της *Ασπρογής*²⁴². Παρόμοιοι χωρικοί συσχετισμοί μπορούν να διαπιστωθούν στην *Ευρετή*, όπου ο Τάφος XIV εντοπίζεται πολύ κοντά στον πρωιμότερο Τάφο VIII²⁴³ ενώ στα *Τερατσούδια*, οι Θάλαμοι E και K που ανοίγονται εκατέρωθεν του Δρόμου D, βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση από τους υστερότερους θαλάμους του Συγκροτήματος 104 και 105²⁴⁴. Εξαίρεση σε αυτό τον τρόπο οργάνωσης αποτέλεσε το υστερότερο νεκροταφείο των *Καμινιών* – και ενδεχομένως του *Μάρτσελλου* – όπου οι τάφοι ήταν συγχρονικοί και εν πολλοίς διατεταγμένοι σε παράλληλες συστάδες.

Κεφάλαιο 5º Δεύτερη Μικρο-Κλίμακα.

5.1 Τα προβλήματα του ταφικού δείγματος.

Αν και τα Κούκλια δεν είναι η μοναδική θέση της υδρολογικής λεκάνης που θα απασχολήσει την παρούσα διπλωματική, ο οικισμός θα μονοπωλήσει τη συζήτηση εξαιτίας του ερευνητικού ενδιαφέροντος που εστίασε στη θέση Κούκλια-Παλαίπαφος ήδη από τα τέλη του 19^ο αι. Ασχέτως των διαταράξεων που έχουν υποστεί, οι τάφοι των Κουκλιών αποτελούν, τουλάχιστον, ένα ποσοτικά ικανοποιητικό δείγμα, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση της ταφικής αρχιτεκτονικής και των ταφικών πρακτικών, με σκοπό την ανάδειξη των κοινωνικών ταυτοτήτων, της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης και της συνδεσιμότητας μεταξύ του οικισμού και της περιφέρειας του.

Η ετεροβαρής ανάλυση των τάφων υπερ του ταφικού δείγματος των Κουκλιών οφείλεται και στην κατάσταση με την οποία έχουν γνωστοποιηθεί ή έχουν έλθει στο φως οι υπόλοιποι τάφοι στην επικράτεια της Πάφου (Χάρτης 3). Φερειπείν, οι YK τάφοι σε θέσεις, όπως η Γεροσκήπου-Πλατζιερή²⁴⁵, ο Άγιος Δημητριανός-*Bouνι*²⁴⁶, η

²⁴² Βλ. Catling 2020, 492 εικ. 4.

²⁴³ Βλ. Catling 2020, 539 εικ. 51.

²⁴⁴ Βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 14 εικ. 2.

²⁴⁵ Nicolaou 1983· Maier και Karageorghis 1984, 102-4· Michaelides 2008· Georgiou (υπό εκδ.).

²⁴⁶ Catling 1962, 161.

Αναρύτα-Ρετζέπης/Κουσουλάτος²⁴⁷, το Ανατολικό-Αγία Βαρβάρα²⁴⁸, οι Κέδαρες-Σκάλες²⁴⁹, οι Κάτω Αρόδες²⁵⁰, η Δρούσεια-Αππιούρκα και η Γιόλου-Μούτη του Κλέοβουλου²⁵¹ μεταξύ άλλων, παραμένουν είτε προκαταρκτικά δημοσιευμένοι είτε πλήρως αδημοσίευτοι με αποτέλεσμα το υλικό να είναι άγνωστο ή να χρησιμοποιείται με περιοριστικό τρόπο στις δευτερογενείς αναλύσεις. Σε ένα ήδη προβληματικό σώμα τάφων προστίθενται και άλλοι τάφοι, οι οποίοι έχουν βρεθεί διεξοδικά συλημένοι, όπως αυτοί της Τίμης-Σεντούτζι του Ράφτη, της Κολώνης-Μάντρες και της Γεροσκήπου-Ασπρογής²⁵². Ένα πολύ καλό δείγμα τάφων ανακαλύφθηκε στη Κισσόνεργα-Αμμούδια αλλά η χρονολόγηση τους αφορά, κυρίως (αν όχι αποκλειστικά), στην ΠΚ-ΜΚ περίοδο²⁵³. Συνεπώς, το πολύ περιορισμένο ταφικό δείγμα από την επαρχία της Πάφου ωθεί σε μία πιο επιλεκτική συζήτηση του ταφικού υλικού που βρέθηκε στις λεκάνες απορροής του Χάποταμι, Διαρίζου, Έζουσας, Γεροσκήπου και Καταρράκτη.

5.2 Τα ταφικά μνημεία.

Η ανάλυση της ταφικής ποικιλομορφίας και η κατανόηση των συσχετισμών της με άλλα κοινωνικά κριτήρια συναντούν σημαντικές δυσκολίες. Δυστυχώς, δεν είναι σπάνιες οι καταρρεύσεις των οροφών και οι αλλοιώσεις των τάφων από τις μεταγενέστερες οικοδομικές δραστηριότητες. Οι δυσκολίες αυτές πρόκειται να περιοριστούν μέσω της χρήσης των καλύτερα διατηρηθέντων τάφων προκειμένου να προσεγγιστούν τρία κάρια ερωτήματα: α) η ταφική αρχιτεκτονική εξέφραξε την κοινωνική ταυτότητα των θρηνωδών και των νεκρών; β) ποιες ήταν οι χωρητικές δυνατότητες των ταφικών κατασκευών και πως αυτές καθόριζαν τις ταφικές τελετουργίες και γ) με ποιον τρόπο αξιοποιούνταν συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία;

²⁴⁷ Christou 1996, 1061-2· Åström 2001, 49.

²⁴⁸ Hadjisavvas 1999, 607-8.

²⁴⁹ Christou 1996, 1062-3· Åström 2001, 49.

²⁵⁰ Megaw 1954, 30· βλ. επίσης Maliszewski 1997, 70-1.

²⁵¹ Maliszewski 1997, 70-1.

²⁵² Iliffe και Mitford 1952, 32· Nicolaou 1983· Raptou κ.ά. 2011-2, 287· Catling 2020, 149.

²⁵³ Graham 2006· 2012· 2013.

Το πρώτο ερώτημα είναι ίσως το πιο δυσπρόσιτο καθώς η κοινωνική σημασία της ταφικής αρχιτεκτονικής μπορούσε να αλλάξει εν δυνάμει ανά περίοδο. Μέσα σε ένα βάθος 600 χρόνων, είναι πιθανό ότι η ταφική αρχιτεκτονική δεν εξυπηρετούσε τους ίδιους σκοπούς. Συνεπώς, κρίνεται υψηλής σημασίας η προσπάθεια παρακολούθησης της σχέσης μεταξύ των τάφων και των ταφών.

Δυστυχώς, δεν υπάρχουν ικανοποιητικά ταφικά δείγματα για όλες τις περιόδους, κάτι που αποτελεί σημαντική τροχοπέδη για την παρούσα συζήτηση. Για παράδειγμα ο Τάφος IX στην *Ασπρογή* είναι ο μοναδικός ασύλητος τάφος που γνώρισε μία χρήση στην YK I. Ο ταφικός θάλαμος καταλάμβανε περίπου 6.4-7.8 τ.μ. και ο νεκρός είχε κτεριστεί με, τουλάχιστον, 19 αγγεία και ένα χάλκινο μαχαίρι. Τα χάλκινα και τα εισηγμένα αντικείμενα εν γένει απουσιάζουν από τις YK I ταφές των Κουκλιών. Ένα μεγάλο σύνολο αγγείων και λίγα εισηγμένα ή/και χάλκινα αντικείμενα βρέθηκαν στους τάφους των *Τερατσούνδιών*. Τα *Τερατσούνδια* αποτελούν το νεκροταφείο με τους μεγαλύτερους θαλάμους που βρέθηκαν στα Κούκλια. Συνεπώς, είναι πιθανό ότι, τουλάχιστον, κατά την YK I περίοδο τα μεγέθη των τάφων εξέφραζαν την κοινωνική κατάσταση των νεκρών και των κηδευτών τους (Πίν. 2, 7).

Η YK II και ειδικότερα η YK II A-B περίοδος είναι αινιγματική. Λίγες ταφές μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην YK II A/B βάσει των κτερισμάτων που εξετάζονται αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια. Τα μοναδικά, εισηγμένα κτερίσματα που μπορούν να χρονολογηθούν στην YK (IIA-)B είναι τα ελάχιστα αγγεία YE IIIA κεραμικής. Η εύρεση δύο αιγαιακών αγγείων σε ένα μικρό λακκοειδή τάφο της *Ασπρογής* (0,5 τ.μ.) πιθανότατα καταδείκνυε ότι το κύρος δεν εκφραζόταν μέσω των ταφικών κατασκευών (Πίν 2, 20).

Η μόνη περίοδος όπου κανείς μπορεί να μιλήσει για πολλά και πλούσια κτερίσματα στα Κούκλια είναι η YK III-G-III A. Ακόμη και για την εν λόγω περίοδο, είναι σχετικά δύσκολο να συσχετίσει κανείς τον πλούτο και τα μεγέθη των τάφων (Πίν 2, 28-9). Φερειπείν, ο Τάφος VI της *Ασπρογής* ήταν μεγαλύτερος από τους πολύ πλούσιους Τάφους IIIA, VIII της *Ευρετής*, τον Τάφο 119 της *Ελιομύλιας* και το Θάλαμο N του Τάφου 104 στα *Τερατσούνδια*. Συνεπώς, είναι πιθανό ότι η ταφική αρχιτεκτονική του 13^{ου} και 12^{ου} αι. π.Χ. δεν αντανακλούσε απαραίτητα την κοινωνική κατάσταση των νεκρών και των κηδευτών τους.

Οι ίδιες οι ταφικές κατασκευές δεν ήταν μόνο ο τελικός χώρος απόρριψης νεκρών σωμάτων και αντικειμένων. Αντιθέτως, οι τάφοι «ενσωμάτωναν τις ανθρώπινες πεποιθήσεις, τη κατανόηση του περιβάλλοντος...του γύρω χώρου, της αρχιτεκτονικής, του υλικού πολιτισμού» και τις ανθρώπινες προθέσεις²⁵⁴. Η ίδια η υλική μορφή τους (materiality) έθετε όρια στις δραστηριότητες, κατηγόρησε τα ανθρώπινα σώματα και κατά προέκταση μας βοηθά να νοηματοδοτήσουμε τις ταφικές πρακτικές εντός του αρχαιολογικού τους πλαισίου²⁵⁵: κάτι που ο Boyd²⁵⁵ περιγράφει ως *contextualized or ‘site specific’ performance*.

Αν και πολλοί από τους τάφους έχουν αλλοιωθεί σε σημαντικό βαθμό, δύο τύποι απαντώνται στα Κούκλια κατά την ΥΕΧ. Όλοι οι τάφοι ανήκουν στους θαλαμοειδείς και τους λακκοειδείς τάφους, οι οποίοι μπορούν να υποδιαιρεθούν σε μικρότερες κατηγορίες (**Εικ. 1**). Οι θαλαμοειδείς τάφοι συνήθως αποτελούνταν από ένα τετράπλευρο δρόμο, ο οποίος παρείχε πρόσβαση στο θάλαμο μέσω ενός μικρού στομίου. Η είσοδος στο θάλαμο υποβοηθούταν ενίοτε από αδρά λαξευμένα σκαλοπάτια, τα οποία οδηγούσαν σε ένα βαθύ λάκκο στο κέντρο του δαπέδου. Ο λάκκος αυτός περιγράφεται ως κίστη (cist)²⁵⁶ όρος που υιοθετείται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Το βάθος της κίστης μετέτρεπε το ελαφρώς υψηλότερο δάπεδο του θαλάμου σε έδρανα (benches)²⁵⁷ όρος που χρησιμοποιείται καταχρηστικά από τους ανασκαφείς.

Το ίδιο είδος τάφου απαντάται, τουλάχιστον, έως την Τάλα, η οποία βρίσκεται περίπου 20 χλμ. βορειοδυτικά των Κουκλιών. Ωστόσο, σε αυτή την έκταση μεσολαβούν και άλλοι τύποι ταφικών μνημείων, όπως οι μικροί, θαλαμοειδείς τάφοι κυκλικής κάτοψης που βρέθηκαν στην Κολώνη²⁵⁶. Παρόμοιοι θαλαμοειδείς τάφοι με ή χωρίς μικρά έδρανα έχουν καταγραφεί στην επαρχία της Πάφου ήδη από τη ΠΚ-ΜΚ ως την ΥΚ IA περίοδο στην Κισσόνεργα-Αμμούδια και τη Μεσόγη²⁵⁷.

Η περιγραφή των τάφων ως θαλαμοειδών και λακκοειδών δεν αποδίδει με σαφήνεια την ταφική ποικιλομορφία. Φερειπείν, στην *Eυρετή*, το *Mάρτσελλο* και ενδεχομένως τα *Καμίνια*, ορισμένοι θαλαμοειδείς δεν είχαν κίστη (**Εικ. 2**). Μάλιστα, η κατασκευή του θαλαμοειδούς Τάφου V της *Eυρετής* θυμίζει αυτή του τύπου

²⁵⁴ Boyd 2014, 193.

²⁵⁵ 2014, 194² βλ. επίσης Boyd 2002, 17-8.

²⁵⁶ Raptou κ.ά. 2011-2, 287.

²⁵⁷ Herscher και Fox 1994² Graham 2013.

“καμινάδας” με την απότομη, σχεδόν κατακόρυφη είσοδο στο θάλαμο²⁵⁸. Άλλοι τάφοι στην *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια* και τα *Καμίνια* αποτελούνταν από διπλούς θαλάμους που αναπτύσσονταν εκατέρωθεν ενός δρόμου. Αντίστοιχα, στην *Ασπρογή*, την *Ευρετή* και τα *Τερατσούδια*, οι θαλαμοειδείς δεν απαρτίζονταν μόνο από διπλό θάλαμο αλλά ενίοτε έφεραν και κόγχες σε κάποια πλευρά του δρόμου ή του θαλάμου (Εικ. 3).

Τα ταφικά συμπλέγματα με διπλούς ή περισσότερους θαλάμους και κόγχες κατασκευάζονταν από την ΠΚ έως την ΥΚ περίοδο στη βόρεια ακτή²⁵⁹. Αντιθέτως, η κατασκευή των ΠΚ-ΜΚ τάφων της νότιας ακτής, συνήθως, διέπεται από μεγάλη απλότητα²⁶⁰. Εξαίρεση σε αυτό αποτελούν ορισμένοι τάφοι στις περιοχές της Επισκοπής και της Καλαβασού²⁶¹. Αν, λοιπόν, η ταφική αρχιτεκτονική μαρτυρά κάτι για την προέλευση και τις πολιτισμικές προτιμήσεις των κηδευτών, είναι πιθανό ότι η πολύπλοκη κατασκευή ορισμένων τάφων φανερώνει τη μετακίνηση ατόμων από τα βόρεια ή/και τα ανατολικά του νησιού στα Κούκλια.

Αν και οι θαλαμοειδείς τάφοι με τις βαθιές ή αβαθιές κίστες απαντούν και σε άλλες θέσεις της μεγαλονήσου, μία μεγαλύτερη προτίμηση σε αυτό τον ιδιότυπο αρχιτεκτονικό τύπο μπορεί να παρατηρηθεί στη νότια και πιο συγκεκριμένα τη νοτιοδυτική Κύπρο²⁶². Εκτός των Κουκλιών, θέσεις όπως η Γεροσκήπου, η Άλασσα-Πάνω Μαντιλάρης, η Επισκοπή-Παμπούλα, η Λεμεσός, ο Εναέριος και το Καντού περιείχαν αρκετά παραδείγματα θαλαμοειδών τάφων με κίστες²⁶³ (Εικ. 4). Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι ο εν λόγω αρχιτεκτονικός τύπος ενέπιπτε στις πολιτισμικές προτιμήσεις των κατοίκων της νοτιοδυτικής Κύπρου.

Οι λακκοειδείς τάφοι ήταν πολύ απλές κατασκευές καθώς αποτελούνταν από ένα τετράπλευρο ή κυκλικό λάκκο. Αν και συναντώνται από την ΥΚ IB-IIA/B στα Κούκλια, γίνονται αρκετά δημοφιλείς στην όψιμη ΥΚ III-III περίοδο. Από τα τέλη του 13^{ου} έως τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ, οι εν λόγω τάφοι ήταν είτε ρηχοί, χωμάτινοι λάκκοι είτε λάκκοι επενδυμένοι με λίθους και πλιθιές (Εικ. 5). Πολλές φορές ήταν

²⁵⁸ Ενδεικτικά για τους τάφους της Πεντάγειας βλ. Karageorghis 1965^a.

²⁵⁹ Keswani 2004, 55-62· 2005^c Webb και Frankel 2013^b, 68-9· Webb 2019^b, 175-6· Webb και Knapp 2021.

²⁶⁰ Webb 2019^b, 175-6.

²⁶¹ Carpenter 1981, 60-1· Todd κ.ά. 2007.

²⁶² Keswani 1989^a, 461-88· 2004, 117-8· Karageorghis και Michaelides 1990, 18-9· Georgiou 2017· Hadjisavvas και Keswani 2017, 124· Georgiou (υπό εκδ.).

²⁶³ Για Γεροσκήπου βλ. Nicolaou 1983· Maier και Karageorghis 1984· Michaelides 2008· Georgiou (υπό εκδ.). Για Άλασσα βλ. Hadjisavvas και Keswani 2017. Για Επισκοπή βλ. Benson 1972. Για Λεμεσό, Εναέριο και Καντού βλ. Karageorghis και Violaris 2012.

εξοπλισμένοι με ένα ή περισσότερα υπερυψωμένα έδρανα, στα οποία τοποθετούνταν οστά και κτερίσματα. Αυτό το αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό προκαλεί πρόβλημα στη ταξινόμηση των τάφων, ειδικά όταν δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατεστραμμένη οροφή ορισμένων θαλαμοειδών. Μία τέτοια περίπτωση είναι ο αινιγματικός Τάφος IV της *Ασπρογής* (**Εικ. 6**), ο οποίος σύμφωνα με τη Hunter «δεν σώζει κανένα ίχνος ότι ήταν ποτέ θαλαμοειδής»²⁶⁴. Ακόμη και αν ο τάφος ανήκε στους λακκοειδείς με το βιοηθητικό έδρανο, δεν ομοίαζε με τους λακκοειδείς των *Καμινιών* ούτε στα κτερίσματα ούτε στον τρόπο με τον οποίο ενταφιαζόταν το σκελετικό υλικό²⁶⁵. Οι χωρητικές δυνατότητες των λακκοειδών (**Πίν. 3**) εξαρχής δεν ήταν μεγάλες και κατά πάσα πιθανότητα οι κηδευτές τοποθετούσαν προσεκτικά ή έριχναν τα σώματα στους λάκκους. Η προσεκτική τοποθέτηση ορισμένων κτερισμάτων σε σχέση με συγκεκριμένα μέλη του σώματος μαρτυρά ένα βαθμό επιμέλειας της ταφικής εικόνας και ενδεχομένως ορισμένες μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Τα κτερίσματα, η χωρητικότητα και η μορφολογία των λακκοειδών καταδείκνυαν ότι οι ταφικές πρακτικές δεν λάμβαναν χώρα εντός των ταφικών κατασκευών ούτε ενέπλεκαν ένα μεγάλο αριθμό ατόμων. Συνεπώς, όπως αναφέρει η Keswani²⁶⁶, η ενέργεια που ξοδεύονταν για τους λακκοειδείς τάφους ήταν, σαφώς, λιγότερη από αυτή των θαλαμοειδών.

Αν και η χωρητικότητα των θαλαμοειδών ήταν μεγαλύτερη από αυτή των λακκοειδών, η σύνθεση τους από, τουλάχιστον, τέσσερις επιμέρους χώρους αξίζει περαιτέρω ανάλυσης. Ο ανοικτός και ενδεχομένως υπαίθριος χώρος οδηγούσε στους μικρούς και συνάμα περιοριστικούς χώρους των δρόμων. Παρότι οι δρόμοι των τάφων συχνά δεν σώζονται, ένα σύνολο 11 δρόμων χρησιμοποιήθηκε για να εξαχθεί ο μέσος όρος της χωρητικότητάς τους (**Πίν. 4**). Αυτή ανερχόταν γύρω στα 1,5 τ.μ., η οποία θα μπορούσε να φιλοξενήσει ένα μέγιστο σύνολο επτά ανθρώπων. Λίγα παραδείγματα μεγάλων δρόμων, όπως ο Δρόμος D του Τάφου 104 και ο δρόμος του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια*, μπορούσαν να φιλοξενήσουν από 10 έως 14 άτομα. Σαφώς, αυτοί οι υπολογισμοί είναι εμπειρικοί και έχουν περιθώρια λάθους. Ωστόσο, υιοθετούνται προκειμένου να υπολογιστούν οι ανώτατες χωρητικές δυνατότητες των δρόμων.

Η πραγματοποίηση ορισμένων ‘εσωστρεφών’ τελετουργιών στους δρόμους δεν πιστοποιείται μόνο από τις διαστάσεις τους. Οι κόγχες και τα ερμάρια που συγχά-

²⁶⁴ Catling 2020, 20.

²⁶⁵ Για στρωματογραφία βλ. Catling 2020, 20.

²⁶⁶ 2004, 97-8.

εσώκλειαν οστά, αγγεία και άλλα τέχνεργα, μαρτυρούν ότι οι δρόμοι, δεν ήταν μόνο συμβολικά και πρακτικά περάσματα προς τους θαλάμους αλλά και χώροι κομβικής σημασίας για τις ταφικές πρακτικές. Δυστυχώς, λίγες είναι οι περιπτώσεις των δρόμων που τα αρχαιολογικά τους πλαίσια έχουν καταγραφεί επαρκώς. Βάσει των οστών και των οστράκων που βρέθηκαν σε δύο δρόμους του Τάφου 104, το δρόμο του Τάφου 288 στα *Teratsoúdia* και το δρόμο του Τάφου 119 στην *Ελιομύλια* φαίνεται ότι οι κηδευτές πραγματοποιούσαν ταφές στους δρόμους και οι θρηνωδοί ενδεχομένως απέρριπταν ένα τμήμα των σκευών που χρησιμοποιούσαν κατά τη διάρκεια των ταφικών τελετουργιών, εντός των δρόμων²⁶⁷. Πάνω από 100 όστρακα της Ακόσμητης Λευκής κεραμικής βρέθηκαν στο δρόμο του Τάφου III της *Eurētēs* ενώ μία θραυσματική πρόχους της Ακόσμητης Λευκής, αρκετά χονδροειδή όστρακα και ένας κατεργασμένος λίθος είχαν τοποθετηθεί στο δρόμο του Τάφου IV της *Eurētēs*²⁶⁸. Κατά πάσα πιθανότητα, η απόθεση ορισμένων αγγείων στο δρόμο συσχετίζεται με τις τελικές φάσεις των ταφικών τελετών ή ακόμα και με δραστηριότητες που έλαβαν χώρα μετά τις κηδείες. Η πρακτική της τοποθέτησης ή απόρριψης αγγείων στους δρόμους συναντά παράλληλα στους ΠΚ/ΜΚ τάφους του Μπέλλαπαϊς-Βουνοί, του Καρμιού, της Λαπήθου-Βρύση του Μπάρμπα, της Ερήμης-Λαόνιν του Ποράκου, της Επισκοπής-Φανερωμένης, της Καλαβασού, του Ψεματισμένου-Τρελλούκα μεταξύ άλλων²⁶⁹.

Η κατάβαση προς το θάλαμο ήταν μία δύσκολη διαδικασία καθώς το στόμιο είχε μικρές διαστάσεις και οδηγούσε πολλές φορές σε ένα απότομο και κάθετο θάλαμο. Η υψομετρική διαφορά μεταξύ της οροφής και των εδράνων του θαλάμου ήταν απαγορευτική για τη πραγματοποίηση υπόγειων τελετουργιών που ενέπλεκαν πολλά άτομα. Ο μοναδικός τρόπος όπου οι επισκέπτες του τάφου μπορούσαν να σταθούν όρθιοι εντός του ήταν εάν εισέρχονταν εντός της κίστης²⁷⁰. Η χωρητικότητα των κιστών κυμαινόταν από 0,5 ως 2,5 τ.μ. ενώ ο μέσος όρος χωρητικότητας τους ανερχόταν γύρω στα 1,2 τ.μ. Δεδομένου ότι οι κίστες δεν είχαν ίδιο βάθος σε όλο τους το μήκος, πιθανότατα, λιγότεροι από πέντε άνθρωποι μπορούσαν να εισέλθουν στις κίστες των περισσότερων τάφων. Ο Τάφος 288 των *Teratsoúdia* είναι ο μόνος που χαρακτηρίζεται από δύο τετράγωνης διατομής παραστάδες στο εσωτερικό του. Η

²⁶⁷ Karageorghis και Michaelides 1990, 6 7, 11, 77-8· Karageorghis κ.ά. 2021, 230.

²⁶⁸ Catling 2020, 70, 73.

²⁶⁹ Bl. Todd κ.ά. 2007· Webb και Frankel 2010, 191-4· Georgiou κ.ά. 2011, 356· Bombardieri 2017, 73.

²⁷⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 20· Hadjisavvas και Keswani 2017, 124-5.

επένδυση των δύο μεγάλων θαλάμων του με παραστάδες δεν παρείχε μόνο υποστήριξη στην οροφή αλλά ενδεχομένως είχαν και κάποια συμβολική αξία²⁷¹. Τέτοιου είδους αρχιτεκτονικά στοιχεία παρέπεμπαν στις παραστάδες των ΠΚ-ΜΚ τάφων της βόρειας ακτής και πιθανότατα είχαν κάποια επιδραστικότητα στους λίγους επισκέπτες του θαλάμου.

Συνολικά, το σύστημα εισόδου στους τάφους περιόριζε σταδιακά τη συγκέντρωση πολλών ατόμων ανά χώρο και δημιουργούσε τις συνθήκες για όλο και πιο “εσωστρεφείς” εμπειρίες. Αν πραγματοποιούνταν τελετουργίες στους θαλάμους, αυτές θα συμπεριλάμβαναν ένα πολύ μικρό αριθμό επήλεκτων ανθρώπων. Αντιθέτως, οι δημόσιες πτυχές των ταφικών δρωμένων, κατά πάσα πιθανότητα, θα λάμβαναν χώρα εκτός των τάφων, όπου οι θρηνωδοί θα αλληλοεπιδρούσαν μεταξύ τους και με το τοπίο, δημιουργώντας ισχυρές συλλογικές εμπειρίες και μνήμες. Είναι πιθανό ότι ο κάθε χώρος είχε διαφορετικούς ρόλους και συμβολισμούς βάσει των διαβατήριων τελετών²⁷². Συνεπώς, η όλο και πιο βαθιά κατάβαση στο νεκρικό θάλαμο μπορεί να συσχετιστεί με μία κατάβαση στο χώρο των νεκρών και μία εξωκοσμική εμπειρία που ενέπλεκε όλο και λιγότερους ανθρώπους (Εικ. 7)²⁷³.

Η προαναφερθείσα συνειδητοποίηση δημιουργεί αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με τη χρήση συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων στους θαλάμους. Αναφορικά με τις κίστες των τάφων στη Μηλιά, πρώτος ο Westholm²⁷⁴ πιθανολόγησε ότι χρησιμοποιούνταν ως χώροι συγκέντρωσης του νερού της βροχής που εισχωρούσε στους τάφους. Βάσει των αρχαιολογικών παραλλήλων από άλλες θέσεις, οι Καραγεώργης και Μιχαηλίδης πρότειναν ότι τα έδρανα χρησιμοποιούνταν για την απόθεση των ταφών. Όταν το ταφικό υλικό συσσωρευόταν στα έδρανα, οι ταφές απομακρύνονταν στις κίστες προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για τις καινούργιες ταφές²⁷⁵. Δυστυχώς, αυτή η πρόταση βρίσκει εφαρμογή σε λίγους ταφικούς θαλάμους στα Κούκλια και εξηγεί ελάχιστα την ακατάστατη εικόνα των τελευταίων ταφών μέσα στους θαλάμους.

Τα μοναδικά τμήματα διαρθρωμένων σωμάτων βρέθηκαν στον Τάφο XI της *Ασπρογής* και τον Τάφο XIII της *Ευρετής*. Στην κίστη του πρώτου τάφου, βρέθηκε

²⁷¹ Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. Webb και Frankel 2010, 191· Hadjisavvas και Keswani 2017, 125.

²⁷² Βλ. Van Gennep 2016.

²⁷³ Βλ. Vavouranakis 2007, 128.

²⁷⁴ 1939, 9.

²⁷⁵ Catling 1968, 165· Karageorghis και Michaelides 1990, 19.

ακέραιο το κατώτερο τμήμα ενός σώματος (Εικ. 8). Η Hunter μάλιστα αναφέρει ότι η στάση του σώματος ήταν συνεσταλμένη και «τα οστά των ποδιών είχαν γλιστρήσει μεταξύ της κεραμικής, η οποία πρέπει να είχε τοποθετηθεί από κάτω τους»²⁷⁶. Αντίστοιχα, στην κίστη του Τάφου XIII ήλθε στο φως ένα διαρθρωμένο χέρι²⁷⁷. Η εξέταση της χωρητικότητας των κιστών κατέδειξε ότι ορισμένες κίστες προσέφεραν αρκετό χώρο για εκτάδην, πρωτογενείς ταφές ενώ άλλες χωρούσαν τα νεκρά σώματα μόνο εάν τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση. Οι ελάχιστες περιπτώσεις των κιστών όπου φιλοξενούσαν λίγα διαρθρωμένα μέλη των σωμάτων, δεν προσφέρουν ικανοποιητικά τεκμήρια για την πραγματοποίηση πρωτογενών ταφών εντός των θαλάμων. Αν και δεν αποκλείεται ότι οι πρωτογενείς ταφές λάμβαναν χώρα στις κίστες²⁷⁸, είναι εξίσου πιθανό ότι οι θάλαμοι των Κουκλιών αποτελούσαν τους χώρους κατεξοχήν δευτερογενών ταφών. Παρ' όλα αυτά, η συνθετότητα των ταφικών προγραμμάτων, όπως αυτή περιγράφηκε από την Keswani²⁷⁹, είναι ανέφικτο να ανασυσταθεί με λεπτομερή τρόπο εφόσον το υλικό των τάφων ούτε έχει ανασκαφεί ούτε έχει εξετασθεί με συστηματικό τρόπο.

Αν και η χρήση των εδράνων και των κιστών παραμένει αινιγματική εξαιτίας των ανθρωπογενών ή φυσικών διαταράξεων, δύο παρατηρήσεις είναι επιτρεπτές, τουλάχιστον, για τη συμβολική τους σημασία. Τα έδρανα ως υπερυψωμένα τμήματα των θαλάμων χρησιμοποιούνταν για την “έκθεση” των ταφών και τη διαφοροποίηση τους από το υλικό των κιστών. Αντιθέτως, η κίστη κατά πάσα πιθανότητα ήταν ένας χώρος κυμαινόμενου βάθους (από 0,3 ως 1,3 μ.), στον οποίο κατέληγαν κτερίσματα και οστά από διαφορετικές χρήσεις του τάφου²⁸⁰. Μέσα στον εν λόγω χώρο, προέκυπτε ένας νέος συσχετισμός καταλοίπων, ο οποίος αποτελούσε τη συνισταμένη πολλών ενταφιασμών και μνημών.

Τα κτερίσματα και τα οστά που μεταφέρονταν στα πιο βαθιά τμήματα των θαλάμων (δηλαδή τις κίστες) ενίστε αποκρύπτονταν μέσω της χρήσης πηλού. Περιέργως, η ιδιότυπη πρακτική της επίστρωσης των ταφών της κίστης με πηλό αναγνωρίστηκε μόνο στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής* και θυμίζει

²⁷⁶ Catling 2020, 57.

²⁷⁷ Catling 2020, 92.

²⁷⁸ Προσωπική επικοινωνία με τον ομότιμο καθηγητή Δημήτριο Μιχαηλίδη.

²⁷⁹ 2004, 88-101.

²⁸⁰ Βλ. Hadjisavvas και Keswani 2017, 125.

αντίστοιχες πρακτικές της Λαπήθου²⁸¹. Η πρακτική αυτή μπορεί να είχε σχέση με την απόκρυψη των περιεχομένων της κίστης ή ακόμη και με τελετές κλεισμάτος²⁸². Περαιτέρω απόπειρες απόκρυψης των περιεχόμενων της κίστης μπορούν να αναγνωριστούν στο Θάλαμο Ν του Τάφου 104, το Τάφο VIII της *Eurypetής* και τους Τάφους VI-VIII της *Aσπρογής* (Εικ. 10). Στην κίστη του Θαλάμου Ν, ένας επίπεδος λίθος πιθανότατα κάλυπτε ένα σύνολο 20 αντικειμένων από χρυσό, χαλκό, διάφορους λίθους, φαγεντιανή και ελεφαντοστό²⁸³. Αντίστοιχα, μεταξύ των Τάφων VI και VIII, βρέθηκε ένα εξωτερικό ερμάριο, το οποίο συνδεόταν με τους θαλάμους. Μέσα σε αυτό είχαν αποτεθεί δέκα αντικείμενα από χαλκό, λίθο, φαγεντιανή καθώς και μία λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III²⁸⁴. Ωστόσο, η πιο σαφής πρακτική απόκρυψης αφορά στο εντυπωσιακό σύνολο χρυσών αντικειμένων που βρέθηκε στην κίστη του Τάφου VIII της *Eurypetής*. Στο ανατολικό άκρο της κίστης, ένα λίθινο αγγείο είχε τοποθετηθεί προσεκτικά σε γωνία 45 μοιρών πάνω από 29 χρυσά και ασημένια αντικείμενα²⁸⁵.

Τα σύνολα αυτά φαίνεται ότι απομονώνονταν σκοπίμως από τα υπόλοιπα κτερίσματα των κιστών, κάτι που πιθανότατα πρέπει να συνδεθεί με την κοινωνική και οικονομική αξία των αντικειμένων. Ο ενταφιασμός τους αποτελούσε μία πράξη που απέβλεπε στην παύση της κυκλοφορίας τους. Αυτομάτως, λοιπόν, τα αντικείμενα “μεταμορφώνονταν” σε κτερίσματα και αποκρύπτονταν από τα μάτια της κοινωνίας. Η περαιτέρω απόκρυψη σημαντικών συνόλων μέσα στις κίστες και κάτω από άλλα αντικείμενα συνιστούσε μία ακόμη μεγαλύτερη προσπάθεια απόκρυψης τους από τα μάτια των ατόμων που θα εισέρχονταν στο θάλαμο σε μεταγενέστερο χρόνο. Η πρακτική αυτή, η οποία επεδίωκε τη διασφάλιση των αντικειμένων εντός των τάφων, παραπέμπει στη διαχρονική πρακτική του αποθησαυρισμού, η οποία μαρτυράται στο νησί ήδη από τη Νεολιθική περίοδο²⁸⁶.

²⁸¹ Για στρωματογραφία των τάφων της *Aσπρογής* και της *Eurypetής* βλ. Catling 2020. Για Λάπηθο βλ. Herscher 1978, 783· Webb 2018^a, 176.

²⁸² Για πιθανές τελετές κλεισμάτος στο Κίτιον-Παμπούλα και αλλού βλ. Fourrier 2019, 400-6· Bürgel 2021.

²⁸³ Karageorghis και Michaelides 1990, 12.

²⁸⁴ Catling 2020, 48.

²⁸⁵ Catling 2020, 88.

²⁸⁶ Για την πρακτική του αποθησαυρισμού βλ. ενδεικτικά Knapp 1988· Knapp κ.ά. 1988.

Κεφάλαιο 6º Τρίτη Μικρο-Κλίμακα.

6.1 Οι νεκροί των ταφικών μνημείων.

Βάσει των αρχαιολογικών παραλλήλων από άλλες ΥΚ θέσεις της Κύπρου, οι θαλαμοειδείς τάφοι, κατά πάσα πιθανότητα, χρησιμοποιούνταν επανειλημμένα για τον ενταφιασμό ενός μεγάλου αριθμού νεκρών. Τόσο οι ταφονομικές συνθήκες και οι διαταράξεις (όπως πλημμύρες, συλήσεις μεταξύ άλλων) όσο και οι ίδιες ταφικές πρακτικές είναι περιβόητοι παράγοντες που περιπλέκουν και αλλοιώνουν τα ταφικά δείγματα. Η ολιστική και συστηματική εξέταση του ταφικού υλικού είναι ο μόνος τρόπος κατανόησης του τρόπου με τον οποίο οι αρχαίες κοινωνίες διαχειρίζονταν το θάνατο²⁸⁷. Δυστυχώς, από τις αναλύσεις αυτές απουσιάζουν οι οστεοαρχαιολογικές μελέτες με αποτέλεσμα να μας διαφεύγουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία, τις ασθένειες, τη διατροφή, τις τελετουργικές μεταχειρίσεις των οστών ή ακόμα και τον αριθμό των ατόμων που ενταφιάστηκαν μέσα σε ένα θάλαμο.

Όλες οι ταφές που βρέθηκαν στα Κούκλια και χρονολογούνται στην ΥΚ I-III A είναι ενταφιασμοί. Μόνο στον Τάφο XI της *Ασπρογής* βρέθηκαν καμένα οστά²⁸⁸. Ωστόσο, δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις ότι ασκήθηκε η πρακτική της καύσης πριν την ΠΕΣ στα Κούκλια. Τα ίχνη φωτιάς που βρέθηκαν στα οστά, κατά πάσα πιθανότητα, πρέπει να συνδέονται με τα πολυσχιδή, ταφικά προγράμματα της Εποχής του Χαλκού, τα οποία περιλαμβάνανε διπλές κηδείες και σύνθετες ταφικές τελετουργίες²⁸⁹. Σύμφωνα με την Keswani²⁹⁰, η τελετουργία περιλάμβανε τον πρωτογενή ενταφιασμό των νεκρών μέσα σε προσωρινούς τάφους. Έπειτα θα ακολουθούσε η εκταφή, η μεταφορά, ο επανενταφιασμός και η αναδιάρθρωση ορισμένων σκελετικών καταλοίπων μέσα στα οριστικά οστεοφυλάκια. Το ταφικό αυτό πρόγραμμα, κατά την Keswani²⁹¹, σταδιακά «έγινε πιο ποικιλόμορφο...και ίσως ήταν ένα ‘πολιτισμικό ιδανικό’ για κάποιες κοινότητες ή οικογένειες» αλλά όχι για όλους.

²⁸⁷ Ενδεικτικά βλ. Μηνά 2010.

²⁸⁸ Catling 2020, 57.

²⁸⁹ Στο Ψεματισμένο-Τρελλούκκα, την Αυδήμου-Καμάρες, τη Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου και την Κορόβια σημειώθηκαν τελετουργίες, στις οποίες γινόταν χρήση φωτιάς βλ. Βαβουρανάκης κ.ά. 2004, 156· Georgiou κ.ά. 2011, 356· Webb 1992· Keswani 2012.

²⁹⁰ Keswani 2004, 101-4.

²⁹¹ 2004, 103.

Στην περίπτωση των Κουκλιών, είναι ιδιαιτέρως δύσκολο να ταυτιστούν οι δευτερογενείς ταφές και κατά προέκταση να αναγνωριστεί η κοινωνική και ιδεολογική τους σημασία. Στις περιγραφές των ανασκαφέων, είναι εξαιρετικά συνήθεις οι αναφορές σε διασκορπισμένα, θραυσματικά και σαπισμένα οστά. Όπως αναφέρει η Keswani²⁹², σχετικά με τα *Τερατσούδια*, «οι εξαιρετικά θραυσματικές και ημιτελείς αναπαραστάσεις των σωματικών μελών στους ανέπαφους Θαλάμους Β και Ν του Τάφου 104 θα μπορούσε να καταδείξει...δευτερογενή διαχείριση...αλλά τα στοιχεία...είναι ασαφή». Αντιθέτως, η ταφή τμημάτων του κρανίου και των ποδιών ενός ενήλικα στην κόγχη του Τάφου 119 της *Ελιομύλιας* είναι ασφαλέστερη ένδειξη δευτερογενούς μεταχείρισης των οστών²⁹³. Στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*, οι αναφορές στα οστά είναι γενικευμένες και η κατάσταση με την οποία ήλθαν στο φως οι τάφοι, απαγορεύει την ασφαλή ταύτιση των δευτερογενών ταφών. Συνεπώς, μόνο λίγες, γενικευμένες παρατηρήσεις πρόκειται να διατυπωθούν.

Η απουσία ανθρωπολόγων από τις ανασκαφές της δεκαετίας του '50, γίνεται αισθητή εξαιτίας των μικρών και σύντομων αναφορών στα ανθρώπινα κατάλοιπα. Βάσει αυτών, τα κρανία και τα μακρά οστά ήταν από τα συχνότερα μέλη που ανέκυπταν στους τάφους²⁹⁴. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό εάν αυτή η συχνότητα οφείλεται στις ταφικές πρακτικές και ιδέες ή την ευκολότερη ταύτιση των εν λόγω οστών σε σχέση με άλλα. Οποιαδήποτε και εάν είναι η περίπτωση, είναι πιθανό ότι οι θαλαμοειδείς αποτελούσαν αποδέκτες τόσο πρωτογενών όσο και δευτερογενών ταφών. Ενδεχομένως, δύο, τουλάχιστον, παραδείγματα συλλογής και συσσώρευσης των οστών πάνω στα έδρανα μπορούν να διαπιστωθούν στις περιπτώσεις των Τάφων VI και XI της *Ασπρογής* ενώ ορισμένες, ανασκαφικές περιγραφές που παραπέμπουν σε δευτερογενείς ταφές, αφορούν στους Τάφους IV και IX της *Ασπρογής*²⁹⁵. Στη δημοσίευση του, ο Catling²⁹⁶ προτείνει ότι οι περισσότεροι – αν όχι όλοι – τάφοι της *Ασπρογής* και *Ευρετής* χρησιμοποιούνταν συστηματικά ως οστεοφυλάκια για το δευτερογενή ενταφιασμό των οστών. Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό είναι ιδιαιτέρως παρακινδυνευμένο δεδομένης της διαταραγμένης κατάστασης των τάφων και των ταφονομικών συνθηκών που επικρατούν μέσα στις ταφικές κατασκευές.

²⁹² 2004, 101.

²⁹³ Keswani 2004, 101, 103.

²⁹⁴ Catling 2020.

²⁹⁵ Catling 2020, 20, 44-5, 52-3, 57.

²⁹⁶ 2020, 3.

Σε αντίθεση με τις πρωτογενείς ταφές που ολοκληρώνονται σύντομα, οι δευτερογενείς διαρκούν μεγάλα, χρονικά διαστήματα εφόσον προϋποθέτουν τη μεταβολή της βιολογικής – και συνάμα κοινωνικής – ταυτότητας του νεκρού από ένσαρκη οντότητα σε σκελετό. Ως εκ τούτου, το νεκρό σώμα τοποθετείται με ένα σύνολο κτερισμάτων στην προσωρινή του κατοικία έως ότου ολοκληρωθεί η μεθοριακή περίοδος της αποσύνθεσης του μαλακού ιστού. Όπως αναφέρει η Zikidi²⁹⁷, η απώλεια της σάρκας και η συλλογή επίλεκτων οστών για επανενταφιασμό έχει σημαντικές συναισθηματικές και συμπεριφορικές συνέπειες στους κηδευτές, οι οποίοι «αποδέχονται τα εξαρθρωμένα κατάλοιπα και τα αντικείμενα που αποτέθηκαν μαζί τους, ως τα ίδια τα άτομα». Μετά τη διαβατήρια τελετή, σχεδόν αναπόφευκτα θα ξεκινήσει η σταδιακή διαδικασία της λησμονιάς της προσωπικής ταυτότητας του θανόντος, στο τέλος της οποίας τα σκελετικά κατάλοιπα που άλλοτε ανήκαν σε κάποιους, θα έχουν μετατραπεί σε κάτι. Το τελευταίο δυνητικά μπορεί να επιδιώκει τη μετατροπή του σε κάτι συλλογικό, άχρονο και αναλλοίωτο²⁹⁸.

Μολονότι οι ΥΚ τάφοι των Κουκλιών υπερβαίνουν τους 55, μόνο δύο θαλαμοειδείς στο *Mártσελλο* και τα *Κάτω Αλώνια* εξετάστηκαν ως προς τα σκελετικά τους κατάλοιπα. Σύμφωνα με τη Lorentz²⁹⁹, ο διαταραγμένος τάφος στο *Mártσελλο* περιείχε ένα μεγάλο αριθμό διάσπαρτων οστών, ο οποίος αντιστοιχούσε σε ένα ελάχιστο αριθμό 11 ατόμων. Αν και κανένας πλήρης σκελετός δεν βρέθηκε μέσα στον τάφο, η Lorentz δεν απέκλεισε την πιθανότητα των πρωτογενών ταφών³⁰⁰.

Η πλειονότητα των σκελετών ανήκε σε ενήλικες ενώ δεν έλειπαν οι υπο-ενήλικες διαφόρων ηλικιών. Με εξαίρεση ένα άτομο ηλικίας μεταξύ των 24-6 ετών, κανένας άλλος ενήλικας δεν ταυτίστηκε ηλικιακά. Αυτό, ωστόσο, δεν αφορούσε στα υπο-ενήλικα άτομα του τάφου. Τουλάχιστον, τρία παιδιά ενταφιάστηκαν στο θαλαμοειδή τάφο, τα οποία δεν υπερέβαιναν τα 10 έτη. Ένας τέταρτος υπο-ενήλικας πρέπει να πέθανε σε ηλικία μεταξύ 11 και 20 ετών. Παρότι η θραυσματικότητα των οστών εμπόδισε την περαιτέρω εξέταση των βιολογικών ταυτοτήτων, η Lorentz ανέφερε ότι οστά και από τα δύο φύλα βρέθηκαν στον τάφο³⁰¹. Τέλος, μία προσπάθεια διάγνωσης παθολογιών στα οστά κατέδειξε, κυρίως, παθήσεις του στόματος, όπως η

²⁹⁷ 2022, 68-70.

²⁹⁸ Zikidi 2022, 70.

²⁹⁹ 2008, 217-9.

³⁰⁰ 2008, 222.

³⁰¹ Lorentz 2008, 221.

υποπλασία της αδαμαντίνης, η προθανάτια απώλεια δοντιών και οι συγκεντρώσεις πλάκας. Όλες συνδέονται με την κακή στοματική υγιεινή, η οποία είχε επιπτώσεις τόσο στη προθανάτια όσο και τη μεταθανάτια κατάσταση του στόματος. Οστεόφυτα και όζοι Schmorl, επίσης, σημειώθηκαν σε ορισμένα οστά³⁰².

Σε αντίθεση με το μεγάλο αριθμό θανόντων στον τάφο του *Μάρτσελλου*, ο θαλαμοειδής τάφος των *Κάτω Αλωνιών* περιείχε, τουλάχιστον, δύο νεκρούς. Και οι δύο, μάλλον, ήταν ενήλικες άνδρες αλλά ανήκαν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες³⁰³. Η εξέταση των οστών για παθολογίες είχε ως αποτέλεσμα τη εύρεση υποπλασίας της αδαμαντίνης, κοίλης και οστεοφύτων. Σύμφωνα με τη Στυλιανού, τα δύο τελευταία ευρήματα, ενδεχομένως, συνδέονται με τραύματα ή επίπονες εργασίες³⁰⁴.

Παρόμοια ευρήματα βρέθηκαν στα οστά που συλλέχθηκαν από τάφους της Τάλας-Άγιοι Σαράντα και της Κολώνης-Μάντρες. Στην Τάλα, τουλάχιστον, μία γυναίκα άνω των 18 ετών βρέθηκε μέσα στον τάφο, η οποία υπέφερε από διατροφική ανεπάρκεια, μόλυνση ή έλλειψη σιδήρου και όζους Schmorl³⁰⁵. Στην Κολώνη, τουλάχιστον, πέντε ενήλικες και 3 υπο-ενήλικες βρέθηκαν μέσα σε δύο τάφους. Και στους δύο τάφους, οι θανόντες αναγνωρίστηκαν με παθήσεις όπως οστεόφυτα, μεταθανάτιες και προθανάτιες απώλειες δοντιών, τερηδόνα, επουλωμένα τραύματα και ενθεσόφυτα³⁰⁶. Η περίπτωση των ταφών της Μεσόγης αξίζει περαιτέρω προσοχής. Αν και στον τάφο ενταφιάστηκαν δύο ενήλικα άτομα (μία νεαρή γυναίκα και ένας μεγαλύτερος άνδρας), τα θραυσματικά οστά της γυναικείας ταφής δεν έδειξαν κάποια σημαντική παθολογία. Αντιθέτως, ο εξίσου τμηματικός σκελετός του άνδρα υπέφερε από κύρτωση στην περιοχή της σπονδυλικής στήλης καθώς και μεταθανάτια απώλεια του γομφίου. Η κύρτωση, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν αποτέλεσμα μεταδοτικής ασθένειας, όπως η βρουκέλλωση, ή τραυματισμού που εξελικτικά χειροτέρεψε εξαιτίας μόλυνσης από οστεομυελίτιδα³⁰⁷.

Κατά πάσα πιθανότητα, οι έξι τάφοι περιείχαν νεκρούς σχετικά μικρής κοινωνικής σημασίας. Η καταπόνηση των οστών και η κακή στοματική υγιεινή, ενδεχομένως, παραπέμπουν σε επίπονες, καθημερινές δραστηριότητες, κακές,

³⁰² Lorentz 2008, 221-2.

³⁰³ Raptou κ.ά. 2011-2, 295-6.

³⁰⁴ Raptou κ.ά. 2011-2, 297.

³⁰⁵ Raptou κ.ά. 2011-2, 297-9.

³⁰⁶ Raptou κ.ά. 2011-2, 299-303.

³⁰⁷ Herscher και Fox 1994, 76-80.

διατροφικές συνήθειες και αμέλεια της στοματικής υγιεινής. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται σε καλή συμφωνία με την ταπεινότητα των κτερισμάτων.

Δυστυχώς, η κατάσταση των οστών δεν επιτρέπει ένα χονδροειδή υπολογισμό των ενταφιασμών που περιείχε ο κάθε τάφος. Μοναδική εξαίρεση σε αυτό αποτελούν οι λακκοειδείς τάφοι. Ένα σύνολο 40-4 ατόμων φαίνεται ότι ενταφιάστηκε στους 22 λακκοειδείς των *Καμινιών* ενώ μία μεμονωμένη ταφή πραγματοποιήθηκε στο χωμάτινο και ρηχό τάφο του *Μάρτσελλου*. Από τους 23 τάφους στα *Καμίνια* και το *Μάρτσελλο* συνάγεται ότι στους περισσότερους τάφους οι νεκροί ήταν θαμμένοι εκτάδη³⁰⁸. Δυστυχώς, τα ανθρώπινα κατάλοιπα δεν έχουν εξετασθεί οστεοαρχαιολογικά και λίγες πληροφορίες μπορούν να αντληθούν από τις κατόψεις και τις περιγραφές των ανασκαφέων. Παραδείγματος χάριν, στον Τάφο XI των *Καμινιών*, ένας μικρός σκελετός είχε τοποθετηθεί προσεκτικά πάνω σε ένα μεγαλύτερο³⁰⁹ (Εικ. 11). Η περίπτωση του μικρού σκελετού είναι η πιο ασφαλής ένδειξη για τον ενταφιασμό υποενήλικων ατόμων στους λακκοειδείς των *Καμινιών*. Επιπλέον, πιθανοί παιδικοί και βρεφικοί ενταφιασμοί μαρτυρώνται στο Στρώμα III του Τάφου IV της *Ασπρογής* καθώς και το θαλαμοειδή Τάφο 119 της *Ελιομύλιας*³¹⁰.

Η σχέση των κτερισμάτων με συγκεκριμένα μέλη του σώματος κατέδειξε ότι ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στο κεφάλι και τα πόδια. Κοντά στο κρανίο τοποθετούνταν συστηματικά τα περισσότερα κτερίσματα, τα οποία ήταν κυρίως πρόχοι, φλασκιά και λεκανίδες της Ακόσμητης Λευκής, της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, της Δακτυλιόποδης και της *Bucchero* (Εικ. 12). Από τα κτερίσματα που τοποθετούνταν κοντά στο κεφάλι, δεν απουσίαζαν και άλλους είδους αντικείμενα, όπως τα λίθινα ή χάλκινα αγγεία και τα λίγα, χάλκινα όπλα. Αρκετά συχνά τοποθετούταν ένας μικρός αριθμός κτερισμάτων κοντά στα άκρα ενώ σπάνιζαν οι περιπτώσεις όπου τα κτερίσματα συσχετίζονταν με άλλα σημεία του σώματος, όπως η κοιλιακή χώρα. Η κατανομή των κτερισμάτων σε σχέση με το σώμα του νεκρού πιθανότατα συνδεόταν με τις ταφικές πεποιθήσεις και συγκεκριμένες ταφικές πρακτικές³¹¹.

Οι ταφές στους λακκοειδείς των *Καμινιών* περιείχαν τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς ταφές. Οι πρωτογενείς ταφές των λακκοειδών θεωρήθηκαν από το

³⁰⁸ Maier 2008, 224· Catling 2020, 101-25.

³⁰⁹ Catling 2020, 114-6.

³¹⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 78· Catling 2020, 20.

³¹¹ Webb και Frankel 2010, 195.

Catling³¹² ως το πρώτο στάδιο των πολυσχιδών, ταφικών προγραμμάτων, τα οποία έμελλαν να ολοκληρωθούν με την ανακομιδή των οστών και το δευτερογενή τους ενταφιασμό στους γειτονικούς θαλαμοειδείς της περιοχής. Η ερμηνεία αυτή συναντά σημαντικές δυσκολίες, οι οποίες μπορούν να συμπεριληφθούν με τις εξής παρατηρήσεις: α) η κατασκευή και η χρήση των θαλαμοειδών είναι, σε πολλές περιπτώσεις, πρωιμότερη των λακκοειδών και β) οι λακκοειδείς δεν χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για πρωτογενείς ταφές. Το τρίτο και βασικότερο επιχείρημα εις βάρος της εν λόγω ερμηνείας είναι το ακόλουθο: Εάν οι νεκροί των λακκοειδών μεταφέρονταν τελικά στους θαλαμοειδείς τάφους, γιατί όλοι οι σκελετοί των λακκοειδών παρέμειναν στη θέση τους;³¹³

Εν όψει αυτών των παρατηρήσεων η πρόταση του Catling πρέπει να απορριφθεί καθώς οι συνδέσεις μεταξύ των θαλαμοειδών και των λακκοειδών είναι περιστασιακές, ατεκμηρίωτες και βασίζονται μόνο στους τύπους των κτερισμάτων. Αντιθέτως, τα εν λόγω είδη τάφων πρέπει να αντιμετωπίζονται ξεχωριστά καθώς οι συνθήκες ανάδειξης και χρήσης των λακκοειδών προέκυψαν κατά το 12^ο αι. π.Χ. και διήρκησαν για ένα σχετικά σύντομο, χρονικό διάστημα 150 χρόνων (*grosso modo*)³¹⁴.

Συνολικά, βάσει των ελάχιστων, διαθέσιμων, οστεοαρχαιολογικών παρατηρήσεων και αναλύσεων, δεν υπάρχουν ενδείξεις για τον αποκλεισμό κάποιας φυλετικής ή ηλικιακής ομάδας ενώ το μικρό ενδιαφέρον στην καταγραφή και ανάλυση των οστών δεν μας επιτρέπει να αναφερθούμε εκτεταμένα στα ταφικά προγράμματα και τη σημασία τους.

³¹² 2020, 3.

³¹³ Βλ. Keswani 2004, 103-4.

³¹⁴ Βλ. Georgiou 2017, 216.

Κεφάλαιο 7^ο Τέταρτη Μικρο-Κλίμακα.

7.1 Μέθοδος ανάλυσης των κτερισμάτων.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, πολλοί από τους θαλαμοειδείς τάφους χρησιμοποιούνταν για πολλαπλές ταφές ήδη από τη Φάση της Φιλιάς. Στην περίπτωση των Κουκλιών-Παλαίπαφος, η συστηματική επανάχρηση των θαλάμων οδηγούσε σε μία ακατάστατη εικόνα εντός των τάφων. Οι παλιότερες ταφές συνήθως παραγκωνίζονταν ή μεταφέρονταν εντός των κιστών ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ορισμένα από τα οστά και τα κτερίσματα, ίσως, αφαιρούνταν και απορρίπτονταν εκτός του τάφου. Στην προβληματική αυτή εικόνα προστίθενται και άλλοι παράγοντες, όπως η σύληση, η κατάρρευση της οροφής και οι ταφονομικές διαδικασίες. Τα κτερίσματα σπανίως ανακαλύπτονταν συσχετισμένα με τα σώματα με αποτέλεσμα να είναι ανέφικτη τόσο η ανασύσταση της καθεμιάς ταφής όσο και η ανάλυση των (κατασκευασμένων) ταυτότητων του κάθε θανόντος³¹⁵. Ταυτοχρόνως, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι εφικτό να ακολουθηθούν μέθοδοι ανάλυσης, όπως αυτοί της Keswani³¹⁶ ή των Graziadio και Pezzi³¹⁷. Τα αίτια είναι απλά και αφορούν τον αριθμό των ανεσκαμμένων, δημοσιευμένων τάφων, τη μέθοδο ανασκαφής τους και τις συνεχείς χρήσεις τους. Φερειπείν, από ένα σύνολο άνω των 55 τάφων, μόνο ένας μπορεί να χρονολογηθεί αποκλειστικά στην YK I. Για την YK II περίοδο, οι τάφοι που γνώρισαν μία μόνο χρήση, υπολογίζονται γύρω στους τρεις με τέσσερις.

Στην παρούσα διπλωματική προτείνεται μία νέα μέθοδος ανάλυσης, η οποία υιοθετεί τόσο το αρχαιολογικό περιβάλλον όσο και τις τυπολογίες ως εργαλεία εξέτασης και ανάλυσης των κτερισμάτων. Είναι γνωστό ότι ορισμένοι τύποι τεχνέργων παράγονταν συστηματικά για μεγάλες περιόδους, καθιστώντας αδύνατη την ασφαλή απόδοση τους στη μία ή την άλλη ταφή ενός θαλάμου. Ο κίνδυνος αυτός πρόκειται να μειωθεί μέσω της υιοθέτησης ελάχιστων και μέγιστων τιμών. Οι ελάχιστες τιμές θα

³¹⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι η εκάστοτε ταφή είναι κοινωνικά κατασκευασμένη. Συνεπώς, οι ταυτότητες που ο νεκρός είχε όταν ήταν ακόμη εν ζωή, δεν συγκλίνουν απαραίτητα με αυτές που εμφανίζονται σε ένα ταφικό πλαίσιο βλ. Parker Pearson 1999, 84· Keswani 2004, 8· Barrett και Boyd 2019, 149.

³¹⁶ 1989^β 2004.

³¹⁷ 2010.

περιλαμβάνουν τα τέχνεργα που χρονολογούνται με ασφάλεια σε συγκεκριμένες περιόδους ενώ οι μέγιστες, τους τύπους με ευρεία ή αβέβαιη χρονολόγηση.

Η ανάλυση των ταφικών συνόλων στοχεύει στην ανάδειξη των ταφικών πρακτικών και της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης των Κουκλιών-Παλαιάπαφος ανά περίοδο. Πλήθος παραγόντων μπορεί να φανερώσει την κοινωνική συνθετότητα, όπως η ποικιλία στην ταφική αρχιτεκτονική, η ελεγχόμενη διασπορά των συμβολικών και πολύτιμων αντικειμένων, η ανθρωποδύναμη που απασχολήθηκε για την διεκπεραίωση των ταφικών πρακτικών κ.ο.κ³¹⁸. Ωστόσο, ορισμένα μόνο κριτήρια μπορούν να υιοθετηθούν για την ανάλυση του ταφικού δείγματος των Κουκλιών-Παλαιάπαφος εξαιτίας των διαταράξεων των ταφών, της ανασκαφικής μεθόδου και των προβλημάτων στην ελλιπή καταγραφή και την κακή διατήρηση των οστών.

7.2 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την YK I περίοδο.

Από τους περίπου 55 πλήρως δημοσιευμένους τάφους, έξι έως έντεκα θάλαμοι ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται κατά την YK I³¹⁹. Από αυτούς, μόνο ο Τάφος IX της Ασπρογής χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στην YK I(B). Αντιθέτως, οι υπόλοιποι χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της YK περιόδου. Ο Τάφος 105 στα Τερατσούδια δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στο σύνολο των τάφων της YK περιόδου. Παρότι περιείχε υλικό ήδη από την αρχή της YK περιόδου, βρέθηκε αρκετά διαταραγμένος εξαιτίας των διαφορετικών χρήσεων που είχε έως την εγκατάλειψη του στην Αρχαϊκή περίοδο. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ελάχιστες ήταν οι ενδείξεις που φανέρωναν ότι είχε χρησιμοποιηθεί ως τάφος³²⁰. Συνεπώς, ο Τάφος 105 εξαιρείται από το σώμα των εξεταζόμενων τάφων μαζί με άλλους ιδιότυπους χώρους του υπόγειου συγκροτήματος, όπως ο Θάλαμος P, η Περιοχή F, ο Λάκκος J και ο σχεδόν άδειος Θάλαμος I³²¹.

³¹⁸ Parker Pearson 1999, 75.

³¹⁹ Αρκετά από τα κτερίσματα του Τάφου 288 δεν έχουν αποτυπωθεί στην κάτοψη και δεν είναι γνωστό σε ποια σημεία του τάφου είχαν τοποθετηθεί. Από τους τρεις θαλάμους του τάφου, ο μοναδικός που μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στην YK IA είναι ο Θάλαμος A.

³²⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 13-7, 21-2.

³²¹ Karageorghis και Michaelides 1990, 8-10, 20-1.

Σε αντίθεση με την YK ΙΙΓ-ΙΙΙΑ περίοδο, είναι δύσκολο να καταστεί σαφές ποιοι τάφοι προορίζονταν για άτομα υψηλής κοινωνικής κατάστασης κατά την YK Ι-ΙΙΒ. Είναι πιθανό ότι ορισμένοι θάλαμοι καθαρίζονταν τακτικά μετά από την παρατεταμένη χρήση των τάφων με αποτέλεσμα τα κτερίσματα των πρωιμότερων ταφών να είναι περιορισμένα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί και η έλλειψη μεταλλικών αντικειμένων της YK Ι-ΙΙΒ περιόδου. Η απουσία τους πιθανότατα οφείλεται στις συλήσεις και τους τακτικούς καθαρισμούς των τάφων³²² ενώ δεν αποκλείεται ότι ο αριθμός των μεταλλικών κτερισμάτων δεν ήταν μεγάλος εξ αρχής.

Αναφορικά με τη θραυσματικότητα των κτερισμάτων, πρέπει να σημειωθεί ότι οι Βρετανοί ανασκαφείς συνέλεγαν όστρακα από τους τάφους, τα οποία πολλές φορές προέρχονταν από αγγεία πολλών και διαφορετικών χρονικών περιόδων³²³. Δεν είναι σαφές ποια από αυτά εισέβαλλαν στο εσωτερικό των τάφων³²⁴ και ο μόνος τρόπος ασφαλούς αξιοποίησης τους είναι μέσω της συνεξέτασης τους με τα υπόλοιπα, καταλογογραφημένα κτερίσματα των τάφων.

Στον Τάφο V της *Ασπρογής*, φερεπείν, βρέθηκαν περίπου πέντε, θραυσματικά αγγεία της Δακτυλιόποδης I, της Ερυθρής Στιλβωτής IV/Μονόχρωμης και της Λευκής Στιλβωτής Τροχήλατης³²⁵ (**Εικ. 13**). Έτσι, λοιπόν, εξαιτίας της πρώιμης κεραμικής που ανακαλύφθηκε στον Τάφο V, ορισμένα όστρακα που εμπίπτουν στη Μελανόχριστη και ενδεχομένως την Ερυθρή Στιλβωτή IV, θα μπορούσαν να προέρχονται από την πρωιμότερη ταφή του θαλάμου³²⁶.

Από τον Τάφο II της *Ασπρογής* δεν δημοσιεύτηκαν τα συλλεγμένα όστρακα του τάφου³²⁷. Ωστόσο, ένα σύνολο επτά αγγείων της Δακτυλιόποδης I και της Λευκής Στιλβωτής Τροχήλατης διατηρήθηκε εντός του θαλάμου³²⁸ (**Εικ. 14**). Τα αγγεία αυτά ανταποκρίνονται σε ταφή, πιθανότατα, της YK ΙΒ³²⁹ και διακρίνονται από τα υπόλοιπα αγγεία του τάφου καθώς τα τελευταία χρονολογούνται πολύ υστερότερα, στην YK ΙΙΓ-

³²² Maier και Von Wartburg 1985^a, 146 υποσ. 15. Σύμφωνα με τους Karageorghis και Kassianidou (1999, 172) κάποια μεταλλικά αντικείμενα αφαιρούνταν από τους τάφους και πιθανότατα ανακυκλώνονταν.

³²³ Catling 2020, 223-38.

³²⁴ Τα όστρακα αυτά μπορεί να είχαν προέλθει από τα στρώματα κοντά στους τάφους ή από το γέμισμα τους βλ. Catling 2020, 173.

³²⁵ Catling 2020, 32, 41-2.

³²⁶ Catling 2020, 224.

³²⁷ Ωστόσο βλ. Catling 2020, 494 εικ. 6.

³²⁸ Catling 2020, 16-7.

³²⁹ Σύμφωνα με τη Hunter, αγγεία της Μελανόχριστης III βρέθηκαν στον τάφο. Ωστόσο, κανένα αγγείο της Μελανόχριστης δεν έχει καταλογογραφηθεί από τον Catling (2020, 13-7).

III A³³⁰. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε ένα γυάλινο ειδώλιο της Hathor (**Εικ. 15**). Το ειδώλιο έχει ακριβές παράλληλο στη Μηλιά που χρονολογείται στην YK I-II B³³¹. Εφόσον, ο Τάφος II της *Aσπρογής* δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε κατά την YK II A-B, είναι πιθανό ότι το ειδώλιο ήταν κτέρισμα του πρώτου ταφικού συνόλου³³². Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι βρέθηκε στο ΝΑ έδρανο του τάφου μαζί με μία λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης και δύο κύπελλα της Δακτυλιόποδης II³³³.

Ο Τάφος IX της *Aσπρογής* είναι ο μοναδικός τάφος, ο οποίος ανακαλύφθηκε ανέπαφος και χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στην YK IB³³⁴. Επί του εδράνου, ένα χάλκινο εγχειρίδιο και ένα σύνολο 19 αγγείων συνόδευσαν τη δευτερογενή ταφή (**Εικ. 16**). Αρκετά όστρακα που συλλέχθηκαν από τον τάφο, χρονολογήθηκαν στην YK I ενώ καταγράφηκαν και λιγοστά όστρακα της Δακτυλιόποδης II³³⁵. Μεταξύ των οστράκων πρέπει να σημειωθεί η παρουσία ενός οστράκου της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης. Εάν δεν πρόκειται για κεραμική που εισέβαλλε στο αρχαιολογικό περιβάλλον του τάφου, τότε πιθανότατα είναι ένα από τα ελάχιστα εισηγμένα αντικείμενα που προέρχονται από τις ταφές της YK I στην *Aσπρογή* και την *Ευρετή*. Η προέλευση της εν λόγω κεραμικής έχει αποτελέσει ερευνητικό ζήτημα εδώ και περίπου ένα αιώνα. Στο διάστημα αυτό, αρκετοί ερευνητές έχουν προτείνει την Ανατολία, τη Β. Συρία και την Κύπρο ως τα επικρατέστερα κέντρα παραγωγής του ρυθμού. Ωστόσο, πρόσφατες αναλύσεις ανέδειξαν την Κύπρο και πιο συγκεκριμένα το βόρειο τμήμα του νησιού, ως περιοχή παραγωγής της εν λόγω κεραμικής³³⁶.

Στον συλημένο Τάφο VIII της *Ευρετής*, όστρακα μίας Δακτυλιόποδης πρόχου και τουλάχιστον, δύο φιάλων της Λευκόχριστης I βρέθηκαν στις περιοχές της κίστης και του δρόμου³³⁷ (**Εικ. 17**). Ο Catling³³⁸ αναφέρει ότι ήταν διακοσμημένες με τα μοτίβα 6 και 9 της τυπολογίας του Sjöqvist. Τα μοτίβα αυτά εμπίπτουν στην ομάδα του Framed Wavy Line, η οποία χρονολογείται ευρέως στην YK I περίοδο³³⁹. Κατόπιν

³³⁰ Τα περισσότερα αγγεία χρονολογούνται στην YK III-G-III A. Λίγοι τύποι λεκανίδων της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III μπορούν να χρονολογηθούν αποκλειστικά στην YK III A βλ. Catling 2020, 15-6. Mountjoy 2018, 83-142.

³³¹ SCE IV1d, 596.

³³² Goring 1988, 77. Georgiou 2019, 197.

³³³ Catling 2020, 18.

³³⁴ Eriksson 2007^a, 63.

³³⁵ Catling 2020, 226.

³³⁶ Eriksson 1993, 149. Knappett κ.ά. 2005, 48-9. Grave κ.ά. 2014, 1197.

³³⁷ Catling 1968, 166. 2020, 87, 180-1.

³³⁸ Catling 2020, 181.

³³⁹ Eriksson 2007^b.

εξέτασης των οστράκων, οι φιάλες φαίνεται ότι ανήκουν στην ομάδα του Framed Wavy Line/Framed Cross Hatched που χαρακτηρίζει τη Λευκόχριστη ΙΙΑ³⁴⁰. Ωστόσο, τα μοτίβα των κυματοειδών γραμμών με την ένστιγμη πλαισίωση απαντώνται στη Λευκόχριστη Ι³⁴¹. Κατά πάσα πιθανότατα, πρόκειται για μεταβατικό τύπο, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί στην όψιμη ΥΚ ΙΒ-ΙΙΑ περίοδο. Λίγα, ακόμη, όστρακα της Λευκής Γραπτής IV, της Ερυθρόχριστης και της Μελανόχριστης βρέθηκαν στο δρόμο του τάφου σύμφωνα με τους Wright και Catling³⁴². Δυστυχώς, τα εν λόγω όστρακα δεν καταλογογραφούνται ως ευρήματα ούτε παρέχονται περισσότερες πληροφορίες για αυτά.

Ο Τάφος Χ της *Eυρετής* αποτελεί μία προβληματική περίπτωση. Στον κατάλογο των ευρημάτων του μουσείου στο Liverpool, οι Tsielepi και Bienkowski³⁴³ συμπεριέλαβαν τρία, πρώιμα όστρακα της Ερυθρόχριστης κεραμικής στα περιεχόμενα του τάφου. Στην τελική δημοσίευση του Τάφου Χ σημειώθηκε ότι τα εν λόγω όστρακα δεν εξετάστηκαν από το Hector Catling³⁴⁴. Ως εκ τούτου, αποκλείστηκαν από τον τελικό κατάλογο των ευρημάτων, ο οποίος κατέληξε να αποτελείται από δύο πρόχους της Δακτυλιόποδης και της Μονόχρωμης (Εικ. 18). Αν και η πρόχους της Δακτυλιόποδης κατατάχθηκε στην Δακτυλιόποδη ΙΙ, το πλαστικό επίθημα είναι γνώρισμα που χαρακτηρίζει τη Δακτυλιόποδη Ι³⁴⁵. Η δεύτερη πρόχους του τάφου είναι δύσκολο να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Ο Catling³⁴⁶ την κατέταξε στη Μονόχρωμη βάσει υποκειμενικών κριτηρίων ενώ ο Åström³⁴⁷ στη Δακτυλιόποδη ΙΙ μαζί με λίγα ακόμη αμφιλεγόμενα παραδείγματα. Σύμφωνα με την περιγραφή, ο πηλός της πρόχου ήταν κόκκινος, το αγγείο ψήθηκε σε υψηλή θερμοκρασία, περιείχε λίγα εγκλείσματα, είχε αραιό, αμαυρό, απολεπισμένο, μελανό επίχρισμα και σε ορισμένα σημεία της κεραμικής επιφάνειας αναπτύσσονταν γκρίζοι υποτόνοι³⁴⁸. Το αγγείο ήταν τριφυλλόστομο, είχε ανάγλυφο δακτύλιο στη βάση του λαιμού, απιόσχημο σώμα, ταινιωτή λαβή και επίπεδη βάση. Το σχήμα της πρόχου έχει αρκετές ομοιότητες με τις πρόχους της Δακτυλιόποδης, της Μονόχρωμης και της

³⁴⁰ Eriksson 2007^β, 131-4.

³⁴¹ Eriksson 2007^β, 131 εικ. 31.

³⁴² Catling 2020, 88.

³⁴³ 1988, 7.

³⁴⁴ Catling 2020, 89.

³⁴⁵ SCE IV1c, 156-7· Crewe 2007^α, 37· Karageorghis και Violaris 2012, 232-3.

³⁴⁶ 2020, 182.

³⁴⁷ SCE IV1c, 182-3.

³⁴⁸ 2020, 89 αρ. 2.

Μελανόχριστης/Ερυθρόχριστης/Wash Ware³⁴⁹. Πιθανότατα, όμως, πρόκειται για αγγείο είτε του Μονόχρωμου ή του Μελανόχριστου ρυθμού. Όπως αναφέρουν οι Crewe και Georgiou³⁵⁰, η Μονόχρωμη περιλαμβάνει ένα μεγάλο εύρος κεραμικών παραλλαγών, οι οποίες παράγονταν για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα. Εξαιτίας αυτού, οι ερευνητές πολλές φορές διχάζονται όταν πρέπει να αποδώσουν ένα πρώιμο αγγείο «στην Ερυθροστιλβωτή ή τη Μονόχρωμη, την Ερυθρόχριστη ή τη Μονόχρωμη, τη Μελανόχριστη ή τη Μονόχρωμη, τη Πρωτο-Δακτυλιόποδη ή τη Μονόχρωμη κ.ο.κ.»³⁵¹. Βάσει της σχετικής χρονολόγησης του Åström, προτείνεται μία ευρεία χρονολόγηση στην YK IB/ΠΙΑ για τον τάφο³⁵². Ωστόσο, οι επιφυλάξεις πρέπει να διατηρηθούν εξαιτίας των ελάχιστων, χρονολογήσιμων κτερισμάτων και της διατάραξης του τάφου με πρώιμα και ύστερα όστρακα³⁵³.

Μία ακόμη προβληματική συνθήκη είναι η παρουσία μίας Ερυθρής Στιλβωτής IV (ή Μονόχρωμης) φιάλης στο συλημένο Τάφο X της Ασπρογής (**Εικ. 19**). Η φιάλη βρέθηκε στην κίστη μαζί με αγγεία της όψιμης YK ΙΙΓ-ΥΚ ΙΙΙΑ και πολύτιμα αντικείμενα από χρυσό, χαλκό, ελεφαντοστό, φαγεντιανή και πολύτιμους λίθους³⁵⁴. Από τα πολύτιμα αυτά αντικείμενα, μόνο ένα χάλκινο ξυράφι μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια στην YK I³⁵⁵. Αν το αγγείο δεν αποτελούσε κειμήλιο, τότε είναι πολύ πιθανό ότι ο τάφος είχε κατασκευαστεί ήδη από την YK I περίοδο. Αρκετά όστρακα της Δακτυλιόποδης, της Λευκόχριστης I, της Ερυθρής Στιλβωτής IV, της Μελανόχριστης και της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης καταλογογραφήκαν από τον Catling³⁵⁶ και ενδεχομένως προήλθαν από την πρώιμη χρήση του τάφου. Εξαιτίας, όμως, των περιορισμένων και αμφίβολων πρώιμων κτερισμάτων, η χρονολόγηση της χρήσης του τάφου στην YK I πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη.

Αρκετά από τα όστρακα και τα αγγεία που βρέθηκαν στους χώρους των υπόγειων, ταφικών συγκροτημάτων στα *Τερατσούδια* μπορούν να χρονολογηθούν στην ΜΚ ΙΙΙ-ΥΚ I περίοδο³⁵⁷. Στο συλημένο Θάλαμο Ε, δύο αποσπασματικές πρόχοι της

³⁴⁹ Sjoqvist 1940, 62-3· SCE IV1c, 100-1· Benson 1972, 79· Vermeule και Wholsky 1990, 360-2· Karageorghis και Violaris 2012, 225, 229.

³⁵⁰ 2018, 57.

³⁵¹ Pilides 1992, 291.

³⁵² SCE IV1d, 700.

³⁵³ Catling 2020, 89. Για χρονολογήσεις του τάφου βλ. Catling 1979, 274· 2020, 9.

³⁵⁴ Catling 2020, 56-7.

³⁵⁵ SCE IV1d, 562.

³⁵⁶ 2020, 227.

³⁵⁷ Για περισσότερη ανάλυση βλ. Crewe και Georgiou 2018· Georgiou 2019.

Ερυθρής και Λευκής Στιλπνής Τροχήλατης, δύο αγγεία της Δακτυλιόποδης και 14 αγγεία της Λευκόχριστης I (Εικ. 20) χρονολογήθηκαν από τους ανασκαφείς στην YK IB³⁵⁸. Σύμφωνα, ωστόσο, με την Eriksson³⁵⁹, η παρουσία Λευκόχριστων αγγείων και οιστράκων της ομάδας Rope Lattice καταδεικνύουν την έναρξη χρήσης του τάφου γύρω στην YK IA. Αν και ο Θάλαμος E βρέθηκε αρκετά διαταραγμένος, το υλικό της YK I είναι ανομοιογενές. Συνεπώς, μπορούν να αναγνωριστούν τουλάχιστον δύο υπο-ομάδες που μπορούν να χρονολογηθούν στην YK IA και YK IB.

Ο συλημένος Θάλαμος K περιείχε 14 αγγεία της Δακτυλιόποδης και εννέα αγγεία της Μελανόχριστης V, της Μονόχρωμης, της Λευκόχριστης και της Λευκής Στιλπνής Τροχήλατης³⁶⁰ (Εικ. 21). Ομοίως με το Θάλαμο E, τα αγγεία της Λευκόχριστης (Ομάδα Rope Lattice) και της Μελανόχριστης V αποτελούν μαρτυρίες για την κατασκευή και έναρξη χρήσης του τάφου στην YK IA³⁶¹. Και τα δύο αγγεία της Λευκόχριστης θεωρήθηκαν παρόμοια τεχνοτροπικά με αυτά που βρέθηκαν σε θέσεις της βόρειας ακτής³⁶². Αντιστοίχως, τα δύο αγγεία της Μελανόχριστης V ομοιάζουν με τα αγγεία της Μελανόχριστης III και πρέπει να εξεταστούν για να διαπιστωθεί αν πρόκειται για τοπικές παραγωγές³⁶³.

Τέλος, ο Τάφος 288 βρέθηκε διαταραγμένος και τα περιεχόμενα του διασκορπισμένα. Ένα μεγάλο κεραμικό σύνολο 43 αγγείων ανακαλύφθηκε στους θαλάμους και χρονολογήθηκε στην YK I περίοδο (Εικ. 22). Όπως συνέβη και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις των Θαλάμων E και K, τα αγγεία του συνόλου καταδεικνύουν, τουλάχιστον, δύο διαφορετικές χρήσεις του τάφου κατά την YK I περίοδο. Τα αγγεία της Πρωτο-Δακτυλιόποδης, της Λευκής Γραπτής VI και Μελανόχριστης V μπορούν να χρονολογηθούν στην YK IA-B. Είναι πιθανό ότι η πρόχοις της Λευκής Γραπτής VI ήταν εισηγμένη από τα ΒΔ του νησιού³⁶⁴. Αντιστοίχως, ορισμένα αγγεία της Λευκόχριστης ανήκουν τεχνοτροπικά στις κατηγορίες των Framed Cross-hatching και Ladder Band Framed Lozenge και είναι

³⁵⁸ Karageorghis και Michaelides 1990, 55-6.

³⁵⁹ Eriksson 2007^a, 63-4· 2007^b, 91-3.

³⁶⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 60. Δύο αγγεία από το θάλαμο ταξινομήθηκαν από τους ανασκαφείς στην Μελανόχριστη III. Οι Crewe και Georgiou (2018, 61) τα κατέταξαν στη Μελανόχριστη V.

³⁶¹ Eriksson 2007^a, 64· 2007^b, 93.

³⁶² Eriksson 2007^b, 93.

³⁶³ Crewe και Georgiou 2018, 61.

³⁶⁴ Crewe και Georgiou 2018, 64.

αντιπροσωπευτικά της YK IB³⁶⁵. Η φιάλη που ανήκει στην τελευταία υπο-ομάδα της Ladder Band Framed Lozenge (LFL) είναι συγκρίσιμη με αντίστοιχες φιάλες από θέσεις, όπως η Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου και η Αγία Ειρήνη-Παλαιόκαστρο³⁶⁶.

Σε αντίθεση με τους τάφους στην *Ασπρογή* και την *Ευρετή*, η κεραμική της YK I διατηρήθηκε σε μεγαλύτερες ποσότητες στους θαλάμους των *Τερατσουνδιών*. Ενδεικτικά, ένα άθροισμα 41 αγγείων καταγράφηκε στους συλημένους Θαλάμους E και K του Τάφου 104³⁶⁷ και ένα σύνολο 43 αγγείων είχε αποτεθεί στον, επίσης, συλημένο Τάφο 288³⁶⁸. Οι διαφορές στις ποσότητες κεραμικής μεταξύ των *Τερατσουνδιών* και της *Ασπρογής-Ευρετής* οφείλονταν σε πληθώρα παραγόντων. Όπως σημειώθηκε ανωτέρω, οι θάλαμοι των *Τερατσουνδιών* ήταν σε χρήση ήδη από την YK IA σε αντίθεση με τους εξεταζόμενους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*, οι οποίοι ενδεχομένως κατασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν κατά την YK IB. Είναι επόμενο, λοιπόν, ότι ο μέσος όρος των κτερισμάτων στους τάφους των *Τερατσουνδιών* θα υπερέβαινε αυτόν των υπολοίπων τάφων. Εξίσου, σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των κτερισμάτων είναι οι συλήσεις και οι ανασκαφικές μέθοδοι. Ο Catling³⁶⁹ ανέφερε ότι τα καταλογογραφημένα ευρήματα αποτέλεσαν μόνο ένα τμήμα των κτερισμάτων καθώς οι ανασκαφέις συνέλεξαν μόνο τα πιο ακέραια αγγεία. Επιπροσθέτως, ορισμένα από τα όστρακα που συλλέχθηκαν, παραμένουν αδημοσίευτα με αποτέλεσμα να παραμένει άγνωστο ένα σημαντικό ποσοστό των υλικών μαρτυριών. Ακόμη, ο πιθανός καθαρισμός των θαλάμων μετά τη συστηματική χρήση των τάφων δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Η ποσοτική κατίσχυση των κτερισμάτων που χρονολογούνται στις υστερότερες χρήσεις των τάφων, η υψηλή θραυσματικότητα των πρωιμότερων κτερισμάτων στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής* είναι οι κυριότερες ενδείξεις για την ύπαρξη αυτής της πρακτικής³⁷⁰. Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι κοντά στους τάφους της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουνδιών* ανακαλύφθηκαν ρηχοί λάκκοι και πηγάδια (Εικ. 23). Σύμφωνα με τους Maier και Von Wartburg³⁷¹, ορισμένες επιχώσεις απαρτίζονταν από ομοιογενές υλικό, χρονολογούμενο στην YK περίοδο. Αν και το

³⁶⁵ Eriksson 2007^B, 81-123.

³⁶⁶ Eriksson 2007^B, 93.

³⁶⁷ Karageorghis και Michaelides 1990, 26-7, 29-31.

³⁶⁸ Karageorghis κ.ά. 2021, 235 πίν. 1.

³⁶⁹ 2020, 173.

³⁷⁰ Η πρακτική αυτή έχει προταθεί για τους ΠΚ τάφους στο Μπέλλαπαϊς, τη Λάπηθο και το Κάρμι βλ. Webb κ.ά. 2009, 239-40· Webb και Frankel 2010, 194· Webb 2018^a, 176.

³⁷¹ 1985^B, 104 υποσ. 20.

υλικό των λάκκων είναι σε μεγάλο βαθμό αδημοσίευτο, είναι πιθανό ότι ορισμένοι εξ αυτών χρησιμοποιούνταν για τον επανενταφιασμό ενός αριθμού κτερισμάτων που προέρχονταν από τους γειτονικούς τάφους. Για παράδειγμα, στο Λάκκο 41 της *Ασπρογής* πιστοποιήθηκαν όστρακα της ΜΚ III-YK I περιόδου ενώ σε άλλους λάκκους διαπιστώθηκαν όστρακα λεπτότεχνης, διακοσμημένης κεραμικής³⁷² που συνήθως τοποθετούνταν σε τάφους³⁷³. Εναλλακτικά, είναι πιθανό ότι μία ποσότητα κεραμικής απλώς απορριπτόταν εκτός των τάφων χωρίς να τυγχάνει ειδικής μεταχείρισης³⁷⁴.

Κατά την YK I, μόνο δύο ταφικά, αρχαιολογικά περιβάλλοντα βρέθηκαν αδιατάρακτα. Αυτά αφορούσαν τον Τάφο IX της *Ασπρογής* και την κίστη του τάφου 288 στα *Τερατσούδια*, τα οποία περιείχαν μεταλλικά και εισηγμένα αντικείμενα που χρονολογούνται με ασφάλεια στην YK I. Στον Τάφο IX ένα χάλκινο, αποσπασματικό εγχειρίδιο βρέθηκε στο ύψος των ποδιών του νεκρού μαζί με κεραμική της YK I περιόδου. Αντίστοιχα, στον προσφάτως δημοσιευμένο Τάφο 288 των *Τερατσουδιών*, μόνο η Κίστη Β περιείχε αμιγώς YK I υλικό. Μεταξύ ενός συνόλου δέκα αγγείων, διακρίθηκαν δύο χάλκινες περόνες και δύο σκαραβαίοι συροπαλαιστινιακής προέλευσης από λάβα και βασάλτη (Εικ. 24)³⁷⁵. Εκτός από εργαλεία για τη στερέωση του ρουχισμού πάνω στο σώμα, οι περόνες πιθανότατα είχαν μία επιπλέον δευτερεύουσα λειτουργία. Ενδεχομένως, ένα νήμα περνιόταν από την οπή για να συγκρατήσει διαφορετικά είδη σφραγιστικών συσκευών και φυλαχτών³⁷⁶. Δεν φαίνεται, λοιπόν, τυχαίο το γεγονός ότι οι εν λόγω σκαραβαίοι είχαν οπή ανάρτησης και βρέθηκαν μαζί με τις περόνες. Το εικονογραφικό πρόγραμμα των σκαραβαίων ενσωμάτωνε εμβλήματα και απεικονίσεις, συσχετισμένες με τη φαραωνική εξουσία³⁷⁷. Οι σκηνές αυτές δεν είχαν αφηγηματικό χαρακτήρα. Το πιο πιθανό είναι ότι οι σκαραβαίοι αποτελούσαν αποτροπαϊκές συσκευές με σκοπό την προστασία και την ενίσχυση των κατόχων τους.

Παρόμοιες χάλκινες περόνες και σκαραβαίοι εντοπίστηκαν σε άλλα σημεία του Τάφου 288. Ωστόσο, κανένας άλλος τάφος στα Κούκλια δεν περιείχε παρόμοια αντικείμενα. Οι σκαραβαίοι εμφανίστηκαν σε ταφές της μεγαλονήσου ήδη από την

³⁷² Maier και Von Wartburg 1985^a, 147-8· 1985^b, 105.

³⁷³ Webb 1992, 89 υποσ. 10· Sneddon 2002, 97-8· Sherratt 2018, 21.

³⁷⁴ Bl. Sherratt 2018, 19-21.

³⁷⁵ Karageorghis κ.ά. 2021, 232.

³⁷⁶ Baker 2012, 31-3.

³⁷⁷ Karageorghis κ.ά. 2021, 272-5.

πρώιμη ΥΚ περίοδο και εξακολούθησαν να επιλέγονται ως κτερίσματα για να συνοδεύουν τους νεκρούς και μετά το τέλος της ΥΕΧ. Συνεπώς, η χρονολόγηση τους μπορεί να αποδειχθεί επισφαλής καθώς αρκετοί σκαραβαίοι είτε ενταφιάζονταν ως κειμήλια είτε παράγονταν μεταγενέστερα, ανακαλώντας ονόματα παλαιών και ένδοξων Φαραώ³⁷⁸. Σε αντίθεση με τους σκαραβαίους της 18^{ης} και 19^{ης} Δυναστείας, αυτοί της Δεύτερης Ενδιάμεσης μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια σύμφωνα με τη Ben-Tor³⁷⁹. Συνεπώς, οι δύο σκαραβαίοι της κίστης και ένας ακόμη που χρονολογήθηκε από την Clerc³⁸⁰ στη Δεύτερη Ενδιάμεση περίοδο, κατασκευάστηκαν στον 17^ο-16^ο αι. π.Χ. και κατά πάσα πιθανότητα, ανήκαν στην πρωιμότερη ομάδα κτερισμάτων.

Αντιστοίχως, ο διάτρητος τύπος της περόνης εμφανίστηκε στη Μεσοποταμία ήδη από τα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας και διαδόθηκε ακολούθως στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο³⁸¹. Στην Κύπρο, πρωτοεμφανίστηκε στη Φάση της Φιλιάς και η παραγωγή της εντατικοποιήθηκε κατά την ΜΚ περίοδο³⁸². Η παραγωγή των χάλκινων, διάτρητων περόνων δεν φαίνεται να επιβίωσε μετά την ΥΚ I και ως εκ τούτου, η ΥΚ I μπορεί να λειτουργήσει ως ένα σχετικά ασφαλές *terminus ante quem*³⁸³. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί για τις λαβίδες³⁸⁴ και το εγχειρίδιο (**Εικ. 25**) αλλά όχι για τα υπόλοιπα μεταλλικά και λίθινα αντικείμενα που βρέθηκαν στον Τάφο 288 καθώς δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια.

Ένα άθροισμα 305 αντικειμένων από διάφορα μέταλλα, λίθους και φαγεντιανή ανήκει σε τύπους τεχνέργων με ευρεία χρονολόγηση είτε στην ΥΚ I-II είτε στην ΥΚ περίοδο (**Πίν. 5-7**). Το άθροισμα αυτό, στην πραγματικότητα, είναι μικρότερο καθώς το 79% των αντικειμένων αποτελείται από κυλινδρικές χάντρες που προέρχονταν από ένα περιδέραιο. Τα δε μεταλλικά αντικείμενα και συγκεκριμένα τα ενώτια σε σχήμα ημισέληνου, τα απλά δακτυλίδια, τα δακτυλίδια σε σχήμα σπείρας, τα δακτυλίδια για την ένθεση σκαραβαίου ή λίθου, τα χάλκινα δόρατα με τη σωληνοειδή εσοχή, η κεφαλή ενός πέλεκυ, οι βελόνες και οι χάντρες δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια³⁸⁵.

³⁷⁸ Smith 2013, 13. Ενδεικτικά για την Έγκωμη βλ. Smith 2013, 19-22. Για άλλα παραδείγματα βλ. τον κατάλογο της Keswani (2004, 226-47).

³⁷⁹ 2007.

³⁸⁰ Karageorghis κ.ά. 2021.

³⁸¹ Prell 2020, 496.

³⁸² Catling 1964, 72' Balthazar 1990, 408-10.

³⁸³ SCE IV1d, 563.

³⁸⁴ Balthazar 1990, 384 υποσ. 2.

³⁸⁵ SCE IV1d, 559-60, 562-3, 569, 573, 575.

Το ίδιο ισχύει και για τα λίθινα τέχνεργα, τα οποία αποτελούνταν από χάντρες, αγγεία, ένα πηνίο και ενδεχομένως ένα σφραγιδοκύλινδρο³⁸⁶. Ο σφραγιδοκύλινδρος απεικόνιζε μία γυμνή μορφή που αντίκριζε τη συμπλοκή ζωικών μορφών (Εικ. 26). Σύμφωνα με το Donald, η μέθοδος λάξευσης του σφραγιδοκυλίνδρου και τα παραπληρωματικά μοτίβων περιμετρικά των μορφών αντλούν έμπνευση από το ξεκίνημα της μικρογλυπτικής παράδοσης στην Κύπρο³⁸⁷. Ωστόσο, το γεγονός ότι η μορφή κρατά πτηνό στο προτεταμένο της χέρι δημιουργεί σύγχυση σχετικά με την ταξινόμηση και τη χρονολόγηση του σφραγιδοκυλίνδρου. Τέλος, το προαναφερθέν, αποτροπαϊκό περιδέραιο με το μάτι του Horus είχε αποτεθεί στον Τάφο II της *Ασπρογής* και χρονολογείται σε μία εκ των δύο διακριτών φάσεων του τάφου³⁸⁸ (Εικ. 27).

Η παράλληλη και μακροχρόνια παραγωγή πολλών τεχνέργων περιλαμβάνει και την κεραμική. Η παραγωγή της Δακτυλιόποδης II πιθανότατα ξεκίνησε κατά τη μετάβαση της YK IB2-IIA³⁸⁹. Συνεπώς, δεν αποκλείεται ότι ορισμένα από τα 32 αγγεία της Δακτυλιόποδης II που βρέθηκαν στους τάφους της *Ασπρογής* και των *Τερατσουδιών* χρονολογούνται στην YK IB (Πίν. 8). Το ίδιο ισχύει και για την αινιγματική Ακόσμητη Λευκή Τροχήλατη (Πίν. 9), η παραγωγή της οποίας ξεκίνησε ήδη από την YK IA³⁹⁰. Τα αγγεία της Λευκής Ακόσμητης που απαντώνται στους τάφους της περιοχής διακρίνονται για τη μεγάλη τους τυποποίηση. Η πλειονότητα των πρόχων έχει αποστρογγυλεμένο, κάθετο ή τριφυλλόσχημο χείλος. Η λαβή εκφύεται από το χείλος ή λίγο πιο κάτω από το χείλος είτε από το λαιμό και απολήγει στον ώμο. Η δε βάση είναι συχνά επίπεδη ή λιγότερο συχνά δακτυλιόσχημη και το σώμα, ωοειδές. Όταν υπάρχει διακόσμηση, αυτή περιορίζεται είτε σε ένα επίθετο δακτύλιο ή μία αυλακιά περιμετρικά της βάσης του λαιμού. Τα δε κύπελλα είναι ποσοτικά πιο περιορισμένα από τις πρόχους και έχουν μεγαλύτερη ποικιλία. Ένα σύνολο επτά φιάλων της Λευκής Ακόσμητης προήλθε από τον Τάφο 288, τον Θάλαμο K στα *Τερατσούδια* και τον Τάφο V στην *Ασπρογή*. Εξ αυτών, τα τρία μιμούνταν τα κύπελλα της Δακτυλιόποδης ενώ τα υπόλοιπα ήταν είτε μόνωτα με τροπιδωτά προφίλ και δακτυλιόσχημες βάσεις ή μόνωτα

³⁸⁶ Για τη χρονολόγηση βλ. SCE IV1d, 598-9, 601, 603, 606· Crewe 1998, 32-6· Karageorghis κ.ά. 2021, 250. Για πιο πρόσφατη χρονολόγηση των λίθινων αγγείων που μιμούνται πρόχους της Δακτυλιόποδης βλ. Bevan 2007, 212. Δύο αγγεία που πιθανότατα μιμούνται πρόχους της Δακτυλιόποδης, βρέθηκαν στον αρκετά διαταραγμένο Θάλαμο B του Τάφου 105 βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 70.

³⁸⁷ Karageorghis κ.ά. 2021, 271-2.

³⁸⁸ Catling 2020, 13-8.

³⁸⁹ SCE IV1d, 700· Crewe 2007^a, 37 · Fischer και Bürger 2018, 246.

³⁹⁰ SCE IV1d, 700-1· Crewe 2007^a, 34.

με κωνικά σώματα ή άωτα με ρηχά, κοίλα σώματα. Από τα προαναφερθέντα σχήματα, μόνο οι άωτες, οι τροπιδωτές φιάλες και οι τριφυλλόστομες πρόχους μπορούν να χρονολογηθούν στην YK I-II περίοδο³⁹¹. Συνεπώς, τουλάχιστον, πέντε τριφυλλόστομες πρόχους και τρεις φιάλες της Λευκής Ακόσμητης θα μπορούσαν να χρονολογηθούν εντός της YK I.

Βάσει της σχετικής χρονολόγησης των κτερισμάτων, μόνο το νεκροταφείο των *Τερατσουνδιών* παρέχει ασφαλείς ενδείξεις για την ίδρυση του στην YK IA. Λίγα κτερίσματα από τους αδημοσίευτους τάφους του CEF θεωρήθηκαν από το Maier και μεταγενέστερους ερευνητές ότι προήλθαν από πρώιμους τάφους στην περιοχή της *Ευρετής*³⁹². Οι επιφυλάξεις, ωστόσο, πρέπει να διατηρηθούν καθώς η προέλευση των αγγείων είναι αμφισβητήσιμη, παρόμοια ακέραια αγγεία δεν έχουν βρεθεί σε τάφους των Κουκλιών³⁹³ και η αποστολή του CEF δεν μοιάζει να εξερεύνησε τάφους στη θέση της *Ευρετής*³⁹⁴. Αντιθέτως, η περιγραφή των αγγείων από την *Αγλαντζιά-Λεοντάρι Βουνό* έρχεται σε μεγαλύτερη συμφωνία με τα αγγεία της Λευκής Γραπτής και της Ερυθρόχριστης που αποδίδονται στα Κούκλια³⁹⁵. Αντίστοιχα, οι τάφοι της *Ασπρογής* δεν παρήγαγαν κάποιο εύρημα, το οποίο μπορεί να τοποθετηθεί αδιαμφισβήτητα στην YK IA. Παρότι αρκετοί οικιστικοί πυρήνες (*Μάρτσελλος, Καμίνια, Ευρετή, Λαόνα, Αλώνια, Τερατσούδια* και ενδεχομένως ο *Χατζηαπτουλλάς*) είχαν ιδρυθεί ήδη από τη MK III-YK IA³⁹⁶, μόνο στα *Τερατσούδια* υπάρχουν ταφές που μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα στην YK IA. Δεν αποκλείεται ότι ορισμένοι τάφοι της *Ασπρογής* και της *Ευρετής* ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται ήδη από την YK IA, παράλληλα με τους τάφους των *Τερατσουνδιών*. Ωστόσο, τα αδημοσίευτα αγγεία της Μελανόχριστης III, οι δύο φιάλες της Ερυθρής Στιλβωτής IV/Μονόχρωμης από τους Τάφους II, V και X της *Ασπρογής*, τα αδημοσίευτα όστρακα της Λευκής Γραπτής IV,

³⁹¹ Keswani 1991, 101-2, 104-6· βλ. επίσης Jacobs 2016, 43.

³⁹² Για τα αγγεία βλ. Frankel 1983, 86-7, 108. Για την πιθανή προέλευση τους βλ. Maier 1983, 232 υποσ. 28· Maier και Karageorghis 1984, 46· Maier και Von Wartburg 1985^a, 145-6· 1985^b, 102· Maier 2004, 14· Georgiou 2019, 195.

³⁹³ Μόνο ένα όστρακο Λευκής Γραπτής V βρέθηκε επιφανειακά στην *Ευρετή* από τον Catling (1962, 165) ενώ λίγα όστρακα της Λευκής Γραπτής IV, της Ερυθρόχριστης III-IV και της Μελανόχριστης βρέθηκαν στον Τάφο VII της *Ευρετής*. Αυτά ενδεχομένως εισέβαλλαν στον τάφο μετά την κατάρρευση της οροφής καθώς στο θάλαμο εντοπίστηκαν όστρακα όλων των περιόδων βλ. Catling 2020, 81-3.

³⁹⁴ Για σύντομες περιγραφές των θέσεων, των ευρημάτων και ένα χάρτη των Κουκλιών βλ. Hogarth κ.ά. 1888, 158-74, 264-71, εικ. VII. Για τα προβλήματα και τον εντοπισμό των τάφων που βρέθηκαν κοντά στο δρόμο προς το δάσος Ορείτες βλ. Kiely 2015, 65.

³⁹⁵ Βλ. Hogarth κ.ά. 1888, 157.

³⁹⁶ Georgiou 2019, 195-200· Για πρώιμα όστρακα στα *Καμίνια* βλ. Catling 2020, 233-8. Για *Αλώνια* βλ. Iacovou 2019, 217.

της Ερυθρόχριστης και Μελανόχριστης από τους Τάφους VI, VII, VIII και X της *Ευρετής* καθώς και τα πρώιμα αγγεία άγνωστης προέλευσης από τους τάφους που ανέσκαψε το CEF είναι προβληματικές υλικές μαρτυρίες, οι οποίες πρέπει να αντιμετωπιστούν με προσοχή³⁹⁷.

7.3 Οι πρακτικές.

Η ερμηνεία των αγγείων ως δοχείων για τον εγκλεισμό προσφορών που θα κατανάλωνε ο νεκρός στη μεταθανάτια ζωή του, είναι ανεπιβεβαίωτη³⁹⁸. Αν και ελάχιστα αγγεία μπορούν να χαρακτηριστούν αναθηματικά εξαιτίας του μικρού τους μεγέθους³⁹⁹, η υπόθεση σχετικά με μία πιο πρακτική αξιοποίηση των αγγείων για την διεκπεραίωση νεκρόδειπνων και άλλων τελετουργιών συναντά περισσότερα τεκμήρια. Οι τύποι των αγγείων που είχαν αποτεθεί στους τάφους της περιοχής κατά την YK I περιορίζονταν στις πρόχους, τις προχοΐσκες και τα κύπελλα (Πίν. 10-1). Στα *Τερατσούδια*, την *Ασπρογή* και την *Ευρετή* υπερείχαν τα αγγεία της Δακτυλιόποδης I, τα οποία καταλαμβάναν συνολικό ποσοστό ύψους 36-53%. Τα αγγεία της Λευκόχριστης I κεραμικής είχαν τη δεύτερη μεγαλύτερη συγκέντρωση, η οποία υπολογίστηκε γύρω στο 16-23%. Τα υπόλοιπα αγγεία ανήκαν σε μία ποικιλία μονόχρωμων ή/και διακοσμημένων, τροχήλατων ή χειροποίητων ρυθμών, η οποία ήταν αποτέλεσμα μίας ανομοιογένειας που χαρακτήριζε την κεραμική παραγωγή της Κύπρου από το τέλος της MK έως το τέλος της YK I περιόδου (Πίν. 12-3)⁴⁰⁰.

Παρότι όλα τα αγγεία ανήκαν στις πρόχους, τις προχοΐσκες και τα κύπελλα, τα σχήματα εμφάνιζαν μεγάλη μορφολογική και διακοσμητική ποικιλία. Οι φιάλες ήταν, κυρίως, Λευκόχριστες, Μονόχρωμες και Δακτυλιόποδες ενώ μόνο μία ταυτίστηκε με πιθανό, υβριδικό τύπο της Λευκής Στιλπνής Τροχήλατης. Τα σχήματα τους ήταν εν πολλοίς τυποποιημένα εφόσον όλα τα αγγεία πόσης ήταν ημισφαιρικά, ρηχά ή κωνικά. Σε αντίθεση με τα αγγεία της Μονόχρωμης και της Δακτυλιόποδης που τα τοιχώματα τους καλύπτονταν, κυρίως, από ένα σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, η γραπτή διακόσμηση

³⁹⁷ Bl. Catling 2020, 9, 80, 82, 88-9.

³⁹⁸ Webb 1992, 91. Hamilakis 1998, 153.

³⁹⁹ Webb 1999, 198-9.

⁴⁰⁰ Crewe 2007^a. Crewe 2007^y, 439-40.

της Λευκόχριστης περιείχε μεγάλος εύρος γεωμετρικών μοτίβων σε διαφορετικούς συνδυασμούς. Εκτός της διακόσμησης, τα περισσότερα κύπελλα της Λευκόχριστης διακρίνονταν και για το μέγεθος τους. Οι φιάλες των υπολοίπων ρυθμών είχαν είτε ελαφρώς είτε αισθητά μικρότερο ύψος και διάμετρο από τις φιάλες της Λευκόχριστης (**Πίν. 14-5**). Συνεπώς, η διακόσμηση και η μεγαλύτερη χωρητικότητα τους, ίσως, είχαν διαφορετική κοινωνική, πρακτική, συμβολική και αισθητική λειτουργία.

Οι πρόχοι και οι προχοΐσκες διέπονταν από μεγαλύτερη ανομοιομορφία. Πολλά προφίλ και τύποι χειλών, λαιμών, σωμάτων και βάσεων παρατηρήθηκαν στις ταφικές πρόχους. Μεγάλη ποικιλία εμφανίζόταν και στη διακόσμηση. Ωστόσο, οι περισσότερες κεραμικές επιφάνειες είχαν ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Μία συγκριτική ανάλυση των μεγεθών των αγγείων σερβιρίσματος κατέδειξε ότι οι μεγαλύτερες, ακέραιες ή αποκατεστημένες πρόχοι (≥ 25 εκ.) ανήκαν αποκλειστικά στη Δακτυλιόποδη και τη Λευκή Στιλβωτή (**Πίν. 16**). Επιπλέον παρεκκλίσεις αποτελούσαν τα λίγα, ακόσμητα μικύλλα αγγεία (<10 εκ.), τα οποία βρέθηκαν αποκλειστικά στον Τάφο 288. Τα αγγεία αυτά διέφεραν από τα υπόλοιπα εξαιτίας της μεγάλης ή μικρής χωρητικότητας τους και πιθανότατα έμελλαν να εκπληρώσουν διαφορετικούς (συμβολικούς ή/και πρακτικούς) σκοπούς κατά τη διάρκεια των ταφικών τελετουργιών.

Κατά πάσα περίπτωση, η απουσία πανομοιότυπων αγγείων και η ποικιλία στις διακοσμητικές τεχνικές είχαν τη δική τους χρησιμότητα μέσα σε ένα πλαίσιο κοσμικών εκδηλώσεων, όπως οι συμποτικές τελετές. Οι διαφορετικές κεραμικές παραδόσεις πιθανότατα ενσωμάτωναν και μετέφεραν διαφορετικά μηνύματα. Φερειπείν, η κεραμική ύλη (fabric) της Πρωτο-Δακτυλιόποδης, της Δακτυλιόποδης I, της Μονόχρωμης και της Μελανόχριστης V πιθανότατα μιμούταν μεταλλικά αγγεία⁴⁰¹. Αν και η Μονόχρωμη ήταν λεπτότεχνη, σπανίως τα αγγεία της χαρακτηρίζονταν από στιλπνές κεραμικές επιφάνειες⁴⁰². Αντιθέτως, η Δακτυλιόποδη (ιδίως η Δακτυλιόποδη I) και η Μελανόχριστη V διακρίνονταν για τα λεπτά τοιχώματα και την κυματινόμενη στιλπνότητα τους⁴⁰³. Οι διακοσμήσεις τους ήταν αποκλειστικά εγχάρακτες και επίθετες πλαστικές⁴⁰⁴. Αντιστοίχως, η Λευκόχριστη και η Λευκή Γραπτή διακρίνονταν για τις διακοσμημένες, λείες, μαλακές κεραμικές τους επιφάνειες και τα λεπτότεχνα,

⁴⁰¹ SCE IV1c, 126, 137.

⁴⁰² SCE IV1c, 90-1. Pilides 1992. Crewe 2007^a, 37-8.

⁴⁰³ SCE IV1c, 79-80, 126, 137. Vaughan 1991, 122. Crewe 2007^a, 33, 37.

⁴⁰⁴ SCE IV1c, 84-7, 132-3, 170-3.

χειροποίητα τοιχώματα τους⁴⁰⁵. Μάλιστα, σύμφωνα με τη Maguire⁴⁰⁶, οι διαφορετικές, διακοσμητικοί μέθοδοι μπορούν να δείξουν κεραμίστες με διαφορετικές τεχνικές και ενδεχομένως προελεύσεις. Οι προαναφερθέντες ρυθμοί έρχονται σε αντίθεση με την Ερυθρή, Λευκή και Μελανή Στιλπνή Τροχήλατη, κυρίως, όσον αφορά στις τεχνικές παραγωγής τους. Οι τρεις ρυθμοί μοιράζονται τυπολογικούς δεσμούς και εμφανίζονται συχνότερα σε ταφικά αρχαιολογικά περιβάλλοντα⁴⁰⁷. Ως εκ τούτου, μπορούμε να προεκτείνουμε το συμπέρασμα της Eriksson ότι τα αγγεία της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης, ενδεχομένως, χρησιμοποιούνταν για την εκπλήρωση ιδιαίτερων τελετουργικών σκοπών⁴⁰⁸.

Φαινομενικά δεν υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στην ενέργεια που απαιτήθηκε για την παραγωγή αγγείων διαφορετικών ρυθμών⁴ με πιθανή εξαίρεση τα αγγεία της Λευκόχριστης. Βάσει της διακόσμησης και της μορφολογίας, λίγα αγγεία φαίνεται να είχαν εξειδικευμένη, τελετουργική χρήση. Μόνο λίγες πρόχοι διέφεραν εξαιτίας του ιδιαιτέρως μεγάλου ή μικρού τους μεγέθους. Αντιθέτως, οι φιάλες της Λευκόχριστης διακρίνονταν για το μέγεθος και την εντυπωσιακή, διακοσμημένη τους όψη. Τα αγγεία αυτά, ωστόσο, δεν φαίνεται να μοιράζονταν την ίδια θεατρικότητα με τα αγγεία αλλοτινών περιόδων, όπως τα σύνθετα αγγεία με τους διπλούς λαιμούς, τα ζωόμορφα αγγεία, τα κύπελλα σε σχήμα τουλίπας κ.ο.κ.⁴⁰⁹. Σαφώς, η κεραμική ποικιλία και τα διαφορετικά ορατά γνωρίσματα που σημειώθηκαν πιο πάνω αποτελούσαν μόνο ένα τμήμα των πιθανών μηνυμάτων που εξέπεμπαν τα αγγεία⁴¹⁰. Ωστόσο, το πιο πιθανό είναι ότι οι διοργανωτές των τελετών και οι συμποσιαστές δεν αντιπροσωπεύονταν από κοινωνικές ομάδες που ο πρωτεύον στόχος τους ήταν να προβληθούν, να βελτιώσουν ή να κατοχυρώσουν την κοινωνική τους ανωτερότητα εις βάρος άλλων⁴¹¹. Αντ' αυτού, μάλλον ανήκαν σε σχετικά ίσες κοινωνικές ομάδες που επεδίωκαν να δημιουργήσουν ή να ενισχύσουν τους κοινωνικούς τους δεσμούς. Ίδια ή παρόμοια εικόνα προσφέρουν και οι MK III/YK I τάφοι της γειτονικής Λεμεσού⁴¹².

⁴⁰⁵ SCE IV1c, 53-4, 65-9, 431-43^a Eriksson 2007^b.

⁴⁰⁶ 2010.

⁴⁰⁷ Eriksson 1993^a 2007^a. Åström 2007.

⁴⁰⁸ Eriksson 1993, 144.

⁴⁰⁹ Webb και Frankel 2008^a Webb 2019^a, 172-5^c 2019^b.

⁴¹⁰ Bl. Haggis 2007^a Papasavvas 2018.

⁴¹¹ Για κριτήρια και αντίστοιχη ανάλυση που αφορά το ΠΚ κεραμικό σύνολο από το Ψεματισμένο βλ. Webb 2016^b. βλ. επίσης Webb και Frankel 2008.

⁴¹² Bl. Pilides 2012, 88-90^a Webb και Knapp 2021^a Kopanias κ.ά. 2022, 327.

Η ποικιλία των κεραμικών σχημάτων, σαφώς, δεν αντανακλούσε μόνο τους καταναλωτές τους αλλά και τους σκοπούς τους. Αν και τα αγγεία αυτά ήταν τα πλέον κατάλληλα για την προσωρινή αποθήκευση, το σερβίρισμα και την κατανάλωση φαγητού και ποτού, ορισμένες πρόχοι και προχοΐσκες, ενδεχομένως, εσώκλειαν έλαια ή/και ναρκωτικές ουσίες. Στην Κύπρο, η κατανάλωση του οπίου έχει συσχετιστεί, ήδη από τη δεκαετία του '60, με τα αγγεία – και συγκεκριμένα τις πρόχους – της Δακτυλιόποδης κεραμικής⁴¹³. Αν και η υπόθεση αυτή υπάρχει εδώ και αρκετές δεκαετίες στην έρευνα, έχει επιβεβαιωθεί μόνο σε λίγες περιπτώσεις μέσω της αέριας χρωματογραφίας που τεκμηρίωσε την παρουσία καταλοίπων του είδους *Papaver Somniferum*⁴¹⁴. Πιο πρόσφατες αναλύσεις αγγείων της Ερυθρής Στιλβωτής από το Πολιτικό-Τρουλλιά και την Αλάμπρα-Μούττες τεκμηρίωσαν τη χρήση μειγμάτων που αποτελούνταν από ψυχότροπες και αρωματικές ουσίες. Η κατανάλωση των μειγμάτων αντί των καθαρών, ψυχοδραστικών ουσιών, μαρτυρά ότι οι συνδυασμοί διαφορετικών ουσιών δεν έμελλαν να επιφέρουν απαραίτητα συνειδησιακές αλλοιώσεις αλλά πιθανότατα εκπλήρωναν μία σειρά άλλων ρόλων⁴¹⁵.

Ένας εξίσου μικρός αριθμός αγγείων της Δακτυλιόποδης φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για τον εγκλεισμό, κυρίως, αρωματικών ελαίων⁴¹⁶. Έλαια έχουν διαπιστωθεί και στην περίπτωση της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης κεραμικής μαζί με μία πληθώρα άλλων αγαθών όπως ρητίνη, κερί και πίσσα⁴¹⁷. Αν και όλα τα προαναφερθέντα αγαθά έχουν επιβεβαιωθεί στην Κύπρο, η εξέταση ενός μικρού αριθμού κεραμικών δειγμάτων από το Μάρτσελλο, τη Μάντισσα, την Ασπρογή και την Ευρετή απέδειξε την παρουσία λίπους ή ελαίων στα Κούκλια⁴¹⁸. Χωρίς τη λήψη δειγμάτων, τα ΥΚ Ι αγγεία από τα Τερατσούδια και την Ασπρογή θα μπορούσαν να περιέχουν οποιαδήποτε από αυτές ουσίες. Ωστόσο, ο συχνός εγκλεισμός ελαίων στα αγγεία της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και η παρουσία τους στα ταφικά αρχαιολογικά περιβάλλοντα κάνουν αρκετά πιθανή τη χρήση των πολύτιμων, αρωματικών ελαίων για τον καλλωπισμό και το μύρωμα του νεκρού σώματος⁴¹⁹.

⁴¹³ Merrillees 1962· 1968· 1979· Behn 1986.

⁴¹⁴ Merrillees και Evans 1989· Bisset κ.ά. 1996· Koschel 1996· Smith κ.ά. 2018· Linares κ.ά. 2022.

⁴¹⁵ Chovanec 2018.

⁴¹⁶ Chovanec κ.ά. 2015· Bunimovitz και Lederman 2016.

⁴¹⁷ Steele και Stern 2017 όπου και βιβλιογραφία.

⁴¹⁸ Knappett κ.ά. 2005, 43-4.

⁴¹⁹ Eriksson 1993, 144-5.

Αναφορικά με την κατανάλωση του φαγητού, πρέπει να σημειωθεί η εύρεση ζωικών οστών στο Δρόμο L, τους Θαλάμους Ε και Κ στα *Τερατσούδια* και τον Τάφο V στην *Ασπρογή*⁴²⁰. Δεν είναι σίγουρο πότε τοποθετήθηκαν τα οστά εντός των τάφων. Μοναδική εξαίρεση σε αυτό, ίσως, είναι η κίστη του Θαλάμου Κ, η οποία περιλάμβανε κάρβουνο, ανθρώπινα και ζωικά οστά, αναμεμειγμένα με αρκετά αγγεία της YK I⁴²¹. Στα *Τερατσούδια*, τα περισσότερα ζωικά υπολείμματα ανήκαν σε βοοειδή, αιγοειδή και πτηνά ενώ σημειώθηκε και η παρουσία ελαφιών, χοίρων, ψαριών και καβουριών⁴²². Σχεδόν όλα τα είδη αποτελούσαν δημοφιλείς διατροφικές επιλογές κατά την YK περίοδο και συνήθως διαπιστώνονται σε μεγάλες συγκεντρώσεις στα πηγάδια, τους τάφους, τα ιερά και τα διοικητικά κτήρια⁴²³. Το κάρβουνο που βρέθηκε στο Θάλαμο Κ στα *Τερατσούδια* και τον Τάφο IX της *Ασπρογής* είναι πιθανό ότι ήταν αποτέλεσμα της πρακτικής του υποκαπνισμού⁴²⁴.

Εκτός του φαγητού, η κατανάλωση αλκοολούχων ποτών είχε, επίσης, ένα σημαίνοντα ρόλο στις ταφικές πρακτικές. Το σχήμα των κυπέλλων της Δακτυλιόποδης θεωρήθηκε κατάλληλο για την πόση ουσιών καθώς το ίζημα κατακαθόταν στην κεντρική κοιλότητα της βάσης ενώ το υγρό αναδυόταν στα υψηλότερα σημεία της φιάλης⁴²⁵. Παρόμοια ποτά μπορεί να καταναλώνονταν και στις φιάλες της Λευκόχριστης, αν και η μορφολογία τους είναι διαφορετική. Όπως έδειξαν οι αναλύσεις των οργανικών καταλοίπων, το ημισφαιρικό ή ρηχό σώμα των φιαλών της Λευκόχριστης χρησιμοποιούταν τόσο για τα ζεστά γεύματα που περιλαμβάνανε κρέας και λαχανικά όσο και για ποτά, όπως η ρετσίνα⁴²⁶. Τόσο τα αλκοολούχα ποτά όσο και οι ναρκωτικές ουσίες είναι ψυχοδραστικές ουσίες και επιφέρουν αλλοιωμένες, συνειδησιακές καταστάσεις⁴²⁷. Σύμφωνα με το Collard⁴²⁸, οι ιδιότητες των ψυχοδραστικών ουσιών προκαλούν μία σειρά ψυχοσωματικών επιπτώσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν τα έντονα συναισθήματα, την άρση των ορίων μεταξύ του ατόμου και της κοινότητας, την απώλεια του προσωπικού ελέγχου και αλλαγές στον τρόπο

⁴²⁰ Croft 1990· Karageorghis και Michaelides 1990, 11· Catling 2020, 31.

⁴²¹ Karageorghis και Michaelides 1990, 10.

⁴²² Croft 1990, 155 πίν 1· Reese 1990, 145.

⁴²³ Steel 2004^B.

⁴²⁴ Karageorghis και Michaelides 1990, 10-1· Catling 2020, 8, 52-3.

⁴²⁵ Steel 2004^B, 292-3.

⁴²⁶ Beck κ.ά. 2004.

⁴²⁷ Ο όρος αυτός υιοθετείται για να περιγραφούν οι παρεκκλιτικές, νοητικές καταστάσεις, δηλαδή αυτές που αποκλίνουν από τις συνειδητές, συνηθισμένες και καθημερινές συμπεριφορές βλ. Collard 2011, 37-40· 2012, 26-8.

⁴²⁸ 2011, 40-4.

πρόσληψης και νοηματοδότησης των εξωτερικών ερεθισμάτων. Τα συμπτώματα αυτά συχνά ήταν επιθυμητά στα πλαίσια των τελετών και είχαν συμβολική, ιδεολογική, μαγικοθρησκευτική και κοινωνική σημασία. Είναι πιθανό ότι η κατανάλωση του αλκοόλ και του οπίου διευκόλυνε την άρση των συνόρων μεταξύ του κόσμου των ζωντανών και των νεκρών ενώ μπορεί να παρείχε συνθήκες χαλάρωσης, ευθυμίας, τρυφερότητας και πληρότητας κατά τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις⁴²⁹. Αν και ο Collard⁴³⁰ θεωρεί ότι ορισμένες μεταφυσικές πεποιθήσεις, ίσως, τελικά να είναι προσβάσιμες από το σύγχρονο ερευνητή, πρέπει να σημειωθεί ότι η οποιαδήποτε προσπάθεια ανασύστασης της ιδεολογικής σημασίας μίας τελετής είναι αίολη χωρίς την παρουσία γραπτών πηγών.

Η χαμηλή οροφή και η έλλειψη επαρκούς χώρου είναι σημαντικές ενδείξεις για το ότι οι τελετές δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν εντός των τάφων. Ενδείξεις παρέχονται ακόμη και από την κατάσταση των ανθρώπινων και ζωικών οστών. Αν και η κατάσταση των οστών δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο των πρωτογενών ταφών εντός των θαλαμοειδών, δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια που να δείχνουν ότι ολόκληρα τα σώματα εισάγονταν στους θαλάμους και ενταφιάζονταν είτε επί των εδράνων είτε εντός των κιστών. Κατά παρόμοιο τρόπο, πολλές ήταν οι περιπτώσεις των ζωικών οστών που βρέθηκαν εντός των θαλάμων σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Η τελευταία ήταν αποτέλεσμα κατανάλωσης φαγητού, η οποία ασφαλώς δεν λάμβανε χώρα εντός των θαλάμων⁴³¹. Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι οι ταφικές πρακτικές διεξάγονταν σε υπαίθριους χώρους που ήταν ικανοί να φιλοξενήσουν ένα αριθμό συμμετεχόντων. Αν και, σε καμία περίπτωση, το κεραμικό σύνολο δεν ισοδυναμεί ποσοτικά ή ποιοτικά με ανθρώπους, ο αριθμός των αγγείων από τον Τάφο IX στην *Ασπρογή*, τους Θαλάμους Ε και Κ του Τάφου 104 και τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια* δίνουν την εντύπωση ότι ένας μέτριος αριθμός ατόμων συμμετείχε στα τελετουργικά συμβάντα.

Η προετοιμασία και η ένδυση του νεκρού σώματος πιθανότατα συνέβαιναν υπαίθρια ή σε χώρους που δεν μας είναι γνωστοί. Ο καλλωπισμός του σώματος τεκμηριώνεται εμμέσως από μία σειρά προσωπικών αντικειμένων όπως οι λαβίδες, το ξυράφι και οι περόνες ενώ τα ελάχιστα *insignia*, όπως οι σκαραβαίοι, τα χάλκινα

⁴²⁹ Collard 2011, 251-4. 2012.

⁴³⁰ 2012, 27-30.

⁴³¹ Croft 1990, 154.

εγχειρίδια και ενδεχομένως το γυάλινο ειδώλιο της Hathor, καταδεικνύουν ότι λίγες κοινωνικές ομάδες είχαν κάποιου είδους πρόσβαση σε δράσεις που απέφεραν μεταλλικά και εξωτικά αγαθά⁴³².

Το χάλκινο εγχειρίδιο ανήκει στον Τύπο 6 της Åström, η οποία αναγνωρίζει επιρροές – αν όχι καταγωγή – από την Εγγύς Ανατολή⁴³³. Το αντικείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς ανακαλύφθηκε στο Θάλαμο Α του Τάφου 288 χωρίς την άκρη της λεπίδας του. Αν και η διάβρωση και η σύληση του τάφου αδιαμφισβήτητα επηρέασαν την όψη του, είναι εξίσου πιθανό ότι το σπάσιμο του ήταν αποτέλεσμα είτε της χρήσης του είτε της εσκεμμένης αχρήστευσης του⁴³⁴ (**Εικ. 28**). Δυστυχώς, δεν είναι δυνατό να εξαχθούν πληροφορίες για τη βιογραφία του αντικειμένου χωρίς την μικροσκοπική του εξέταση⁴³⁵. Εάν, όμως, η αχρήστευση του μαχαιριού είναι πραγματική, τότε αυτή πιθανότατα συνδεόταν με το θάνατο του κατόχου του και η τοποθέτηση του στον τάφο, με πτυχές της κοινωνικής του ταυτότητας⁴³⁶.

Η συνεμφάνιση των σκαραβαίων και των περόνων στην Κίστη Β του Τάφου 288 δεν πρέπει να είναι τυχαία και περισσότερη προσοχή πρέπει να δοθεί σε αυτή την ομαδοποίηση. Η συνεμφάνιση ορισμένων πρώιμων σκαραβαίων και διάτρητων περόνων δεν περιορίζεται μόνο στα Κούκλια. Ανάλογοι συνδυασμοί εντοπίστηκαν σε τάφους του Αχερά⁴³⁷, της *Toύμπας του Σκούρου*⁴³⁸ και ενδεχομένως στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ⁴³⁹, την Κλαυδιά⁴⁴⁰, την Κορόβια⁴⁴¹, το Μαρώνι⁴⁴² και αλλού. Τόσο οι σκαραβαίοι της *Παλαιπάφου* όσο και αυτοί από τις προαναφερθείσες θέσεις χρονολογούνται είτε στη Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο είτε στις αρχές της 18^{ης}

⁴³² Βλ. Hadjisavvas και Keswani 2017, 126.

⁴³³ SCE IV1d, 560.

⁴³⁴ Webb και Frankel 2015, 128. Το αντικείμενο βρέθηκε ιδιαίτερα οξειδωμένο και απαιτείται εξέταση κάτω από μικροσκόπιο προκειμένου να αποδειχθεί η χρήση του. Ο Paolo Tripodi (προσ. επικ.) παρατήρησε μία σχετική ασυμμετρία στη λεπίδα που θα μπορούσε να σημαίνει επιδιόρθωση και εντατική χρήση του μαχαιριού.

⁴³⁵ Για πιθανές ερμηνείες βλ. Chapman 2000, 23-7.

⁴³⁶ Webb και Frankel 2015, 132-7.

⁴³⁷ Karageorghis 1965^B, 101.

⁴³⁸ Vermeule και Wholsky 1990, 220, 223.

⁴³⁹ Fischer και Bürgel 2017, 172-3.

⁴⁴⁰ Ο Malmgren (2003, 100, 141-2) αναφέρει ότι οι περόνες και ο σκαραβαίος (αρ. 171) ανήκουν σε τύπους που χρονολογούνται γύρω στις αρχές με μέσα του 17^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁴¹ Στους 12 συλημένους τάφους βρέθηκαν λίγοι σκαραβαίοι ενώ οι χάλκινες διάτρητες περόνες πιστοποιήθηκαν στους δύο εκ των τριών ανεσκαμμένων τάφων βλ. SCE I, 407-14.

⁴⁴² Ο λάκκος 18 γειτνιάζει με τον τάφο 12 και ενδεχομένως περιείχε υλικό από κάποια πρώιμη ταφή του τάφου, το οποίο αφαιρέθηκε και επανενταφιάστηκε στο λάκκο βλ. Manning και Monks 1998, 340.

Δυναστείας⁴⁴³ και σε μεγάλο βαθμό ήταν συροπαλαιστινιακής κατασκευής. Σύμφωνα με τη Baker⁴⁴⁴, οι διάτρητες περόνες με τους σκαραβαίους αποτελούσαν τα συστατικά στοιχεία ενός δημοφιλούς σετ κτερισμάτων που τοποθετούταν στους τάφους της νότιας Συροπαλαιστίνης από τις αρχές του 17^{ου} αι. ως τα τέλη του 14^{ου} αι. π.Χ. Η ίδια θεωρεί ότι δεν πρόκειται για κτερίσματα ενδεικτικά της προσωπικής ταυτότητας των νεκρών. Αντιθέτως, η συνεχόμενη και σχεδόν καθολική εμφάνιση τους σε ένα μεγάλο αριθμό τάφων καταδείκνυε ότι ο επαναλαμβανόμενος ενταφιασμός αυτών των αντικειμένων ήταν μία τελετουργική πράξη, άμεσα συνδεδεμένη με την παλαιστινιακή ιδεολογία για τη μεταθανάτια ζωή⁴⁴⁵.

Στην Κύπρο, τα αρχαιολογικά πλαίσια, στα οποία πιστοποιούνται σκαραβαίοι μαζί με διάτρητες περόνες, είναι περιορισμένα, συλλημένα ή ανασκαμμένα παλιά από ξένες αποστολές. Οι παράγοντες αυτοί εμποδίζουν την πλήρη κατανόηση της πρακτικής και της διάδοσης της στον νησί. Επιπλέον, παράγοντες που δυσχεραίνουν την κατανόηση της είναι ο ενταφιασμός των σκαραβαίων, αρκετές γενιές μετά την είσοδο τους στο νησί⁴⁴⁶ και η παύση των χάλκινων, διάτρητων περόνων μετά την ΥΚ I. Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό ότι η συγκεκριμένη ταφική πρακτική εισήχθη από τη Συροπαλαιστίνη και νοηματοδοτήθηκε διαφορετικά εντός της μεγαλονήσου⁴⁴⁷. Η σπανιότητα της καταδεικνύει ότι η προσφορά αυτών των δύο αντικειμένων ήταν περισσότερο εξατομικευμένη και ενδεχομένως συνδεόταν είτε με πτυχές της προσωπικής ταυτότητας του νεκρού είτε με τις επιδιώξεις των συγγενών του. Το πιο πιθανό είναι ότι οι πρώιμοι σκαραβαίοι δεν χρησιμοποιήθηκαν ως σφραγιστικές συσκευές. Άλλωστε, η ύπαρξη μίας τόσο πρώιμης γραφειοκρατικής οργάνωσης στην περίπτωση των Κουκλιών χρειάζεται περισσότερα τεκμήρια για να γίνει αποδεκτή. Οι σκαραβαίοι, όπως και το γυάλινο ειδώλιο της Hathor⁴⁴⁸, πιθανότατα είχαν μια αποτροπαϊκή λειτουργία και συνδέονταν με ιδέες σχετικά με το θάνατο και την αναγέννηση⁴⁴⁹.

⁴⁴³ Για Αχερά βλ. Charles 1965, 155-6. Για *Τούμπα του Σκούρου* βλ. Vermeule και Wholsky 1990, 220. Για Κλαυδιά βλ. Malmgren 2003, 141-2. Για Μαρώνι βλ. Manning και Monks 1998, 340-1. Για Χαλά Σουλτάν Τεκκέ βλ. Fischer και Bürgel 2017, 174-84. Fischer κ.ά. 2017, 75.

⁴⁴⁴ 2006-2012, 70-87.

⁴⁴⁵ Baker 2012, 12.

⁴⁴⁶ Για πιθανούς, πρώιμους σκαραβαίους που ενταφιάστηκαν σε υστερότερους τάφους των Κουκλιών-Σκάλες και Κουκλιών-Πλάκες βλ. Clerc 1983-2014.

⁴⁴⁷ Bl. Crewe 2012.

⁴⁴⁸ Peltenburg 2007, 381-3.

⁴⁴⁹ Keswani 1989^a, 554.

7.4 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.

Κατά πάσα περίπτωση, οι νεκρικές τελετές παρείχαν τις κατάλληλες συνθήκες για ιδιάζουσες κοινωνικές συναθροίσεις και συμπεριφορές. Ο χαρακτηρισμός τους ως ιδιάζουσες δεν οφείλεται μόνο στις ίδιες τις τελετουργικές ενέργειες ή στο χώρο, στον οποίο λάμβαναν χώρα. Η ίδια η αφορμή τους (δηλαδή ο θάνατος) ήταν ένας ισχυρός παράγοντας που επιδρούσε στις κοινωνικές συμπεριφορές εφόσον, όπως αναφέρει ο Χαμηλάκης⁴⁵⁰, ίσως να μην υπήρχε πιο ιδιαίτερη και βαθιά διατάραξη της καθημερινής ρουτίνας από το θάνατο ενός προσώπου. Οι ταφικές πρακτικές είτε περιλάμβαναν το στολισμό του νεκρού σώματος είτε νεκρόδειπνα είτε κατανάλωση ψυχοδραστικών ουσιών είτε τελετουργική θραύση αντικειμένων είτε άλλες τελετές που δεν άφησαν ίχνη, αντανακλούσαν τις αξίες ενός κοινωνικοπολιτισμικού συστήματος και συνέβαλλαν στην κοινωνική συνοχή. Οι τελετές, λοιπόν, θεωρούνται ως οι εμπειρικές δίοδοι, οι οποίες άμβλυναν τις κοινωνικές αναστατώσεις και σταθεροποιούσαν το κοινωνικοπολιτικό σύστημα, παρέχοντας κοινωνική αρμονία και συνοχή⁴⁵¹. Συνεπώς, η επιτέλεση των τελετών ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση και την αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών⁴⁵² (social structures) και τη διασφάλιση της κοινωνικής συναρμογής.

Η συναρμογή διαφορετικών, κοινωνικών και πληθυσμιακών ομάδων ήταν αναγκαία ιδίως για τους πρώιμους, χρονολογικούς ορίζοντες της Παλαιπάφου. Όπως διαπιστώθηκε από τις πολυετείς επιφανειακές έρευνες στην περιοχή⁴⁵³, η υδρολογική λεκάνη της Πάφου ήταν αραιά κατοικημένη πριν την MK III/YK IA περίοδο. Η ξαφνική άνοδος των θέσεων κατά την MK III-YK IA μαζί με την εξέταση της κεραμικής και της ταφικής αρχιτεκτονικής υποδεικνύουν ότι πληθυσμιακές ομάδες από τα βόρεια και τα ανατολικά του νησιού αποίκισαν την υδρολογική λεκάνη,

⁴⁵⁰ 2015, 157.

⁴⁵¹ Bell 1997, 23-46.

⁴⁵² Ο όρος αυτός, στην κοινωνική ανθρωπολογία, νοηματοδοτείται ως τα δομικά χαρακτηριστικά, τα οποία επιτρέπουν την επανάληψη των κοινωνικών πρακτικών με συστηματικό τρόπο βλ. Giddens 1984.

⁴⁵³ Guldager Bilde 1993, 4-7· Hadjisavvas 1977· Maliszewski 1997· Rupp 2004· βλ. επίσης Diacopoulos 2004· Αγαπίου 2010· Agapiou κ.ά. 2013.

αναμείχθηκαν με τους ντόπιους πληθυσμούς και ίδρυσαν τη θέση που έμελλε να γίνει αργότερα η εστία της Παφίας Αφροδίτης⁴⁵⁴. Το τοπίο των Κουκλιών δεν βοήθησε στη δημιουργία μίας ενιαίας, συλλογικής κατοίκησης αν σκεφτεί κανείς ότι δεν προσέφερε ένα χώρο, όμοιο με αυτό της Έγκωμης, της Καλαβασού ή του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ⁴⁵⁵. Αντ’ αυτού, οι υψημετρικές αποκλίσεις και η δυσκολία του αναγλύφου κατέστησαν δύσκολη έως αδύνατη την ύπαρξη μίας ενιαίας κατοίκησης με αποτέλεσμα τη δημιουργία αρκετών διακριτών οικιστικών πυρήνων⁴⁵⁶. Οι δυσκολίες που έθεταν το τοπίο και οι διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες στην επικοινωνία και την κατοίκηση, πιθανότατα, αντιμετωπίζονταν μέσω των συλλογικών πρακτικών. Αν και ένα μεγάλο μέρος τους δεν μπορεί να ανασυντεθεί εξαιτίας της απουσίας οικιστικών καταλοίπων, οι ταφικές πρακτικές φαίνεται ότι απασχολούσαν ένα αριθμό ατόμων και βοηθούσαν τόσο την ανάπτυξη μίας συλλογικής ταυτότητας όσο και την ενίσχυση των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων που ζούσαν σε διαφορετικές θέσεις των Κουκλιών.

Η συνεργασία και η κοινωνική συναρμογή μεταξύ των οικιστικών πυρήνων δεν απέκλειε τους κοινωνικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς. Σε αυτό το συμπέρασμα, συνηγορεί η χρήση ποικίλων, λεπτότερων ρυθμών και η απόθεση λιγοστών εισηγμένων αγαθών, κυρίως, στους τάφους των *Τερατσούνδιων*. Τα κτερίσματα που χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΥΚ Ι περίοδο, δεν αποτελούν εντυπωσιακά μέσα κοινωνικής προβολής στα πλαίσια των υπέργειων τελετών εξαιτίας της ταπεινότητας τους. Αντιστοίχως, στην *Ασπρογή* τα μόνα πολύτιμα αντικείμενα είναι το οξειδωμένο, χάλκινο εγχειρίδιο του Τάφου ΙΧ, ενδεχομένως το γυάλινο ειδώλιο της Hathor και το χάλκινο ξυράφι από τους Τάφους II και X αντίστοιχα. Ελάχιστη YM I/YE ΙΙΑ κεραμική προέρχεται από το ταφικό συγκρότημα στα *Τερατσούνδια*, το Πηγάδι III της *Ευρετής* και το οροπέδιο των *Αλωνιών*⁴⁵⁷. Ελαφρώς περισσότερα όστρακα αλλά εξίσου περιορισμένα ανακαλύφθηκαν στο *Μάρτσελλο*, τα *Αλώνια* και την *Ευρετή* και χρονολογήθηκαν ευρέως στην YE ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 εξαιτίας της αποσπασματικότητας και της φθοράς τους⁴⁵⁸.

⁴⁵⁴ Crewe και Georgiou 2018· Georgiou 2019.

⁴⁵⁵ Iacovou 2012^a, 60.

⁴⁵⁶ Iacovou 2007· 2008^a· 2012^a· 2013^a· 2014^a· 2019· Ιακώβου 2017^a· Georgiou 2015^a· 2017, 214-5.

⁴⁵⁷ Maier 1997, 95 πίν. 1· Maier 2008, 241 πίν. 16· Georgiou 2016^a, 193.

⁴⁵⁸ Maier 1997, 93-5· Maier 2008, 238-241.

Σε αυτήν την περίοδο, λοιπόν, είναι περισσότερο ορατή η δυνατότητα ορισμένων κατοίκων να αποκτήσουν λίγα πολύτιμα, προσωπικά αντικείμενα παρά η εδραίωση μίας ελίτ που συντονίζει τα εμπορικά δίκτυα και κτερίζεται πλουσιοπάροχα. Στην παρούσα συζήτηση, πολύ χρήσιμο είναι το συμπέρασμα της Keswani⁴⁵⁹, η οποία εξέτασε τα όστρακα του ντόπιου και μακρόβιου ρυθμού της Τεφροκίτρινης Στιλβωτής (Drab Polished) από τα πηγάδια της Ευρετής. Ο ρυθμός πιθανότατα είχε *terminus ante quem* στην ΥΚ I και τα σχήματα του αφορούσαν στα πιθάρια. Σύμφωνα με την Keswani⁴⁶⁰, τα πιθάρια αυτά περισσότερο «αντανακλούν τα κατάλοιπα νοικοκυριών ή εργαστηρίων...παρά μεγάλων αποθηκών της ελίτ». Ακόμα και αν συνυπολογιστούν τα ασαφή χρονολογικά κτερίσματα των τάφων στα Τερατσούδια και την Ασπρογή, οι κάτοικοι των Τερατσουδιών ενδεχομένως κατόρθωσαν να αποκτήσουν ελαφρώς περισσότερα πολύτιμα αγαθά, χωρίς, ωστόσο, ο πλούτος τους να διαφέρει αισθητά από των υπολοίπων.

Ο περιορισμένης κλίμακας πλούτος πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της εμπορικής δράσης των πρώιμων κατοίκων των Κουκλιών. Σύμφωνα με την Ιακώβου, τα Κούκλια, όπως και μία σειρά άλλων οικισμών, λειτούργησαν ως παράκτιες πυλίδες κατά τον ιδρυτικό τους ορίζοντα, με σκοπό να ενσωματωθούν στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου⁴⁶¹. Το επιχείρημα, ωστόσο, ότι οι πρώιμοι οικισμοί συμμετείχαν στο διεθνές εμπόριο με κινητήρια δύναμη το κυπριακό χαλκό⁴⁶² απαιτεί περισσότερα αρχαιολογικά τεκμήρια ώστε να γίνει αποδεκτό για τα Κούκλια⁴⁶³. Ακόμα και στην περίπτωση της Έγκωμης που τα κατάλοιπα των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων είναι περισσότερα από οποιαδήποτε άλλη παράκτια θέση της περιόδου, παραμένει ανοικτό ερώτημα το εάν ο χαλκός προορίζόταν για εσωτερική κατανάλωση ή εξαγωγή κατά την ΥΚ I⁴⁶⁴.

Η τοπογραφία της Πάφου και η κατανομή των ΜΚ III-ΥΚ IA θέσεων στην υδρολογική λεκάνη έχουν ερμηνευθεί με δεξιοτεχνία από τον Γεωργίου⁴⁶⁵ και τον Αγαπίου⁴⁶⁶. Σύμφωνα με τους τελευταίους, οι θέσεις ιδρύθηκαν κατά μήκος των οδών

⁴⁵⁹ 2016.

⁴⁶⁰ 2016, 223.

⁴⁶¹ Iacovou 2008^a; 2012^a; 2013^a; 2014^a; 2019^c Ιακώβου 2017^a.

⁴⁶² Iacovou 2008^a; 2012^a; 2013^a; 2013^b; 2014^a; 2019^c Ιακώβου 2017^a; Georgiou και Iacovou 2020^c βλ. επίσης Kassianidou 2013, 58-60.

⁴⁶³ Karageorghis 2014, 113.

⁴⁶⁴ Crewe 2007^a, 156-7^c βλ. επίσης Kassianidou 2012, 104.

⁴⁶⁵ 2007.

⁴⁶⁶ 2010^c βλ. επίσης Diacopoulos 2004, 70^c Agapiou κ.ά. 2013.

και των ποταμών που συνείχαν τα χαλκοφόρα κοιτάσματα με τις παράκτιες ζώνες. Τα μοτίβα κατοίκησης στην υδρολογική λεκάνη έδειξαν τη διαμόρφωση ενός οικονομικού μοντέλου, το οποίο φαινομενικά στόχευε στην εξόρυξη και διακίνηση του χαλκού. Ορισμένα χάλκινα αντικείμενα της MK III-YK I περιόδου προήλθαν από τους αδημοσίευτους τάφους στον Άγιο Δημητριανό-*Bouνί*, την Αναρύτα-*Ρετζέπης*/*Κουσουλάτος* και τις Κέδαρες-Σκάλες⁴⁶⁷ ενώ μία MK αιχμή δόρατος εντοπίστηκε επιφανειακά στη Σαλαμιού-Κόκκινα⁴⁶⁸. Όλες οι θέσεις βρέθηκαν είτε κοντά στα χαλκούχα κοιτάσματα της Έζουνσας είτε του Διαρίζου. Τουλάχιστον πέντε μεταλλικά αντικείμενα είχαν αποτεθεί σε πέντε ΠΚ-MK τάφους στο νεκροταφείο της Κισσόνεργας-Αμμούδια⁴⁶⁹ ενώ ελάχιστα χάλκινα αντικείμενα (βελόνες, περόνες, δύο άγκιστρα και μία αιχμή) προήλθαν από τον ΠΚ-YK IA οικισμό στην Κισσόνεργα-Σκαλιά⁴⁷⁰. Εκτός των χάλκινων αντικειμένων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κεραμικά σύνολα που βρέθηκαν στους τάφους της Κισσόνεργας, όπου οι προχοΐσκες (≤ 15 εκ.) – σε αντίθεση με τα μικύλλα κύπελλα – φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν συστηματικά στις ταφικές τελετουργίες⁴⁷¹. Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι η χρήση των μικύλλων αγγείων στις ταφικές τελετουργίες ξεκίνησε από κοινότητες, όπως αυτή της Κισσόνεργας, και μεταφέρθηκε μεταγενέστερα σε οικισμούς, όπως τα Κούκλια. Τέλος, αφθονία μεταλλουργικής σκωρίας βρέθηκε στη ΒΔ Κύπρο και πιο συγκεκριμένα στη θέση Μακούντα-Βούλες/*Μερσινούδια* που εντοπίζεται κοντά στο μεταλλείο της Λίμνης. Βάσει της κεραμικής που συλλέχθηκε από τις έρευνες επιφανείας, οι μεταλλευτικές δραστηριότητες, ενδεχομένως, έλαβαν χώρα μεταξύ της ύστερης Χαλκολιθικής και MK περιόδου⁴⁷².

Η Webb⁴⁷³ προσφάτως αναφέρθηκε στη συνεργατικότητα των οικισμών της ΒΔ Κύπρου και τη συνδεσμότητα τους με την υπόλοιπη ανατολική Μεσόγειο κατά την MK III-YK I περίοδο. Βάσει των πλούσιων ταφικών συνόλων και της πρωιμότερης δραστηριοποίησης της Λαπήθου, πρότεινε ότι οι οικισμοί που επιβίωσαν ή ιδρύθηκαν κατά τη MK III-YK I στη βόρεια ακτή, εκμεταλλεύτηκαν τα συνεργατικά δίκτυα και τις κοινωνικές συμμαχίες που είχαν αποφέρει στη Λάπηθο τεράστιες ποσότητες χαλκού

⁴⁶⁷ Catling 1962, 161· Christou 1996, 1062-3· βλ. επίσης Åström 2001, 49· Georgiou 2019, 202-8.

⁴⁶⁸ Rupp 1993, 211-3.

⁴⁶⁹ Graham 2013, 181-4.

⁴⁷⁰ Crewe κ.ά. 2008· 2011-2· Crewe 2013, 51.

⁴⁷¹ Graham 2013, 128-9, 158-9.

⁴⁷² Grossman κ.ά. 2020, 108-10.

⁴⁷³ 2022.

κατά τη ΜΚ I-II περίοδο. Αναφορικά με τα Κούκλια, πρέπει να αναφερθεί ότι παρόμοια, γνωστά, συνεργατικά δίκτυα δεν μπορούν να ανασυντεθούν για τη ΜΚ περίοδο στην επαρχία της Πάφου εφόσον δεν υπάρχουν τα σχετικά αρχαιολογικά τεκμήρια και η υδρολογική λεκάνη ήταν αραιά κατοικημένη ως την ΜΚ II.

Συνολικά, τα λίγα, δημοσιευμένα, επιφανειακά ευρήματα και τα εξίσου λίγα μεταλλικά αντικείμενα από τους τάφους δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν, προς το παρόν, τη συστηματική εξόρυξη και μεταφορά χαλκού από την ενδοχώρα στην ακτή της Πάφου. Ενδεχομένως, τα Κούκλια δεν είχαν ακόμη τη δυνατότητα μίας ελεγχόμενης και συγκεντρωτικής εκμετάλλευσης του χαλκού από τον ιδρυτικό τους ορίζοντα. Συνεπώς, προτείνεται μία πιο τοπική εκμετάλλευση των χαλκοφόρων κοιτασμάτων από οικισμούς που αναπτύχθηκαν σε μικρή απόσταση από αυτά. Η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων δεν τεκμηριώνεται ούτε από την εισροή πολλών εισηγμένων αγαθών στα Κούκλια κατά την ΥΚ I περίοδο⁴⁷⁴. Αντιθέτως, το εμπόριο μοιάζει να ήταν, κυρίως, εσωτερικό, μικρής κλίμακας, να συνέβαινε ευκαιριακά και να περιλάμβανε αγαθά, μάλλον, μικρής ή μέτριας οικονομικής αξίας.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η μετάβαση από τη ΜΚ στην ΥΚ περίοδο δεν σήμανε τη νομοτελειακή, γραμμική μετάβαση από τη μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης σε μία άλλη⁴⁷⁵. Η άποψη ότι οι κυπριακοί, παραθαλάσσιοι οικισμοί της ΥΕΧ ήταν αστικοί και διαπνέονταν από ιεραρχία, ανταγωνισμό και πνεύμα διεθνισμού αγνοεί τις τοπικές ενδοκοινωνικές εξελίξεις του κάθε οικισμού ανά περίοδο και μεροληπτεί υπερ λίγων θέσεων *par excellence*, όπως η Έγκωμη-Άγιος Ιάκωβος, η Μόρφου-Τούμπα του Σκούρου και η Δρομολαξιά-Βυζακιά⁴⁷⁶. Στην περίπτωση των Κουκλιών-Παλαιόπαφος, παρότι οι τάφοι της ΥΚ I είναι αριθμητικά περιορισμένοι και σε μεγάλο βαθμό διαταραγμένοι, είναι σαφές ότι δεν υπάρχουν τεκμήρια που αποδεικνύουν σημαντικές κοινωνικοοικονομικές αποκλίσεις μεταξύ των κατοίκων κατά τον πρώιμο χρονολογικό ορίζοντα της θέσης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις παρούσες ενδείξεις και εν απουσίᾳ των οικιστικών καταλοίπων, η κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Παλαιόπαφου κατά την ΥΚ I δεν μοιάζει να ήταν ιεραρχική ούτε διέφερε σημαντικά

⁴⁷⁴ Βλ. Papasavvas 2012, 117-8.

⁴⁷⁵ Βλ. Webb 2018^B, 204.

⁴⁷⁶ Βλ. Manning κ.ά. 2014, 5. Για την ύπαρξη κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών αποκλίσεων στους πρώιμους τάφους της Μόρφου-Τούμπας του Σκούρου και της Έγκωμης βλ. Keswani 1989^B, 68'. Keswani 2004, 121-2, 125. H Crewe (2007, 157) θεωρεί ότι η οργάνωση της Έγκωμης στην αρχή της ΥΚ περιόδου ήταν ετεραρχική και ότι η ελίτ της ήταν μικρής κλίμακας.

από την κοινωνικοπολιτική οργάνωση ορισμένων οικισμών της ΜΚ περιόδου⁴⁷⁷. Αντ’ αυτού, προτείνεται μία ετεραρχική οργάνωση⁴⁷⁸ για την *Παλαιόπαφο* εξαιτίας της απουσίας τεκμηρίων για την ύπαρξη κοινωνικής ιεραρχίας και της δημιουργίας ενός “συνασπισμού” σχετικά ίσων κοινωνικών ομάδων που αποκισαν διαφορετικά σημεία του τοπίου και, κατά πάσα πιθανότητα, συνεργάζονταν για να υλοποιήσουν κοινούς στόχους.

7.5 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την YK II περίοδο.

Οι ταφές που χρονολογούνται στην YK ΙΙΑ/Β περίοδο είναι περισσότερο δυσδιάκριτες εξαιτίας της μακροχρόνιας χρήσης κεραμικών ρυθμών, όπως η Δακτυλιόποδη ΙΙ, η οποία παραγόταν για πάνω από 200 χρόνια⁴⁷⁹. Χρονολογικοί δείκτες, όπως η Λευκόχριστη ΙΙΑ που χαρακτηρίζε την κεραμική παραγωγή της ΝΔ Κύπρου⁴⁸⁰, ορισμένα σχήματα της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και η αιγαιακή κεραμική της YE ΙΙΙΑ περιόδου μπορούν να καταδείξουν με μεγαλύτερη ακρίβεια πιθανές χρήσεις των τάφων στην YK ΙΙ.

Ένα μέγιστο σύνολο 14 θαλάμων και, τουλάχιστον, μία ταφική κόγχη χρησιμοποιήθηκαν από την YK ΙΙΑ έως τις αρχές της YK ΙΙΓ. Εξ αυτών ο Τάφος 288, ο Θάλαμος Ε του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*, ο Τάφος V και ενδεχομένως ο Τάφος X της *Ασπρογής* είχαν κατασκευαστεί ήδη από την YK Ι. Οι υπόλοιποι μάλλον δημιουργήθηκαν κατά την YK ΙΙ.

Ο Τάφος I στην *Ασπρογή*, οι Τάφοι V και VII στην *Ευρετή* και ο Θάλαμος B του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια* βρέθηκαν ασύλητοι και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν κατά την YK ΙΙ⁴⁸¹. Ο Τάφος I περιείχε αγγεία της Δακτυλιόποδης

⁴⁷⁷ Βλ. Webb και Knapp 2021. Για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του Πραστειού-Μεσόροτσος βλ. McCarthy και Graham 2020.

⁴⁷⁸ Ο όρος *ετεραρχία* αναφέρεται σε μία κοινωνικοπολιτική οργάνωση, στην οποία απουσιάζουν οι κοινωνικές βαθμίδες ή υπάρχουν οι δυνατότητες ιεράρχησης. Εάν η κοινωνία αποκτήσει τάξεις, οφείλεται στις τρέχουσες συνθήκες βλ. Crumley 1995· 2001· Keswani 1996, 216-7.

⁴⁷⁹ SCE IV1d, 700· βλ. επίσης Vaughan 1991.

⁴⁸⁰ SCE IV1c, 446-7· Eriksson 2007^β, 131-4.

⁴⁸¹ Για χρονολόγηση του Τάφου I βλ. Catling 1979, 274· 2020, 9, 11-2. Αντιστοίχως, οι ανασκαφείς του Τάφου 104 ανέφεραν ότι δεν υπάρχει τίποτα στο Θάλαμο B που μπορεί να χρονολογηθεί πριν την

II, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της Λευκόχριστης ΙΙΑ και δύο μυκηναϊκά αγγεία της YE IIIA2-B περιόδου⁴⁸² (**Εικ. 29**). Αν και το φλασκί κάθετο τύπου (FS 188) δεν συνεχίζει στην YE IIIB1, το απότμημα του αλαβάστρου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην YE IIIA2-B περίοδο⁴⁸³.

Αντιστοίχως, η παρουσία ενός YE IIIA2 φλασκιού⁴⁸⁴ και η συγχρονία του με αγγεία της Δακτυλιόποδης II, της Δακτυλιόποδης/Μονόχρωμης και της Ακόσμητης Λευκής Χειροποίητης κατέστησαν πιθανή την χρονολόγηση της αρχικής χρήσης του Τάφου VII της *Euripetής* στην YK IIB/YK IIIΓ⁴⁸⁵ (**Εικ. 30**). Αρκετά όστρακα της ΜΚ III/YK I, YK I-II και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βρέθηκαν στον τάφο⁴⁸⁶, καθιστώντας επισφαλή τη χρονολόγηση και ανάλυση των περιεχομένων του. Λαμβάνοντας υπόψιν τα προαναφερθέντα, ο εν λόγω τάφος ενδέχεται να είναι ο πιο πλούσιος της YK II περιόδου. Εκτός της κεραμικής, ένα σύνολο εννέα αντικειμένων από χρυσό, οστό, λίθο και ενδεχομένως φαγεντιανή συνόδευε ένα άγνωστο αριθμό ταφών⁴⁸⁷.

Τα κτερίσματα στον Θάλαμο Β του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια* ήταν σχετικά περιορισμένα και η κεραμική αρκετά ανομοιογενής (**Εικ. 31**). Παρότι οστέινα και μεταλλικά τέχνεργα βρέθηκαν μέσα στον τάφο, λίγα συσχετίστηκαν με τις τρεις διακριτές ταφές του θαλάμου⁴⁸⁸. Η ταφή του βόρειου εδράνου περιείχε μία χάλκινη βελόνα και έξι πρόχους που ανήκαν στον τοπικό Ρυθμό των *Τερατσουδιών* (Teratsoudhia Ware/Splash Painted), τη Λευκόχριστη ΙΙΑ και την YE IIIB ενώ η ταφή στο νότιο έδρανο περιλάμβανε μία οστέινη πυξίδα, δύο κύπελλα της Δακτυλιόποδης II και τέσσερις πρόχους της Ερυθρόχριστης Τροχήλατης, της χονδροειδούς Μονόχρωμης, της Ερυθρής Στιλβωτής και της Δακτυλιόποδης II. Στην τρίτη και τελευταία ταφή της κίστης βρέθηκαν μία οστέινη πυξίδα, ένα φλασκί της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης, δύο πρόχους της Ακόσμητης Λευκής και ένα κύπελλο της

ΥΚ IIIΓ Βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 55. Ωστόσο, η Eriksson (2007, 132) βάσει της συγχρονίας του φλασκιού της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και της Λευκόχριστης ΙΙΑ, αντιπρότεινε ότι η χρήση του τάφου, ίσως, ξεκίνησε στην YK IIB.

⁴⁸² Iliffe και Mitford 1952, 49. Catling 2020, 11-3.

⁴⁸³ Mountjoy 1998, 241-2. Δεν σημειώνεται κάποια χρονολογική διαφοροποίηση για τους οιμόκεντρους κύκλους κάτω από τη βάση των αλαβάστρων βλ. Mountjoy 1998, 79, 106-7, 131.

⁴⁸⁴ Catling 2020, 82 αρ. 9. Λανθασμένα το συγκεκριμένο φλασκί έχει καταγραφεί ως ανήκον στο FS 187/8. Το φλασκί είναι οριζόντιου τύπου και ανήκει στο FS 190 βλ. Mountjoy 1998, 87.

⁴⁸⁵ Catling 1979, 274. 2020, 9.

⁴⁸⁶ Catling 2020, 81-3.

⁴⁸⁷ Για τα περιεχόμενα του τάφου βλ. Peltenburg 1981, 39-40. Catling 2020, 81-3. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι ταφές ήταν δύο βλ. Catling 2020, 81.

⁴⁸⁸ Karageorghis και Michaelides 1990, 6-7, 25-6, 54-5.

Δακτυλιόποδης II. Τα υπόλοιπα κτερίσματα βρέθηκαν μέσα στο γέμισμα του θαλάμου και συνεπώς δεν είναι εφικτό να συσχετιστούν με τα ανθρώπινα οστά. Πλησίον του Θαλάμου B, εντοπίστηκε μία μικρή, αβαθής κόγχη, εντός της οποίας είχαν τοποθετηθεί οστά και ένα μυκηναϊκό αλάβαστρο (FS 94). Η χρονολόγηση του αλαβάστρου είναι δύσκολη εξαιτίας της αποσπασματικότητας του. Μία χρονολόγηση στην YE IIIA2/B1 περίοδο προτείνεται για την εν λόγω πυξίδα⁴⁸⁹.

Για το θαλαμοειδή Τάφο V στην *Eυρετή* προτείνεται μία χρονολόγηση στην YK IIB-Γ. Η Μονόχρωμη, η Δακτυλιόποδη II και η Λευκόχριστη II έχουν ευρεία χρονολόγηση που καλύπτει όλη την YK II. Η παρουσία, ωστόσο, μίας πρόχου Bucchero είναι σημαντική ένδειξη για τη χρονολόγηση του τάφου στην YK IIB (Εικ. 32). Παρότι, η μέθοδος παραγωγής της Bucchero έχει σημαντικές χρονολογικές διαφοροποιήσεις, ο Catling δεν αναφέρει εάν η συγκεκριμένη είναι χειροποίητη ή τροχήλατη⁴⁹⁰. Σύμφωνα με τη Vaughan⁴⁹¹, η παραγωγή της χειροποίητης κεραμικής Bucchero αρχίζει ήδη από την YK IIB και φθάνει ως την YK IIIB ενώ ο Åström χρονολογεί την τροχήλατη Bucchero στην YK III. Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι η πρόχους ήταν είτε χειροποίητη ή κατασκευασμένη σε αργό τροχό καθώς τίποτα στον θάλαμο δεν δικαιολογεί μία όψιμη χρονολόγηση στην YK III.

Ο άθικτος Τάφος 149 στα *Κάτω Αλώνια* αποτελεί μία ιδιάζουσα περίπτωση, κυρίως, εξαιτίας της καλής του διατήρησης και της ανομοιογενούς κεραμικής του. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, η συνεμφάνιση ενός φλασκιού (VIIAb) της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και ενός μικύλλου, YE IIIB-Γ θήλαστρου κάνει ιδιαιτέρως πιθανή τη χρονολόγηση του τάφου στην YK IIIΓ-IIIΑ⁴⁹². Ωστόσο, η προτεινόμενη χρονολόγηση δεν έρχεται σε καλή συμφωνία με τις δύο φιάλες της Λευκόχριστης ΙΙΑ, η παραγωγή της οποίας ολοκληρώνεται στις αρχές της YK IIIΓ⁴⁹³ (Εικ. 33). Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι μία πρώτη χρήση του τάφου μπορεί να τοποθετηθεί πρωιμότερα, ενδεχομένως στο α' μισό της YK IIIΓ.

Ομοίως με τον Τάφο 149, η κίστη του Τάφου 119 στην *Ελιομόλια* σώζει ενδείξεις μίας χρήσης του θαλάμου πριν την όψιμη YK IIIΓ/IIIΑ περίοδο. Τα τεκμήρια

⁴⁸⁹ Mountjoy 1999, 134.

⁴⁹⁰ 2020, 74, 182-3.

⁴⁹¹ 1991, 127'. βλ. επίσης SCE IV1d, 701. Οι Frankel και Webb (2007, 98) χρονολογούν ένα αγγείο της Bucchero από τη Δένεια στην YK IIIΓ.

⁴⁹² Raptou κ.ά. 2011-2, 281'. Raptou 2018.

⁴⁹³ Eriksson 2007^β, 131-4.

αυτά περιορίζονται στα αγγεία της Δακτυλιόποδης II, της Λευκόχριστης ΙΙΑ και της ΥΕ ΙΙΙΒ που βρέθηκαν στον πυθμένα της κίστης (Εικ. 34)⁴⁹⁴. Παρότι οι ανασκαφείς κατέγραψαν τη συνάφεια των τριών ρυθμών στον πυθμένα της κίστης, οι θέσεις των αντικειμένων υπ' αριθμών 60-8 παραμένουν απροσδιόριστες στη δημοσίευση και είναι πιθανό ότι τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν τα ευρήματα του κατώτερου στρώματος της κίστης⁴⁹⁵. Εάν αυτή η υπόθεση γίνει δεκτή, τότε ένα σύνολο πέντε αγγείων και έξι αντικειμένων από διάφορες ύλες χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές της ΥΚ ΙΙΓ περιόδου⁴⁹⁶. Ένα όστρακο κρατήρα του Ποιμενικού Ρυθμού ενδεχομένως βρέθηκε μαζί με τα προαναφερθέντα αντικείμενα και καθιστά την προτεινόμενη χρονολόγηση της πρωιμότερης χρήσης του τάφου, αρκετά πιθανή⁴⁹⁷.

Η επανάχρηση των τάφων στα *Τερατσούδια* και την *Ασπρογή* και η κατάσταση που επικρατούσε εντός τους, δυσκολεύουν την διάκριση των ταφών που πραγματοποιήθηκαν κατά την πρώιμη ΥΚ ΙΙ περίοδο. Φερειπείν, οι ταφές στον Τάφο 288 των *Τερατσουδιών* θα μπορούσε να περιλαμβάνει ένα μέγιστο σύνολο 49 αγγείων και 37 πολύτιμων αντικειμένων. Ομοίως με τις ταφές της ΥΚ Ι, η απόδοση αγγείων και πολύτιμων τεχνέργων στη μία ή την άλλη ταφή ενέχει υψηλό κίνδυνο λάθους. Οι ελάχιστες τιμές για τα αντικείμενα με την πιο ακριβή χρονολόγηση και οι μέγιστες τιμές για αυτά με ευρεία χρονολόγηση πρόκειται να βοηθήσουν, για άλλη μία φορά, στη στοιχειώδη διάκριση των ταφικών περιόδων.

Στον συλημένο Τάφο 288 στα *Τερατσούδια*, τα μοναδικά αντικείμενα που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην πρώιμη ΥΚ ΙΙ περίοδο είναι οι δύο φιάλες της Λευκόχριστης ΙΙΑ, τα τέσσερα αγγεία της Μονόχρωμης και της Μελανόχριστης ΙV καθώς και ο μικρός, μυκηναϊκός, απιόσχημος πιθαμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΑ2 (FS 45) (Εικ. 35). Τα εν λόγω αγγεία, ενδεχομένως, συνοδεύονταν και από ένα άθροισμα 21 αγγείων της Δακτυλιόποδης II. Το δε σύνολο των μεταλλικών αντικειμένων πιθανότατα αποτελούταν από μία αιχμή δόρατος, βελόνες και ενώτια από χαλκό, μία διάτρητη περόνη, ενώτια και δακτυλίδι από χρυσό και ένα ενώτιο από ασήμι⁴⁹⁸. Μία ή δύο πυξίδες, ένα επίθεμα σε σχήμα ροδιού, ένα σκαραβαίος, αρκετές χάντρες και

⁴⁹⁴ Karageorghis και Michaelides 1990, 85-6.

⁴⁹⁵ Για τη θέση των κτερισμάτων βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 77-8.

⁴⁹⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 81-2, 85-6.

⁴⁹⁷ Για το όστρακο βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 82 αρ. 65. Για τη χρονολόγηση του Ποιμενικού Ρυθμού στις αρχές της ΥΚ ΙΙΓ βλ. Georgiou 2018^a, 36.

⁴⁹⁸ Karageorghis κ.ά. 2021, 234-41.

τουλάχιστον ένας σφραγιδοκύλινδρος μπορούν, επίσης, να χρονολογηθούν στην YK II⁴⁹⁹.

Ο Θάλαμος Ε του Τάφου 104 βρέθηκε ενδελεχώς συλημένος. Αυτό καθιστά ιδιαιτέρως προβληματική την χρονολόγηση των χρήσεων του. Όπως αναφέρουν οι ανασκαφείς, κανένα αγγείο δεν υποστηρίζει μία ασφαλή χρονολόγηση στην YK IIIΓ με εξαιρεση τα θραυσματικά λίθινα αγγεία ασαφούς χρονολόγησης και τα πήλινα τέχνεργα⁵⁰⁰. Τα αγγεία της Δακτυλιόποδης II, ένας λύχνος του Ακόσμητου Λευκού ρυθμού και ένα πήλινο υφαντικό βάρος θυμίζουν το κατώτερο στρώμα ενός συλημένου τάφου στη Συνοικία 2 του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, για την οποία προτάθηκε μία χρονολόγηση στην YK IIΑ-Β από τους ανασκαφείς⁵⁰¹. Η παρουσία τεσσάρων κυπέλλων της Λευκόχριστης IIΑ⁵⁰² (Εικ. 36) κάνει ακόμα πιο πιθανή τη χρονολόγηση της τελευταίας χρήσης του τάφου στην YK IIΑ με αρχές της YK IIIΓ.

Τέλος, οι πιο ασφαλείς ενδείξεις για μία πιθανή YK II χρήση του Τάφου V της Ασπρογής αποτελούν οι φιάλες της Λευκόχριστης IIΑ και τα αγγεία της Δακτυλιόποδης II (Εικ. 37). Τα όστρακα της Δακτυλιόποδης, της Λευκόχριστης II και της YE IIIΑ2 κεραμικής που συλλέχθηκαν από άγνωστα τμήματα του τάφου, θα μπορούσαν, επίσης, να αποτελούν κτερίσματα της δεύτερης χρήσης του τάφου⁵⁰³. Αν και τουλάχιστον έξι με επτά αγγεία πρέπει να θεωρηθούν μυκηναϊκά, κανένα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αδιαμφισβήτητη YE IIIΑ2 εισαγωγή. Ορισμένα από αυτά τα αγγεία είτε κατασκευάστηκαν τοπικά είτε ήταν εισηγμένα και ανήκαν σε ασυνήθιστα σχήματα του αιγαιαϊκού, κεραμικού ρεπερτορίου. Για παράδειγμα, εντός του τάφου βρέθηκαν μία μικύλη κύλικα και ένα κλειστό, ακόσμητο αγγείο με απιόσχημο, σχεδόν σφαιρικό σώμα (Εικ. 38).

Η εν λόγω κύλικα ήταν διακοσμημένη με μία ζωφόρο N-σχημων μοτίβων (FM 60), τα οποία συχνά συσχετίζονται με κλειστά αγγεία και λίγα ανοικτά σχήματα, όπως το κύπελλο και ο σκύφος⁵⁰⁴. Σύμφωνα με τη Mountjoy, κύλικες παρόμοιου μεγέθους και διακόσμησης εντοπίστηκαν αποκλειστικά σε θέσεις της Αττικής και χρονολογήθηκαν στην YE IIIΑ2⁵⁰⁵. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η κύλικα του

⁴⁹⁹ Karageorghis κ.ά. 2021, 237-9, 241.

⁵⁰⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 55-6.

⁵⁰¹ Karageorghis και Michaelides 1990, 26-7' Fischer και Bürgel 2018, 124-34.

⁵⁰² Eriksson 2007^β, 132.

⁵⁰³ Catling 2020, 224.

⁵⁰⁴ Mountjoy 1998, 75.

⁵⁰⁵ 1999, 494, 540 αρ. 189-91.

Τάφου Β απεικονίζεται στο σχέδιο με ελαφρώς εξογκωμένο πόδι, κάτι που χαρακτήριζε τις κύλικες της YE IIIΓ περιόδου⁵⁰⁶.

Αναφορικά με το κλειστό αγγείο, ο κιτρινωπός-ροζ πηλός, το σχήμα και η στιλπνή του όψη παραπέμπουν σε αγγείο αιγαιακής έμπνευσης. Ο Catling πρότεινε ότι το αγγείο βασίστηκε σε YE IIIΑ-Β πρότυπα⁵⁰⁷. Ωστόσο, το ευρύ, βαρύ και ημισφαιρικό σώμα του αγγείου είναι ξεκάθαρα επηρεασμένο από τους κωνικούς-απιόσχημους πιθαμφορείς της YE IIIΑ1 και πρώιμης YE IIIΑ2 περιόδου⁵⁰⁸. Άβαφα αγγεία παράγονταν συστηματικά στο Αιγαίο αλλά δεν εξάγονταν στην Κύπρο⁵⁰⁹ ενώ πηλοί ανοικτόχρωμων αποχρώσεων εντοπίζονται και στα ίδια τα Κούκλια, όπως τεκμηριώνεται από τη μακροσκοπική εξέταση των αγγείων της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης, του τοπικού ρυθμού *Tερατσουνδιών*⁵¹⁰ κ.ο.κ. Όλα, λοιπόν, συντείνουν στο ότι το κλειστό αγγείο, ενδεχομένως, παρήχθη σε κάποιο τοπικό εργαστήριο και ανήκει στην κατηγορία που είναι γνωστή διεθνώς υπό τον όρο *Levanto-Helladic*⁵¹¹.

Μία παρόμοια περίπτωση είναι ο μικρός πιθαμφορέας από τον Τάφο VII της *Ασπρογής* (**Εικ. 39**). Ο εν λόγω πιθαμφορέας ανήκει στο σχήμα FS 47 (Τάξη 47b των Graziadio κ.ά.⁵¹²), είναι κατασκευασμένος από ροζ-κιτρινωπό πηλό και διακοσμημένος με αμαυρή, κοκκινωπή-καφέ βαφή, η οποία, ωστόσο, σώζει ίχνη γυαλίσματος⁵¹³. Η ζωφόρος που ξεκινά από το λαιμό και επεκτείνεται στο σώμα, αποτελείται από διάστικτες φολίδες, οι οποίες είναι ασυνήθιστες κατά την YE IIIΑ1 και ακόμη περισσότερο κατά την YE IIIΑ2 περίοδο⁵¹⁴. Βάσει του σχήματος, της βαφής και των διακοσμητικών μοτίβων, το αγγείο ταξινομείται με ασφάλεια στην κατηγορία της Levanto-Helladic και ανήκει σε ένα από τα πολλά παραδείγματα πιθαμφορέων που κατασκευάστηκαν, κυρίως, στο ανατολικό τμήμα της μεγαλονήσου⁵¹⁵.

Παράλληλα με τον πιθαμφορέα, ορισμένα κύπελλα της Δακτυλιόποδης με κοκκινωπή-καφέ ή κιτρινωπή-καφέ, στιλβωμένη ή αμαυρή κεραμική επιφάνεια

⁵⁰⁶ Catling 2020, 522 εικ. 34· Mountjoy 1998, 212-3.

⁵⁰⁷ 2020, 41.

⁵⁰⁸ Furumark 1941, 24-5.

⁵⁰⁹ Bl. Steel 1998· 2004^B.

⁵¹⁰ Von Rüden κ.ά. 2016· βλ. επίσης Graziadio κ.ά. 2017, 21-5.

⁵¹¹ Για πρόσφατη ανάλυση βλ. Mountjoy 2018, 31-62.

⁵¹² 2017, 39.

⁵¹³ Catling 2020, 49.

⁵¹⁴ Graziadio κ.ά. 2017, 165-6.

⁵¹⁵ Graziadio κ.ά. 2017.

τοποθετήθηκαν εντός του τάφου. Εάν ο μικρός πιθαμφορέας θεωρηθεί ικανό τεκμήριο μίας πρώιμης χρήσης του τάφου στην YK II A/B, είναι πιθανό ότι ορισμένα αγγεία της Δακτυλιόποδης, της Λευκόχριστης και της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης μαζί με λίγα πολύτιμα αντικείμενα αποτελούσαν τμήματα της πρωιμότερης ταφής⁵¹⁶.

Αρκετοί τάφοι της *Ασπρογής* και της *Ευρετής* παρήγαγαν ένα μεγάλο αριθμό θραυσματικής κεραμικής της YK II περιόδου. Είναι πιθανό ότι ορισμένοι τάφοι της YK I περιόδου συνέχισαν να χρησιμοποιούνται, όπως ο Τάφος X της *Ασπρογής*, ο οποίος περιείχε μία μεγάλη συγκέντρωση οστράκων (πάνω από 150) της Δακτυλιόποδης, της Λευκόχριστης, της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και της YE III⁵¹⁷. Αντίστοιχα, ο Τάφος VII της *Ασπρογής* και οι Τάφοι VI και XIV της *Ευρετής* περιείχαν ένα μεγάλο σύνολο περίπου 250 οστράκων, τα οποία ανήκαν στην Λευκόχριστη, τη Δακτυλιόποδη, την YE III και την Ερυθρή Στιλπνή Τροχήλατη⁵¹⁸. Ωστόσο, όλοι είχαν διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό είτε εξαιτίας της υστερότερης κατασκευής δαπέδων και πηγαδιών είτε εξαιτίας της επαφής των περιεχομένων του τάφου με εξωτερικά, επιφανειακά στρώματα είτε εξαιτίας των συλήσεων⁵¹⁹. Αμφίβολης χρονολόγησης είναι και τα περιεχόμενα των Τάφων X, XII και XIII της *Ευρετής*. Οι Τάφοι XII και XIII δεν περιείχαν κεραμική με αποτελέσματα η χρονολόγηση τους να είναι ελαττωματική. Τα επτά κτερίσματα του Τάφου XII χρονολογούνται ευρέως στην YK II-III ενώ ο Τάφος XIII αποκλείεται από την παρούσα ανάλυση.

Οπως υποσημειώθηκε και για την προηγούμενη περίοδο, ορισμένοι κεραμικοί ρυθμοί συνέχισαν να παράγονται έως το τέλος της YE X, καθιστώντας δύσκολη την απόδοση των αγγείων σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ένας τέτοιος ρυθμός εξακολουθεί να είναι η Λευκή Ακόσμητη, η οποία παράγεται πιο συστηματικά και τυποποιημένα κατά την YK IIIA⁵²⁰. Κατά την YK II, συνεχίζεται η παραγωγή των τριφυλλόστομων πρόχων, των άωτων και τροπιδωτών φιάλων ενώ στα σχήματα προστίθενται οι πρόχοι με το απεστρογγυλεμένο χείλος, οι φιάλες που έλκουν μορφολογικά στοιχεία από τη Δακτυλιόποδη (όπως τη λαβή wishbone) και οι φιάλες

⁵¹⁶ Catling 2020, 49-51, 225.

⁵¹⁷ Catling 2020, 227.

⁵¹⁸ Catling 2020, 225-6, 230-2.

⁵¹⁹ Catling 2020, 49, 56, 75, 92.

⁵²⁰ Crewe και Knappett 2012, 180-1.

με τη μικρή, διάτρητη απόφυση (string-hole projection)⁵²¹. Αγγεία της Δακτυλιόποδης ΙΙ συνέχισαν να παράγονται πιθανότατα ως το α' μισό του 12^{ου} αι. π.Χ. ενώ ο ρυθμός της Λευκόχριστης ΙΙ χαρακτηρίζει την περίοδο από το β' μισό του 15^{ου} έως το τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ.⁵²².

Ένα σύνολο 134 κτερισμάτων ανήκει σε τύπους τεχνέργων, οι οποίοι μπορούν να χρονολογηθούν στην YK I-II, την YK ΙΙ ή την ευρύτερη YK περίοδο (**Πίν. 17-9**). Τέτοιοι τύποι είναι τα χρυσά και χάλκινα ενώτια σε σχήμα ημισέληνου, τα χάλκινα και τα απλά, χρυσά δακτυλίδια, οι μεταλλικές χάντρες, οι χάλκινες βελόνες, τα ενώτια, οι αιχμές δοράτων και πελέκεων, τα καλέμια, οι λίθινες χάντρες, τα γουδιά, οι χάντρες φαγεντιανής, ένα λίθινο βάρος καθώς και τουλάχιστον δύο σφραγιστικές συσκευές⁵²³. Τα υπόλοιπα 15 μεταλλικά, οστέινα και λίθινα κτερίσματα βρέθηκαν σε ταφές της YK ΙΙ περιόδου. Η σχετική απουσία – ή η επισφαλής παρουσία – πολύτιμων αντικειμένων στους λιγοστούς τάφους της YK ΙΙΑ/Β είναι αξιοσημείωτη. Πιθανότατα, η δυνατότητα απόκτησης των εξωτικών αντικειμένων ήταν περιορισμένη ενώ δεν αποκλείεται ότι η κτέριση των θανόντων με πολύτιμα αντικείμενα δεν αποτελούσε πρωταρχικό στόχο των κηδευτών έως την YK ΙΙΓ περίοδο. Τα μοναδικά εισηγμένα αντικείμενα, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια σε αυτήν την περίοδο είναι τα λίγα μυκηναϊκά αγγεία της YE IIIA2⁵²⁴ (**Πίν. 20**) καθώς ο Τάφος VII της *Ευρετής* βρέθηκε αρκετά διαταραγμένος. Το ίδιο, σαφώς, δεν μπορεί να υποστηριχθεί για την YK ΙΙΓ καθώς οι ποσότητες των εξωτικών αντικειμένων ανεβαίνουν ραγδαία κατά το πέρας του 13^{ου} αι. π.Χ. Η παρουσία εγχάρακτων συμβόλων πάνω σε λίγα αγγεία στους τάφους της *Ασπρογής* και των *Κάτω Αλωνιών*, η συστηματικότερη συμμετοχή των Κουκλιών στο διεθνές εμπόριο, ο ενδο-κοινωνικός ανταγωνισμός μέσω της επίδειξης πλούτου στην ταφική “αρένα” και η κάθετη, κοινωνικοπολιτική οργάνωση διαπιστώνονται για πρώτη φορά είτε στην YK ΙΙΒ είτε στην YK ΙΙΓ περίοδο.

⁵²¹ Keswani 1991.

⁵²² Eriksson 2007^b; Fischer και Bürgel 2018, 246.

⁵²³ SCE IV1d, 560-3, 566-74, 589-91, 600-1, 603, 605-8, 611.

⁵²⁴ Ο Maier (2008, 241 πίν. 16) ενδεχομένως υπερεκτίμησε τις ποσότητες αιγαιακής κεραμικής που εισήχθησαν στην *Παλαίπαφο* κατά τον 14^ο και 13^ο αι. π.Χ. Ενδεικτικά, η Georgiou (2016a) αναγνώρισε μόλις 10 YM/YE όστρακα στα Πηγάδια ΙΙΙ και VIII της *Ευρετής*. Ο δε Maier (2008, 241 πίν. 16) υπολόγισε ένα άθροισμα 40-74 οστράκων. Βλ. επίσης Mountjoy 2018, 215.

7.6 Οι πρακτικές.

Το σύνολο των αγγείων που μπορεί να χρονολογηθεί στην YK II περίοδο διαφωτίζει τις πρακτικές που λάμβαναν χώρα έξω και περιμετρικά των τάφων. Από ένα σύνολο κεραμικής που υπολογίζεται μεταξύ των 60-170 αγγείων, το 85-7% ανήκε σε αγγεία που η μορφή τους σχετίζοταν με το σερβίρισμα, την πόση και τη βρώση (Πίν. 21-2). Η ανομοιογένεια που χαρακτήριζε την κεραμική παραγωγή της προηγούμενης περιόδου αντικαθίσταται από μία μεγαλύτερη ομοιομορφία. Ένα μεγάλο ποσοστό που ανέρχεται γύρω στο 65-85%, ανήκε στη Δακτυλιόποδη και τη Λευκόχριστη ενώ οι υπόλοιποι ρυθμοί καταλάμβαναν ένα ποσοστό που κυμαινόταν από 1-16% έκαστος. Ρυθμοί, όπως η Ακόσμητη Λευκή Χειροποίητη, η Μονόχρωμη, ο Ρυθμός των Τερατσουδιών, η Ερυθρή Στιλπνή Τροχήλατη, η Ερυθρόχριστη Τροχήλατη μεταξύ άλλων, εμφανίστηκαν σε ασφαλώς χρονολογημένους τάφους της YK II (Πίν. 23-5). Η πληθώρα των ρυθμών που παράγονταν κατά την YK II ενδεχομένως αντανακλούσε ένα βαθμό κοινωνικοπολιτικού ανταγωνισμού μέσα στο κλίμα των ταφικών πρακτικών.

Αν και ένα ποσοστό κτερισμάτων πιθανότατα απονοσιάζει από τους τάφους της εν λόγω περιόδου, οι ταφικές ιδεολογίες μοιάζουν πολυπλοκότερες καθώς ενσωματώνουν ένα μεγαλύτερο ποσοστό “τελετουργικών” αγγείων. Αυτά απαρτίζονταν, κυρίως, από μικύλλα αγγεία. Η χρήση των λύχνων και ενός πήλινου υποθήματος, θυμιατηρίου ή υποστάτη με πλατύ, κούλο πόδι που βρέθηκε στον Τάφο V της *Ασπρογής*, είναι ανεπιβεβαίωτη για την εν λόγω περίοδο. Παρ’ όλα αυτά, το τελευταίο χαρακτηρίζεται ως θυμιατήρι καθώς προσομοίαζε στον τύπο των μεταλλικών θυμιατηριών με τα σαλπιγγόσχημα πόδια, τα οποία έχουν βρεθεί σε περιορισμένες ταφές και θησαυρούς στο νησί⁵²⁵. Παρόμοια αγγεία αναπαράγονταν σε πηλό και αρκετούς τοπικούς ρυθμούς, όπως η Δακτυλιόποδη, η Ακόσμητη Λευκή Τροχήλατη, η Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III κ.ο.κ.⁵²⁶. Το κούλωμα του αγγείου πιθανότατα είτε γεμιζόταν απευθείας με πόσιμες ή βρώσιμες προσφορές είτε χρησίμευε για την υποστήριξη ενός δοχείου που έφερε υγρές, έμπυρες ή στέρεες ύλες⁵²⁷.

⁵²⁵ Matthäus 2010, 210-2.

⁵²⁶ SCE IV1c. Δύο παρόμοιοι υποστάτες της Δακτυλιόποδης II βρέθηκαν σε τάφους της Τάλας-Άγιοι Σαράντα και Κολώνης-Μάντρες βλ. Raptou κ.ά. 2011-2, 286 αρ. 5, 291 αρ. 2.

⁵²⁷ Webb 1999, 197-8. Για τη δεύτερη υπόθεση βλ. Παπασάββας 2001, 125-33.

Κατά παρόμοιο τρόπο, οι λύχνοι είναι πιθανό ότι αξιοποιήθηκαν ως εργαλεία είτε για τον υποκαπνισμό είτε για τον αρωματισμό των θαλάμων που βρίσκονταν σε χρήση ήδη από την ΥΚ I. Μία πληθώρα διαφορετικών υποθετικών ερμηνειών μπορεί να προταθεί για τους λύχνους. Σύμφωνα με τους Şöföroğlu και Summerer⁵²⁸, οι λύχνοι ενδεχομένως σηματοδοτούσαν το ρόλο της γυναίκας και άλλες πτυχές της προσωπικής ταυτότητας, παρείχαν φως κατά τη διάρκεια της απόθεσης του νεκρού σώματος και των κτερισμάτων στο θάλαμο, λειτουργούσαν ως εργαλεία φωτισμού στη μεταθανάτια ζωή, βιοθετικών στην εποπτεία του νεκρού σώματος πριν την τελική ταφή, σχετίζονταν με μεταθανάτιες λατρείες ή επετείους και ενίοτε χρησιμοποιούνταν σα μαγικοθρησκευτικά αντικείμενα.

Αντιστοίχως, μία σειρά ερμηνειών και χρήσεων μπορεί να υποτεθεί και για τα μικύλλα αγγεία (**Εικ. 40**). Δεν είναι σίγουρο εάν αποτελούσαν αφιερώματα ανεξάρτητα από το περιεχόμενο τους, αν εσώκλειαν μικρές ποσότητες τροφών, ποτών ή άλλων ουσιών, αν υποκαθιστούσαν μεγαλύτερες και ακριβότερες προσφορές ή αν χρησιμοποιούνταν ακόμη και ως παιδικά παιχνίδια⁵²⁹. Ωστόσο, είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι παρατηρείται μία κατασκευαστική και μορφολογική ποικιλία. Ορισμένα αγγεία εξ αυτών είτε απομιμούνταν αιγαιακά σχήματα είτε αποτελούσαν εισηγμένα, αιγαιακά προϊόντα ή ήταν ολοκληρωτικά κυπριακής κατασκευής και έμπνευσης. Τα σχήματα αφορούσαν πρόχους, κύπελλα, αλάβαστρα και πιθανότατα μία κύλικα. Η τοποθέτηση, τουλάχιστον, ενός μικύλλου αγγείου στις ταφές της ΥΚ II περιόδου (με εξαίρεση τους διαταραγμένους Τάφους VII και X της *Euretής*) αντανακλούσε μία πρακτική που ξεκίνησε πιθανότατα κατά την ΥΚ I και έγινε συλλογικότερη – αν όχι καθολική – κατά την ΥΚ II στην περιοχή της Πάφου.

Η χρήση των μικύλλων αγγείων για συμβολικούς και τελετουργικούς σκοπούς δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στους τάφους καθώς μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν σε αυλή στην Αθηαίνου-Παμπούλαρι της Κουκουννίνας (Στρώμα III) και στο Τετράγωνο 9 στην Καλοψίδα-Κουφός⁵³⁰. Η τοποθεσία, τα κινητά ευρήματα και η έκταση των δύο θέσεων μαρτυρούν ότι είχαν παρόμοιες λειτουργίες. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, η συνεμφάνιση μεταλλουργικής σκωρίας και μικύλλων αγγείων κατέδειξε ότι η

⁵²⁸ 2016, 263-5.

⁵²⁹ Webb 1999, 188-9· Hammond 2009, 143-4· Collard 2011, 261-4.

⁵³⁰ Åström 1987· Webb 1999, 21-9, 113-6· 2014, 626.

παραγωγή χαλκού συνδεόταν με συλλογικές πρακτικές και θρησκευτικές ιδέες προκειμένου να εκπληρωθούν οι πολιτικοί σκοποί των ελίτ⁵³¹.

Τα κεραμικά σύνολα της Αθηαίνου παρουσιάζουν μεγαλύτερες ομοιότητες με τα μικρά αγγεία των τάφων στα Κούκλια εξαιτίας της κατανάλωσης αιγαιιακών αγγείων και σχημάτων όσο και κυπριακών, κεραμικών τύπων⁵³². Οι ομοιότητες αυτές μεταξύ των τελετουργικών χώρων (των ιερών και των τάφων) καταδεικνύει ότι τα μικύλλα αγγεία χρησιμοποιούνταν ως αφιερώματα σε διάφορες πτυχές της θρησκευτικής ζωής κατά την YK II περίοδο. Η εντατική κατανάλωση μικρών αγγείων στα ιερά της Αθηαίνου και της Καλοψίδας καθώς και η συστηματική απόθεση μικύλλων αγγείων στους τάφους στα Κούκλια θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μία θρησκευτική πρακτική, η οποία πιθανότατα είχε διαφορετικά, τελετουργικά νοήματα και σκοπούς αλλά συνδεόταν με κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις⁵³³.

Αντιθέτως, η χρήση των ρυτών και των ασκών στις ταφικές τελετές της εν λόγω περιόδου είναι περιορισμένη και αμφίβολη. Το γραπτό ταυρόσχημο ρυτό της Δακτυλιόποδης II που προήλθε από μία ανομοιογενή ομάδα κτερισμάτων του Τάφου 288 στα *Tερατούνδια* είναι παραδόξως μοναδικό στους τάφους της *Παλαιπάφου* και μπορεί να χρονολογηθεί στην YK II⁵³⁴. Τα ρυτά αυτού του τύπου διαδόθηκαν, κυρίως, σε οικιστικά και ταφικά αρχαιολογικά περιβάλλοντα εντός και εκτός της μεγαλονήσου. Ωστόσο, μεγαλύτερες συγκεντρώσεις σημειώθηκαν στους βόρειους και νότιους πρόποδες του Πενταδάκτυλου, την πεδιάδα της Μεσαορίας και τη νότια ακτή⁵³⁵. Παρότι κανένα ταυρόσχημο ρυτό δεν βρέθηκε στα ιερά της YK II-III περιόδου, η μορφολογία των αγγείων και τα αρχαιολογικά τους περιβάλλοντα συνδέθηκαν με σημαντικά και συμβολικά νοήματα τόσο για τους ζωντανούς όσο και τους νεκρούς⁵³⁶. Το στόμιο που εκφυόταν από τη ράχη του ταύρου και η μικρή οπή στην περιοχή του ρύγχους πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για την εισροή και τη σταδιακή εκροή πολύτιμων υγρών εντός ή εκτός του τάφου⁵³⁷. Η μορφολογία του πτηνόμορφου ασκού που βρέθηκε στον Τάφο 149 στα *Κάτω Αλώνια*, μπορεί να συνδεθεί εξίσου με

⁵³¹ Knapp 1986· 1996^β· 1996^γ· Webb 1999· 2012· Steel 2004^α, 178-81· Kassianidou 2005· Karageorghis 2011· Spigelman 2012· βλ. επίσης Catling 1971.

⁵³² Dothan και Ben-Tor 1983, 53-73.

⁵³³ Webb 1999, 297· Steel 2004^α, 177.

⁵³⁴ Karageorghis κ.ά. 2021, 232· βλ. επίσης Nys 2001, 96-8.

⁵³⁵ Nys 2001· Knox 2012, 170-4.

⁵³⁶ Knox 2012, 173-4.

⁵³⁷ Webb 1992, 89· 1999, 199-201.

σπονδικές τελετές αλλά η χρονολόγηση του αγγείου είναι αβέβαιη εξαιτίας της μοναδικότητάς του⁵³⁸. Μία δεύτερη ερμηνεία σχετικά με τη λειτουργία των ρυτών προτάθηκε από τη Knox, η οποία θεώρησε πιθανή τη χρήση τους στα πλαίσια συμποτικών τελετών⁵³⁹. Οποιαδήποτε και αν ήταν η λειτουργία τους, τα ρυτά, σύμφωνα με την Keswani, αποτελούσαν τμήμα ενός συστήματος συμβολισμών που υιοθετήθηκε από την ελίτ. Ωστόσο, η ίδια παραδέχεται ότι τα ταυρόσχημα ρυτά διαφοροποιούνταν από άλλες εξωτικές και κυπριακές μορφές ρυτών εξαιτίας της ευρείας διάδοσης τους⁵⁴⁰.

Όπως συνέβαινε και στην ΥΚ Ι περίοδο, τα αγγεία πόσης/βρώσης και σερβιρίσματος εξακολουθούν να υπερτερούν άλλων αγγείων και να αποτελούν τα πιθανά κατάλοιπα συμποτικών τελετών. Στο Δρόμο Α του Τάφου 104 που έδινε πρόσβαση στους Θαλάμους Β και Ι, βρέθηκε ένα οστό βοοειδούς ενώ στο διαταραγμένο Θάλαμο Ε αποτέθηκε ένα σύνολο 12 οστών από ποικύλα είδη⁵⁴¹. Στον δε άθικτο Θάλαμο Β δεν βρέθηκε κανένα ζωικό οστό. Τέλος, στον Τάφο V της *Aσπρογής* βρέθηκαν αρκετά ζωικά οστά, τα οποία συσχετίστηκαν με το Στρώμα I του Τάφου. Όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, η στρωματογραφία του τάφου δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την απόθεση των οστών στον τάφο εντός μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου⁵⁴². Το ίδιο ισχύει και για το συλημένο Θάλαμο Ι, ο οποίος κτίστηκε απέναντι από το Θάλαμο Β και εσώκλειε ένα μεγάλο άθροισμα 123 ζωικών οστών⁵⁴³.

Λίγα αποθηκευτικά αγγεία σημειώθηκαν στους τάφους των *Τερατσουνδιών*, της *Aσπρογής* και της *Ευρετής*. Τα περισσότερα ήταν φλασκιά και αλάβαστρα της YE IIIA2/B περιόδου, τα οποία αποτέλεσαν τα πρότυπα για τα κυπριακά αγγεία που αναπαρήγαγαν αιγαιακά σχήματα. Οι κυπριακές απομιμήσεις των αιγαιακών σχημάτων καταδεικνύουν τη σημασία τόσο των περιεχόμενων που εσώκλειαν τα εισηγμένα αγγεία όσο και των ίδιων των σχημάτων τους⁵⁴⁴. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν ο ακόσμητος, απιόσχημος αμφορέας του Τάφου V της *Aσπρογής*,

⁵³⁸ Raptou κ.ά. 2011-2, 280.

⁵³⁹ Knox 2012, 173. Η Nys (2001, 99-101) πρότεινε τη συμβολική λειτουργία των αγγείων ως φυλακτών. Ωστόσο αυτή η ερμηνεία δεν εξηγεί τη μορφολογική διαφορά των ρυτών με τα ταυρόσχημα ειδώλια βλ. Catling 1976· Karageorghis 1993, 19.

⁵⁴⁰ 1989^a, 547-53^b 2004, 137-8.

⁵⁴¹ Croft 1990, 155 πίν. 1.

⁵⁴² Catling 2020, 31-44.

⁵⁴³ Croft 1990, 155 πίν. 1.

⁵⁴⁴ Βλ. Keswani 1989^a, 560· Cadogan 1991, 170-1· Steel 2004^y, 73^x 2013, 136-8· Villain 2022, 148-50.

ο πιθαμφορέας της Levanto-Helladic και το αλάβαστρο της Λευκόχριστης II που βρέθηκαν στους Τάφους I και VII της Ασπρογής και ταξινομήθηκαν στα τελετουργικά αγγεία εξαιτίας του μικρού τους μεγέθους. Εν αντιθέσει με τις υπόλοιπες κατηγορίες των αγγείων, μόνο δύο φλασκιά ανήκαν σε σχήματα και ρυθμούς αμιγούς κυπριακής παραγωγής. Αυτά δεν ήταν άλλα από τα φλασκιά της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και της Δακτυλιόποδης II που βρέθηκαν αποκλειστικά σε τάφους των *Τερατσουνδιών*⁵⁴⁵. Ιδιαίτερη έμφαση, μάλιστα, πρέπει να δοθεί στην Κόγχη Γ που λαξεύτηκε στη βόρεια πλευρά του Δρόμου A. Μέσα στην κόγχη βρέθηκαν κακοδιατηρημένα οστά περιμετρικά ενός YE IIIA2-B αλαβάστρου⁵⁴⁶, κάτι που μαρτυρούσε την ευκαιριακή ενσωμάτωση των μυκηναϊκών αγγείων και των απομιμήσεων τους στις ταφικές πρακτικές.

Η *Παλαίπαφος*, ωστόσο, δεν ανήκε στις παράκτιες θέσεις που ενσωμάτωναν συστηματικά τα αιγαιακά σερβίτσια στα ταφικά τους έθιμα. Η εικονιστική κεραμική της Αργολίδας και πιο συγκεκριμένα οι εισηγμένοι, εικονιστικοί κρατήρες που σημειώθηκαν σε πλήθος άλλων θέσεων και αποτελούσαν αγαπητή επιλογή των ελίτ του νησιού⁵⁴⁷, απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά από την *Παλαίπαφο*⁵⁴⁸. Είναι πολύ πιθανό ότι ισχυρές, πολιτικές ελίτ αναδύθηκαν στην *Παλαίπαφο* όταν, πλέον, το αιγαιακό εμπόριο είχε παρακμάσει με αποτέλεσμα να μην είναι διαθέσιμοι οι υψηλής ποιότητας εικονιστικοί κρατήρες της ανακτορικής περιόδου⁵⁴⁹. Η υπόθεση της συνειδητής απόρριψης των κρατήρων και της υιοθέτησης άλλων μέσων κοινωνικής προβολής δεν μπορεί να αποκλειστεί καθώς ούτε στη Μόρφου-Τούμπα του *Σκούρου* έχουν εντοπιστεί πολλά αιγαιακά συμποτικά αγγεία σε ταφές της YK II περιόδου⁵⁵⁰.

Τα αιγαιακά σερβίτσια δεν ήταν το μόνο δημοφιλές είδος κεραμικής που δεν απαντάται στα Κούκλια. Η Λευκόχριστη II που χαρακτηρίζει την κεραμική παραγωγή του νησιού για περίπου δύο αιώνες και κατείχε κεντρικό ρόλο σε πρακτικές πολλών ειδών⁵⁵¹, επίσης, απουσιάζει από τους τάφους. Σε αντίθεση με πολλές θέσεις, στις οποίες η εύρεση αγγείων της Λευκόχριστης IIΑ είναι η εξαίρεση και όχι ο κανόνας,

⁵⁴⁵ Karageorghis και Michaelides 1990, 26 αρ. 16· Karageorghis κ.ά. 2021, 235 αρ. 15.

⁵⁴⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 7.

⁵⁴⁷ Keswani 1989^a, 557-87· 1989^b· 2004, 137-8· Steel 1998· 2004^a· 2004^b· Van Wijngaarden 2002, 183-202.

⁵⁴⁸ Εξαίρεση αποτελεί ένα όστρακο YE IIIA2 κρατήρα που βρέθηκε στα *Κάτω Αλώνια* βλ. Maier 2001, 75 εικ. 6.5· Kiely 2015.

⁵⁴⁹ βλ. Voskos και Knapp 2008, 673· Georgiou 2018^b, 187-8.

⁵⁵⁰ Vermeule και Wholsky 1978· 1990, 383-5.

⁵⁵¹ Eriksson 2007^b.

στα Κούκλια η ντόπια Λευκόχριστη ΙΙΑ βρίσκεται σε υψηλές συγκεντρώσεις⁵⁵². Η απουσία της Λευκόχριστης ΙΙ από τους τάφους πιθανότατα μαρτυρά τόσο την προτίμηση των κηδευτών στα ντόπια προϊόντα όσο και τον συνειδητό αποκλεισμό της Λευκόχριστης ΙΙ από τις ταφικές πρακτικές. Ωστόσο, ικανοποιητικές ποσότητες Λευκόχριστης ΙΙ κεραμικής συλλέχθηκαν είτε επιφανειακά είτε από διαταραγμένα στρώματα του οικισμού, καθιστώντας απίθανη την ελλιπή δικτύωση της *Παλαιπάφου* με κέντρα παραγωγής της Λευκόχριστης ΙΙ, όπως η *Σανίδα-Μούττη του Αγία Σέρκου* και η *Καλαβασός*⁵⁵³.

Αν και περιορισμένα, τα μυκηναϊκά και κυπριακά αποθηκευτικά αγγεία τοποθετούνταν με συστηματικότητα στους τάφους των Κουκλιών. Η παρουσία τουλάχιστον ενός ή δύο κλειστών αγγείων στους τάφους, μάλλον, πρέπει να συνδεθεί με τα παχύρευστα υγρά και τα αρωματικά έλαια που πιθανότατα περιέχονταν στα αγγεία και χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία των νεκρών σωμάτων ή το τελετουργικό τους μύρωμα. Βάσει των ποσοτήτων των κλειστών αγγείων που έχουν βρεθεί σε πολλούς τάφους του νησιού, η πρακτική αυτή φαίνεται ότι δεν περιοριζόταν στις κοινωνικοπολιτικές ελίτ καθώς αλάβαστρα, φλασκιά, απιόσχημοι πιθαμφορείς και ψευδόστομοι αμφορείς εντοπίζονται σχεδόν παν-κυπριακά κατά την YK ΙΙ περίοδο⁵⁵⁴. Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι τόσο η όψη των κεραμικών πυξίδων όσο και τα περιεχόμενα τους συμμετείχαν με το δικό τους τρόπο στην πραγμάτωση των ταφικών προγραμμάτων και ιδεολογιών παρα στη βελτίωση της κοινωνικοπολιτικής θέσης των θρηνωδών.

Παρότι λίγα, εισηγμένα αντικείμενα αποδίδονται και σε αυτή την περίοδο, ο ενταφιασμός πολύτιμων υλών (όπως ο χρυσός, το ασήμι και το ελεφαντοστό) καταδεικνύει μία μεγαλύτερη δυνατότητα απόκτησης μέσων κοινωνικής προβολής από τους κατοίκους των Κουκλιών και συνεπώς μεγαλύτερο κοινωνικό ανταγωνισμό κατά την YK ΙΙΒ-Γ (Εικ. 41). Η χάλκινη αποσπασματική βελόνα, η χάλκινη φιάλη, το

⁵⁵² Πάνω από 20 όστρακα της Λευκόχριστης ΙΙ σχετίζονται με τάφους της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Καμινιών*. Ορισμένα απ' αυτά καταγράφονται από τον Catling (2020, 223-38) ως Τύπος Κουκλιών, ο οποίος μάλλον ανταποκρίνεται στη Λευκόχριστη ΙΙΑ. Ακόμη, ο Andreou (2016, 210-2) απέδωσε ένα σύνολο 8 οστράκων της Λευκόχριστης ΙΙ στα Πηγάδια III και VIII της *Ευρετής* ενώ σύμφωνα με το Maier (2008, 231-2 πίν. 12-3), 150 όστρακα περίπου βρέθηκαν στο *Μάρτσελλο*. Επιπλέον, η Sherratt (2018, 25) κατέγραψε μεγάλες ποσότητες Λευκόχριστης ΙΙ κεραμικής ενώ η Γεωργίου (Georgiou (υπό εκδ.)), ανέφερε ότι η Λευκόχριστη ΙΙΑ ισοδυναμεί αριθμητικά με τη Λευκόχριστη ΙΙ στα κεραμικά δείγματα που συνέλεξε το PULP.

⁵⁵³ Eriksson 2007^β, 136-7.

⁵⁵⁴ Για τη διάδοση των αγγείων βλ. Åström 1973[·] Steel 1998, 286[·] 2004^β, 72-3[·] Van Wijngaarden 2002, 183-202.

ασημένιο δακτυλίδι και ένα λεπτό ασημένιο έλασμα καθώς και τα πέντε χρυσά ενώτια που βρέθηκαν στο Θάλαμο Β των Τερατσουνδιών, την κίστη του Τάφου 119 στην Ελιομύλια και τον Τάφο VII της *Ευρετής* είναι προσωπικά αντικείμενα που έμελλαν να στηρίζουν τα νεκρικά ενδύματα και να διακοσμήσουν τα νεκρά σώματα. Αν και υπάρχουν αμφιβολίες για τη χρονολόγηση του Τάφου VII της *Ευρετής*, τα χρυσά ενώτια συνολικού βάρους 30 γρ. δεν παύουν να είναι από τις πρωιμότερες και πιο σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός είδους κοινωνικής ιεραρχίας. Σε αντίθεση με το χαλκό, ο χρυσός και το ασήμι δεν ήταν ντόπια μέταλλα στο νησί. Η κατεργασία και το εμπόριο τους ενίσχυαν ακόμη περισσότερο την ήδη υψηλή τους αξία, η οποία καταγράφεται σε γραπτές πηγές από την Εγγύς Ανατολής⁵⁵⁵. Παρότι οι τιμές των μετάλλων και των τεχνέργων ήταν κυματινόμενες, ο χρυσός και το ασήμι κοστολογούνταν πολύ περισσότερο από το χαλκό. Σύμφωνα με τις ισοτιμίες των μετάλλων (1:2:200 ή 1:4:800), είναι πιθανό ότι τα 30 γρ. χρυσού ισοδυναμούσαν είτε με 0,06-0,12 κ. ασημιού είτε με 6-24 κ. χαλκού⁵⁵⁶.

Πέρα από τα μεταλλικά αντικείμενα, οι θανόντες των θαλάμων συνοδεύτηκαν από ένα μικρό σύνολο οστέινων και λίθινων αντικειμένων, τα οποία απαρτίζονταν από πυξίδες ή διακοσμητικά πλακίδια, ένα κεφαλοθραύστη και ένα σφραγιδοκύλινδρο. Όμοια με το χρυσό και το ασήμι, οι χαύλιοι ιπποπόταμων και ελεφάντων εισάγονταν είτε με τη μορφή ακατέργαστης, πρώτης ύλης ή έτοιμων τεχνέργων. Ωστόσο, οι μεγάλες αποθέσεις οστέινων ημίεργων, αποτυμηάτων, απορριμμάτων και χαύλιων που βρέθηκαν στην *Ασπρογή* και την *Ευρετή*, μαρτυρούν την ύπαρξη σημαντικών εργαστηρίων κατεργασίας πολύτιμων ζωικών χαύλιων στα Κούκλια⁵⁵⁷. Η συστηματική, ντόπια παραγωγή οστέινων τεχνέργων, ενδεχομένως, καθιστούσε περιττή την εισαγωγή τους από άλλα μέρη της Κύπρου και της Εγγύς Ανατολής ενώ δεν αποκλείεται ότι η μεγάλη διασπορά των οστέινων τεχνέργων, σχεδόν σε όλους τους ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ τάφους της *Παλαιπάφου*, μαρτυρούσε τόσο τη μεγάλη πρόσβαση που είχαν σε αυτά οι κάτοικοι των Κουκλιών όσο και το χαμηλό κόστος των πιο απλών προϊόντων.

Περιορισμένα οστέινα αντικείμενα, όπως η οστέινη χάντρα του Τάφου VII της *Ευρετής*, ενδεχομένως, έρχονταν σε άμεση επαφή είτε με το σώμα είτε με κάποιο

⁵⁵⁵ Βλ. Papasavvas 2012· 2018· 2021.

⁵⁵⁶ Papasavvas 2012, 124-5· 2018· 2021.

⁵⁵⁷ Maier και Karageorghis 1984, 50-81· Maier και Von Wartburg 1985^a, 147-9· 1985^b, 105, 110-3· Keswani 1989^a, 543-6· Maier 2004, 15-7· Von Rüden κ.ά. 2016.

νεκρικό ένδυμα ή ύφασμα⁵⁵⁸. Αντιθέτως, τα δισκοειδή, διακοσμητικά πλακίδια πιθανότατα λειτουργούσαν είτε ως επιθέματα σε έπιπλα από οργανικά υλικά είτε ως βάσεις και πώματα πυξίδων⁵⁵⁹. Οποιαδήποτε και αν ήταν η χρήση των δισκοειδών πλακιδίων, η Keswani τα διέκρινε σε διακοσμημένα και ακόσμητα, αναγνωρίζοντας τα πρώτα ως πιο πολύτιμα εξαιτίας της εικονογραφίας και της πιο σύνθετης *chaîne opératoire* τους⁵⁶⁰. Εν προκειμένω, κανένα πλακίδιο δεν ήταν επενδυμένο με σύμβολα υψηλής σημασίας καθώς τα δύο δισκοειδή πλακίδια του Θαλάμου Β απεικόνιζαν τους συνήθεις 12-φυλλους ρόδακες ενώ αυτός του Τάφου VII ήταν ακόσμητος. Μόνο ένα πλακίδιο του Θαλάμου Β ίσως να εικόνιζε κάτι συνθετότερο αλλά δυστυχώς η εικονιστική του παράσταση αγνοείται εξαιτίας της αποσπασματικότητάς του αντικειμένου.

Σύμβολα κοινωνικής και πολιτικής σημασίας, ενδεχομένως, ήταν ο σφραγιδοκύλινδρος και ο κεφαλοθραύστης του Τάφου VII (Εικ. 42). Ο κεφαλοθραύστης ήταν κατασκευασμένος από ένα πρασινωπό πέτρωμα, το οποίο ο Catling θεώρησε σερπεντινίτη⁵⁶¹. Εάν το πέτρωμα που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του κεφαλοθραύστη είναι, όντως, ο σερπεντινίτης, είναι πιθανό ότι η παραγωγή του πραγματοποιήθηκε εντόπια καθώς το πέτρωμα αφθονεί στις επαρχίες της Πάφου και της Λεμεσού⁵⁶². Ο δε Peltenburg προσδιορίζει το υλικό κατασκευής του ως πράσινο ασβεστόλιθο (tufa), ο οποίος, επίσης, αφθονεί στην Πάφο⁵⁶³. Μία τρίτη εναλλακτική θα μπορούσε να είναι ο χλωρίτης. Στους τάφους των Κουκλιών καταγράφονται, τουλάχιστον, 16 αντικείμενα από χλωρίτη ενώ στην Έγκωμη τα αντικείμενα από χλωρίτη υπερβαίνουν τα 40⁵⁶⁴. Η απουσία του πετρώματος στο νησί, ο σχετικά περιορισμένος αριθμός τεχνέργων από χλωρίτη⁵⁶⁵ και η χρήση του για κατασκευή κοσμημάτων, σφραγιδοκυλίνδρων και αγγείων στην Παλαίπαφο μαρτυρούν την πολυτιμότητα του λίθου⁵⁶⁶. Η επιλογή του χλωρίτη για την κατασκευή

⁵⁵⁸ Βλ. Hughes-Brock 2020, 218. Ο Peltenburg (1981, 39) καταγράφει το υλικό της χάντρας ως φαγεντιανή.

⁵⁵⁹ Von Rüden 2016^a, 295-6.

⁵⁶⁰ 1989^a, 546.

⁵⁶¹ 2020, 82 αρ. 4.

⁵⁶² Moutsou κ.ά. 2022.

⁵⁶³ 1981, 40^c; Elliott 1990, 138-40.

⁵⁶⁴ Για την Έγκωμη και άλλες θέσεις βλ. Bevan 2007, 154 εικ. 7.8.

⁵⁶⁵ Elliott 1990, 140^c; Bevan 2007.

⁵⁶⁶ Catling 2020, 75 αρ. 1^c; βλ. επίσης Elliott 1990^c; Von Rüden 2016^b, 267-8.

αντικειμένων υψηλής ποιότητας ενδεχομένως οφειλόταν και στη μαλακότητα του, η οποία διευκόλυνε την κατεργασία του.

Παρότι το υλικό και ο τόπος κατασκευής του κεφαλοθραύστη είναι ζητήματα προς διερεύνηση, πρέπει να σημειωθεί ότι ακατέργαστοι λίθοι, όπως ο χλωρίτης, ο στεατίτης και ενδεχομένως ο βασάλτης, διακινούνταν στην ανατολική Μεσόγειο και αγοράζονταν σε χαμηλές τιμές⁵⁶⁷. Ωστόσο, παρόμοιοι κεφαλοθραύστες με αυτόν της *Euretής* βρέθηκαν στα νωράγια της Χελιδωνίας και του Ulu Burun, καταδεικνύοντας την μεταφορά και διακίνηση τους ως έτοιμα προϊόντα⁵⁶⁸. Συνολικά, η σπανιότητα του συγκεκριμένου τύπου κεφαλοθραύστη στην Κύπρο⁵⁶⁹, η περίτεχνη όψη και κατεργασία του συντείνουν στην αναγνώριση ενός ιδιαίτερου, συμβολικού ρόλου για το εν λόγω αντικείμενο⁵⁷⁰. Η σημασία των κεφαλοθραυστών ως κοινωνικοπολιτικών ή θρησκευτικών συμβόλων επιβεβαιώνεται και από την εικονογραφία των σφραγιδοκυλίνδρων⁵⁷¹.

Αντιστοίχως, οι σφραγιδοκύλινδροι αποτελούν ένα μεγάλο, ανοικτό ζήτημα, το οποίο έχει απασχολήσει την έρευνα εδώ και αρκετές δεκαετίες. Το μεγαλύτερο ερώτημα αφορά στη λειτουργία τους καθώς τα ελάχιστα, πήλινα σφραγίσματα από τους κυπριακούς σφραγιδοκύλινδρους στην Έγκωμη, την Κνωσό και την Ugarit δεν μπορούν να τεκμηριώσουν τη χρήση τους σαν σφραγιστικές συσκευές. Μόνο ορισμένα σφραγισμένα αντικείμενα, όπως τα αγγεία, τα υφαντικά βάρη και οι πινακίδες καταδεικνύουν την ύπαρξη διαφορετικών σφραγιστικών συσκευών και πρακτικών⁵⁷². Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των ξύλινων και λίθινων σφραγιδοκυλίνδρων που χρησιμοποιούνταν για να διακοσμήσουν και να σημαδεύσουν μεγάλους πίθους, ως επί το πλείστον, στις θέσεις της ΝΔ Κύπρου κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ περίοδο⁵⁷³. Παρότι οι σφραγιδοκύλινδροι εξακολουθούν να είναι δυσερμήνευτοι ως προς τη λειτουργία τους, η σύγχρονη έρευνα αναγνωρίζει σ' αυτούς διοικητικές και ιδεολογικές λειτουργίες. Είναι πιθανό ότι μέσω του εικονογραφικού τους προγράμματος, οι σφραγιδοκύλινδροι προστάτευαν τις ισχυρές, κοινωνικές ομάδες, οι οποίες

⁵⁶⁷ Bevan 2007, 111.

⁵⁶⁸ du Plat Taylor 1967, 126-8· Pulak 1988, 24.

⁵⁶⁹ SCE IV1d, 535.

⁵⁷⁰ Kourou 1994, 207-9.

⁵⁷¹ Ενδεικτικά βλ. Karageorghis κ.ά. 2021, 271.

⁵⁷² Smith 1997· 2002· 2007· 2012· Webb 2002, 126-8· Webb και Weingarten 2012, 87-92.

⁵⁷³ Smith 1997· 2002, 10-9· 2012· Webb 2002, 126-8· Webb και Frankel 1994· Webb και Weingarten 2012, 87-92· Georgiou 2016^β. Για τα πρώτα ΥΚ ΙΙΑ-Β σφραγίσματα της Έγκωμης βλ. Smith 1997, 275-6.

καταλάμβαναν ποικίλους πολιτικούς ή θρησκευτικούς ρόλους μέσα στη δαιδαλώδη, κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Κύπρου⁵⁷⁴. Η σύνδεση τους με τις ελίτ οφείλεται, κυρίως, στην ελεγχόμενη διασπορά τους, την υψηλή τους αξία ως τέχνεργα, το εικονογραφικό τους περιεχόμενο και την εύρεση τους σε ιερά, εργαστήρια και πλούσιους τάφους⁵⁷⁵.

Ο σφραγιδοκύλινδρος του Τάφου VII πρόκειται για ένα εξίσου πολύτιμο αλλά φθαρμένο τέχνεργο, το οποίο βρέθηκε μαζί με άλλα πολύτιμα και εξωτικά αντικείμενα. Σύμφωνα με το Peltenburg⁵⁷⁶, το υλικό κατασκευής του, ενδεχομένως, είναι ο εισιγμένος αιματίτης και η λεπτότεχνη επιφάνεια του παραπέμπει σε σφραγιδολίθους του *Περίτεχνου Ρυθμού* (Elaborate Style). Η παράσταση απεικονίζει ένα τοξοβόλο πάνω σε ιππήλατο άρμα, ο οποίος τοξεύει προς τις ζωικές μορφές που τρέπονται σε φυγή⁵⁷⁷.

Αν και σκηνές με κυνήγια εμφανίζονται σε σφραγιδοκύλινδρους⁵⁷⁸, στις μακρές πλευρές μίας ελεφαντοστέινης παιγνιοθήκης από την Έγκωμη και σε χάλκινους υποστάτες⁵⁷⁹, το εικονογραφικό θέμα του κυνηγού σε άρμα έχει μεγαλύτερη απήχηση στα σφραγίσματα πιθάρια. Από ένα σύνολο που υπερβαίνει, πλέον, τα 230 σφραγίσματα, τα 98 ανήκαν σε αυτό το θέμα και τα 96 προήλθαν από θέσεις της ΝΔ Κύπρου (Άλασσα-Παλιοταβέρνα και Μάα-Παλαιόκαστρο)⁵⁸⁰. Συνολικά, οι παραστάσεις κυνηγιών ανήκαν στα εικονογραφικά θέματα του Διεθνούς Ρυθμού (International Style) που επένδυναν αντικείμενα και διοικητικά εμβλήματα από πολύτιμες ύλες, τα οποία κυκλοφορούσαν ελεγχόμενα στην ανατολική Μεσόγειο και καταναλώνονταν από υψηλόβαθμες κοινωνικοπολιτικές ομάδες. Η απόκτηση αυτών των πολύτιμων αντικειμένων από τις ελίτ της Κύπρου είχε μεγάλη σημασία καθώς χρησιμοποιούνταν ως μέσα βελτίωσης και ενίσχυσης της ταυτότητας τους, προβολής της κοινωνικοπολιτικής τους υπεροχής και νομιμοποίησης της ισχύος τους τόσο σε

⁵⁷⁴ Smith 1997· Webb 2002· 2005· Webb και Weingarten 2012.

⁵⁷⁵ Smith 1997, 107-64· Webb 2002, 128-42.

⁵⁷⁶ 1981, 40.

⁵⁷⁷ Catling 2020, 82· Buchanan 2020, 219.

⁵⁷⁸ Για κυνηγούς πάνω σε άρμα βλ. την Ομάδα IX της Porada (1948, 192-3), τους σφραγιδοκύλινδρους που αναλόουν οι Feldman και Sauvage (2010, 142-3) και την ανάλυση του Kenna (SCE IV 1d, 629-30). Για σκηνές με πεζούς κυνηγούς σε σφραγιδοκύλινδρους βλ. Webb 1999, 272-6.

⁵⁷⁹ Feldman και Sauvage 2010· Recht και Morris 2021.

⁵⁸⁰ Porada 1988· Smith 2007· Georgiou 2016^β· Keswani 2017.

τοπική όσο και διεθνή κλίμακα⁵⁸¹. Φαίνεται, λοιπόν, ότι τόσο το εικονογραφικό θέμα του κυνηγιού όσο και η σφράγιση των πίθων που εμφανίζονταν συχνά στη ΝΔ Κύπρο, κατείχαν σημαντική θέση στην οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικοπολιτικών της δομών.

7.7 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.

Σύμφωνα με το δημοσιευμένο υλικό και την ανωτέρω ανάλυση, ένα σύνολο περίπου δέκα ταφικών κατασκευών προστέθηκε στις θέσεις *Ασπρογή*, *Ευρετή*, *Τερατσούδια* ενώ πιθανότατα κατά την ΥΚ ΙΙΒ-Γ περίοδο ιδρύθηκαν τα νεκροταφεία των *Κάτω Αλωνιών* και της *Ελιομύλιας*. Οι τρεις εκ των πέντε θέσεων βρίσκονταν σε χρήση ήδη από την ΥΚ Ι. Η παράλληλη χρήση, τουλάχιστον, τριών έως πέντε νεκροταφείων στην περιοχή σηματοδοτεί τη χρήση των νεκροταφείων από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Η συνεχής χρήση των νεκροταφείων, πιθανότατα, οφειλόταν στην επένδυση των χώρων με νοήματα και εμπειρίες που γεννήθηκαν στο πλαίσιο των κοινωνικών πρακτικών της ΥΚ Ι περιόδου. Το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών δημιουργούσε αυτό που κατονομάζει ο Ingold ως *taskscape*⁵⁸². Οι πρακτικές ενσωματώνονταν στο τοπίο μέσω των υλικών τους αποτελεσμάτων (όπως η κατασκευή και η χρήση νέων ή παλαιότερων ταφικών μνημείων, η προετοιμασία και η μεταφορά του νεκρού σώματος στον τάφο, τα νεκρόδειπνα κ.ο.κ.), τα οποία γίνονταν ορατά και προσλαμβάνονταν σωματικά και νοητικά από τους ανθρώπους. Η επιτέλεση των ταφικών τελετουργιών εκτός των υπόγειων τάφων και εντός του υπαίθριου χώρου είχε τη δική της συμβολή στη διαμόρφωση μίας οπτικής, συναισθηματικής και νοητικής σύνδεσης μεταξύ των θρηνωδών, των νεκροταφείων και άλλων οπτικά προσβάσιμων (ζωντανών ή άψυχων) οντοτήτων⁵⁸³. Το τοπίο όχι μόνο δεν γινόταν άμεσα αισθητό από τους θρηνωδούς αλλά

⁵⁸¹ Keswani 1989^b, 68-71· 2004, 136-9· Feldman 2002· 2006· Webb 2002· 2005· Steel 2004^a, 169-71· 2013, 152-4· Knapp 2006· 2008, 159-62· 2013, 427-32· 2022· Feldman και Sauvage 2010· Recht και Morris 2021.

⁵⁸² Ingold 1993· βλ. επίσης Tilley 1994, 22-6· Barrett και Boyd 2019.

⁵⁸³ Tilley και Cameron-Daum 2017, 1-21.

επιδρούσε σε αυτούς σωματικά και ιδεολογικά, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή ή τη διαμόρφωση νέων εμπειριών και νοημάτων⁵⁸⁴. Συνεπώς, οι πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένοι χώροι των νεκροταφείων ήταν έμψυχες οντότητες, οι οποίες κατείχαν σημαντική θέση στην κοινωνική μνήμη. Οι χώροι αυτοί συνείχαν το παρόν με το παρελθόν, πιθανότατα ήταν οπτικά προσβάσιμοι από (και προς) το υπόλοιπο τοπίο και συντόνιζαν την κοινωνική ζωή των κατοίκων της *Παλαιπάφου* μέσω της συνεχόμενης χρήσης τους για 500 χρόνια περίπου. Σαφώς, τα νοήματα που προσέδιδαν το χαρακτήρα και την ταυτότητα στα τοπία, δεν ήταν στατικά και ανά πάσα στιγμή μπορούσαν να αμφισβηθούν, να τροποποιηθούν ή να αλλάξουν ριζικά⁵⁸⁵. Φερειπείν, μεγάλες αλλαγές τεκμηριώνονται κατά την YK IIIB στην *Παλαίπαφο*, όταν τα παλαιά νεκροταφεία εγκαταλείφθηκαν και στη θέση τους ιδρύθηκαν νέες, οργανωμένες νεκροπόλεις περιμετρικά του σύγχρονου χωριού των Κουκλιών⁵⁸⁶.

Το ίδιο θεωρητικό πλαίσιο μπορεί να προεκταθεί ώστε να συμπεριλάβει τα τρία με έξι ταφικά μνημεία που επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την πρώιμη YK II περίοδο. Παρότι έχει σημειωθεί πολλές φορές στη βιβλιογραφία ότι η επανειλημμένη χρήση ορισμένων ταφικών μνημείων οφείλεται σε συγγενικούς ή άλλους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των νεκρών, η υπόθεση αυτή παραμένει ανεπιβεβαίωτη⁵⁸⁷. Όπως συνέβαινε και με τα νεκροταφεία, η συνεχόμενη χρήση των τάφων, τους καθιστούσε αρχαιολογικά παλίμψηστα υψηλής σημασίας. Η αξία τους πιθανότατα πήγαζε από την παρουσία των προγόνων στο θάλαμο και τη συσχέτιση των τελευταίων με τους νέους ενταφιασμούς. Συνεπώς, η δυνατότητα επανάχρησης των παλαιότερων θαλάμων δημιουργούσε κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των νεκρών, οι οποίοι δεν ήταν απαραίτητα συγγενικοί. Οι κοινωνικοί αυτοί δεσμοί εξυπηρετούσαν στη νομιμοποίηση των διεκδικήσεων των κηδευτών και ενδεχομένως τη χειραγώγηση συγκεκριμένων πτυχών της κοινωνικής μνήμης⁵⁸⁸.

Αντιθέτως, η ίδρυση νέων νεκροταφείων και ταφικών μνημείων θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως το αποτέλεσμα ενός επιβεβλημένου αποκλεισμού ορισμένων θανόντων από τα παλαιότερα νεκροταφεία και ταφικά μνημεία είτε ως η συνειδητή απόσχιση των κηδευτών από ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, οι νέοι τάφοι θα

⁵⁸⁴ Ingold 1993· Tilley 1994, 35-67.

⁵⁸⁵ Foucault 1997.

⁵⁸⁶ Iacovou 1994· Maier 1999.

⁵⁸⁷ Webb 1992, 88· Keswani 2004, 107-8· 2005.

⁵⁸⁸ Keswani 2004, 86-7, 107-8· βλ επίσης Webb και Frankel 2010, 193-4.

δημιουργούσαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη δημιουργία νέων κοινωνικών συσχετισμών στους θαλάμους.

Η συνεχόμενη χρήση όχι μόνο συγκεκριμένων ταφικών χώρων και μνημείων αλλά και πρακτικών της προηγούμενης περιόδου καταδεικνύει ότι οι κάτοικοι των Κουκλιών είχαν διαμορφώσει ένα σύνολο ταφικών ιδεολογιών και πρακτικών που εξυπηρετούσε τις σκοπιμότητες συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Η εγγύτητα των τάφων της YK I και YK II περιόδου καταδεικνύει, όχι μόνο την ανάγκη ορισμένων μελών της κοινωνίας να συσχετιστούν με τους προγόνους τους αλλά και τη δυναμική των ταφικών τελετουργιών του παρελθόντος. Οι τελευταίες πιθανότατα προσέφεραν ισχυρές, κοινωνικές εμπειρίες με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν σημαντικούς, κοινωνικούς δεσμούς και μνήμες που αντικατοπτρίζονταν στην οργάνωση των νεκροταφείων της YK II περιόδου.

Αν τα πολύτιμα κτερίσματα καταδείκνυναν κάτι σε σχέση με τον πραγματικό πλούτο και το κύρος των κοινωνικών ομάδων, τότε οι τελευταίες φαίνεται ότι δεν είχαν μεγάλες κοινωνικές, πολιτικές ή οικονομικές αποκλίσεις μεταξύ τους. Αυτό συνάγεται από τα πολύτιμα κτερίσματα που εξακολουθούν να αποτίθενται στους τάφους σε μικρές ποσότητες. Πριν από την YK IIB-Γ, φαίνεται ότι η ετεραρχική κοινωνικοπολιτική οργάνωση και η απουσία μεγάλων, κοινωνικοοικονομικών αποκλίσεων εξακολουθούσαν να χαρακτηρίζουν τα Κούκλια. Αντιθέτως, ο ενταφιασμός περισσότερων πολύτιμων αντικειμένων αφορά περισσότερο στην YK IIB-Γ, όπου μάλλον σημειώνονται τα πρώτα δείγματα κάθετης, κοινωνικής ιεραρχίας.

Παρόμοια συμπεράσματα συνάγονται και από άλλους τάφους της επαρχίας της Πάφου καθώς τα πλουσιότερα κτερίσματα εντοπίζονται αποκλειστικά σε τάφους που είτε κατασκευάζονται κατά την YK III-ΙΙΑ ή εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ως την YK III-ΙΙΑ. Παρότι η κάθετη κοινωνική ιεραρχία πιθανότατα δεν χαρακτήριζε την Πάφο ως την YK II, οι ανταλλακτικές σχέσεις των οικισμών και οι κοινές, ταφικές τους πρακτικές δείχνουν ότι οι οικισμοί της υδρολογικής λεκάνης μοιράζονταν μία αίσθηση συλλογικότητας.

Όλοι οι δημοσιευμένοι, YK II τάφοι της Γεροσκήπου-Πλατζιερή και Ασπρογή, της Τάλας-Άγιοι Σαράντα και της Κολώνης-Μάντρες φαίνεται ότι περιείχαν ένα μικρό

αριθμό μικύλλων, κυπριακών ή μυκηναϊκών αγγείων⁵⁸⁹ (**Εικ. 43**). Η πρακτική αυτή που πιθανότατα είχε ιδεολογικές και θρησκευτικές προεκτάσεις, δεν περιορίστηκε στα Κούκλια αλλά διαδόθηκε σε μία μεγάλη έκταση που, ενδεχομένως, ενέπιπτε στη μεταγενέστερη επικράτεια της *Παλαιπάφου*. Αυτή η παφιακή προτίμηση έρχεται σε αντίθεση με άλλα μέρη του νησιού. Η Webb⁵⁹⁰, μάλιστα, αναφέρει ότι τα τελετουργικά αγγεία (οι τράπεζες προσφορών, τα ρυτά και τα μικύλλα αγγεία) είναι «είτε απόντα ή πολύ σπάνια...δείχνοντας ότι οι ταφικές τελετουργίες δεν περιλαμβάνανε δρώμενα παρόμοια με αυτά των μεγάλων κοινωνικών κέντρων λατρείας». Συνολικά, η χρήση του τύπου του θαλαμοειδούς με την κεντρική κίστη, τα κοινά μέσα κοινωνικής προβολής, οι ομοιότητες στις ταφικές πρακτικές, η τοπική διακίνηση και κατανάλωση παφιακών κεραμικών προϊόντων (του ρυθμού των *Τερατσουδιών* και της Λευκόχριστης ΙΙΑ), ήταν πρακτικές που χαρακτήριζαν την επικράτεια της Πάφου και τη διαφοροποιούσαν από άλλες⁵⁹¹.

Οι προαναφερθείσες πρακτικές επικοινωνούνταν μέσω των αμφίδρομων, συνεργατικών, πολιτισμικών δικτύων, τα οποία δεν φαίνεται (προς το παρόν) να διαμορφώθηκαν προς όφελος κάποιων συγκεκριμένων θέσεων. Τα πολύτιμα αντικείμενα που αποτέθηκαν σε τάφους της YK I-II περιόδου δεν συνηγορούν στη δυνατότητα μίας πρώιμης, συγκεντρωτικής εκμετάλλευσης των δικτύων από τα Κούκλια και τη Γεροσκήπου. Ωστόσο, οι ταφικές πρακτικές που αντανακλούσαν την ύπαρξη κοινών πεποιθήσεων σε μία μεγάλη έκταση (τουλάχιστον 20 χλμ.), βοήθησαν στη δημιουργία μίας συλλογικής ταυτότητας. Οι πολιτισμικοί και κοινωνικοί δεσμοί που είχαν διαμορφωθεί μεταξύ των οικισμών της υδρολογικής λεκάνης κατά την YK περίοδο, μάλλον, περιήλθαν υπό τον έλεγχο των Κουκλιών και της Γεροσκήπου κάποια στιγμή κατά την YK II περίοδο.

7.8 Κατασκευές και χρήσεις των τάφων κατά την YK IIIΓ-IIIΑ περίοδο.

⁵⁸⁹ Για τους δημοσιευμένους τάφους βλ. Nicolaou 1983, 147-50· Raptou κ.ά. 2011-2, 284-92. Για πρόσφατη επισκόπηση των τάφων στη Γεροσκήπου βλ. Michaelides 2008· Georgiou (υπό έκδ.).

⁵⁹⁰ 1992, 89.

⁵⁹¹ Georgiou (υπό έκδ.).

Συγκριτικά με τις ταφές των προηγούμενων περιόδων, οι ταφές της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ είναι πολυπληθέστερες και μακράν πιο πλούσιες σε κτερίσματα. Ένα μικρό σύνολο τάφων που κτίστηκε κατά την ΥΚ Ι, επαναχρησιμοποιήθηκε ενώ οι περισσότεροι τάφοι κατασκευάστηκαν κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ, ‘αποικίζοντας’ πολλά, νέα σημεία του παφιακού τοπίου. Συνολικά, ένα άθροισμα 47-9 τάφων χρησιμοποιήθηκαν κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ. Εξ αυτών, το 47-9% εντοπίστηκε στα *Καμίνια*, το 34-6% στην *Ασπρογή-Ευρετή*, το 8-13% στα *Τερατσούδια*, το 4% στο *Μάρτσελλο* και το υπόλοιπο 4% στα *Κάτω Αλώνια* και την *Ελιομύλια*. Αρκετοί από τους εν λόγω τάφους βρέθηκαν ισοπεδωμένοι, συλημένοι ή εν γένει διαταραγμένοι.

Ο Τάφος III της *Ασπρογής* βρέθηκε διεξοδικά συλημένος. Τα λίγα κτερίσματα που είχαν διατηρηθεί στο εσωτερικό του, βρέθηκαν σε θραυσματική κατάσταση και ήταν αποκλειστικά πήλινα. Ένας λυχνοστάτης, ένα απότμημα ειδωλίου με ενώτια (του τύπου Αστάρτης) και δύο λεκανίδες των Τύπων 5 και 6-9 της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, πιθανότατα, αποτελούσαν τμήματα μίας ομοιογενούς απόθεσης⁵⁹² (Εικ. 44). Οι τύποι των λεκανίδων χρονολογούνται, σύμφωνα με τη Mountjoy⁵⁹³, στη μεταβατική ΥΚ ΙΙΓ/ΙΙΑ περίοδο.

Αντίστοιχα, ο Τάφος IV της *Ασπρογής* βρέθηκε χωρίς οροφή και ένας μεγάλος αριθμός οστράκων συλλέχθηκε από την περιοχή της κίστης⁵⁹⁴. Το άθροισμα των 200 περίπου οστράκων προέρχονταν από αγγεία της ΥΚ Ι-ΙΙΑ⁵⁹⁵. Οι ανασκαφείς, ωστόσο, κατέγραψαν τη στρωματογραφία του τάφου και φαίνεται ότι τα πρωιμότερα στρώματα της κίστης περιείχαν υλικό που χρονολογείται αμιγώς στην ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ. Συνεπώς, το πιο πιθανό είναι ότι τα πρωιμότερα όστρακα εισέβαλλαν στο αρχαιολογικό περιβάλλον του τάφου, ο οποίος εντοπίστηκε λίγα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους⁵⁹⁶.

Το υλικό του τάφου περιείχε ένα μεγάλο αριθμό μεταλλικών, οστέινων και λίθινων τεχνέργων ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων αφορούσε συμποτικά αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, της Ακόσμητης Τροχήλατης, της Δακτυλιόποδης II, της Τροχήλατης Δακτυλιόποδης και της Μελανόχριστης Bucchero (Εικ. 45). Τα υπόλοιπα σχήματα περιλάμβαναν δύο θήλαστρα της Λευκής Γραπτής

⁵⁹² Catling 2020, 19.

⁵⁹³ 2018, 100-22· Πρβλ. Catling 1979, 234· 2020, 9.

⁵⁹⁴ Catling 2020, 20-31, 223-4.

⁵⁹⁵ Catling 2020, 223-4.

⁵⁹⁶ Catling 2020, 20, 30-1.

Τροχήλατης III, μία ατρακτοειδή προχοΐσκη της Λευκής Αποξεσμένης και ορισμένα αμφίβολα όστρακα πίθων.

Σύμφωνα με την τυπολογία του Åström, ο ρυθμός της Λευκής Αποξεσμένης χρονολογείται στην YK IA/B-IIIB με σποραδικές εμφανίσεις στην YK IIIΓ-IIIIB⁵⁹⁷. Ωστόσο, νεότερες έρευνες σε θέσεις της ανατολικής Κύπρου (Πύλα-Κοκκινόκρεμος και Χαλά Σουλτάν Τεκκέ) έχουν τεκμηριώσει την εντατική παραγωγή της Λευκής Αποξεσμένης, τουλάχιστον, έως και την YK IIIΓ⁵⁹⁸. Στη δυτική Κύπρο και πιο συγκεκριμένα στη Μάα-Παλαιόκαστρο, η Λευκή Αποξεσμένη εμφανίζεται σε μικρές ποσότητες κατά την YK IIIΓ-IIIΑ⁵⁹⁹, κάτι που έρχεται σε καλή συμφωνία με την περιορισμένη παρουσία του ρυθμού στους τάφους των Κουκλιών. Η παράλληλη παραγωγή της Δακτυλιόποδης II και της τροχήλατης Δακτυλιόποδης περιορίζεται στην YK IIIΓ-IIIΑ⁶⁰⁰. Αντίστοιχα, ο ρυθμός της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III είναι όρος ομπρέλα, ο οποίος χρησιμοποιείται για μία μεγάλη ποικιλία κεραμικών παραλλαγών που έλκυαν την έμπνευση τους από το Αιγαίο⁶⁰¹. Αν και απομιμήσεις των αιγαιακών αγγείων παράγονταν στο νησί πριν την YK IIIΓ, η συστηματική και εντατική παραγωγή τους, σύμφωνα με τον Åström, χρονολογείται στην YK IIIΓ-IIIIB1⁶⁰². Πλέον, πολύ λίγοι τύποι της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III μπορούν να χρονολογηθούν στην YK IIIIB⁶⁰³. Τα αγγεία του τάφου αποτελούνταν, κυρίως, από λεκανίδες των Τύπων 2, 6-9, 14 και ενδεχομένως του Τύπου 12 της Mountjoy. Οι Τύποι 6-9 και 12 χρονολογούνται στην όψιμη YK IIIΓ με πρώιμη YK IIIΑ ενώ οι Τύποι 2 και 14 παράγονται κυρίως ή αποκλειστικά κατά την YK IIIΑ⁶⁰⁴. Οι τρεις πρόχοι χρονολογούνται στην YK IIIΓ, ο σκύφος στην YK IIIΓ/IIIΑ και τα δύο θήλαστρα στην YK IIIΑ⁶⁰⁵. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το υλικό του τάφου μπορεί να τοποθετηθεί, με ασφάλεια, στην όψιμη YK IIIΓ-IIIΑ περίοδο⁶⁰⁶.

Παρόμοια με τον Τάφο IV, ο Τάφος VI της *Ασπρογής* περιείχε λίγα όστρακα της YK I-II περιόδου. Αν και δεν αναφέρονται τα σημεία από τα οποία συλλέχθηκαν

⁵⁹⁷ SCE IV1d, 701.

⁵⁹⁸ Fischer και Bürgel 2018, 245-6· βλ. επίσης Kling κ.ά. 2007, 129.

⁵⁹⁹ Βλ. Georgiou 2012^a, 162-3.

⁶⁰⁰ SCE IV1d, 700.

⁶⁰¹ Για ανάλυση της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III βλ. Georgiou 2016^r 2018.

⁶⁰² SCE IV1d, 701.

⁶⁰³ Mountjoy 2018, 87.

⁶⁰⁴ 2018, 83-142.

⁶⁰⁵ Mountjoy 2018, 28 πίν. 4.

⁶⁰⁶ Catling 1979, 274· Πρβλ. Catling 2020, 9.

τα όστρακα, είναι πιθανό ότι δεν προέρχονταν από το εσωτερικό του. Η Hunter αναφέρει, μάλιστα, ότι «η κατάρρευση της οροφής πιθανότατα διατήρησε τα περιεχόμενα του τάφου καθώς δεν υπήρξαν ίχνη διατάραξης κανενός είδους»⁶⁰⁷. Παρ' όλα αυτά πρέπει να σημειωθεί ότι στο σχέδιο του τάφου σημειώνονται ορισμένα όστρακα στον πυθμένα της κίστης⁶⁰⁸. Η απουσία της οροφής καθιστούσε τον τάφο επιρρεπή στην είσοδο ξένων οστράκων. Βάσει της στρωματογραφίας του τάφου, τα όστρακα της Λευκόχριστης I, IIΑ και ενδεχομένως της Δακτυλιόποδης I-II δεν ανήκαν στα κτερίσματα των ταφών⁶⁰⁹. Ένας αινιγματικός και φανερά διαταραγμένος θάλαμος (Τάφος VIII) συνδεόταν με τον Τάφο VI και ένα ερμάριο μέσω του δρόμου και ενός περάσματος. Σύμφωνα με τη Hunter, ο Τάφος VIII δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ. Μόνο η κάτοψη και ένα μεγάλο σύνολο YΚ, Γεωμετρικών, Αρχαϊκών και Κλασικών οστράκων είναι γνωστά για αυτόν⁶¹⁰.

Μία μεγάλη ποικιλία αντικειμένων από πολύτιμες ύλες τοποθετήθηκαν τόσο στον θάλαμο όσο και στο γειτονικό του ερμάριο. Η κεραμική, ομοίως με τον Τάφο IV, αποτελούταν από αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, της Ακόσμητης Λευκής και της Δακτυλιόποδης⁶¹¹ (Εικ. 46). Οι φιάλες ανήκαν, κυρίως, στην ομάδα των Τύπων 6-9 ενώ λίγα παραδείγματα, ενδεχομένως, ενέπιπταν στους Τύπους 2 και 13. Συνεπώς, μία χρονολόγηση στην YΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ προτείνεται και για τον Τάφο VI⁶¹².

Ο Τάφος XI της *Ασπρογής* περιείχε λίγη ακέραιη κεραμική και αρκετά όστρακα, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν από την YΚ I-II έως την KK περίοδο⁶¹³. Αν και δεν μπορεί να απορριφθεί κατηγορηματικά μία πρωιμότερη χρήση του τάφου, η διατάραξη του με υστερότερα όστρακα κατέστησε το αρχαιολογικό περιβάλλον επισφαλές. Πέρα από τα όστρακα που βρέθηκαν στον τάφο, η κεραμική των εδράνων και της κίστης καταδεικνύει τουλάχιστον μία χρήση του τάφου στην YΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ. Τα αγγεία ανήκαν στους ρυθμούς της Ακόσμητης Λευκής, της Bucchero, της Δακτυλιόποδης και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (Εικ. 47). Αν και η τελευταία καταγράφεται ως YE ΙΙΒ από τον Catling, η αμαυρή βαφή, η ατελής διακόσμηση και η ελλαττωματική κατασκευή πιθανότατα προδίδουν την κυπριακή παραγωγή των

⁶⁰⁷ Catling 2020, 44.

⁶⁰⁸ Catling 2020, 501 εικ. 13.

⁶⁰⁹ Catling 2020, 44-8, 225.

⁶¹⁰ Catling 2020, 44-5, 48, 52, 226.

⁶¹¹ Catling 2020, 45-7.

⁶¹² Catling 2020, 9. Πρβλ. Catling 1979, 274.

⁶¹³ Catling 2020, 57-8, 227-8.

λεκανίδων και του σκύφου. Τα κριτήρια αυτά δεν είναι αλάνθαστα αλλά εξακολουθούν να χρησιμεύουν ως αρχές για τον υποτυπώδη διαχωρισμό των εισηγμένων από τα τοπικά παρηγμένα αγγεία⁶¹⁴. Δύο εκ των τριών λεκανίδων ανήκαν στους Τύπους 6-9 ενώ μία ακόσμητη λεκανίδα του Τύπου 10 χρονολογείται στην YK IIIA⁶¹⁵. Οι ρυθμοί της Δακτυλιόποδης και της Ακόσμητης Λευκής παράγονταν για ένα μεγάλο διάστημα που διήρκησε έως την YK IIIA-B. Συνεπώς, η παρουσία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και της τροχήλατης Bucchero είναι οι πιο ασφαλείς ενδείξεις για τη χρονολόγηση της ταφής στην όψιμη YK IIIΓ-IIIΑ⁶¹⁶.

Το σύμπλεγμα των Τάφων IIIA&B στην *Eυρετή* είναι ένα εκ των πλουσιότερων, συνθετότερων και πιο ακέραιων τάφων στην περιοχή. Όπως συνέβη και με τους προηγούμενους τάφους της *Ασπρογής*, οι ανασκαφέις συνέλεξαν από τους δρόμους και το γέμισμα του Θαλάμου IIIA ένα εντυπωσιακό σύνολο οστράκων που υπερβαίνουν τα 1000. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους τάφους, σχεδόν όλα τα όστρακα ανήκαν σε ένα χρονολογικό ορίζοντα και έρχονταν σε καλή συμφωνία με τα περιεχόμενα του τάφου⁶¹⁷. Η κεραμική του αποτελούταν από αγγεία της Τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της Χονδροειδούς Τροχήλατης, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της Bucchero και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III⁶¹⁸ (**Εικ. 48**). Στην τελευταία ταξινομήθηκαν αρκετές λεκανίδες των Τύπων 3, 6-9 και 14 της Mountjoy⁶¹⁹. Οι λεκανίδες μαζί με τα υπόλοιπα αγγεία και τα τέχνεργα του τάφου χρονολογούνται από την όψιμη YK IIIΓ έως την YK IIIΑ και βρέθηκαν ομαδοποιημένα σε δύο διακριτά σημεία των εδράνων⁶²⁰.

Ο δρόμος που επικοινωνούσε με το Θάλαμο Α, παρείχε πρόσβαση σε ένα ακόμα θάλαμο, νοτιοανατολικά του πρώτου. Ο Θάλαμος Β θεωρήθηκε διεξοδικά συλημένος ενώ μετανασκαφικά προβλήματα ανέκυψαν σχετικά με τα κτερίσματα που αποδόθηκαν στο τάφο. Είναι πιθανό ότι τα κτερίσματα του Θαλάμου Β, στην πραγματικότητα, προήλθαν από το δρόμο του τάφου⁶²¹. Σύμφωνα με τους Wright και Catling, αρκετά όστρακα της YK II βρέθηκαν στο Θάλαμο Β. Πιο συγκεκριμένα, δύο

⁶¹⁴ Georgiou 2018^a, 33· Mountjoy 2018, 31-3.

⁶¹⁵ Mountjoy 2018, 105-28.

⁶¹⁶ Πρβλ. Catling 1979, 275· 2020, 9.

⁶¹⁷ Catling 2020, 229-30.

⁶¹⁸ Catling 2020, 60-7.

⁶¹⁹ 2018, 43-9, 54, 58-62, 95-9, 105-22, 139-42.

⁶²⁰ Catling 2020, 9, 69· Πρβλ. Catling 1979, 274.

⁶²¹ Catling 2020, 60, 69.

αποσπασματικά κλειστά αγγεία της YE IIIA-B και 70 όστρακα της YE IIIA-B και της Δακτυλιόποδης βρέθηκαν στο θάλαμο⁶²². Τα όστρακα, όπως και το ένα εκ των δύο κλειστών αγγείων, δεν εικονογραφούνται στη δημοσίευση. Φωτογραφία και σχέδιο παρέχονται μόνο για το δεύτερο κλειστό αγγείο με το γραπτό σύμβολο στη βάση του (**Εικ. 49**). Ωστόσο, είναι αρκετά αποσπασματικό και η ακριβέστερη χρονολόγηση του είναι ανέφικτη.

Οι πιο ασφαλείς ενδείξεις για ακόμη μία φορά είναι η κεραμική Bucchero, η Δακτυλιόποδη II και σαφώς η Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III⁶²³ (**Εικ. 50**). Από τα αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, μόνο ένας σκύφος και μία ακόσμητη λεκανίδα του Τύπου 10 μπορούν να αναγνωριστούν⁶²⁴. Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε ήδη από την YK II, μία πιθανή χρονολόγηση στη μεταβατική YK IIIΓ/ΙΙΑ πρόκειται να ακολουθηθεί για τον εν λόγω θάλαμο⁶²⁵.

Όμοια με τον Θάλαμο IIIB, ο Τάφος IV περιείχε όστρακα από αγγεία του Δακτυλιόποδου και του Λευκόχριστου ρυθμού καθώς και όστρακα της Γεωμετρικής, Αρχαϊκής και Ελληνιστικής περιόδου⁶²⁶. Παρ' όλα αυτά, η καταλογογραφημένη και πιο ακέραιη κεραμική του δρόμου και του θαλάμου είναι χρονολογικά ομοιογενής και απαρτίζεται από τα αγγεία της Ακόσμητης Λευκής, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της Bucchero και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III⁶²⁷ (**Εικ. 51**). Αν όχι όλες, τότε οι περισσότερες λεκανίδες ανήκουν στην ομάδα των Τύπων 6-9⁶²⁸. Συνεπώς, η χρονολόγηση του τάφου στην YK IIIΓ/ΙΙΑ είναι πιθανή.

Ο Τάφος VIA&B βρέθηκε διαταραγμένος. Σε αυτό συνέβαλλαν δύο οπές στην οροφή του, οι οποίες επέτρεψαν την είσοδο πρώιμων και μεταγενέστερων οστράκων στο αρχαιολογικό περιβάλλον του τάφου⁶²⁹. Η κεραμική στην κίστη και τα έδρανα αποτελούταν αποκλειστικά από αγγεία της Δακτυλιόποδης, της Bucchero, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της YE IIIB και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης

⁶²² Catling 2020, 68-9.

⁶²³ Catling 2020, 67-8.

⁶²⁴ Mountjoy 1998, 156-7· 2018, 28 πίν. 4, 122-8.

⁶²⁵ Πρβλ. Catling 1979, 274· 2020, 9.

⁶²⁶ Catling 2020, 73.

⁶²⁷ Catling 2020, 70-3.

⁶²⁸ Mountjoy 2018, 43-9, 105-22.

⁶²⁹ Catling 2020, 75, 80, 181, 230-1.

III⁶³⁰ (Εικ. 52). Όπως έχει σημειωθεί και νωρίτερα, η κεραμική της Δακτυλιόποδης και της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης δεν αποτελούν αξιόπιστες υλικές μαρτυρίες για την ακριβή χρονολόγηση των αρχαιολογικών περιβαλλόντων. Από την άλλη, η YE III^B κεραμική εξαγόταν στην Κύπρο, ως το β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ.⁶³¹. Ο πιο σαφής χρονολογικός δείκτης είναι ο ρυθμός της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, στον οποίο ενέπιπταν λεκανίδες των Τύπων 2, 6-9 και 14⁶³². Τίποτε στην κίστη ή τα έδρανα δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν την τελική YK III^G⁶³³.

Ένας δεύτερος ελλειψοειδής χώρος βορειοδυτικά του θαλάμου περιείχε ένα μεγάλο αριθμό οιστράκων της YK II-III περιόδου⁶³⁴. Δυστυχώς, ο χώρος αυτός μαστίζεται από πολλά ερωτήματα, τα οποία αφορούν τόσο τη χρήση του όσο και τα περιεχόμενα του. Η χρήση του χώρου ως ταφικού θαλάμου είναι ασαφής καθώς δεν περιλάμβανε την παραδοσιακή κίστη των σύνθετων θαλαμοειδών ούτε περιείχε οστά. Επιπλέον, μόνο δύο αντικείμενα μπορούν να του αποδοθούν με ασφάλεια (Εικ. 53). Η πλειονότητα των κτερισμάτων του “Θαλάμου” Β βρέθηκε σε κιβώτιο με σημείωση KTE VIA στη μία πλευρά και KTE VIB στην άλλη⁶³⁵. Συνεπώς, η προέλευση των 16 από τα 18 κτερισμάτων είναι επισφαλής.

Εάν οι αμφίβολης προέλευσης λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και YE III^B προήλθαν όντως από το Θάλαμο Β, τότε συμπίπτουν χρονολογικά με το ασημένιο περικάρπιο και τη λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III⁶³⁶. Παρά τα προβλήματα που σημειώθηκαν σχετικά με το αρχαιολογικό περιβάλλον του τάφου, η μοναδική επιτρεπτή χρονολόγηση είναι η όψιμη YK III^G/III^A⁶³⁷.

Ο Τάφος XI της *Eurhypē* βρέθηκε με πεσμένη οροφή⁶³⁸. Η κατάρρευση της είχε ως αποτέλεσμα τον θρυμματισμό της κεραμικής του θαλάμου, η οποία αποτελούταν από αγγεία της Δακτυλιόποδης II, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της Bucchero και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (Εικ. 54). Παρότι οι ανασκαφέις ανέφεραν στις

⁶³⁰ Catling 2020, 75-8.

⁶³¹ Βλ. Georgiou 2018^B, 187-8.

⁶³² Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 91-4, 105-22, 139-42.

⁶³³ Catling 2020, 9· Πρβλ. Catling 1979, 274.

⁶³⁴ Catling 2020, 231.

⁶³⁵ Catling 2020, 79.

⁶³⁶ Catling 2020, 78-9.

⁶³⁷ Πρβλ. Catling 1979, 274· 2020, 9.

⁶³⁸ Catling 2020, 90.

σημειώσεις τους ότι δύο στρώματα περιέχονταν στον πυθμένα της κίστης, δεν κατέγραψαν τη θέση κανενός αντικείμενου.

Όμοια με τους προηγούμενους τάφους, οι περισσότερες λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III ανήκουν στους δίωτους Τύπους 6-9⁶³⁹. Η συγχρονία των ρυθμών καταδεικνύει τη χρονολόγηση του τάφου στην YK ΙΙΓ/ΙΙΑ⁶⁴⁰.

Εξίσου διαταραγμένος με άλλους τάφους της *Ευρετής* ήταν και ο Τάφος XIV. Η οικοδόμηση κτηρίου της ΚΚ περιόδου και η διάνοιξη πηγαδιού στην περιοχή του δρόμου είχαν ως αποτέλεσμα την είσοδο περίπου 650 οστράκων στο εσωτερικό του τάφου⁶⁴¹. Τα εν λόγω όστρακα χρονολογούνται από την YK I ως την ΠΕΣ και μόνο αυτά της YK ΙΙΓ/ΙΙΑ έρχονται σε συμφωνία με τα πιο ακέραια κτερίσματα του τάφου⁶⁴².

Εκτός των πολύτιμων μεταλλικών, οστέινων και λίθινων τεχνέργων, ένα σύνολο 18 αγγείων βρέθηκε στο θάλαμο και ανήκε στη Δακτυλιόποδη II, την τροχήλατη Δακτυλιόποδη και τη Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III⁶⁴³ (Εικ. 55). Ορισμένα αγγεία της τελευταίας, όπως το ιδιάζον υποστατό με το διάτρητο πυθμένα, πιθανότατα, χρονολογούνται στην YK ΙΙΑ⁶⁴⁴. Παρ' όλα αυτά, μία ευρύτερη χρονολόγηση στην όψιμη YK ΙΙΓ με YK ΙΙΑ προτείνεται για τον εν λόγω τάφο εξαιτίας των αδιάγνωστων λεκανίδων⁶⁴⁵.

Στο ταφικό συγκρότημα 104 στα *Τερατσούδια*, τουλάχιστον, τρεις θάλαμοι χρησιμοποιήθηκαν κατά την YK ΙΙΓ-ΙΙΑ περίοδο. Στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος, ο Δρόμος L επικοινωνούσε με τρεις θαλάμους, οι οποίοι ήταν διατεταγμένοι περιμετρικά του⁶⁴⁶. Στην ανατολική πλευρά του δρόμου κατασκευάστηκε κόγχη, η οποία ονομάστηκε συμβατικά Κόγχη M και περιείχε ένα λίθινο εργαλείο και τέσσερα αγγεία της Δακτυλιόποδης II και Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (Εικ. 56). Μάλιστα, πίσω από την πρόχοι της Δακτυλιόποδης II,

⁶³⁹ Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 105-22.

⁶⁴⁰ Catling 2020, 9· Πρβλ. Catling 1979, 274.

⁶⁴¹ Catling 2020, 92.

⁶⁴² Catling 2020, 231-2.

⁶⁴³ Catling 2020, 92-4.

⁶⁴⁴ Βλ. Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 827.

⁶⁴⁵ Πρβλ. Catling 1979, 274· 2020, 9.

⁶⁴⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 11.

βρέθηκε μία χαμηλή σωρός θρυμματισμένων οστών⁶⁴⁷. Οι λεκανίδες ανήκουν στους Τύπους 6-9 της Mountjoy και χρονολογούνται στη μεταβατική YK ΙΙΓ/ΙΙΑ⁶⁴⁸.

Σε αντίθεση με το Θάλαμο Ν, ο οποίος ήταν ασύλητος, τα έδρανα του Θαλάμου Ο βρέθηκαν διεξοδικώς συλημένα. Μόνο η κίστη του θαλάμου περιείχε αγγεία διαφόρων ρυθμών και ένα αριθμό μεταλλικών, λίθινων και οστέινων κτερισμάτων⁶⁴⁹. Από τους ρυθμούς αυτούς η Μονόχρωμη και η Δακτυλιόποδη ΙΙ χρήζουν περαιτέρω συζήτησης λόγω της μακροχρόνιας παραγωγής τους. Αν και τα λίγα αγγεία της Μονόχρωμης και της Δακτυλιόποδης θα μπορούσαν να ανήκουν σε κάποια πρωιμότερη ταφή, οι δύο αυτοί ρυθμοί συνεχίζουν να παράγονται ως τις αρχές της YK ΙΙΑ⁶⁵⁰. Ο συσχετισμός τους, μάλιστα, με τα αγγεία της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης ΙΙ και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης ΙΙΙ καθιστά πιθανή την όψιμη χρονολόγησή τους (**Εικ. 57**). Οι λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης ΙΙΙ ανήκουν στους Τύπους 6-9 της Mountjoy και χρονολογούνται στην YK ΙΙΓ/ΙΙΑ περίοδο⁶⁵¹. Μόνο το όστρακο ενός YM I κυπέλλου υποδηλώνει μία πρωιμότερη χρήση του θαλάμου αλλά κανένα άλλο κτέρισμα δεν μπορεί να χρονολογηθεί τόσο πρώιμα.

Ο πλούσιος και αδιατάρακτος Θάλαμος Ν περιείχε σχετικά λίγη κεραμική ενώ πάνω από 80 πολύτιμα αντικείμενα εντοπίστηκαν πάνω στα έδρανα και την κίστη. Στην τελευταία, μάλιστα, τρία στρώματα καταγράφηκαν από τους ανασκαφείς και καταδείκνυαν την προσπάθεια που κατέβαλλαν οι θρηνωδοί στην καλύτερη οργάνωση και ταξινόμηση των κτερισμάτων⁶⁵².

Τα αγγεία που βρέθηκαν στο θάλαμο και κατατάσσονται στην Ακόσμητη Λευκή Τροχήλατη, την YE ΙΙΙΒ και τη Λευκή Γραπτή Τροχήλατη ΙΙΙ, ανήκαν σε ένα κοινό, χρονολογικό ορίζοντα⁶⁵³ (**Εικ. 58**). Η πλειονότητα των λεκανίδων της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης ΙΙΙ αντιπροσωπεύει τους Τύπους 6-9 της Mountjoy ενώ σημειώνονται και λίγα παραδείγματα των Τύπων 3 και 14. Όλοι οι τύποι ξεκίνησαν να παράγονται στην όψιμη YK ΙΙΓ και εξακολούθησαν να υφίστανται ως την YK ΙΙΑ⁶⁵⁴.

⁶⁴⁷ Karageorghis και Michaelides 1990, 11, 32.

⁶⁴⁸ Mountjoy 2018, 105-22.

⁶⁴⁹ Karageorghis και Michaelides 1990, 12-3.

⁶⁵⁰ Frankel και Webb 2007, 91-4· Fischer και Bürgel 2018, 246-7.

⁶⁵¹ Mountjoy 2018, 105-22.

⁶⁵² Karageorghis και Michaelides 1990, 12.

⁶⁵³ Karageorghis και Michaelides 1990, 32-6.

⁶⁵⁴ Mountjoy 2018, 95-9, 105-22, 139-42.

Αν και οι ανασκαφείς πρότειναν τη χρονολόγηση του θαλάμου στην YK IIIA⁶⁵⁵, μάλλον πρέπει να υιοθετηθεί μία ελαφρώς ευρύτερη χρονολόγηση στην όψιμη YK IIIΓ έως την YK IIIA.

Σύμφωνα με την παρούσα κατάσταση της έρευνας, τουλάχιστον ένας θαλαμοειδής τάφος κτίστηκε στο Μάρτσελλο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η κατασκευή της πολιορκητικής ράμπας, η διάνοιξη μίας αντιπολιορκητικής, υπόγειας σήραγγας και η πιθανή είσοδος νερού στον τάφο διατάραξαν σημαντικά τα περιεχόμενα του θαλάμου⁶⁵⁶. Παρ' όλα αυτά, η ανασκαφή απέδωσε ένα σύνολο πέντε στρωμάτων, τα οποία είχαν χρονολογική σημασία. Τα Στρώματα 2-5 περιλάμβαναν ένα σύνολο 46 αντικειμένων, εκ των οποίων η πλειονότητα ανήκε σε αγγεία, κυρίως, της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης (**Εικ. 59**). Λίγα αγγεία ήταν χονδροειδή ενώ ένα τουλάχιστον όστρακο προερχόταν από πιθάρι της Ομάδας II ή III⁶⁵⁷. Ο ρυθμός της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III αντιπροσωπεύοταν από λεκανίδες των Τύπων 3, 5, 6-9, 10 και 13, πρόχους και λεκανίδες, τρεις σκύφους, ένα θήλαστρο και μία υβριδική, ηθμωτή πρόχου⁶⁵⁸. Πιθανότατα, το πρωιμότερο Στρώμα 5 που περιλάμβανε πέντε ακόσμητους, οστέινους δίσκους, τον πίθο, την ηθμωτή πρόχου και μία πρόχου με πλευρική προχοή άγνωστου ρυθμού, χρονολογείται στην YK IIIΓ/IIIΑ περίοδο. Αντιστοίχως, το υστερότερο Στρώμα 1 βρέθηκε διαταραγμένο. Αρκετά όστρακα συλλέχθηκαν πάνω από το πρώτο ταφικό στρώμα, τα οποία ανήκαν σε μία ευρεία χρονολογική περίοδο⁶⁵⁹. Παρ' όλα αυτά, η συνάφεια μίας λεκανίδας της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και μίας πρόχου Bucchero με δύο αγγεία του Πρωτο-Λευκού Γραπτού Ρυθμού και κεραμική συροπαλαιστινιακής προέλευσης τεκμηριώνει τη αξιοποίηση του θαλάμου ως την YK IIIΒ⁶⁶⁰ (**Εικ. 60**).

⁶⁵⁵ Karageorghis και Michaelides 1990, 66.

⁶⁵⁶ Maier και Karageorghis 1984, 52· Maier 2008, 195.

⁶⁵⁷ Maier 2008, 200-16.

⁶⁵⁸ Kling 1988· Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 36-62, 95-139.

⁶⁵⁹ Maier 2008, 216.

⁶⁶⁰ Maier 2008, 195. Σύμφωνα με την Iacovou (1988· 1991), η χαρακτηριστικότερη διαφορά μεταξύ της Πρωτο-Λευκής Γραπτής και της Λευκής Γραπτής I είναι η δημιουργία ανοικτόχρωμων σκιάσεων στην κατά τ' άλλα σκοτεινόχρωμη και συχνά απολεπισμένη βαφή του πρώτου ρυθμού. Η βαφή των αγγείων του εξεταζόμενου τάφου περιγράφεται ως αμαυρή μελανή χωρίς να αναφέρονται χρωματικές διακυμάνσεις. Θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον εάν τα αγγεία ανήκαν στην όψιμη φάση της YK IIIΒ, όπως τα αγγεία του Τάφου 9 στην Ξερολίμνη βλ. Karageorghis 1967, 23· Iacovou 1988, 1· 1991, 200.

Ένα σύνολο δέκα ακόμη τάφων στην *Ασπρογή*, την *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια*, τα *Κάτω Αλώνια* και την *Ελιομόλια* πρόκειται να εξεταστούν ξεχωριστά εξαιτίας της (πιθανής ή σίγουρης) χρήσης τους κατά την YK I-IIΓ περίοδο.

Παρότι η Hunter αναφέρει ότι τα αγγεία της YK I βρέθηκαν στο κατώτερο στρώμα της κίστης στον Τάφο II της *Ασπρογής*, δύο αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III προήλθαν από αυτό το στρώμα⁶⁶¹. Η διατάραξη του στρώματος και η ακατάγραφη θέση των πρώιμων αγγείων εγείρουν ορισμένες δυσκολίες στο σαφή διαχωρισμό μεταξύ των ταφικών χρήσεων. Με εξαίρεση το γυάλινο ειδώλιο της Hathor, ένα λίθινο πηνίο και το περιδέραιο που συγκρατά αρκετές χάντρες από φαγεντιανή και το μάτι του Horus, όλα τα υπόλοιπα πολύτιμα αντικείμενα μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην τελευταία χρήση του θαλάμου. Η κεραμική απαρτίζεται από λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, κύπελλα της Δακτυλιόποδης II και της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, πρόχους της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης και ενδεχομένως δύο λεκανίδες της YE IIIΒ, εκ των οποίων η μία είναι αμφίβολη εισαγωγή⁶⁶² (**Εικ. 61**). Οι λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III ανταποκρίνονται στους Τύπους 2, 6-9, 10 και ενδεχομένως τον Τύπο 13⁶⁶³. Συνεπώς, αυτή η χρήση του τάφου χρονολογείται με ασφάλεια στην τελική YK IIIΓ με YK IIIΑ⁶⁶⁴.

Τα κτερίσματα του Τάφου V της *Ασπρογής* είναι ακόμη πιο αναμοχλευμένα και η συνεχόμενη χρήση του τάφου ήδη από την YK I δυσκολεύει τη διάκριση του όψιμου YK IIIΓ-IIIΑ υλικού. Από τα 60 περίπου πολύτιμα τέχνεργα του τάφου, πάνω από 40 μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην YK IIIΓ/IIIΑ περίοδο. Ένα άθροισμα 117 αγγείων που ανήκουν, κυρίως, σε λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και αγγεία της Δακτυλιόποδης II, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της τροχήλατης Bucchero, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης και ενδεχομένως της YE IIIΒ θα μπορούσε να ανήκει σε μία ταφική χρήση⁶⁶⁵ (**Εικ. 62**). Μία εντυπωσιακή, μορφολογική ποικιλία διαπιστώνεται στις λεκανίδες, οι οποίες εμπίπτουν στους Τύπους 2, 3, 5, 6-9,

⁶⁶¹ Catling 2020, 13, 18.

⁶⁶² Catling 2020, 13-7.

⁶⁶³ Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 58-62, 91-4, 105-28, 134-9.

⁶⁶⁴ Catling 2020, 9. Πρβλ. Catling 1979, 274.

⁶⁶⁵ Catling 2020, 31-42.

13 και 14. Μία ακόμη διακοσμημένη κύλικα ταξινομείται στη Levanto-Helladic ενώ το μοναδικό θήλαστρο του τάφου χρονολογείται στην YK IIIA⁶⁶⁶.

Ο Τάφος VII της *Ασπρογής* περιλάμβανε ένα μικρό αριθμό τεχνέργων από μέταλλα, οστά, λίθους και φαγεντιανή και 23 περίπου αγγεία της Δακτυλιόποδης, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της YE IIIB, του Ρυθμού Απλικίου και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, τα οποία θα μπορούσαν να αναχθούν χρονολογικά στην τελευταία χρήση του τάφου (Εικ. 63). Παρότι ορισμένοι τύποι αγγείων έχουν μακροχρόνια διάρκεια και ευρεία διάδοση, το κύπελλο του Τάφου VII μάλλον ανήκει στον Τύπο 1, ο οποίος, σύμφωνα με τους Kling κ.ά.⁶⁶⁷, δεν παρατηρείται σε άλλη θέση της Κύπρου και χρονολογείται στο τέλος της YK II. Αντίστοιχα, οι λεκανίδες ανήκουν στους Τύπους 3, 6-9 και 13 της Mountjoy, οι οποίοι χρονολογούνται με ασφάλεια στην YK IIΓ/IIIΑ⁶⁶⁸.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Τάφος X της *Ασπρογής* αποτελεί μία προβληματική περίπτωση. Όλα τα πολύτιμα αντικείμενα και τα αγγεία, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, μπορούν να χρονολογηθούν στην όψιμη χρήση του τάφου. Μολονότι τέσσερις, τουλάχιστον, λεκανίδες είχαν αποτεθεί στον τάφο, μόνο η μία είναι αναγνωρίσιμη και ανήκει στον Τύπο 13 (Εικ. 64). Ένας ακόμη βαθύς, ακόσμητος κύαθος (FS 215) της Levanto-Helladic συνηγορεί στη χρονολόγηση της τελικής φάσης του τάφου στην YK IIΓ/IIIΑ⁶⁶⁹.

Παρότι τα έδρανα του Τάφου VIII της *Ευρετής* βρέθηκαν διεξοδικά συλημένα και ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την YK IB-IIA, δύο πήλινα στρώματα στην περιοχή της κίστης απομόνων τα κτερίσματα που ανήκαν στις όψιμες χρήσεις του τάφου. Στο δρόμο και κάτω από το ανώτερο πήλινο στρώμα βρέθηκε ένα σύνολο 42 οιστράκων της Λευκόχριστης II, τα οποία δεν αναλύονται στη δημοσίευση⁶⁷⁰. Δυστυχώς, η χωροταξική και χρονολογική τους σχέση με μία σειρά πολύτιμων κτερισμάτων και λεκανίδων της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III είναι ακαθόριστη (Εικ. 65). Οι αναγνωρίσιμες λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III ανήκουν

⁶⁶⁶ Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 43-62, 91-142.

⁶⁶⁷ 2007, 113-5. Για πιθανό παράλληλο βλ. Kling κ.ά. 2007, 191 εικ. 26.11.

⁶⁶⁸ Mountjoy 2018, 95-9, 105-22, 134-9· βλ. επίσης Catling 1979, 275· 2020, 9.

⁶⁶⁹ Mountjoy 1998, 153· 2018, 134-9· Πρβλ. Catling 1979, 275· 2020, 9.

⁶⁷⁰ Catling 2020, 181, 549 εικ. 61.

στους Τύπους 6-9⁶⁷¹ και παρέχουν ασφαλή χρονολόγηση για την τελική φάση του τάφου στην ύστερη YK IIIΓ/IIIΑ περίοδο⁶⁷².

Στα *Τερατσούδια*, δύο συλημένοι τάφοι φαίνεται ότι επαναχρησιμοποιήθηκαν στο τέλος της YK IIIΓ με YK IIIΑ. Στο Θάλαμο Κ του Τάφου 104 μόνο εννέα αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, της Χονδροειδούς τροχήλατης, της Δακτυλιόποδης II, της YE IIIΒ και της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης μπορούν να χρονολογηθούν στην εν λόγω περίοδο⁶⁷³ (**Εικ. 66**). Αντίστοιχα, ένα μεγάλο άθροισμα 76 αγγείων προήλθε από τον Τάφο 288 και άνηκε στους ρυθμούς της Δακτυλιόποδης II, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της YE IIIΒ και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III⁶⁷⁴ (**Εικ. 67**). Από τις 28 λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, αρκετές ανήκαν στους Τύπους 6-9 ενώ εμφανίζονται σποραδικά παραδείγματα των Τύπων 5, 10 (;), 12 και 13 (;). Ένας ακόμη σκύφος ταξινομείται στην ομάδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III. Με εξαίρεση τον Τύπο 10, όλοι οι υπόλοιποι χρονολογούνται στην ύστερη YK IIIΓ/IIIΑ περίοδο⁶⁷⁵.

Η ενδεχόμενη χρήση του Τάφου 149 στα *Κάτω Αλώνια* στις αρχές της YK IIIΓ δυσκολεύει τη διάκριση της ταφής που χρονολογείται στο τέλος της YK IIIΓ/IIIΑ⁶⁷⁶. Σε αυτή την περίοδο μπορούν να χρονολογηθούν όλα τα μεταλλικά, λίθινα και οστέινα αντικείμενα του τάφου μαζί με ένα σύνολο 15 αγγείων. Τα αγγεία ανήκαν στους ρυθμούς της Δακτυλιόποδης II, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της Bucchero, της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III⁶⁷⁷ (**Εικ. 68**). Ωστόσο, η παρουσία του φλασκιού της Ερυθρής Στιλπνής Τροχήλατης, μίας πρόχου Bucchero και ενός θήλαστρου της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III είναι αυτή που καθορίζει, ως επί το πλείστον, τη χρονολόγηση της τελευταίας χρήσης του τάφου στην YK IIIΓ-IIIΑ.

Παρότι ο Τάφος 119 της *Ελιομόλιας* πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε στις αρχές της YK IIIΓ, η λεπτομερής καταγραφή των ευρημάτων διευκολύνει τη διάκριση των δύο χρήσεων του τάφου. Πάνω από το κατώτερο στρώμα της κίστης, εντοπίστηκαν 59 αντικείμενα, τα οποία ανήκαν σε ένα χρονολογικό ορίζοντα και συνόδευαν ένα

⁶⁷¹ Mountjoy 2018, 105-22.

⁶⁷² Πρβλ. Catling 1968· 1979, 274· 2020, 9.

⁶⁷³ Karageorghis και Michaelides 1990, 29-31, 60.

⁶⁷⁴ Karageorghis κ.ά. 2021, 235 πίν. 1.

⁶⁷⁵ Mountjoy 2018, 58-62, 100-28, 131-9.

⁶⁷⁶ Raptou κ.ά. 2011-2, 281.

⁶⁷⁷ Raptou κ.ά. 2011-2, 281-3.

άγνωστο αριθμό θανόντων. Στα ανώτερα στρώματα της κίστης και τα έδρανα εντοπίστηκαν 28 αγγεία της Δακτυλιόποδης II, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (**Εικ. 69**). Στην τελευταία κατατάσσεται ένας σκύφος και 17 λεκάνες των Τύπων 1, 2, 5, 6-9 και 10⁶⁷⁸. Μεταξύ των προαναφερθέντων αγγείων, σημειώνονται ένας χαναανιτικός αμφορέας και ένα φοινικικό φλασκί, το οποίο σύμφωνα με τους Gilboa και Goren⁶⁷⁹, κατασκευάστηκε στην ακτή Carmel. Μολονότι το φοινικικό φλασκί και οι λεκανίδες των Τύπων 1, 2 και 10 χρονολογούνται στην YK IIIA, προτείνεται μία ευρύτερη χρονολόγηση των ταφών στην όψιμη YK IIΓ έως και την YK IIIA περίοδο⁶⁸⁰.

Δύο, ακόμα, θαλαμοειδείς τάφοι στα Καμίνια βρέθηκαν ισοπεδωμένοι μετά την επέμβαση μηχανικών μέσων. Σύμφωνα με το Maier⁶⁸¹, ο Τάφος TK I (1966-7) αποτελούταν από δύο θαλάμους, εκ των οποίων ο ένας βρέθηκε κενός πλην λίγων οστράκων της YK περιόδου. Η ταφή του δεύτερου θαλάμου βρέθηκε αδιατάρακτη και περιλάμβανε, τουλάχιστον, έξι αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (**Εικ. 70**). Συνεπώς, η χρήση του ενός εκ των δύο θαλάμων μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στην όψιμη YK IIΓ/IIIA⁶⁸². Ο Τάφος TK II (1966-7) βρέθηκε πλήρως κατεστραμμένος και μόνο εννέα όστρακα της YEX και της ΠΕΣ συλλέχθηκαν από το εσωτερικό του. Αν και η χρονολόγηση του τάφου είναι ανέφικτη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εύρεση ζωικών οστών στην άκρη του θαλάμου. Τα οστά προήλθαν από το σκελετό και συγκεκριμένα το θώρακα ενός ιπποειδούς⁶⁸³. Ταφές ή θυσίες ιπποειδών πραγματοποιούνταν σε τάφους της ΠΚ/ΜΚ περιόδου στη Λάπηθο, την Επισκοπή, το Πολιτικό, την Καλαβασό, τη Λευκωσία, την Καλοψίδα, την Ταμασσό και την Αμαθούντα. Μολονότι αυτή η πρακτική συνεχίστηκε στην YK περίοδο, οι περισσότερες ταφές ιπποειδών χρονολογούνταν στην ΠΕΣ και βρέθηκαν σε, τουλάχιστον, 11 τάφους της Σαλαμίνας⁶⁸⁴. Σύμφωνα με τη Recht⁶⁸⁵, οι πολλαπλοί ρόλοι που κάλυπταν τα ιπποειδή πιθανότατα συνδέονταν με την αξία τους στις ταφικές τελετουργίες. Η χρήση τους στο κυνήγι, τις τελετουργίες, τις μάχες και τους αγώνες τα

⁶⁷⁸ Mountjoy 2018, 28 πίν. 4, 89-94, 100-28.

⁶⁷⁹ 2015, 101.

⁶⁸⁰ Karageorghis και Michaelides 1990, 86-7.

⁶⁸¹ Maier 2008, 228.

⁶⁸² Maier 2008, 224-8.

⁶⁸³ Maier 2008, 228 υποσ. 491.

⁶⁸⁴ Kosmetatou 1993· Reese 1995· Recht 2018. Τάφοι με οστά αλόγων και ιπποσκευή έχουν βρεθεί και στα Κούκλια βλ. Reese 1995· Ράπτου 2017, 216-20.

⁶⁸⁵ 2018.

καθιστούσε σύμβολα υψηλής αξίας, τα οποία μπορούσαν να αποκτηθούν μόνο από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και άτομα της ελίτ. Παρότι δεν είναι σίγουρο εάν αντανακλούσαν πτυχές της πραγματικής ταυτότητας των θανόντων, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η θυσία τους εξυπηρετούσε την κοινωνική προβολή του νεκρού και των κηδευτών του.

Οι υπόλοιποι τάφοι των *Kaminiá* και του *Mártσελλον* εμπίπτουν σε ένα είδος τάφου, το οποίο διακρίνεται για την απλή κατασκευή του. Παρότι υπήρχαν και πλούσιοι, λακκοειδείς τάφοι στο νησί⁶⁸⁶, η πλειονότητα τους χαρακτηρίζεται φτωχική⁶⁸⁷. Οι μικρές ποσότητες των κτερισμάτων ερμηνεύθηκαν από τη Niklasson⁶⁸⁸ ως αποτέλεσμα της μικρής χωρητικότητας των τάφων. Η δε Keswani θεώρησε ότι η απλοποίηση των ταφικών τελετουργιών και κατασκευών πιθανότατα σήμαινε την ανανοηματοδότηση της κοινωνικής λειτουργίας των τάφων⁶⁸⁹. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι στην YK ΙΙΓ-ΙΙΙ περίοδο τα νεκροταφεία έπαψαν να λειτουργούν ως αρένες κοινωνικοπολιτικού ανταγωνισμού ενώ το κύρος συμβολιζόταν, πλέον, με διαφορετικό τρόπο απ' ότι στο παρελθόν. Αντιθέτως, οι Graziadio και Pezzi⁶⁹⁰ αναφέρουν ότι αρκετά χρυσά αντικείμενα εξακολουθούν να αποτίθενται στους τάφους της Έγκωμης κατά τη YK III.

Η ασυμφωνία αυτή οφείλεται στη συμπερίληψη ή την απόρριψη ορισμένων τάφων από το συνολικό δείγμα των λακκοειδών της Έγκωμης. Αρκετοί τάφοι δημοσιεύτηκαν ανεπαρκώς από τις Βρετανικές (1896) και τις Γαλλικές αποστολές (1934-1969) με αποτέλεσμα οι σύγχρονοι ερευνητές να δυσκολεύονται στην ταύτιση και την ανάλυση των λακκοειδών. Παραδείγματος χάριν, η Niklasson⁶⁹¹ υπολόγισε, τουλάχιστον, 22 λακκοειδείς τάφους, η Keswani⁶⁹² 21 ενώ ο Dalton⁶⁹³ απαρίθμησε γύρω στους 20-21. Αν και οι διαφορές μοιάζουν αμελητέες, η συμπερίληψη ή η απόρριψη ορισμένων τάφων (όπως ο Βρετανικός 75) στους λακκοειδείς επηρεάζει σημαντικά την κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών ταυτοτήτων των νεκρών και των συγγενών τους. Ο εν λόγω τάφος θεωρήθηκε από το Graziadio⁶⁹⁴ ως ο

⁶⁸⁶ Βλ. Niklasson 1987, 223-4· Graziadio και Pezzi 2009, 69-75· Georgiou 2017, 216.

⁶⁸⁷ Keswani 2004, 237 πίν. 5.9d.

⁶⁸⁸ 1999, 98.

⁶⁸⁹ Keswani 1989^a, 429-30, 593-600· 1989^b, 66-8· 2004, 143-4.

⁶⁹⁰ 2009, 69-71· βλ. επίσης Webb 2018^b, 224.

⁶⁹¹ 1987, 220.

⁶⁹² 1989^a, 674-5 πίν. 5.36.

⁶⁹³ 2007, 8-11.

⁶⁹⁴ Graziadio και Pezzi 2009, 69-71.

πλουσιότερος του είδους του στην Έγκωμη. Ωστόσο, ο Dalton⁶⁹⁵ τον χαρακτηρίζει θαλαμοειδή, η Keswani⁶⁹⁶ δεν αναφέρεται στον τύπο του και η Niklasson⁶⁹⁷ δεν το συμπεριλαμβάνει στην υποσημείωση της. Η Niklasson, η Keswani και ο Dalton συμφωνούν στην ταύτιση, τουλάχιστον, 14 τάφων ως λακκοειδών, εκ των οποίων ο πλουσιότερος είναι ο Τάφος 16 με ένα σύνολο εννέα μεταλλικών τεχνέργων και εννέα αγγείων⁶⁹⁸ (Πίν. 26-7). Μακράν πλουσιότερες ταφές βρέθηκαν στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, το Κούριον-Καλορίζικη και προσφάτως στα Κούκλια-Μάρτσελλος (Πίν. 28)⁶⁹⁹.

Στα Κούκλια, οι λακκοειδείς περιλαμβάνανε ένα μέσο όρο 2 τεχνέργων από ποικίλες ύλες και ένα μέσο όρο 5 αγγείων ανά τάφο (Πίν. 29). Τα αγγεία ανήκανε, κυρίως, στους ρυθμούς της τροχήλατης Bucchero, της Δακτυλιόποδης II, της τροχήλατης Δακτυλιόποδης, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III. Σχεδόν, όλοι οι τάφοι περιείχαν είτε πρόχονς της Bucchero είτε τύπους λεκανίδων που ανάγονται αποκλειστικά στην YK IIIA. Τέτοιος είναι ο Τύπος 14, ο οποίος απαντάται περίπου στο 55% των τάφων. Συνεπώς, είναι ασφαλές να υποστηρίξουμε ότι οι περισσότεροι λακκοειδείς χρησιμοποιούνταν από ή έως την YK IIIA (Εικ. 71). Σε λίγες περιπτώσεις λακκοειδών, όπως ο Τάφος II στο Μάρτσελλο και ο Τάφος XII στα Καμίνια, συναντώνται τύποι λεκανίδων που μπορούν να χρονολογηθούν στην YK IIΓ/IIIA. Φερειπείν, από τους 22 λακκοειδείς τάφους των Καμινιών και του Μάρτσελλου, μόνο ο Τάφος I των Καμινιών περιείχε χονδροειδή αγγεία, αγγεία της Πρωτο-Λευκής Γραπτής και ένα φλασκί συροπαλαιστινιακής προέλευσης⁷⁰⁰. Αυτό το κεραμικό σύνολο δεν ομοιάζει με των υπόλοιπων λακκοειδών, μάλλον, εξαιτίας της υστερότερης κατασκευής και χρήσης του τάφου στην YK IIIB⁷⁰¹.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, μία πληθώρα πολύτιμων αντικειμένων τοποθετείται στους τάφους της YK IIΓ-IIIA. Για πρώτη φορά σημειώνονται με βεβαιότητα διακριτές κοινωνικοοικονομικές αποκλίσεις μεταξύ των ταφών (Πίν. 30-3). Αρκετοί τάφοι περιείχαν, τουλάχιστον, έναν αριθμό χρυσών

⁶⁹⁵ 2007, 8-9 πίν. 1α.

⁶⁹⁶ 1989^a, 660-2 πίν. 5.24.

⁶⁹⁷ 1987, υποσ. 8. Ο Βρετανικός Τάφος 75 έγινε γνωστός μεταγενέστερα μέσω του έργου της Keswani (1989^a, 1989^b, 2004).

⁶⁹⁸ Bl. Schaeffer 1936, 142.

⁶⁹⁹ Για τον Τάφο 23 στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ bl. Niklasson 1983, 169-85. Για τον Τάφο 40 στο Κούριον-Καλορίζικη bl. MacFadden και Sjöqvist 1954^c Benson 1973, 49-50. Ο πλούσιος τάφος που βρέθηκε το 2022 στο Μάρτσελλο είναι προς το παρόν αδημοσίευτος.

⁷⁰⁰ Catling 2020, 104-5. Τα κτερίσματα του Τάφου I στα Καμίνια θυμίζουν τα κτερίσματα του πρώτου στρώματος στον Τάφο I του Μάρτσελλου bl. Maier 2008, 200-5.

⁷⁰¹ Catling 1979, 275.

αντικειμένων, δείχνοντας ότι οι συγγενείς των νεκρών μπορούσαν να θέσουν εκτός κυκλοφορίας 1-4 χρυσά αντικείμενα και μία πληθώρα πολύτιμων κτερισμάτων. Λίγοι, ωστόσο, διακρίνονταν για τον υπερμεγέθη πλούτο τους. Τάφοι, όπως ο Θάλαμος N του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*, ο Τάφος 119 στην *Ελιομύλια* και ο Τάφος III της *Ευρετής*, είναι σπάνιοι καθώς περιείχαν μία μεγάλη ποικιλία τεχνέργων από χρυσό, χαλκό, σίδερο, φαγεντιανή/γυαλί/πάστα, λίθους και οστά. Αν και αυτοί οι τάφοι αδιαμφισβήτητα χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό ατόμων της ελίτ, ο Τάφος VIII της *Ευρετής* προσφέρει το εντυπωσιακότερο σύνολο μεταλλικών αντικειμένων που βρέθηκε ποτέ σε YK τάφο της δυτικής Κύπρου (Εικ. 72). Η ποσότητα, η ποιότητα και το βάρος (338+ γρ.) των χρυσών αντικειμένων του τάφου ανταγωνίζονται αυτά των πιο εύπορων τάφων της Έγκωμης, όπως ο Σουηδικός Τάφος 18⁷⁰². Ο εν λόγω τάφος ήταν πλούσιος σε κάθε ύλη, με εξαίρεση το χαλκό. Ο τελευταίος, όντας το φθηνότερο μέταλλο στην ανατολική Μεσόγειο, πιθανότατα δεν θα πρόσφερε τίποτα παραπάνω σε μία ήδη πολύ πλούσια απόθεση χρυσών, ασημένιων και σιδερένιων αντικειμένων⁷⁰³.

Συμπερασματικά, η *Ευρετή* φιλοξένησε, τουλάχιστον, δύο πολυτελείς ταφές της περιοχής ενώ ιδιαίτερα πλούσιες ταφές σε μέταλλα και άλλα εξωτικά αντικείμενα σημειώθηκαν σε θέσεις, όπως τα *Τερατσούδια*, η *Ελιομύλια* και ο *Μάρτσελλος*. Αν και η *Ευρετή* δεν αποτελούσε το μοναδικό νεκροταφείο που φιλοξενούσε τάφους της ελίτ, είναι πιθανό ότι οι κάτοικοι της κατείχαν ηγεμονικό ρόλο στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση των Κουκλιών. Οι υπόλοιποι πλούσιοι τάφοι ενδεχομένως ανήκαν σε μέλη της ελίτ, τα οποία απασχολούσαν σημαντικές θέσεις σε ένα ιεραρχημένο, συγκεντρωτικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα που αναδύθηκε, ενδεχομένως, ήδη από την YK II περίοδο⁷⁰⁴.

7.9 Οι πρακτικές.

Τα αγγεία πόστης, βρώσης και σερβιρίσματος υπερέχουν των υπολοίπων αγγείων περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο (Πίν. 34-7). Συνολικά καταλαμβάνουν το 91-2%, το οποίο αποτελείται, κυρίως, από αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III (58-62%). Πιο ταπεινή αλλά εξίσου σημαντική είναι και η παρουσία των αγγείων

⁷⁰² Catling 1968, 169· 2020, 83-7· Keswani 1996, 233· 2004, 231-9 πίν. 5.9a-d.

⁷⁰³ Βλ. Papasavvas 2012· 2018· 2021.

⁷⁰⁴ Keswani 2004, 133-4.

της Ακόσμητης Λευκής (12-3%), της Δακτυλιόποδης (15-6%) και της Bucchero (6%). Παρότι αρκετά λεπτότεχνα αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III συσχετίζονται με την κεραμική παραγωγή του Αιγαίου, αρκετοί τύποι του ρυθμού είναι υβριδικοί, ενσωματώνοντας σχήματα, διακοσμήσεις και τεχνικές που προέρχονται τόσο από το Αιγαίο όσο και από την ίδια την Κύπρο⁷⁰⁵. Αμιγής κυπριακή κεραμική, όπως η (χειροποίητη ή τροχήλατη) Δακτυλιόποδη και η Ακόσμητη Λευκή, εξακολουθεί να παράγεται και να καλύπτει ένα ικανοποιητικό τμήμα των κεραμικών συνόλων στους τάφους. Η δε εισηγμένη, αιγαιακή και συροπαλαιστινιακή κεραμική υπολογίζεται γύρω στο 5% και απαρτίζεται, κυρίως, από συμποτικά (λεκανίδες, κύπελλα και μία κύλικα) και αποθηκευτικά αγγεία (αλάβαστρα, φλασκιά και αμφορείς) (**Πίν. 38-41**).

Κατά την εν λόγω περίοδο, η επιτραπέζια κεραμική τοποθετείται πλέον μαζικά σε ορισμένους τάφους, καταδεικνύοντας μία απαράμιλλη επένδυση των κηδευτών στις συμποτικές τελετές. Συνήθως, το συμποτικό σετ απαρτίζόταν από αγγεία σερβιρίσματος, κυρίως, της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης και της Δακτυλιόποδης ενώ τα αγγεία πόσης και βρώσης αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από λεκανίδες της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III. Η προτίμηση των κηδευτών σε αγγεία ενός ρυθμού και η μαζική εισροή αυτών των αγγείων στους τάφους της περιόδου υποδηλώνει ότι οι κηδείες ήταν επίσημες τελετές, οι οποίες ελέγχονταν στενά από τους συγγενείς των νεκρών και ενέπλεκαν ένα μεγάλο αριθμό ατόμων. Σύμφωνα με τον Παπασάββα, η κατανάλωση αγγείων ενός ρυθμού πιθανότατα υποδηλώνει την ισότητα μεταξύ των συμποσιαστών ή την προσπάθεια δημιουργίας συλλογικών ταυτοτήτων⁷⁰⁶. Ωστόσο, ορισμένες ποιοτικές διαφορές μπορούν να ανιχνευθούν στα μεγάλα κεραμικά σύνολα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III στους Τάφους V της *Aσπρογής* και τους Τάφους III και VI της *Ευρετής*. Σε αυτά σημειώθηκαν ακόσμητα και γραπτά αγγεία πόσης με γραμμική ή πιο σύνθετη διακόσμηση. Πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται κυρίως ως προς την κατασκευή και τη μορφολογία των αγγείων. Ορισμένες λεκανίδες διακρίνονται για την εξαιρετική τους ποιότητα, τον καθαρό πηλό με τα λίγα εγκλείσματα και τη στιλπνή τους βαφή με αποτέλεσμα να προσομοιάζουν τα κεραμικά προϊόντα των αιγαιακών εργαστηρίων. Αντιθέτως, άλλες είχαν οπτηθεί σε πολύ μεγάλες θερμοκρασίες και είχαν παραμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό⁷⁰⁷. Η

⁷⁰⁵ Georgiou 2018^β, 188-91· βλ. επίσης Mountjoy 2018, 89-142.

⁷⁰⁶ Papasavvas 2014, 256.

⁷⁰⁷ Για ορισμένες παραμορφωμένες λεκανίδες βλ. Catling 2020, 35, 37, 63, 77 αρ. 60, αρ. 106, αρ. 42, αρ. 38.

συμπερίληψη τους στις μεταθανάτιες τελετές, η χρήση τους για την κατανάλωση ποτών και φαγητών και η τελική τους απόθεση στους τάφους ήταν συνειδητές πράξεις. Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι οι εν λόγω λεκανίδες θεωρήθηκαν κατάλληλες για συμποσιαστές χαμηλότερης κοινωνικής κατάστασης. Τα κύπελλα της Δακτυλιόποδης ήταν πιο ομοιογενή αλλά ανήκουν στη μειονότητα των αγγείων πόσης μαζί με τις λίγες φιάλες της Ακόσμητης Λευκής.

Αντίστοιχα, οι Webb και Frankel⁷⁰⁸ αναλύοντας τα κεραμικά σύνολα των τάφων της ΠΚ III-ΜΚ II περιόδου, παρατήρησαν ότι η κατασκευή, η διακόσμηση και η μορφολογική ποικιλία έγινε απλούστερη και περισσότερο ομοιογενής. Η αύξηση των μικρών κυπέλλων και η εγκατάλειψη των διακοσμημένων και εξατομικευμένων κυπέλλων σε σχήμα τουλίπας πιθανότατα αντικατόπτριζε τη μεγαλύτερη συμμετοχή θρηνωδών στις συμποτικές τελετές και μία αλλαγή του κέντρου βάρους από την ατομικότητα στη δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων. Οι παρατηρήσεις αυτές ταιριάζουν αρκετά με τα κεραμικά σύνολα των τάφων στα Κούκλια. Παρότι μία μεγάλη μορφολογική ποικιλία παρατηρείται στους ρυθμούς της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, η συστηματική κατανάλωση παρόμοιων λεκανίδων, κυπέλλων και πρόχων μαρτυρά περισσότερο τη δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων παρα την κοινωνική κατάσταση των συμποσιαστών.

Αν και τα αγγεία σερβιρίσματος ήταν μακράν λιγότερα από τα αγγεία πόσης, το μεγάλο τους μέγεθος (από 20-70 εκ. περίπου) μαρτυρά τις μεγάλες ποσότητες υγρών που μετέφεραν και εσώκλειαν. Η απλή και άγραπτη κεραμική επιφάνεια των μεγάλων πρόχων της Ακόσμητης Λευκής θεωρήθηκε ενδεικτική της χρήσης των αγγείων. Ο Åström⁷⁰⁹, φερειπείν, υπέθεσε ότι τέτοιου είδους κεραμική χρησιμοποιούταν για τις καθημερινές ανάγκες των νοικοκυριών. Δυστυχώς, καμία ανάλυση οργανικών καταλοίπων δεν έχει πραγματοποιηθεί για τα αγγεία της Ακόσμητης Λευκής ενώ η διασπορά τους ήταν ευρεία καθώς αγγεία του εν λόγω ρυθμού έχουν βρεθεί σε οικίες, διοικητικά κτήρια, τάφους, iερά, πηγάδια και ναυάγια⁷¹⁰. Πιθανότατα, τα μεγάλα αυτά αγγεία χρησίμευαν στην αποθήκευση και τη μεταφορά νερού, το οποίο, σύμφωνα με το Catling⁷¹¹, θα χρησιμοποιούνταν για το πλύσιμο των νεκρών σωμάτων.

⁷⁰⁸ 2010, 195-202.

⁷⁰⁹ 1999, 131.

⁷¹⁰ SCE IV1c, 232-59. Ενδεικτικά βλ. επίσης Jacobs 2016. Jacobs και Spagnoli 2017.

⁷¹¹ 2020, 103.

Αντίστοιχα, η υπόθεση του Merrillees για τις πρόχους της Δακτυλιόποδης ξεκίνησε μία μακροσκελή συζήτηση σχετικά με τις ουσίες που μετέφεραν τα εν λόγω αγγεία. Οι Κριτικός και Παπαδάκη ήταν οι πρώτοι που επέκτειναν την ιδέα του Merrillees στις πρόχους της Bucchero και θεώρησαν ότι το σχήμα των αγγείων ομοίαζε εξίσου με την ανεστραμμένη κάψα της παπαρούνας⁷¹². Μία μόνο πρόχους της Bucchero από τον Τάφο IX στα Καμίνια εξετάσθηκε στα πλαίσια μίας έρευνας που δημοσιεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 και κατακρίθηκε για την ασαφή μεθοδολογία της⁷¹³. Η εξέταση των οργανικών καταλοίπων κατέδειξε τον εγκλεισμό ελαιόλαδου μέσα στο αγγείο, το οποίο ήταν σφραγισμένο με λευκό πώμα και πιθανότατα βρισκόταν σε δεύτερη χρήση⁷¹⁴.

Μολονότι μεγάλες ποσότητες επιτραπέζιας κεραμικής αποτέθηκαν στους θαλάμους της περιόδου, λίγα ακόμη κατάλοιπα μαρτυρούσαν την πραγματοποίηση συμποτικών τελετών. Τέτοια ήταν τα ζωικά οστά και τα ελάχιστα φυτικά κατάλοιπα που βρέθηκαν σε, τουλάχιστον, τέσσερις τάφους της περιοχής. Ο Τάφος V της Ασπρογής, ο Δρόμος L και ο Θάλαμος K του Ταφικού Συγκροτήματος 104 στα Τερατσούδια περιείχαν αρκετά ζωικά οστά. Και οι τρεις χώροι περιείχαν ευρήματα της ΥΚ I-IIIA περιόδου⁷¹⁵. Αντιθέτως, οι Θάλαμοι N και O του Ταφικού Συγκροτήματος 104 είναι οι μοναδικές περιπτώσεις τάφων που σώζουν ζωικά οστά και αγγεία πιθανότατα μίας χρονικής περιόδου. Στον πρώτο θάλαμο, μία λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III βρέθηκε πάνω στο βορειοανατολικό έδρανο και περιείχε το πλευρό ενός ζώου και τρία αποτυμήματα ενός χάλκινου ελάσματος⁷¹⁶. Στο έδρανο εντοπίστηκαν λίγα ακόμη θραυσματικά ζωικά οστά και ένας καρπός ελιάς ενώ στην κίστη αποτέθηκαν οστά που ανήκαν σε βοοειδή, αιγοπρόβατα και ελάφια⁷¹⁷. Αντίστοιχα, ο Θάλαμος O περιείχε ένα σύνολο 23 οστών, το οποίο αποτελούταν από κατάλοιπα αιγών, ελαφιών, πτηνών και καβουριών⁷¹⁸. Εκτός των ζωικών οστών, λίγα τμήματα κάρβουνου βρέθηκαν στις κίστες των Θαλάμων K και O. Η θέση και ο συσχετισμός του κάρβουνου με τα ζωικά οστά και ένα πλήθος αγγείων μαρτυρούν ότι η παρουσία του δεν είναι τυχαία και μάλλον οφείλεται στις συμποτικές τελετές.

⁷¹² Kritikos και Papadaki 1967· Merrillees 1979.

⁷¹³ Bl. Bunimovitz και Lederman 2016, 1554.

⁷¹⁴ Merrillees και Evans 1989.

⁷¹⁵ Karageorghis και Michaelides 1990, 11· Catling 2020, 31, 44. Για τα ζωικά οστά του Τάφου 104 βλ. Croft 1990, 155.

⁷¹⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 12.

⁷¹⁷ Croft 1990, 154-5.

⁷¹⁸ Karageorghis και Michaelides 1990, 36· Croft 1990, 155.

Εναλλακτικά, το κάρβουνο αντανακλούσε τελετουργίες υποκαπνισμού⁷¹⁹. Οι τελευταίες χρησίμευαν είτε στον καθαρισμό του θαλάμου από δυσάρεστες οσμές ή στον τελετουργικό εξαγνισμό των νεκρών σωμάτων.

Εντύπωση προκαλεί και η περιορισμένη εμφάνιση μαγειρικών σκευών σε μερικούς τάφους, όπως ο Θάλαμος Κ στα *Τερατούνδια*, ο Τάφος III της *Ευρετής*, ο Τάφος I στο *Μάρτσελλο* και ο Τάφος I στα *Καμίνια*⁷²⁰ (**Εικ. 73**). Όλα τα μαγειρικά αγγεία ήταν μόνωτα, τροχήλατα και είχαν επίπεδες ή ελαφρώς κοίλες βάσεις. Μοναδικές εξαιρέσεις ήταν τα αγγεία υπ' αριθμόν 117 στον Τάφο III της *Ευρετής* και υπ' αριθμόν 2 στον Τάφο I του *Μάρτσελλον*⁷²¹. Σύμφωνα με το Jung⁷²², η κατασκευή των μαγειρικών αγγείων στο γρήγορο τροχό, οι επίπεδες βάσεις και τα εξω-νεύοντα χείλη τους είναι νέα μορφολογικά και κατασκευαστικά γνωρίσματα, τα οποία συνοδεύτηκαν από αλλαγές στην επιλογή και την προετοιμασία των πηλών. Στην περίπτωση της Πάφου, πολλές, τοπικές αποθέσεις αργύλου χρησιμοποιούταν για την παραγωγή των μαγειρικών αγγείων. Η ανάλυση, μάλιστα, των μαγειρικών σκευών από τα πηγάδια της *Ευρετής* και τη *Μάα-Παλαιόκαστρο* κατέδειξε τη χρήση μίας πληθώρας κεραμικών υλών, η οποία μπορεί να ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων⁷²³.

Παρότι τα περισσότερα αγγεία είχαν τη μορφή γνωστών μαγειρικών, κεραμικών σχημάτων, μόνο σε μία ή δύο περιπτώσεις υπάρχουν περιγραφές για ίχνη καύσης στην εξωτερική ή την εσωτερική τους επιφάνεια. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η απόθεση τους στους τάφους ήταν συμβολική. Μόνο μία λεπτομερέστερη εξέταση αυτού του μικρού δείγματος μπορεί να προσφέρει περισσότερες πληροφορίες για την προέλευση και τη χρήση τους.

Παρόμοιες αποθέσεις ζωικών οστών, συμποτικών αγγείων και μαγειρικών σκευών βρέθηκαν στα Πηγάδια III και VIII της *Ευρετής*⁷²⁴. Οι αποθέσεις των πηγαδιών δεν διαμορφώθηκαν σταδιακά αλλά ήταν τα αποτέλεσμα μίας μαζικής απόρριψης αρχαιολογικού υλικού. Αν και τα αντικείμενα που ανασύρθηκαν από τα πηγάδια δεν ήταν χρονολογικά ομοιογενή, το μεγαλύτερο τμήμα τους χρονολογείται στην όψιμη

⁷¹⁹ Catling 2020, 8.

⁷²⁰ Ένα παράδειγμα μαγειρικού σκεύους ενδεχομένως είναι η Χονδροειδής Μονόχρωμη προχοΐσκη του Θαλάμου Β βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 25 αρ. 12'. Dikomitou-Eliadou κ.ά. 2016, 238.

⁷²¹ Maier 2008, 200'. Catling 2020, 67, 96.

⁷²² 2017.

⁷²³ Βλ. Dikomitou-Eliadou κ.ά. 2016.

⁷²⁴ Βλ. Von Rüden κ.ά. 2016.

ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ περίοδο. Μεταξύ άλλων αντικειμένων, η επιτραπέζια κεραμική, τα αποθηκευτικά αγγεία, τα μαγειρικά σκεύη και τα ζωικά οστά πλεονάζουν και μάλλον πρέπει να ερμηνευθούν ως τα κατάλοιπα συμποτικών τελετών. Ανεξάρτητα από το εάν αυτές έλαβαν χώρα στο νεοϊδρυθέν, μεγαλιθικό Ιερό ή εξωτερικά των γειτονικών τάφων, οι αποθέσεις, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν αποτελέσματα τελετουργικών δραστηριοτήτων⁷²⁵, οι οποίες αντανακλούσαν τις τοπικές προτιμήσεις και ιδεολογίες των κατοίκων στα Κούκλια. Σημειωτέα, μάλιστα, είναι η παρουσία μικύλλων αγγείων της Ακόσμητης Λευκής και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III.

Η σημασία των συμποσίων στις επικήδειες τελετές δηλώνεται και από την πολυδάπανη κατασκευή και συστηματική τοποθέτηση αγγείων από διάφορες ύλες στους τάφους. Αγγεία από μέταλλα, λίθους, φαγεντιανή και γυαλί τοποθετήθηκαν στους περισσότερους τάφους σε μικρές ή μεγάλες ποσότητες. Τα αγγεία περιλάμβαναν πολλών μεγεθών ημισφαιρικές φιάλες, κύπελλα, πρόχους, λεκάνες, αμφοροειδείς κρατήρες, αμφορείς, πυξίδες και φλασκιά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως ο Τάφος 119 στην *Ελιομύλια*, πέντε, χάλκινες, ημισφαιρικές φιάλες είχαν τοποθετηθεί ανάποδα η μία εντός της άλλης⁷²⁶ (**Εικ. 74**). Στο δε Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*, ένα σύνολο τεσσάρων, χάλκινων αγγείων (δύο πρόχους, μία λεκάνη και ένας αμφοροειδής κρατήρας) βρέθηκαν σε στρώματα της κίστης και πιθανότατα αποτελούσαν ένα πλήρες, συμποτικό σετ⁷²⁷. Στους Τάφους IV, V και VI στην *Ασπρογή*, τους Τάφο IV και VI της *Ευρετής*, τους Θαλάμους Ο και Ν του Τάφου 104 βρέθηκαν λίθινοι αμφοροειδείς κρατήρες, αμφορείς και κύπελλα μαζί με ένα αριθμό χάλκινων φιαλών και πήλινων αγγείων πόσεως⁷²⁸ (**Εικ. 75**). Όλα τα λίθινα αγγεία ήταν μικρού μεγέθους, μικρής διαμέτρου και αιγαιακής έμπνευσης αλλά δεν κατείχαν ούτε την ίδια σημασία ούτε την ίδια χρήση με τα μυκηναϊκά συμποτικά σετ. Οι ανάγλυφοι δακτύλιοι, τα χιαστά, φολιδωτά και γλωσσωτά μοτίβα καθώς και η περίπτωση μίας λαβής καταδεικνύουν ότι τα λίθινα αγγεία απομιμούνταν μεταλλικά πρότυπα και όχι τους διάσημους εικονιστικούς μυκηναϊκούς κρατήρες που εισάγονταν σε μεγάλο βαθμό κατά την ΥΚ ΙΙ περίοδο. Πιθανότατα αυτά τα περίτεχνα αγγεία αποτελούσαν μία λιγότερο, κοστοβόρα αναπαραγωγή των μεταλλικών αγγείων και η χρήση τους κατά τη διάρκεια των συμποσίων ήταν συμβολική καθώς η χωρητικότητα τους ήταν

⁷²⁵ Βλ. ενδεικτικά Bürgé 2021.

⁷²⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 77.

⁷²⁷ Karageorghis και Michaelides 1990, 12.

⁷²⁸ Karageorghis και Michaelides 1990, 32-7. Catling 2020, 21-47, 70-3, 75-9.

περιορισμένη. Άλλα αγγεία όπως οι αμφορείς του Τάφου IV και VI της *Eυρετής* ήταν αρκετά μεγάλα και κατά πάσα πιθανότητα είχαν χρηστική αξία⁷²⁹. Στα χρηστικά αγγεία πιθανότατα ανήκε και ο μεγάλος αλαβάστρινος αμφορέας με το κεφάλι του Bes⁷³⁰. Δυστυχώς, τμήματα του βρέθηκαν σε τουλάχιστον τρεις χώρους του Τάφου 104/105 στα *Tερατσούδια* και η ανάλυση του δεν μπορεί να γίνει βάσει των συγκειμένων του. Παρ' όλα αυτά, αποτελεί ένα μοναδικό κτέρισμα εξαιτίας του μεγέθους, της διακόσμησης, των θρησκευτικών αναφορών και της πιθανής, αιγυπτιακής προέλευσης του.

Αν και οι μεταλλικές φιάλες παραπέμπουν σε συμποτικές δραστηριότητες, οι χρήσεις τους μαρτυρούν ορισμένες συμβολικές λειτουργίες. Οι τάφοι στην *Aσπρογή*, την *Eυρετή*, τα *Tερατσούδια*, την *Ελιομύλια* και το *Μάρτσελλο* δεν μπορούν να διαφωτίσουν τη σημασία των αντικειμένων εξαιτίας της έλλειψης αδιατάρακτων ταφών. Ωστόσο, το νεκροταφείο των *Καμινιών* και ένας πρόσφατος λακκοειδής τάφος στο *Μάρτσελλο* περιείχαν αδιατάρακτες ταφές που χρησιμεύουν στην κατανόηση του συσχετισμού ορισμένων αντικειμένων με συγκεκριμένα μέρη του νεκρού σώματος. Στον Τάφο IX των *Καμινιών* τρεις χάλκινες φιάλες συνόδευαν τουλάχιστον δύο ταφές, εκ των οποίων η μία ήταν πρωτογενής και η άλλη δευτερογενής⁷³¹. Η πρώτη χάλκινη φιάλη βρέθηκε δίπλα στο κρανίο της πρωτογενούς ταφής ενώ η δεύτερη τοποθετήθηκε κοντά στα πόδια της πρωτογενούς ταφής και το κρανίο της δευτερογενούς. Στον δε Τάφο XX, μία χάλκινη φιάλη βρέθηκε πάνω από το κρανίο του νεκρού⁷³² ενώ στο πρόσφατο τάφο στο *Μάρτσελλο*, μία χάλκινη φιάλη τοποθετήθηκε πάνω στο κρανίο του νεκρού μαζί με ένα χρυσό διάδημα.

Πλέον υποψιασμένος για τη σύνδεση των κρανίων με τις χάλκινες φιάλες και τα χρυσά διαδήματα, αναζήτησα παρόμοιες περιπτώσεις στους πλούσιους τάφους της *Eυρετής* και της *Ελιομύλιας*. Στην περίπτωση του Τάφου VIII της *Eυρετής*, ο Catling αναφέρει ότι η θραυσματική ασημένια φιάλη υπ' αριθμόν 33b βρέθηκε μαζί με το χρυσό διάδημα EVIII:33c, το οποίο ήταν κολλημένο στη φιάλη⁷³³ (Εικ. 76). Στον Τάφο III της *Eυρετής* και τον Τάφο 119 της *Ελιομύλιας* τα χρυσά διαδήματα βρέθηκαν στα

⁷²⁹ Catling 2020, 70-3, 75-9.

⁷³⁰ Bl. Clamer 1990· Jacobsson 1994, 78.

⁷³¹ Catling 2020, 588 εικ. 10.

⁷³² Catling 2020, 586 εικ. 98.

⁷³³ Catling 2020, 86.

έδρανα και την κίστη μαζί με αρκετές διάσπαρτες φιάλες⁷³⁴. Αν και στις τελευταίες περιπτώσεις δεν επιβεβαιώνεται με ασφάλεια ο συσχετισμός των μεταλλικών φιάλων με τα διαδήματα, μία παρόμοια ανασύνθεση είναι πιθανή βάσει των παραλλήλων.

Συνολικά, η λειτουργία των μεταλλικών φιάλων ως νεκρικές μάσκες ή σύμβολα συσχετισμένα με το κεφάλι δίνει μία νέα κατεύθυνση στην κατανόηση αυτών των αντικειμένων που τοποθετούνταν σωρηδόν στους τάφους του 13^{ου} και του 12^{ου} αι. π.Χ. Αν και οι φιάλες δεν είχαν τον ίδιο εικονογραφικό διάκοσμο με τις νεκρικές μάσκες του αιγαιακού και ανατολικού κόσμου, πιθανότατα βιηθούσαν στην απόκρυψη του προσώπου, την διακόσμηση του κεφαλιού και το συσχετισμό ορισμένων νεκρών με τις ιδιότητες των πολύτιμων μετάλλων. Η απόκρυψη του προσώπου, η *απεξατομίκευση* (de-individualization) του θανόντος μέσω της ακόσμητης, νεκρικής μάσκας και η επένδυση της με χρυσό διάδημα μάλλον πρέπει να συσχετίστούν με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις και τη μεταμόρφωση της ταυτότητας του νεκρού από ένσαρκη οντότητα με αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά σε οστά και δυνητικά πρόγονο υψηλής κοινωνικής σημασίας.

Η συστηματική τοποθέτηση μικύλων αγγείων εξακολουθεί να υφίσταται ως ταφική πρακτική κατά τον όψιμο 13 με 12^ο αι. π.Χ. Ένα ή περισσότερα μικύλλα αγγεία (κύπελλα, λεκανίδες και πρόχοι) συνόδευαν τους νεκρούς των θαλάμων, τα οποία ανήκαν αποκλειστικά στους ρυθμούς της Δακτυλιόποδης και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III. Στην πραγματικότητα, τα μικύλλα συμποτικά αγγεία αποτελούσαν τα μικρότερα αγγεία των μεγάλων κεραμικών συνόλων, τα οποία απαρτίζονταν από αγγεία κυμαινόμενων μεγεθών. Μολονότι αποτελούσαν τμήματα συμποτικών σετ, η χρηστικότητα των μικύλλων αγγείων μάλλον περιοριζόταν από τη χωρητικότητα τους, η οποία επέτρεπε τη μεταφορά και κατανάλωση συμβολικών ποσοτήτων φαγητού και ποτού. Χωρίς να αποκλείεται πλήρως η πρακτική τους χρήση, είναι πιθανό ότι τα αγγεία και τα περιεχόμενα τους αποτελούσαν συμβολικά αναθήματα για τους νεκρούς των θαλάμων.

Τα λυχνάρια, τα ρυτά, τα σύνθετα διάτρητα αγγεία, τα ειδώλια και τουλάχιστον ένας ασκός, κατά πάσα πιθανότητα, είναι εξίσου συνδεδεμένα με ιδιάζουσες τελετουργικές πρακτικές και μεταθανάτιες αντιλήψεις. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, η χρήση λύχνων είναι πλέον σίγουρη. Πήλινοι λύχνοι

⁷³⁴ Catling 2020, 540 εικ. 52.

βρέθηκαν στον Τάφο V της *Ασπρογής*, τον Τάφο III της *Ευρετής* και πιθανότατα τον Τάφο I του *Μάρτσελλου*⁷³⁵. Ένα μοναδικό, περίτεχνο αλλά αποσπασματικό χάλκινο θυμιατήριο βρέθηκε στο Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*⁷³⁶ (Εικ. 77). Αν και οι ανασκαφείς αμφιταλαντεύθηκαν για το εάν το συγκεκριμένο αντικείμενο πρέπει να ερμηνευθεί ως τράπεζα προσφορών ή λυχνοστάτης, ο Matthäus⁷³⁷ το συμπεριλαμβάνει στους λυχνοστάτες και προβαίνει σε διαφορετική αποκατάσταση του αντικειμένου. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η μορφή και η διακόσμηση του λυχνοστάτη δεν αποτελεί μία *ex novo* κυπριακή καινοτομία. Αντιθέτως, τα πρότυπα του προέρχονται από την περιοχή της Συροπαλαιστίνη και διαχέονται σχεδόν σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου⁷³⁸. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η χρήση και η σημασία των λύχνων και των λυχνοστατών δεν μπορεί να ανασυντεθεί με ακρίβεια. Ωστόσο, σε αντίθεση με τα πήλινα ομόλογα του, ο μοναδικός, περίτεχνος, χάλκινος λυχνοστάτης αδιαμφισβήτητα χρησιμοποιήθηκε ως ένα μέσο προβολής της υψηλής, κοινωνικής κατάστασης των κηδευτών και των νεκρών του θαλάμου.

Δύο ρυτά, ένας ασκός και δύο διάτρητα αγγεία βρέθηκαν στην *Ευρετή*, τα *Κάτω Αλάνια* και το *Μάρτσελλο* (Εικ. 78). Το ιχθυόμορφο ρυτό του Τάφου III βασιζόταν σε αιγαιακά πρότυπα⁷³⁹ ενώ το ταυρόσχημο ρυτό του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια* ενέπιπτε στις κυπριακές, κεραμικές παραδόσεις. Το ιδιαίτερο, ζωόμορφο παρουσιαστικό των ρυτών συνδυαζόταν με την ιδιάζουσα λειτουργία τους. Τα εν λόγω αγγεία πιθανότατα χρησιμοποιούταν για σπονδικές τελετές και φανέρωναν το ρόλο που κατείχαν ορισμένα ζωικά είδη στις τελετουργίες και άλλες πτυχές του ανθρώπινου βίου. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τα διάτρητα αγγεία του Τάφου I στο *Μάρτσελλο* και του Τάφου XIV στην *Ευρετή*. Το πρώτο διάτρητο αγγείο ήταν μία γραπτή ηθμωτή πρόχοινς, η οποία απεικόνιζε ταύρους και πτηνά. Τα τελευταία πλαισίωναν τους ταύρους ενώ τουλάχιστον ένα πτηνό πατούσε στην πλάτη του δεύτερου κατά σειρά ταύρου. Ο συσχετισμός των δύο ζώων ήταν διαδεδομένος σε σκηνές αγγείων (κυρίως κρατήρων και πρόχων) του Ωριμου, Εικονιστικού Ρυθμού (Ripe Pictorial Style), τα οποία εντοπίστηκαν κυρίως σε τάφους⁷⁴⁰. Ωστόσο, δύο μεγάλοι κρατήρες που απεικόνιζαν βοοειδή με πτηνά σε σύνθετες σκηνές, βρέθηκαν

⁷³⁵ Maier 2008, 205 αρ. 10· Catling 2020, 42 αρ. 203, 65 αρ. 84, 97 αρ. 10.

⁷³⁶ Karageorghis και Michaelides 1990, 64-5.

⁷³⁷ 2010, 212-6.

⁷³⁸ Matthäus 2010, 219-20.

⁷³⁹ Koehl 2006, 66-7.

⁷⁴⁰ Vermeule και Karageorghis 1982, 46-58, 202-5.

σε δωμάτια των Συγκροτημάτων 1 και 2 του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ⁷⁴¹. Εξ αυτών μόνο ο κρατήρας που ονομάστηκε συμβατικά *Κρατήρας των Όντων*, εντοπίστηκε κοντά σε μία βαθμιδωτή λίθινη πλατφόρμα, η οποία ταυτίστηκε από τους ανασκαφείς με βωμό και σηματοδοτούσε τον ιερό χαρακτήρα του Δωματίου 18⁷⁴². Αντίστοιχα, το αγγείο από τον τάφο της *Ευρετής* ήταν ένας ηθμωτός κρατήρας, ο οποίος στηριζόταν σε τρία ψηλά πόδια. Πρόκειται για ένα σύνθετο αγγείο, το οποίο ήταν ένα αμάλγαμα κυπριακών και αιγαιακών στοιχείων. Αν και η διακόσμηση του ήταν γεωμετρική, τα πόδια του ήταν γραπτά και ζωομορφικά. Σύμφωνα με τον Catling⁷⁴³, προσομοίαζαν αυτά του βοοειδούς και κατέληγαν σε νύχια.

Συνολικά, τα δύο ηθμωτά αγγεία ήταν διάτρητα είτε στον πυθμένα είτε στη μέση των αγγείων με αποτέλεσμα να αποστραγγίζονται εύκολα και γρήγορα από το περιεχόμενο τους. Η μορφή τους μαρτυρά τη σπονδική τους λειτουργία ενώ η εικονογραφία τους, η σποραδική καταγραφή ζωικών οστών στους θαλάμους και οι μεγάλες ποσότητες συμποτικών αγγείων επιβεβαιώνουν ότι ορισμένα ζωικά είδη (όπως τα βοοειδή, τα αιγοπρόβατα, τα ελάφια και τα πτηνά) αδιαμφισβήτητα κατείχαν κεντρικό ρόλο στις σπονδικές και τις συμποτικές τελετουργίες⁷⁴⁴. Όπως παρατήρησαν οι Webb και Frankel⁷⁴⁵ για τις συμποτικές τελετές της ΠΚ περιόδου, η εικονογραφία, τα ζωικά οστά και τα σύνθετα αγγεία «αντικατοπτρίζουν τη σύνθετη και συγκρουσιακή φύση... των σχέσεων μεταξύ των ζώων και των ανθρώπων, στις οποίες τα ίδια ζώα λατρεύονται και την ίδια στιγμή κυνηγιούνται, σφαγιάζονται, καταναλώνονται ή χειραγωγούνται».

Η σύνθετη σχέση των ανθρώπων και των ζώων αντανακλάται σε μία ακόμη έκφανση του υλικού πολιτισμού που δεν είναι άλλη από τα ειδώλια. Αν και τα ειδώλια που τοποθετήθηκαν στους τάφους είναι ελάχιστα, η παρουσία τους πρέπει να ήταν σημαντική και η λειτουργία τους, διαφορετική από αυτή των ρυτών⁷⁴⁶. Τρεις πολύ δημοφιλείς τύποι ειδωλίων εμφανίζονται στους Τάφους II, III και VI της *Ασπρογής* και τον Τάφο VII των *Καμνιών*⁷⁴⁷ (**Εικ. 79**). Αυτοί ανήκουν είτε στα ταυρόσχημα της

⁷⁴¹ Fischer και Bürgel 2018, 239-42.

⁷⁴² Fischer και Bürgel 2018, 60-1.

⁷⁴³ 2020, 92.

⁷⁴⁴ Για συγκριτική ανάλυση μεταξύ των ζωικών οστών από τα *Τερατσούδια*, το Λάκκο 20 της *Ασπρογής* και τα Πηγάδια III και VIII της *Ευρετής* βλ. Croft 1990· Halstead 2016.

⁷⁴⁵ 2010, 200.

⁷⁴⁶ Βλ. Knox 2012, 62-6.

⁷⁴⁷ Catling 2020, 14, 19, 46, 110 αρ. 4, 1, 19, 4.

Δακτυλιόποδης είτε στις γυναικείες μορφές με το “πτηνόμορφο” πρόσωπο και τα ενώτια (Earring Figurine) είτε στα γυναικεία ειδώλια με το φυσιοκρατικό πρόσωπο και το επίπεδο κεφάλι (Flathead Figurine)⁷⁴⁸.

Οι ανθρωπομορφικοί τύποι των ειδωλίων ενδεχομένως έλκουν κάποια χαρακτηριστικά από συγκεκριμένα ζωικά είδη. Στην περίπτωση των πτηνόμορφων ειδωλίων, τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των ματιών, της προτεταμένης μύτης και των μεγάλων διακοσμημένων αυτιών σίγουρα δεν αποδίδουν μία φυσιοκρατική απεικόνιση του ανθρώπινου προσώπου. Θα ήταν ασφαλές, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι τα χαρακτηριστικά αυτά αναπαράγονταν συνειδητά με τέτοιο τρόπο ώστε να μην προσιδιάζουν σε αυτά των ανθρώπων⁷⁴⁹. Αντίστοιχα, τα αυτιά του γυναικείου ειδωλίου με το επίπεδο κεφάλι θεωρήθηκαν όμοια με αυτά των ταύρων και κατ’ επέκταση με τη ζωόμορφη εκδοχή της Hathor⁷⁵⁰. Τα φυσικά χαρακτηριστικά των εν λόγω ειδωλίων συσχετίστηκαν με τον τύπο των χάλκινων, γυναικείων αγαλματιδίων που πατούσαν πάνω σε χάλκινα τάλαντα⁷⁵¹. Ο μικρός αριθμός τους, η περίτεχνη κατασκευή τους και το υλικό τους τα καθιστούν σπανιότατα ευρήματα. Δυστυχώς, τα περισσότερα γυναικεία, χάλκινα ειδώλια δεν βρέθηκαν εντός των αρχαιολογικών τους περιβαλλόντων⁷⁵². Μόνο δύο εξ αυτών εντοπίστηκαν σε καταγεγραμμένα αρχαιολογικά περιβάλλοντα και πιο συγκεκριμένα στο Δωμάτιο 11 του Ιερού Διπλής Θεάς και το Θάλαμο Κ του Ταφικού Συγκροτήματος 104 στα Τερατσούδια⁷⁵³ (**Εικ. 80**). Ο ενταφιασμός του τελευταίου δεν είναι μόνο αξιοσημείωτος αλλά εγείρει και υποθέσεις σχετικά με την κοινωνική σημασία των νεκρών. Δυστυχώς, η εκτενής σύληση του θαλάμου απαγορεύει την ακριβή αξιολόγηση του πλούτου του. Το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί με ένα βαθμό σιγουριάς είναι ότι οι τελευταίοι χρήστες του θαλάμου ήταν σημαίνοντα πρόσωπα και χρησιμοποιήσαν σκοπίμως ένα χώρο, ο οποίος είχε συνδεθεί με την ίδρυση του νεκροταφείου σχεδόν 400 νωρίτερα.

⁷⁴⁸ Το ειδώλιο από τον Τάφο VII στα Καμίνια είναι πολύ αποσπασματικό και ο τύπος του δεν αναγνωρίζεται στη δημοσίευση του Catling (2020). Παρ’ όλα αυτά, η συμπαγή κατασκευή και η επιπεδότητα της μορφής, τα ίχνη μαύρης βαφής και ο τρόπος εκτέλεσης του ηβικού τριγώνου υποδηλώνουν ότι πρόκειται για τον τύπο B(iii) του Καραγεώργη (Karageorghis 1993, 12-3).

⁷⁴⁹ H Knox (2012, 178) αναφέρει ότι ο χαρακτηρισμός *bird-faced* μπορεί να είναι παραπλανητικός. Βλ. επίσης Karageorghis 1993, 21.

⁷⁵⁰ Knox 2012, 180-1.

⁷⁵¹ Catling 1971· Knox 2012, 181-2.

⁷⁵² Catling 1971, 17-23.

⁷⁵³ Για το χάλκινο ειδώλιο στα Τερατσούδια βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 59-60· Georgiou 2017, 215-6. Για χάλκινα ειδώλια βλ. επίσης Webb 1999, 223-35.

Συνολικά, τα πήλινα και τα χάλκινα γυναικεία ειδώλια μοιάζουν να έχουν αναφορές στο ζωικό βασίλειο και να συνδέονται με τα ζωόμορφα ομόλογά τους. Μία υποτυπώδης σχέση μεταξύ των επιπεδο-κέφαλων ειδωλίων και των ταύρων μπορεί να ανιχνευθεί στο ίδιο το *Ierό της Κύπριδος* καθώς δύο ζεύγη κεράτων καθοσίωσης και τουλάχιστον τρία, πήλινα ειδώλια προήλθαν από τα συντρίμμια και τους βόθρους του Ιερού⁷⁵⁴. Ασχέτως με το εάν τα ειδώλια απεικόνιζαν τη Μεγάλη Θεά, συγκεκριμένες γυναικες, τους προγόνους ή αποτελούσαν φυλακτά για καλή τύχη⁷⁵⁵, είναι πιθανό ότι ορισμένες ταφές αντανακλούσαν μία ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες που συνδέονταν ιδεολογικά ή κοινωνικά με το Ιερό.

Ορισμένες από τις πρόχους της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης, της Μονόχρωμης, της Bucchero, μία λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III, ένας χαναανιτικός αμφορέας και ένα κλειστό μυκηναϊκό αγγείο είχαν επενδυθεί με εγχάρακτα ή γραπτά σύμβολα. Στις πρόχους και το χαναανιτικό αμφορέα, τα σύμβολα ήταν αποκλειστικά εγχάρακτα και τοποθετημένα στις λαβές προκειμένου να γίνονται ορατά⁷⁵⁶. Αντιθέτως, στη λεκανίδα της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και το μυκηναϊκό, κλειστό αγγείο, τα σύμβολα εντοπίζονταν στη βάση και κατά πάσα πιθανότητα ήταν γραπτά. Τα εγχάρακτα και τα γραπτά σημάδια ανταποκρίνονται σε, τουλάχιστον, δύο διαφορετικά συστήματα σήμανσης. Σε μία μόνο περίπτωση λαβής, τα σύμβολα ήταν ευθυγραμμισμένα και ισομεγέθη με αποτέλεσμα να θεωρούνται ισοδύναμα επιγραφής. Είναι αξιοσημείωτο ότι το εν λόγω ενεπίγραφο αγγείο είχε τοποθετηθεί σε λακκοειδή τάφο στα *Kamínia*⁷⁵⁷ (**Εικ. 81**). Μόνο όλη μία επιγραφή πιστοποιήθηκε στον Τάφο VIII της *Eurētής* και επένδυε τη σφενδόνη ενός εικονιστικού χρυσού δακτυλιδιού⁷⁵⁸ (**Εικ. 82**). Ο τρόπος εκτέλεσης της επιγραφής φανέρωνε ότι δεν συνέβη ούτε την ίδια στιγμή με την κατασκευή την εικονιστικής παράστασης ούτε πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο γλύπτη⁷⁵⁹. Σύμφωνα με τη Ferrara⁷⁶⁰, είναι πιθανό ότι η επιγραφή ισοδυναμούσε με κάποιο προσωπικό όνομα (πιθανότατα του κατόχου του δακτυλιδιού). Και οι δύο επιγραφές μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην

⁷⁵⁴ Webb 1999, 61. Για δημοσιευμένα ΥΚ ειδώλια που βρέθηκαν στη θέση *Mártσελλο* και *Αλάνια* βλ. Maier 2008, 248-9· Wieland και Frey-Asche 2011, 17-8.

⁷⁵⁵ Βλ. Begg 1991, 53-4· Webb 1999, 209-15· 2016^γ, 11· Knox 2012.

⁷⁵⁶ Hirschfeld 2016, 71.

⁷⁵⁷ Για τη λαβή βλ. Catling 2020, 113 αρ. 11· Για επιγραφή σε λαβή από την *Eurētή* βλ. Hirschfeld 2016, 73. Για λίγες επιγραφές από τα *Τερατσούδια* βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 37-53.

⁷⁵⁸ Kenna 1968.

⁷⁵⁹ Kenna 1968, 160-1.

⁷⁶⁰ 2013, 292 πίν. 1· βλ. επίσης Pini 2010, 65.

όψιμη ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την ευρεία διάδοση και πιο εντατική χρήση των Κυπρο-Μινωικών γραφών στο νησί⁷⁶¹.

Το σχετικά μικρό σώμα των επιγραφών και η ποικιλία πολλών ανομοιογενών επιγραφικών παραδόσεων, οι οποίες χρησιμοποιούνταν σε διαφορετικές περιόδους και περιοχές, θέτουν σημαντικές δυσκολίες στην αποκρυπτογράφηση και την κατανόηση των κειμένων⁷⁶². Κατά προέκταση, η πρακτική της σήμανσης των αγγείων με σύμβολα είναι αινιγματική και η σχέση της με τα επίσημα συστήματα γραφής, αμφιλεγόμενη⁷⁶³.

Ορισμένες από τις λαβές με τα εγχάρακτα σύμβολα πιθανότατα αποτέθηκαν στους τάφους σε αποσπασματική κατάσταση και όχι ως ολόκληρα αγγεία, τα οποία έσπασαν εξαιτίας κάποιας διατάραξης. Η πρακτική της απόθεσης των σημαδεμένων λαβών επιβεβαιώνεται από το υλικό των πηγαδιών της *Ευρετής*, των χώρων του Ταφικού Συγκροτήματος 104-5 των *Τερατσουνδιών* μεταξύ άλλων⁷⁶⁴. Είναι πιθανό ότι μετά τη χρήση των αγγείων, είτε ολόκληρα τα αγγεία είτε οι αποκομμένες, σημαδεμένες λαβές είχαν κάποια συμβολική ή/και κοινωνική αξία με αποτέλεσμα είτε να αποθηκεύονται σε δωμάτια οικιών ή ναών είτε να θέτονται εκτός κυκλοφορίας σε αποθέτες ή τάφους⁷⁶⁵. Οι σημάνσεις των λαβών πιθανότατα προσδιόριζαν την ποιότητα, την ποσότητα ή το όνομα των αγαθών που εσώκλειαν τα αγγεία, τους κατόχους, τους κατασκευαστές ή ακόμα και τον σκοπό, για τον οποίο προοριζόντουσαν τα αγαθά⁷⁶⁶. Ειδικά για τα Κούκλια, η Hirschfeld⁷⁶⁷ αναφέρει ότι η συχνότητα και η διασπορά των σημαδεμένων αγγείων επιβεβαιώνουν ότι το σύστημα σήμανσης χρησιμοποιούταν συστηματικά και εντατικά σε τοπική κλίμακα. Η προσωρινή ή μακροχρόνια αποθήκευση των σημαδεμένων αποτυμημάτων δεν αποκλείεται να αντανακλούσε την προσφορά ορισμένων αγαθών από συγκεκριμένους ανθρώπους ή κοινωνικές ομάδες στα πλαίσια τελετών ή άλλων ιδιωτικών, δημόσιων ή ημι-δημόσιων γεγονότων (όπως τα συμπόσια). Ταυτόχρονα, είναι εξίσου πιθανό ότι μία συγκεντρωτική διοίκηση θα μπορούσε να υιοθετήσει τα συστήματα σήμανσης πάνω στα αγγεία προκειμένου να τα αναδιανείμει σε διαφορετικά νοικοκυριά και θεσμικά

⁷⁶¹ Ferrara 2012, 74-89· Steele 2013, 15-21.

⁷⁶² Steele 2013, 9-15.

⁷⁶³ Hirschfeld 2002, 94.

⁷⁶⁴ Karageorghis και Michaelides 1990, 37-53· Hirschfeld 2016· Για τις λαβές από τα *Αλώνια* και το *Μάρτσελλο* βλ. Mitford και Iliffe 1951, 59· Mitford 1971· Erdmann 1977· Sherratt 2018, 37.

⁷⁶⁵ Για τη διασπορά των αγγείων με εγχάρακτα σύμβολα στην Έγκωμη βλ. Hirschfeld 2002· Για ενεπίγραφα αγγεία, λαβές και άλλα αποτυμήματα βλ. Ferrara 2013, 56-80, 115, 121-6.

⁷⁶⁶ Mitford 1971· Ferrara 2012, 35.

⁷⁶⁷ 2008, 123.

όργανα ανάλογα με συγκεκριμένα κοινωνικά κριτήρια⁷⁶⁸. Και στις δύο περιπτώσεις, τα σύμβολα φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν ένα σύστημα καταγραφής και κατά προέκταση τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς των οικισμών⁷⁶⁹. Χωρίς, ωστόσο, την περαιτέρω διεύρυνση του σώματος των επιγραφών, την πλήρη κατανόηση της σχέσης της Κυπρο-Μινωικής γραφής με τα εγχάρακτα σύμβολα των αγγείων⁷⁷⁰, την αποκρυπτογράφηση των γραφών και την ανάλυση των μοτίβων διασποράς των αγγείων, οι οποιεσδήποτε υποθέσεις στηρίζονται πάνω σε σαθρά θεμέλια.

Εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας των τεχνέργων από πολύτιμες ύλες, προτείνεται μία ταξινόμηση των διαγνώσιμων αντικειμένων στις εξής κατηγορίες: α) προσωπικά αντικείμενα σχετικά με τον καλλωπισμό και τη διακόσμηση του σώματος (κοσμήματα, πυξίδες και ενθέματα ή επιθέματα επίπλων, ξυράφια, κάτοπτρα, χτένες, κομβία και περόνες), β) αντικείμενα σχετικά με την ύφανση (πηνία, υφαντικά βάρη και ράσπες απόξεσης δερμάτων), γ) αντικείμενα σχετικά με την κοινωνική κατάσταση (σφραγίδες, κεφαλοθραύστες, ραβδιά ή σκήπτρα και βάρη), δ) εργαλεία σχετικά με την επεξεργασία και την κατεργασία υλών (πελέκεις, καλέμια, γουδιά και γουδοχέρια), ε) όπλα (μαχαίρια/εγχειρίδια, αιχμές), στ) αγγεία από διάφορες ύλες (φιάλες, κύπελλα, πρόχοι, αμφορείς, αμφοροειδείς κρατήρες, λεκάνες, αρύταινες), η) παιχνίδια ή τελετουργικά αντικείμενα (πιόνια, αστράγαλοι, αυγά στρουθοκαμήλου) και θ) άμορφα/αδιάγνωστα αντικείμενα⁷⁷¹. Η κατηγοριοποίηση αυτή δεν είναι απόλυτη εφόσον η λειτουργία των αντικειμένων ενίστε είναι ασαφής (όπως οι ράσπες απόξεσης δερμάτων) και ορισμένα αντικείμενα πιθανότατα εμπίπτουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες όπως π.χ. τα μαχαίρια, μερικά εκ των οποίων δεν χρησιμοποιήθηκαν ως όπλα αλλά ως εργαλεία για την κοπή και την κατεργασία διαφόρων υλών.

Όπως διαπιστώνεται, ιδιαίτερη σημασία δινόταν στην εικόνα του νεκρού σώματος με μία σειρά πολύτιμων αντικειμένων που κυμαίνονταν από ενώτια, δακτυλίδια, διαδήματα έως πυξίδες, περόνες, χάντρες και βέργες. Η επένδυση μεγάλης

⁷⁶⁸ Οι εν λόγω προτάσεις αποπειρώνται να συνδέσουν τα ποικίλα αρχαιολογικά περιβάλλοντα στα οποία βρέθηκαν τα ενεπίγραφα και σημαδεμένα αγγεία. Κατόπιν συζήτησης, οι Nicolle Hirschfeld και Cassandra Donnelly θεώρησαν πιθανή τη σύνδεση των κεραμικών σημαδιών στις πρόχοις με τις συμποτικές τελετές. Ωστόσο, οποιαδήποτε σφάλματα στις παρούσες υποθέσεις ανήκουν αποκλειστικά στον παρόντα συγγραφέα.

⁷⁶⁹ Hirschfeld 2002; Ferrara 2012, 37.

⁷⁷⁰ H. Donnelly (2022) θεωρεί ότι τα μεμονωμένα σύμβολα στα αγγεία είναι ισοδύναμα φθογγικών συντμήσεων (phonetic abbreviations).

⁷⁷¹ Η εν λόγω κατηγοριοποίηση βασίστηκε στην κατηγοριοποίηση των Graziadio και Pezzi (2009, 63-4) για τα κτερίσματα των τάφων στην Έγκωμη. Δυστυχώς, οι εν λόγω ερευνητές δεν αποσαφήνισαν ποια αντικείμενα ακριβώς εμπίπτουν στις κατηγορίες τους.

ενέργειας και πόρων στο στολισμό και την περιποίηση των νεκρών σωμάτων οφειλόταν στην κεντρική θέση που θα κατείχαν τα σώματα στις μεταθανάτιες τελετουργίες. Όπως αναφέρει η Keswani⁷⁷², κάποιος μπορεί να φανταστεί τους νεκρούς εκτεθειμένους πιθανότατα πάνω σε ξύλινα βάθρα, διακοσμημένους με τα καλύτερα τους ενδύματα και κοσμήματα και περικυκλωμένους με προσωπικά αντικείμενα και δώρα. Στην περίπτωση των Κουκλιών, τα σώματα πρέπει να ήταν τα επίκεντρα των τελετών, οι οποίες γινόταν όλο και πιο ανταγωνιστικές κατά το πέρας του 13^{ου} αι. π.Χ.

Η επένδυση σε ορισμένες ταφές ήταν τόσο μεγάλη ώστε να ενταφιάζονται προϊόντα μεγάλης εικονογραφικής, ιδεολογικής και οικονομικής αξίας. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις των ενωτίων που απεικόνιζαν βουκράνια, των περιδέραιων και των οστέινων τεχνέργων. Η διασπορά των οστέινων αντικειμένων ακόμη και στους πιο φτωχικούς σε κτερίσματα τάφους μαρτυρά ότι σχεδόν όλοι οι κηδευτές μπορούσαν να ενταφιάσουν τους νεκρούς τους με ένα μικρό αριθμό οστέινων τεχνέργων και πιο συγκεκριμένα οστέινων δίσκων. Είναι πιθανό ότι η εύκολη πρόσβαση στην εισηγμένη, πρώτη ύλη και η ντόπια κατεργασία της είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους των πιο απλών οστέινων προϊόντων. Αυτό σαφώς δεν περιλαμβάνει τα αντικείμενα που η σύνθετη εικονογραφία τους ήταν εμβληματική, αποτέλεσμα μεγάλης δεξιοτεχνίας και πολύωρης κατεργασίας. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις του πλακιδίου με τον γρύπα εν πτήσει από τον Τάφο III της *Eurhetής* και του κατόπτρου από τον Τάφο VIII της *Eurhetής* που απεικόνιζε την πάλη μίας ανδρικής μορφής με ένα λέοντα (Εικ. 83). Παρόμοιες σκηνές πάλης ανδρών με λέοντες ή γρύπες κοσμούσαν ένα μικρό αριθμό κατόπτρων και άλλων αντικειμένων από την Έγκωμη, την Αμαθούντα και τα Κούκλια⁷⁷³. Ο μικρός αριθμός τους, η διασπορά τους σε πλούσιους τάφους και η τυποποίηση των σκηνών θεωρήθηκαν ενδείξεις της πολυτιμότητας των αντικειμένων, τα οποία πιθανότητα ανήκαν σε ειδικές τάξεις ανθρώπων ή σε ένα εκλεκτό υποσύνολο της ελίτ⁷⁷⁴.

Μία, τουλάχιστον, διακριτή κοινωνική τάξη πιθανότατα έκανε χρήση ορισμένων εικονογραφικών μοτίβων, όπως το μάτι *wedjat*. Τουλάχιστον δύο δημοσιευμένα κοσμήματα από φαγεντιανή και σάρδιο απεικόνιζαν το Μάτι του Ωρου

⁷⁷² 2004, 158-9.

⁷⁷³ Papadopoulos 2010, 132. Ένα ακόμη παράδειγμα βρέθηκε στο διαταραγμένο Θάλαμο Β του Τάφου 105 στα *Tερατσούδια* βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 69-70. Μία πυξίδα από τον Τάφο VIII της *Eurhetής* απεικόνιζε σύγκρουση γρύπα και πολεμιστή βλ. Catling 2020, 191.

⁷⁷⁴ Βλ. Papadopoulos 2010, 135-6.

και βρέθηκαν σε τάφους της *Ασπρογής* και του *Μάρτσελλου*⁷⁷⁵. Ωστόσο, η πιο εντυπωσιακή αναπαραγωγή του συγκεκριμένου εικονογραφικού μοτίβου αφορούσε τις επτά χρυσές ψηφίδες, οι οποίες εντοπίστηκαν στο νέο λακκοειδή τάφο του *Μάρτσελλου*. Η χρήση αυτού του συμβόλου δεν φαίνεται να προοριζόταν μόνο για τα επιφανή άτομα της ελίτ. Ο θαλαμοειδής τάφος του *Μάρτσελλου* και ο Τάφος II της *Ασπρογής* περιείχαν μεν έναν αριθμό πολύτιμων αντικειμένων αλλά τα κτερίσματα τους δεν ομοίαζαν, σε καμία περίπτωση, με τους πολύ πλούσιους τάφους της *Ευρετής*, της *Ελιομύλιας* και των *Τερατσουνδιών*. Κατά πάσα πιθανότητα, το εισηγμένο, θρησκευτικό σύμβολο είχε αποκτήσει νέες κοινωνικές προεκτάσεις και αποτελούσε ένα έμβλημα που εμπλεκόταν ενεργά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικών ταυτοτήτων.

Η εικονογραφία των υπολοίπων κτερισμάτων συνήθως περιοριζόταν σε απλά, γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα. Η εκτέλεση τους, ωστόσο, μπορεί να καταδείξει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τη διασπορά τους και την πιθανή κοινωνική τους αξία. Η Von Rüden⁷⁷⁶, εξετάζοντας τα πολύτιμα ελεφαντοστέινα αντικείμενα από τα πηγάδια της *Ευρετής*, ανέφερε ότι οι πιο τραχείς ρόδακες με τα οξυκόρυφα φύλλα πιθανότατα προδίδουν τη Συροπαλαιστινιακή τους προέλευση. Παρόμοιοι ρόδακες βρέθηκαν στον Τάφο IV της *Ασπρογής* και τους Τάφους III και VIII της *Ευρετής*⁷⁷⁷ (Εικ. 84). Η εύρεση των αντικειμένων αυτών σε πλούσιους τάφους κάνει πιο πιθανό το ενδεχόμενο ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν εισηγμένα, σπάνια και πολύτιμα σε μία περίοδο που η κλίμακα και οι τρόποι λειτουργίας του διεθνούς εμπορίου είχαν αλλάξει⁷⁷⁸.

Ο συστηματικός και εντατικός ενταφιασμός λίθινων εργαλείων (γουδιών και ακονόλιθων) κατείχε ειδική θέση στις ταφές του 13^{ου} και 12^{ου} αι. π.Χ. Είναι πιθανό ότι τα αντικείμενα αυτά χρησιμοποιούνταν για την κατεργασία μίας σειράς υλών ή ακόμη και οστών (Εικ. 85). Τα διαφορετικά πετρώματα κυμαινόμενης σκληρότητας, τα ίχνη χρήσης (ή η απουσία τους) και η κατεργασία της λίθινης επιφάνειας τους πιθανότατα υποδηλώνουν ότι τα αντικείμενα είχαν διαφορετικές χρήσεις και αξιοποιούνταν για αρκετό καιρό πριν τοποθετηθούν στους τάφους ή κατασκευάζονταν *ad hoc* για ταφική χρήση. Δεν αποκλείεται ότι ορισμένα γουδιά και γουδοχέρια χρησίμευαν στην

⁷⁷⁵ Maier 2008, 208· Catling 2020, 13, 99.

⁷⁷⁶ 2016^a, 299-300.

⁷⁷⁷ Catling 2020, 25, 63-4, 84, 86 αρ. 71, 47, 60, 8, 38.

⁷⁷⁸ Sherratt και Sherratt 1991, 373-5.

κονιορτοποίηση χρωματικών υλών, οι οποίες έμελλαν να διακοσμήσουν το σώμα. Ένα σετ προορισμένο για τη γραπτή διακόσμηση του σώματος ίσως μπορεί να ανασυντεθεί στο Θάλαμο N του Τάφου 104. Στον εν λόγω θάλαμο εκτός από γουδιά και γουδοχέρια, βρέθηκαν τμήματα όστρεου που ανήκαν στο είδος Murex, αποτμήματα ενός μεγάλου, αλαβάστρινου αμφορέα με ίχνη μωβ βαφής καθώς και ένα οστέινο αντικείμενο που ταυτίστηκε είτε με περόνη είτε με στυλαιό για ψαμίθ⁷⁷⁹ (**Εικ. 86**). Μία παρόμοια περίπτωση βρέθηκε στο λακκοειδή Τάφο 23 στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, όπου μία σειρά αντικειμένων είχε λεκιαστεί με μωβ βαφή. Εκτός των ιχνών μωβ βαφής, στον ίδιο τάφο βρέθηκε και ένα όστρεο Murex. Η Niklasson⁷⁸⁰ θεώρησε ότι τα ίχνη βαφής οφείλονταν σε κάποιο νεκρικό πέπλο που κάλυπτε το σώμα. Στην περίπτωση των τάφων στα Κούκλια, η ανασύσταση των νεκρικών ενδυμάτων και πέπλων συναντά μεγάλες δυσκολίες εξαιτίας της μικρής παρουσίας περόνων και κομβίων ανά τάφο. Αν και οι ποσότητες τους μπορεί να έχουν επηρεαστεί από τις ανασκαφικές μεθόδους, τις συλήσεις ή άλλες διαταράξεις, η περιορισμένη παρουσία τους δείχνει ότι ενίοτε ένα πέπλο χρησιμοποιούταν για την κάλυψη των σωμάτων⁷⁸¹. Κατά πάσα πιθανότητα πάνω σε αυτά τα καλύμματα συρράπτονταν τα διάτρητα, διακοσμημένα χρυσά ελάσματα που βρέθηκαν αποκλειστικά στο Θάλαμο N των Τερατσουνδιών⁷⁸². Προφανώς, αυτού του είδους η διακόσμηση ήταν ασυνήθιστη και η κατανάλωση των διακοσμημένων πέπλων προορίζόταν για ένα μικρό ποσοστό θανόντων.

Μία ακόμη πιθανή χρήση των λίθινων εργαλείων αφορούσε στο θρυμματισμό τροφών ή ακόμη και οστών. Η κακή κατάσταση, στην οποία σώζονται τα οστά, συνήθως συσχετίζεται με παράγοντες όπως η οξύτητα του εδάφους, οι ταφονομικές συνθήκες, οι παθήσεις και οι ηλικίες των θανόντων, οι διαταράξεις και οι συλήσεις των τάφων. Ωστόσο, στην περίπτωση της Κόγχης M, ο σωρός των θρυμματισμένων οστών βρέθηκε μαζί με κεραμική και ένα γουδοχέρι από διαβάση⁷⁸³. Η σκληρότητα του διαβάση ανήκει στην τάξη 5-6 της κλίμακας Mohs, η οποία είναι ίση ή μεγαλύτερη από αυτή των ανθρώπινων οστών. Είναι πιθανό ότι το γουδοχέρι μπορούσε να αλλοιώσει εμφανώς την όψη των οστών, μεταμορφώνοντας τα σε θραύσματα. Άλλα οστά του

⁷⁷⁹ Clamer 1990, Karageorghis και Michaelides 1990, 32, 36 αρ. 7, 18, 101. Δυστυχώς δεν αναφέρεται εάν τα ίχνη μωβ βαφής του αλαβάστρινου αμφορέα βρέθηκαν στο εσωτερικό του ή όχι.

⁷⁸⁰ 1983, 184.

⁷⁸¹ Βλ. Niklasson 1983, 184-5. Για υπολείμματα και αποτυπώματα ρουχισμού βλ. SCE IV1d, 556.

⁷⁸² Karageorghis και Michaelides 1990, 65.

⁷⁸³ Karageorghis και Michaelides 1990, 11.

Τάφου XI της Ασπρογής έσωζαν ίχνη φωτιάς⁷⁸⁴. Πιθανότατα και οι δύο περιπτώσεις μπορούν να ερμηνευθούν ως τα αποτελέσματα τελετουργικής μορφοποίησης ή ακόμη και καταστροφής των οστών. Η τελετουργική καταστροφή των οστών δεν εμφανίζεται αποκλειστικά στα Κούκλια καθώς τρεις, τουλάχιστον, τάφοι (Τάφοι X, RR και LL) του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ περιείχαν απανθρακωμένα οστά⁷⁸⁵. Οι εν λόγω τάφοι χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατά την YK II δηλαδή τουλάχιστον τέσσερις αιώνες πριν τις πρώτες καταγεγραμμένες καύσεις του Κουρίου και της *Παλαιπάφου*⁷⁸⁶. Προφανώς, η πρακτική της καύσης του σώματος ήταν μακράν διαφορετική από αυτή της καύσης των οστών καθώς λάμβανε χώρα πιθανότατα πριν το δευτερογενή και τελικό ενταφιασμό, απαιτούσε διαφορετικούς πόρους και συνολικά προσέφερε μία διαφορετική τελετουργική εμπειρία στους θρηνωδούς. Αν και αυτές οι δύο πρακτικές δεν πρέπει να συγχέονται, ταυτόχρονα δεν πρέπει να απορρίπτεται μία πιθανή σύνδεση μεταξύ τους.

Ο Θάλαμος Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια* και ο Τάφος 23 στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ είχαν κοινές και άλλες κατηγορίες τεχνέργων, οι οποίες δεν αποτίθονταν συχνά σε τάφους, όπως τα επιτραπέζια παιχνίδια⁷⁸⁷. Στο Θάλαμο Ν, οκτώ, ισομεγέθη, κωνοειδή αντικείμενα από φαγεντιανή αποτελούσαν ένα σετ εξαιτίας της ομοιομορφίας τους, κάτι που τα καθιστούσε καλούς υποψήφιους για πιόνια (Εικ. 87). Παρόμοια χρήση μπορεί να είχαν και οι τρεις, λειασμένοι αστράγαλοι προβάτων που βρέθηκαν στο συλημένο Τάφο 288 των *Τερατσούδιών*⁷⁸⁸. Σε αντίθεση με τη μικρή διασπορά των πιονιών από φαγεντιανή, αρκετοί ακατέργαστοι ή κατεργασμένοι αστράγαλοι αιγοπροβάτων προήλθαν από οικίες, iερά, τάφους και πηγάδια ή λάκκους ενώ η ερμηνεία τους ποικίλει⁷⁸⁹. Οι πιο δημοφιλείς ερμηνείες αφορούν τη χρήση τους ως ζάρια ή πιόνια, μαντικά εργαλεία ή ακόμα και όργανα για την παραγωγή ήχων στα πλαίσια τελετών⁷⁹⁰. Αν και καμία ερμηνεία δεν μπορεί να απορριφθεί ή να γίνει πλήρως αποδεκτή, η χρήση τους για την πραγματοποίηση παιχνιδιών έχει περισσότερα ερείσματα. Τουλάχιστον, ένας αστράγαλος βρέθηκε σε άμεση συσχέτιση με τα πιόνια

⁷⁸⁴ Catling 2020, 57.

⁷⁸⁵ Fischer κ.ά. 2021, 130· Fischer κ.ά. (υπό εκδ.).

⁷⁸⁶ Για καύσεις της ΠΕΣ βλ. Crielaard 2016. Για επιπλέον καύσεις στα Κούκλια-Παλαιπάφος βλ. Karageorghis και Raptou 2016· 2018· 2019.

⁷⁸⁷ Για μία ακόμη περίπτωση τάφου με πιόνια βλ. South 1996, 167.

⁷⁸⁸ Karageorghis κ.ά. 2021, 249.

⁷⁸⁹ Reese 2016, 412-6.

⁷⁹⁰ Reese 1985· Gilmour 1997· Webb 1999, 249-50· Crist 2016, 219-20· Karageorghis κ.ά. 2021, 249, 275.

και τα ελεφαντοστέινα ενθέματα του Τάφου 23 στο Χαλά Σουλτάν Τεκκέ ενώ οι 20 αστράγαλοι του συλημένου Τάφου ΜΠ 3759 της Κολώνης μπορούν να συσχετιστούν με το συροπαλαιστινιακό παιχνίδι των 20 τετραγώνων⁷⁹¹.

Τα πιόνια πιθανότατα τοποθετούνταν σε περίτεχνες, ανάγλυφες παιγνιοθήκες από ελεφαντοστό, όπως αυτές της Έγκωμης και υποδήλωναν την υψηλή κοινωνική κατάσταση των παικτών⁷⁹². Οι παιγνιοθήκες δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο της Έγκωμης καθώς ένα πιθανό ορθογώνιο, οστέινο κιβώτιο βρέθηκε στον Τάφο VIII της Ευρετής⁷⁹³. Εντός του ίδιου τάφου βρέθηκαν έξι, αινιγματικά πλακίδια από μίκα⁷⁹⁴ (**Εικ. 88**). Η χρήση τους ως επιφάνεια έδρασης των πιονιών είναι πιθανή καθώς μία παρόμοια περίπτωση βρέθηκε στον Τάφο 14-5 της Καλαβασού-Άγιος Δημήτριος⁷⁹⁵. Σε αντίθεση με τον τάφο της Καλαβασού, ο Τάφος VIII της Ευρετής δεν περιείχε πιόνια αλλά η συνεμφάνιση της παιγνιοθήκης και των πλακιδίων στον τάφο ίσως μαρτυρά ότι τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν δύο διακριτά τμήματα ενός παιχνιδιού. Θραυσματικά πλακίδια από γυαλί βρέθηκαν και στον Τάφο VI της Ασπρογής. Αν και δεν αποκλείεται ότι τα εν λόγω πλακίδια λειτουργησαν ως ταμπλό παιχνιδιού, τίποτα στον τάφο δεν καταδεικνύει μία τέτοια χρήση⁷⁹⁶.

Εάν τα αντικείμενα αυτά δεν ερμηνευθούν ως προσωπικά αντικείμενα ή πολύτιμα κτερίσματα συνδεδεμένα αμιγώς με τη μεταθανάτια ζωή επίλεκτων ατόμων, είναι πιθανό ότι είχαν κάποια πρακτική, κοινωνική λειτουργία κατά τη διάρκεια των νεκρικών τελετών. Σύμφωνα με το Crist⁷⁹⁷, τα παιχνίδια κατά πάσα πιθανότητα ήταν (δημόσια) θεάματα, τα οποία είχαν άμεσες επιπτώσεις στην επικοινωνία και τις κοινωνικοπολιτικές ταυτότητες των εμπλεκόμενων ατόμων. Η ενσωμάτωση των παιχνιδιών στις ταφικές τελετουργίες επιβεβαιώνεται τόσο από εθνοαρχαιολογικά παραδείγματα όσο και από παράλληλα που εντοπίστηκαν στην Αίγυπτο, την Κύπρο και αλλού⁷⁹⁸.

Στην ίδια την Κύπρο, τα επιτραπέζια παιχνίδια ήταν, κατά ασυνήθιστο τρόπο, διαδεδομένα και αποτελούσαν τμήμα του καθημερινού βίου ήδη από την ΠΚ-ΜΚ

⁷⁹¹ Niklasson 1983· Raptou κ.ά. 2011-2, 288-9· βλ. επίσης Crist 2016.

⁷⁹² Murray κ.ά. 1900, 12-5· Dikaios 1969-71, 255· βλ. επίσης Crist 2019.

⁷⁹³ Catling 2020, 192-3.

⁷⁹⁴ Catling 2020, 84 αρ. 17.

⁷⁹⁵ South 1996, 167.

⁷⁹⁶ Βλ. επίσης MacDonald 2020.

⁷⁹⁷ 2019, 12-3.

⁷⁹⁸ Crist 2016· Crist κ.ά. 2016.

περίοδο. Σε αντίθεση με τους οικισμούς, λίγα επιτραπέζια έχουν βρεθεί συσχετισμένα με τους τάφους της Εποχής του Χαλκού⁷⁹⁹ και ίσως μία πολύ ήπια αύξηση τους μπορεί να ανιχνευθεί στους πλούσιους τάφους της ΥΚ περιόδου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα που χρονολογούνται στην ΠΚ-ΜΚ περίοδο έχουν βρεθεί στους τάφους της Δένειας και το Μαρκιού, ωθώντας τη Herscher, την Keswani και αργότερα το Crist να αναγνωρίσουν ότι «οι κηδείες ήταν πράγματι περιστάσεις για κοινωνική δράση και διασκέδαση»⁸⁰⁰. Στα Κούκλια, εκτός των προαναφερθέντων παιχνιδιών, οκτώ λίθινα, επιτραπέζια παιχνίδια βρέθηκαν στα στόμια έξι τάφων στις Σκάλες και πέντε στο οροπέδιο του Μάρτσελλου⁸⁰¹. Συνεπώς δεν αποκλείεται ότι οι ανταγωνιστικές επικήδειες τελετές, εκτός από πολύτιμα κτερίσματα, συμπεριλάμβαναν και ανταγωνιστικά θεάματα όπως τα επιτραπέζια παιχνίδια. Είναι αρκετά πιθανό ότι τα παιχνίδια ενσωματώθηκαν στις στρατηγικές των ατόμων της ελίτ με σκοπό να ανταγωνιστούν μεταξύ τους, να ενισχύσουν το κύρος τους και να υπερκεράσουν τους αντιπάλους τους τόσο σε συμβολικό όσο και πρακτικό επίπεδο.

Αν και τα περισσότερα αντικείμενα ομολογουμένως αφιερώνονταν για να επενδύσουν τα νεκρά σώματα, άλλα καταδείκνυαν τις κοινωνικά κατασκευασμένες ή πραγματικές ταυτότητες των νεκρών. Φερειπείν, η απόθεση αντικειμένων που σχετίζονταν με την ύφανση στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής* πιθανότατα φανέρωναν τη σημασία που είχαν για τους νεκρούς και τους κηδευτές τους. Τα περιεχόμενα αρκετών λάκκων και πηγαδιών στην *Ευρετή* και την *Ασπρογή* κυμαίνονταν από ημίεργα τέχνεργα και απορρίμματα των διαδικασιών κατεργασίας των οστών έως και χαύλιους από αφρικάνικους ελέφαντες. Αυτά αποτελούν βέβαιες υλικές μαρτυρίες των *chaîne opératoire* και κατά προέκταση της ύπαρξης και δράσης, τουλάχιστον, δύο εργαστηρίων στην περιοχή⁸⁰². Πιο συγκεκριμένα, ένα μεγάλος αριθμός πηνίων και αιχμηρών οστέινων εργαλείων προήλθε από τους Τάφους IV και V της *Ασπρογής* (Εικ. 89). Τα εργαλεία αυτά παλαιότερα ταυτίζονταν με γραφίδες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για την εγχάραξη μαλακών υλών, όπως το κερί ή ο πηλός. Η παρουσία, λοιπόν, αυτών των αντικειμένων οδήγησε στο χαρακτηρισμό του Τάφου V της *Ασπρογής* ως «Τάφου του Γραφέα»⁸⁰³. Στην πραγματικότητα, αυτού του είδους οι

⁷⁹⁹ Swiny 1980· Crist 2016.

⁸⁰⁰ Keswani 2004, 49· βλ. επίσης Herscher 1998, 320· Crist 2016.

⁸⁰¹ Elliott 1983· Swiny 1980· Maliszewski 2010, 172-3.

⁸⁰² Maier και Karageorghis 1984· Maier και Von Wartburg 1985^a· 1985^b· Maier 2004, 15-6· Von Rüden κ.ά. 2016.

⁸⁰³ Maier 1985· Reese 2016, 402.

γραφίδες βρέθηκαν αποκλειστικά στον Τάφο IV της *Ασπρογής* και πλέον θεωρούνται ράσπες απόξεσης δερμάτων⁸⁰⁴. Αντίστοιχα, η διασπορά πηνίων αφορούσε αρκετούς τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*. Ωστόσο, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις τους σημειώθηκαν στους Τάφους IV και V της *Ασπρογής* και τον Τάφο VIII της *Ευρετής*. Και στις τρεις περιπτώσεις, τα αντικείμενα αυτά συνδυάζονταν με αιχμές, μαχαίρια ή εγχειρίδια από χαλκό ή σίδερο (**Εικ. 90**). Στους Τάφους V της *Ασπρογής* και VIII της *Ευρετής* βρέθηκαν σπάτουλες, οι οποίες θα μπορούσαν να παραπέμπουν σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ιδιότητες⁸⁰⁵ (**Εικ. 91**). Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για τα τέσσερα μολύβδινα βάρη από τον Τάφο 149 στα *Κάτω Αλώνια*⁸⁰⁶. Στην *Ελιομύλια* και τα *Καμίνια* λίγα μαχαίρια και αιχμές βρέθηκαν μαζί με εργαλεία όπως σμίλες, αξίνες, πελέκεις και τρυπάνια, τα οποία ενδεχομένως συσχετίζονταν με τις διαδικασίες εξόρυξης χαλκού⁸⁰⁷ (**Εικ. 92**).

Ειδική μνεία πρέπει να πραγματοποιηθεί στο εντυπωσιακό σύνολο 14 αιχμών από βέλη, μίας αιχμής δόρατος και μίας πιθανής ασπίδας που βρέθηκε στο Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια* (**Εικ. 93**). Αν και οι αιχμές δοράτων δεν είναι ασυνήθιστο κτέρισμα για τους εύπορους τάφους στα Κούκλια, ο Θάλαμος Ν περιέχει το μεγαλύτερο σετ επιθετικού και αμυντικού εξοπλισμού, το οποίο παραπέμπει στις μεταγενέστερες “ηρωικές” ταφές της ΠΕΣ⁸⁰⁸. Προφανώς, οι ελίτ των Κουκλίων προσπαθούσαν να προσδέσουν ένα πολεμικό ήθος στους νεκρούς τους, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Προσφάτως, οι *Χαραλάμπους* και *Κασσιανίδου* εξέτασαν ένα μικρό σύνολο χάλκινων αντικειμένων από τους τάφους των Κουκλιών-Πλάκες με τη μη καταστροφική μέθοδο pXRF⁸⁰⁹. Ένα εξ αυτών των αντικείμενων ήταν και μία αιχμή δόρατος από τον Τάφο 146, η οποία περιείχε μεγάλες συγκεντρώσεις κασσίτερου και μόλυβδου. Το ανορθόδοξο αυτό κράμα είχε ως αποτέλεσμα την ευθραυστότητα του αντικειμένου. Μία μεγάλη συγκέντρωση κασσίτερου και αρσενικού εντοπίστηκε σε μία αιχμή δόρατος από τον Τάφο III της *Ευρετής*⁸¹⁰. Είναι πιθανό ότι και τα δύο αντικείμενα κατασκευάστηκαν επί τούτου για τις ανάγκες των ταφών καθώς η επίδοση τους δεν θα ήταν η αναμενομένη

⁸⁰⁴ Catling 2020, 21-9· Smith 2001.

⁸⁰⁵ Σύμφωνα με τη Sherratt (1994, 69 υποσ. 13), η λεπτότητα και διακόσμηση των σπατουλών είναι παράγοντες που καθιστούν απίθανη τη χρήση τους ως χρηστικά εργαλεία.

⁸⁰⁶ Raptou κ.ά. 2011-2, 280.

⁸⁰⁷ Karageorghis και Michaelides 1990, 79-82· Catling 2020, 103-24.

⁸⁰⁸ Bl. Keswani 2012· Crielaard 2016· Ράπτου 2017.

⁸⁰⁹ Charalambous και Kassianidou 2014.

⁸¹⁰ Pickles 1988, 39 πίν. 9.

σε συνθήκες πολέμου με ολέθριες συνέπειες για τους χρήστες τους. Κατά πάσα πιθανότητα και τα δυο αντικείμενα βοήθησαν στη δημιουργία μίας ιδεαλιστικής και όχι απαραίτητα μίας πραγματικής εικόνας για τις ταυτότητες των νεκρών.

Επτά ή οκτώ σφραγίδες, σφραγιδούλινδροι και ένα σφραγιστικό δακτυλίδι βρέθηκαν τόσο σε εύπορους όσο και μετρίου πλούτου τάφους της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουνδιών*⁸¹¹ (**Εικ. 94**). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι σφραγιστικές συσκευές συνδέονταν έμμεσα με τους γραφειοκρατικούς και διοικητικούς μηχανισμούς και αποτελούσαν εμβλήματα της κοινωνικοπολιτικής θέσης ενός περιορισμένου αριθμού ατόμων. Η κοινωνική και διοικητική τους σημασία είναι αδιευκρίνιστη καθώς σε αρκετές περιπτώσεις ενταφιάζονταν με τους νεκρούς ως τμήματα περιδέραιων, κάνοντας τη Smith⁸¹² να αμφισβήτησε τη σφραγιστική τους χρήση. Στα Κούκλια, ωστόσο, καμία σφραγιστική συσκευή δεν βρέθηκε συσχετισμένη με συγκεκριμένα μέλη του ανθρώπινου σώματος εφόσον σχεδόν όλες οι ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες.

Πέραν αυτού, ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην ίδια την πρακτική του ενταφιασμού τους. Ο θάνατος ενός διοικητικού υπαλλήλου δεν ισοδυναμούσε με την παύση της διοικητικής θέσης που καταλάμβανε. Πολλές φορές η συμβολή τους σε σημαντικές κοινωνικές υποθέσεις όπως η αναδιανομή των πλεονασμάτων και η σφράγιση σημαντικών εγγράφων, αποτελούσε αίτιο συνεχούς χρήσης τους για αρκετές γενιές μετά την κατασκευή τους⁸¹³. Παρότι οι κάτοχοι τους μπορεί να διαδέχονταν ο ένας τον άλλο, οι σφραγιστικές συσκευές τροποποιούνταν αλλά εξακολουθούσαν να αξιοποιούνται στον καθημερινό βίο ως διοικητικά εργαλεία και εμβλήματα συγκεκριμένων αξιωμάτων. Συνεπώς, ο ενταφιασμός τους πλέον ως κειμήλια δεν πρέπει να ήταν μία απλή πολιτική πράξη αλλά μία πράξη ιδιαιτέρως τιμητική. Αν οι σφραγιστικές συσκευές στα Κούκλια ήταν λειτουργικές και ενσωματωμένες στο διοικητικό σύστημα, η απόθεση τους σε τάφους μαρτυρά ότι τόσο οι νεκροί όσο και οι συγγενείς τους ήταν πρόσωπα που απολάμβαναν σημαντική κοινωνικοπολιτική ισχύ.

Οι τελευταίες επισημάνσεις του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα εστιάσουν στις αποθέσεις της *Μάντισσας*, οι οποίες απομονώθηκαν σκοπίμως από τους υπόλοιπους

⁸¹¹ Για τις σφραγιστικές συσκευές που βρέθηκαν στους Τάφους II, V της *Ασπρογής*, τους Τάφους III και VIII της *Ευρετής* και τον Τάφο 288 στα *Τερατσουνδια* βλ. Catling 2020· Karageorghis κ.ά. 2021.

⁸¹² 1994, 111.

⁸¹³ Webb 2002, 114-5.

τάφους των Κουκλιών. Από τους λάκκους της *Mántissas*, δυστυχώς, μόνο ένας δημοσιεύτηκε και αναλύθηκε διεξοδικά από τον Καραγεώργη⁸¹⁴. Σύμφωνα με τον τελευταίο, το σχετικά αβαθές όρυγμα (περίπου 1 μ.) περιείχε πάνω από 70 αγγεία (μεταξύ των οποίων περίπου 10 μικύλλα αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και της Δακτυλιόποδης II) και λίγα τέχνεργα από ελεφαντόδοντο και χαλκό⁸¹⁵ (Εικ. 95). Η χρήση της θέσης κατά την KA και KK περίοδο θεωρήθηκε αίτιο καταστροφής των YK τάφων της *Mántissas* και προσεκτικού επανενταφιασμού των κτερισμάτων σε λάκκους⁸¹⁶.

Προσφάτως, η Bürge⁸¹⁷ προσπάθησε να ερμηνεύσει τους τάφους, τους λάκκους και τα πηγάδια στην αινιγματική Περιοχή A του Χαλά Σουλτάν Τεκκέ. Στην προσπάθεια αυτή επικαλέστηκε τις περιπτώσεις της Κορόβιας, της *Mántissas* και της *Toúmpas tou Skourou*, στις οποίες διαπιστώθηκαν θραυσματική ή ακέραιη κεραμική και ενίοτε ζωικά οστά, στάχτες ή σκοτεινόχρωμο χώμα πάνω από τους τάφους ή σε γειτονικούς λάκκους. Η Bürge⁸¹⁸ θεώρησε ότι τα κατάλοιπα αυτά αντικατοπτρίζουν εορτασμούς που μεσολάβησαν μεταξύ των πρωτογενών και των δευτερογενών ταφών. Αντιστοίχως, η Keswani⁸¹⁹ πρότεινε ότι τα κατάλοιπα στην Κορόβια και την *Toúmpa tou Skourou* ήταν τα πιθανά αποτελέσματα νεκρικών λατρειών που διαμορφώθηκαν μετά τις κηδείες και το τελικό σφράγισμα των τάφων.

Η ερμηνεία της Bürge θα μπορούσε να ταιριάζει καλά με την απόθεση του λάκκου της *Mántissas* εάν ο Καραγεώργης δεν είχε αναφέρει την εύρεση ανθρώπινων οστών⁸²⁰. Κατά πάσα πιθανότητα, το υλικό του λάκκου ήταν το αποτέλεσμα μίας δευτερογενούς απόθεσης. Παρότι η ερμηνεία του Καραγεώργη μοιάζει πιο ορθή, δεν εξαντλεί τον τρόπο με τον οποίο επανενταφιάστηκαν τα κτερίσματα. Η συγκέντρωση των αντικειμένων και των οστών, η διάνοιξη ενός νέου αρχιτεκτονικού στοιχείου και η επιμελής τοποθέτηση τους καταδεικνύει μία ειδική, σχεδόν τελετουργική, αντιμετώπιση των προγόνων και των αντικειμένων που συνόδευαν τους τελευταίους

⁸¹⁴ Karageorghis 1965^γ.

⁸¹⁵ Karageorghis 1965^γ, 158.

⁸¹⁶ Karageorghis 1965^γ, 158. Για οικίες, τάφους, λάκκους και πηγάδια υστερότερων περιόδων της KA και KK περιόδου βλ. τα δελτία των Karageorghis (1961·1970·1984) και Christou (1995). Βλ. επίσης Maier 1970, 79-80^α Maier και Von Wartburg 1985^α, 152-59[·] 1985^β, 107-8[·] Maier και Von Wartburg 1997, 179.

⁸¹⁷ 2021.

⁸¹⁸ 2021, 180.

⁸¹⁹ 2012, 317[·] Βλ. επίσης Webb 1992.

⁸²⁰ Karageorghis 1965^γ, 158[·] Πρβλ. Bürge 2021, 184.

στο επέκεινα. Η απουσία υστερότερων διαταράξεων δεν βοηθά στο να θέσουμε ένα ασφαλές *terminus ante quem* για τον επανενταφιασμό των κτερισμάτων. Είτε αυτός συνέβη σχετικά σύντομα είτε σε βάθος χρόνου, η επιμελημένη επανεισαγωγή τους σε ένα νέο αρχαιολογικό πλαίσιο μαρτυρά την κοινωνική αξία των προγονικών καταλοίπων.

Περαιτέρω υλικές μαρτυρίες για την πιθανή ύπαρξη μίας προγονικής λατρείας ή ευλάβειας είναι οι προσφορές που έχουν βρεθεί σε συνάρτηση με τις νέες ταφές στο *Mártseollo*, τα αγγεία που έχουν ανακαλυφθεί στους δρόμους και τους ακέραιους θαλάμους στα Κούκλια, η υστερότερη επαναξιοποίηση του Ταφικού Συμπλέγματος 104-5 στα *Teratsoúdia* και τα – κοινωνικά πολύτιμα – κειμήλια της YK II περιόδου στο νεκροταφείο των *Σκαλών*⁸²¹. Στην παρούσα συζήτηση ενδιαφέρουσα είναι η αδυναμία των Καραγεώργη και Μιχαηλίδη στο να εξηγήσουν την παρουσία δύο τουλάχιστον Γεωμετρικών θραυσματικών αγγείων στον κατά τ' άλλα αδιατάρακτο Θάλαμο Β του Τάφου 104 στα *Teratsoúdia*⁸²². Αντίστοιχα, στον Τάφο III της *Eurētής* ένα δεύτερος δρόμος διανοίχθηκε βορειοδυτικότερα του πρώτου, επίσημου δρόμου. Σύμφωνα με τη Hunter, τα όστρακα του δεύτερου δρόμου χρονολογούνται στην KA περίοδο. Λίγα ακόμη αγγεία της ίδιας περιόδου τοποθετήθηκαν εντός του Θαλάμου A⁸²³. Είναι πιθανό ότι ορισμένοι τάφοι εξακολούθησαν να έχουν μεγάλη κοινωνική σημασία και να αποτελούν τα επίκεντρα προγονικών λατρειών αρκετούς αιώνες μετά την εγκατάλειψη των YK νεκροταφείων. Οι τάφοι της YK περιόδου, παρ' όλα αυτά, συμπίπτουν χωροταξικά με οικιστικές ζώνες των υστερότερων περιόδων και όπως αναφέρουν ο Whitley⁸²⁴ και η Keswani⁸²⁵, οφείλουμε να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί σε τέτοιου είδους ερμηνείες.

Παρότι είναι δελεαστική η ανασύνθεση των κοινωνικών ρόλων των νεκρών βάσει των κτερισμάτων τους, πρέπει να επισημανθεί η πλέον παλιά αλλά πολύ επίκαιρη, μετα-διαδικαστική συνειδητοποίηση ότι η επιλογή των κτερισμάτων είναι μία κοινωνικά κατασκευασμένη διαδικασία που φανερώνει περισσότερο τη σχέση των

⁸²¹ Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις του Θαλάμου B στον Τάφο 104 στα *Teratsoúdia* και του Τάφου III της *Eurētής* βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 7' Catling 2020, 69-70. Για τον Τάφο 104-5 βλ. Karageorghis και Michaelides 1990, 24 και για την YK κεραμική στις *Σκάλες* βλ. Karageorghis 1983, 53, 99-107, 370' Catling 2020, 127.

⁸²² Karageorghis και Michaelides 1990, 7.

⁸²³ Catling 2020, 60, 69-70.

⁸²⁴ 2002.

⁸²⁵ 2012, 317.

κηδευτών με το νεκρό παρά την ταυτότητα του τελευταίου⁸²⁶. Οι μόνες, λοιπόν, επιτρεπόμενες παρατηρήσεις αφορούν την κοινωνικοπολιτική, οικονομική και ιδεολογική σημασία της υφαντουργίας, της ελεφαντουργίας, της μεταλλουργίας, του εμπορίου και του πολέμου ή του κυνηγιού για τους κατοίκους των Κουκλιών (**Πίν. 42-3**). Ιδίως ως προς το ιδεώδες του πολεμιστή πρέπει να σημειωθεί ότι η απόθεση όπλων στους τάφους δεν είναι μία καινούργια πρακτική. Αντιθέτως, πολύ μεγάλες ποσότητες δοράτων, μαχαιριών και πελέκεων βρέθηκαν κυρίως στους ΜΚ τάφους της Λαπήθου και αλλού⁸²⁷.

Η επένδυση των νεκρών σωμάτων με πολλά και πολύτιμα κτερίσματα πιθανότατα χρησίμευε στην κοινωνικοπολιτική καταξίωση των κηδευτών. Σαφώς, η καταξίωση τους δεν ήταν μονόδρομος. Οι κοινωνικές πρακτικές, όπως τα συμπόσια ή ακόμη και τα ανταγωνιστικά παιχνίδια, λειτουργούσαν ως επικοινωνιακοί δίαυλοι, οι οποίοι μπορούσαν να δημιουργήσουν σχέσεις, να διατηρήσουν κοινωνικές συμμαχίες αλλά και να επιφέρουν ρήξεις και συγκρούσεις. Τα κατάλοιπα των συμποτικών τελετών καταδεικνύουν ότι τουλάχιστον ένα τμήμα των επικήδειων τελετών συμπεριλάμβανε ένα μεγάλο αριθμό ατόμων. Αυτού του είδους η δημόσια έκθεση θα μπορούσε να λειτουργήσει αρνητικά εάν η έκβαση ορισμένων δραστηριοτήτων (όπως τα παιχνίδια) ήταν αρνητική για τους κηδευτές⁸²⁸. Συνολικά, η επένδυση των νεκρών με πλούσια κτερίσματα και οι δημόσιες πτυχές των ταφικών δρωμένων αποτελούσαν μία ισχυρή, μνημονική συσκευή που μπορούσε να χρησιμεύσει τόσο στη διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας όσο και στη μεταμόρφωση των νεκρών από αναγνωρίσιμες και ένσαρκες μορφές σε ισχυρούς προγόνους. Το εκτόπισμα τους πιθανότατα επηρέαζε τις δράσεις των κατοίκων των Κουκλίων αρκετούς αιώνες αργότερα.

7.10 Η σημασία των ταφικών πρακτικών για την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Πάφου.

⁸²⁶ Parker Pearson 1993· 1999, 83-4· Keswani 2004, 8.

⁸²⁷ Webb 2016· (υπό έκδ.)· βλ. επίσης Keswani 2005.

⁸²⁸ Βλ. τη συζήτηση του Crist (2016) και των Morris και Papadopoulos (2004).

Κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ, τρία νέα νεκροταφεία (*Μάρτσελλος, Καμίνια και Μάντισσα*) προστέθηκαν βορειοανατολικά του σύγχρονου χωριού. Η ίδρυση των νέων νεκροταφείων πιθανότατα συνδέθηκε με το υψηλό υψόμετρο, το βραχώδες έδαφος των τοποθεσιών, την απόσταση τους από τη θάλασσα και άλλες πτυχές του τοπίου που είναι προς το παρόν άγνωστες. Ακόμη, είναι πιθανό ότι οι τοποθεσίες αυτές απέκτησαν ταφική χρήση προκειμένου να διαχωριστούν από τα υπόλοιπα, σύγχρονα νεκροταφεία της περιοχής. Συνολικά, η αύξηση των νεκροταφείων και η συγχρονική τους χρήση παραπέμπουν σε μία πληθυσμιακή αύξηση και μία μεγάλη, κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των κατοίκων των Κουκλιών. Κατά πάσα πιθανότατα, τα προγονικά νεκροταφεία της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουνδιών* αποτελούσαν σημαντικούς χώρους ταφής εφόσον σχετίζονταν με τον ιδρυτικό ορίζοντα των Κουκλιών. Κατά συνέπεια, η ίδρυση νέων χώρων ταφής, μάλλον, ήταν συνέπεια αποκλεισμού ορισμένων κοινωνικών ομάδων από τα ιδρυτικά νεκροταφεία, τα οποία εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό διαμόρφωση. Η κατασκευή νέων τάφων κοντά στους παλαιότερους εξακολουθούσε να απηχεί την κοινωνικοπολιτική ισχύ που είχαν οι πρόγονοι και οι ταφικές τελετουργίες του παρελθόντος. Πλέον φαίνεται ότι ο τρόπος με τον οποίο εκτελούνταν οι ταφικές τελετουργίες, είχε καθοριστεί πιο στενά, κάτι που μάλλον συνδεόταν με την ανάπτυξη της κοινωνικής ιεραρχίας.

Κατά παράδοξο τρόπο, η αρχαιολογική ορατότητα των θέσεων στην επικράτεια της Πάφου αυξάνεται σε ένα χρονολογικό άξονα που η μεγαλόνησος επηρεάζεται από εσωτερικές αλλαγές και πιθανότατα εξωγενείς παράγοντες. Ένας, τουλάχιστον, πολύ πλούσιος τάφος στη Γεροσκήπου-*Ασπρογή* μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος της ΥΚ ΙΙΓ περιόδου⁸²⁹. Ο εν λόγω τάφος, παρότι βρέθηκε συλημένος, περιλάμβανε παρόμοια κτερίσματα με αυτά που βρέθηκαν στους πλούσιους τάφους των Κουκλιών. Ένα χρυσό διάδημα με σκηνή λέοντος που επιτίθεται σε ταύρο, τρία χρυσά δακτυλίδια, 20 χάλκινες φιάλες, ένα κάτοπτρο, δύο δόρατα, ένας σκαραβαίος, δύο σετ γουδιών και γουδοχεριών και τέσσερα αγγεία της Ακόσμητης Λευκής και της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III συνόδευαν, τουλάχιστον, δύο ταφές που βρέθηκαν πάνω στα έδρανα του τάφου⁸³⁰ (Εικ. 96). Οι αιχμές των δοράτων, οι φιάλες, το διάδημα και τα λίθινα αγγεία, κατά πάσα πιθανότητα, συνέβαλλαν στη δημιουργία παρόμοιων ταφικών ταυτοτήτων με αυτών της ελίτ στα Κούκλια.

⁸²⁹ Georgiou (υπό έκδ.).

⁸³⁰ Nicolaou 1983· Michaelides 2008.

Την ίδια περίοδο ιδρύεται ο βραχύβιος οικισμός της Μάας-Παλαιόκαστρο βορειοδυτικότερα της Γεροσκήπου και των Κουκλιών⁸³¹. Ο εν λόγω οικισμός δεν είναι μόνο ένα κλειδί στην κατανόηση της παφιακής, πολιτισμικής εντοπιότητας αλλά και ο μόνος οικισμός που έχει ανασκαφεί συστηματικά στην επικράτεια της Πάφου και προσφέρει μία εξισορροπημένη και λιγότερο ‘σκηνοθετημένη’ ματιά στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση της υδρολογικής λεκάνης. Μία αναλυτική αξιολόγηση των οικιστικών καταλοίπων προφανώς ξεφεύγει των στόχων της παρούσας διπλωματικής. Συνεπώς, πρόκειται να αναπαραχθούν περιληπτικά τα συμπεράσματα της πρόσφατης διδακτορικής διατριβής της Άρτεμης Γεωργίου, η οποία διερεύνησε αναλυτικά τους οικισμούς της Μάας-Παλαιόκαστρο και της Πύλας-Κοκκινόκρεμος⁸³².

Ο οικισμός της Μάας (**Εικ. 97**) οικοδομήθηκε πάνω σε μία φυσικά οχυρή χερσόνησο, η οποία πλαισιωνόταν από δύο εξίσου καλά προστατευμένους κόλπους. Η προστασία του οικισμού ενισχυόταν ακόμη από δυο ισχυρά οχυρωματικά συστήματα στα βόρεια και τα νότια της χερσονήσου. Αυτά περιλάμβαναν ισχυρούς τοίχους από μεγάλους, ακανόνιστους ογκόλιθους, στενές εισόδους και πιθανότατα ένα μεγάλο, διώροφο κτήριο στην Περιοχή II, το οποίο ταυτίστηκε από τους ανασκαφείς με πύργο ή οχυρό⁸³³. Ο φυσικός βράχος φαίνεται ότι ισοπεδώθηκε προκειμένου να προσφέρει σταθερότητα στα θεμέλια των κτηρίων, τα οποία οικοδομήθηκαν κατά μήκος ενός δρόμου⁸³⁴.

Οι οικοδομικές δραστηριότητες στη Μάα διακρίνονται σε αυτές του Δαπέδου II και I και της τελικής υπο-φάσης IA⁸³⁵. Στο πρωιμότερο Δάπεδο II συγκαταλέγονται οι Περιοχές II, III και I (από βορρά προς νότο). Εκτός του πύργου για τον οποίο ήδη έγινε λόγος, ένα ακόμη κτήριο βρέθηκε στην Περιοχή II, το οποίο ονομάστηκε συμβατικά Κτήριο I και διακρίθηκε για την επιμελή του κατασκευή⁸³⁶. Στη λίγο νοτιότερη Περιοχή III εντοπίστηκαν τρία κτηριακά συμπλέγματα (Κτήρια II, III και IV). Τα δύο εξ αυτών περιλάμβαναν μεγάλα κεντρικά δωμάτια και μικρούς, βιοθητικούς χώρους περιμετρικά του. Ορισμένα εξ αυτών είχαν στο εσωτερικό τους μία κεντρική, κτιστή εστία και κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιούνταν ως αίθουσες

⁸³¹ Karageorghis και Demas 1988.

⁸³² Georgiou 2012^a, 2012^b.

⁸³³ Georgiou 2012^a, 142-3.

⁸³⁴ Georgiou 2012^b, 71.

⁸³⁵ Georgiou 2012^a, 142.

⁸³⁶ Georgiou 2012^a, 143.

για τη διεξαγωγή συμποσίων της ελίτ⁸³⁷. Περιμετρικά των Κτηρίων II, IV και III μεσολαβούσαν περιοχές, οι οποίες θεωρήθηκαν αστέγαστοι, εργαστηριακοί χώροι και χώροι προετοιμασίας φαγητού⁸³⁸. Το Κτήριο III που βρισκόταν αντίκρυ των Κτηρίων II και IV περιείχε στα μακρόστενα δωμάτια του αρκετά όστρακα πίθων και λεκάνες μεταξύ άλλων. Κατά πάσα πιθανότητα, το κτήριο αυτό είχε διοικητικό χαρακτήρα καθώς τα πλεονάσματα που στέγαζε, ξεπερνούσαν αυτά του απλού νοικοκυριού⁸³⁹. Τέλος, στην Περιοχή I τα κτήρια δεν διατηρούνται με τρόπο που να επιτρέπει την ερμηνεία τους.

Στο τέλος του Δαπέδου II ο οικισμός καταστρέφεται. Η ανοικοδόμηση του εγκαινιάζει, πλέον, μία δεύτερη φάση κατοίκησης γνωστή ως Δάπεδο I. Η ανακατασκευή του οικισμού συνέβη πολλές φορές με πρόχειρο τρόπο εφόσον οι κάτοικοι της Μάας σπάνια προχωρούσαν σε καθαρισμό των κατεστραμμένων χώρων ενώ συνήθως αξιοποιούσαν το παλαιότερο οικοδομικό υλικό⁸⁴⁰. Αν και τα περισσότερα κτίσματα υπέστησαν σοβαρές αλλαγές, ελάχιστες κατασκευές (όπως ο πύργος και το τείχος της Περιοχής II) εξακολουθούσαν να θυμίζουν τις κατασκευές του Δαπέδου I. Η χρήση ορισμένων κτηρίων (όπως το Κτήριο III) μάλλον παρέμεινε ίδια εφόσον αρκετά όστρακα πίθων προήλθαν από το Στρώμα I⁸⁴¹. Συνολικά, η κατάτμηση των χώρων, η πυκνότητα τους και η γενική αύξηση των δωματίων πιθανότατα παραπέμπουν σε πληθυσμιακή αύξηση⁸⁴², μεγαλύτερο διαχωρισμό των δραστηριοτήτων και ιδιωτικότητα.

Η τελευταία οικοδομική φάση, η οποία ταυτίζεται με το Δάπεδο IA, δεν απαντάται σε ολόκληρο τον οικισμό αλλά μόνο στις Περιοχές I και III. Οι οικοδομικές δραστηριότητες αφορούσαν στην προσθήκη λίγων αυλών και δωματίων, τα οποία ωστόσο διακρίθηκαν για την επιμελημένη κατασκευή τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι παρά την ταχεία ανοικοδόμηση του οικισμού στο Δάπεδο I, η κοινότητα εξακολουθούσε να έχει τη δυνατότητα οικοδόμησης νέων, επιμελημένων αρχιτεκτονημάτων⁸⁴³.

⁸³⁷ Georgiou 2012^a, 143-5, 200-3.

⁸³⁸ Georgiou 2012^a, 143-5.

⁸³⁹ Georgiou 2012^a, 144.

⁸⁴⁰ Georgiou 2012^a, 147-8.

⁸⁴¹ Georgiou 2012^a, 148-50.

⁸⁴² Georgiou 2012^a, 150-1.

⁸⁴³ Georgiou 2012^a, 151-2.

Η συγκειμενική ανάλυση των οικοδομημάτων στη Μάα κατέδειξε ότι ο οικισμός περιλάμβανε κατοικίες και τουλάχιστον ένα κτήριο για την αποθήκευση πλεονασμάτων. Κινητά ευρήματα όπως οι σκωρίες, τα ακροφύσια, οι κάμινοι, τα υφαντικά βάρη, τα πηνία, τα καρούλια, οι λεκάνες και η εισηγμένη κεραμική μαρτυρούσαν ότι η οικονομική ζωή της Μάας εξαρτιόταν από την αγροτική παραγωγή, τη μεταλλουργία, την υφαντουργία και το εμπόριο⁸⁴⁴. Αντίστοιχα, τα σφραγισμένα αγγεία, τα λίγα διοικητικά εμβλήματα και ορισμένα κτήρια επιμελούνται κατασκευής καταδείκνυαν ότι μία ελίτ ίδρυσε τη θέση και κατά πάσα πιθανότατα συντόνιζε την οικονομία και την οργάνωση του οικισμού⁸⁴⁵.

Στην ανάλυση της, η Γεωργίου διέκρινε τέσσερις κατηγορίες αντικειμένων, οι οποίες είναι υψηλής σημασίας για την παρούσα συζήτηση. Αυτές αφορούν τη δημοφιλία ορισμένων κεραμικών ρυθμών και σχημάτων, την παρουσία σημαντικού αριθμού μικύλων αγγείων, όπλων και εργαλείων υφαντουργίας. Η σημασία αυτών των κατηγοριών αφορά στις τοπικές πολιτισμικές προτιμήσεις και συνεπώς στις πτυχές των κοινωνικών ταυτοτήτων που αναπτύχθηκαν στο δυτικό τμήμα του νησιού κατά την ΥΚ περίοδο.

Η συντριπτική πλειονότητα της κεραμικής που βρέθηκε στη Μάα, αφορούσε τα κλειστά σχήματα της Ακόσμητης Λευκής Τροχήλατης ενώ τα αγγεία της Λευκής Γραπτής Τροχήλατης III και της Δακτυλιόποδης αποτελούσαν τους δύο πιο δημοφιλείς ρυθμούς λεπτότεχνης κεραμικής⁸⁴⁶. Οι προτιμήσεις αυτές αντικατοπτρίζονταν και στα κεραμικά σετ από τους τάφους των Κουκλιών. Δημοφιλείς ήταν και οι σκύφοι που διακοσμούνταν με συμπαγή, σκοτεινόχρωμη βαφή στο εσωτερικό τους⁸⁴⁷. Οι μεγάλες ποσότητες λεπτότεχνης, επιτραπέζιας κεραμικής και τα ζωικά οστά μαρτυρούσαν ότι η κατανάλωση φαγητού και ποτού δεν εξέλειπε στη Μάα⁸⁴⁸. Εάν μάλιστα, τα συμπόσια λάμβαναν χώρα εντός των αιθουσών με τις κεντρικές εστίες, οι συμποσιαστές πιθανότατα υποβάλλονταν σε μία δυνατή και ατμοσφαιρική εμπειρία που λίγοι κάτοικοι της Μάας είχαν τη δυνατότητα να ζήσουν. Η περιορισμένη χωρητικότητα αυτών των αιθουσών έθετε από μόνη της εμπόδια στην εμπλοκή πολλών ατόμων⁸⁴⁹. Η

⁸⁴⁴ Georgiou 2012^a, 175-85· Georgiou 2012^b, 78-80.

⁸⁴⁵ 2012^b, 79.

⁸⁴⁶ Georgiou 2012^a, 153-68.

⁸⁴⁷ Georgiou 2012^a, 155· 2012^b, 75· 2016^r, 99-100· 2018, 42.

⁸⁴⁸ Georgiou 2012^a, 185.

⁸⁴⁹ Το μεγαλύτερο δωμάτιο με εστία (Δωμάτιο 61) είχε χωρητικότητα περίπου 33-6 τ.μ. βλ. Karageorghis και Demas 1988, 19.

συμμετοχή ατόμων της ελίτ στα συμπόσια δεν εκφράζεται μόνο από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλά πιθανότατα και από ορισμένα ζωικά είδη που δεν ανήκαν στις τυπικές διατροφικές συνήθειες⁸⁵⁰. Συνολικά, η προετοιμασία και η κατανάλωση φαγητού και ποτού στη Μάα ομοίαζαν με αυτές των Κουκλιών ως προς τα συμποτικά σετ, τα μαγειρικά σκεύη και τα ζωικά είδη. Αν και η διαθέσιμη πανίδα συντόνιζε τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων, τα συγκεκριμένα πολιτισμικά στοιχεία επιλέχθηκαν μέσα από ένα ευρύ φάσμα άλλων επιλογών⁸⁵¹. Συνεπώς, και τα τρία αποτέλεσαν συνειδητές επιλογές που κατά πάσα πιθανότητα εξέφραζαν πτυχές της κοινωνικο-πολιτισμικής ταυτότητας της δυτικής Κύπρου.

Επιπλέον, η παρουσία μικύλων πρόχων της Ακόσμητης Λευκής στη Μάα θεωρήθηκε ασυνήθιστη και πιθανότατα μαρτυρά τη διεξαγωγή ορισμένων θρησκευτικών τελετών στον οικισμό⁸⁵². Λίγα μικύλλα αγγεία έχουν βρεθεί στους τάφους των Κουκλιών ήδη από την YK I περίοδο. Σημαντική αύξηση επήλθε μόνο κατά την YK II-III περίοδο όπου πλέον αποτελούσαν το *sine qua non* των ταφικών συνόλων. Παρότι το εύρος των μικύλλων αγγείων στα Κούκλια είναι μεγαλύτερο από αυτό της Μάας, η συστηματική κατανάλωση τους και στις δύο θέσεις καταδεικνύει την πολιτισμική και κοινωνική τους σημασία.

Η πολύ-λειτουργικότητα της θέσης ομοιάζει με αυτή των Κουκλιών. Τόσο στα Κούκλια όσο και τη Μάα βρέθηκαν αντικείμενα συσχετισμένα με την υφαντουργία και τη μεταλλουργία, την αποθήκευση πλεονασμάτων και το εμπόριο. Δυστυχώς, η ορατότητα του οικισμού στα Κούκλια περιορίζεται στα περιεχόμενα των λάκκων, των πηγαδιών, ελάχιστων θεμελίων και του διάσημου αλλά εξίσου αινιγματικού ναού της Κύπριδος. Τα μόνα ευρήματα που βρέθηκαν *in situ* στο Ιερό είναι το YK στρώμα που συσχετίζοταν με τον εγκάρσιο Τοίχο 9 και τα περιεχόμενα των λίγων λάκκων που βρέθηκαν διάσπαρτοι στο χώρο του Ιερού (Εικ. 98). Στον ένα λάκκο βρέθηκε μία πήλινη λεκάνη και κονίαμα ενώ ο άλλος λάκκος περιείχε ένα μεγάλο πίθο με σφραγισμένη λαβή, το οποίο στεκόταν πάνω σε ένα ασβεστολιθικό αντικείμενο. Το λίθινο και ραγισμένο αντικείμενο ερμηνεύτηκε από το Maier⁸⁵³ ως σκεύος για την τήξη των μετάλλων ενώ το πιθάρι ανήκε στην Ομάδα III, η οποία περιλάμβανε τους

⁸⁵⁰ Bl. Croft 1988· βλ. επίσης Steel 2004^β, 290· Reese 2005· Halstead 2016.

⁸⁵¹ Twiss 2019.

⁸⁵² Georgiou 2012^α, 168.

⁸⁵³ 1976, 96.

μεγαλύτερους τύπους πιθαριών⁸⁵⁴. Ένα ακόμη πιθάρι της ΥΚ περιόδου ανακαλύφθηκε σε λάκκο, ο οποίος είχε λαξευτεί στο χώρο που απασχολούσε το μεταγενέστερο Ιερό ΙΙ⁸⁵⁵. Το σκεύος για την τήξη των μετάλλων δεν είναι η πρώτη ένδειξη που μαρτυρούσε πιθανές μεταλλουργικές δραστηριότητες εντός ή κοντά του Ιερού. Ήδη από τη Βρετανική αποστολή του Mitford έγιναν γνωστές οι ποσότητες μεταλλευτικής σκωρίας που βρέθηκαν στο κατώτερο και αδιατάρακτο στρώμα του Ιερού⁸⁵⁶. Εκτός της σχετικά άφθονης σκωρίας, το στρώμα του τοίχου περιλάμβανε “Μυκηναϊκή” και Δακτυλιόποδη κεραμική και όστρακα σημαδεμένων αμφορέων⁸⁵⁷. Περαιτέρω σκωρίες, λίγα μολύβδινα τάλαντα και άλλα εργαλεία σχετικά με την κατεργασία των μετάλλων και την υφαντουργία, έχουν ανακαλυφθεί στα πηγάδια της *Eurypetής*, στο υπόγειο συγκρότημα των *Tερατσουνδιών* και σε λάκκους της *Aσπρογής* και της *Eurypetής*⁸⁵⁸. Ακόμη, στα πηγάδια της *Eurypetής* και τα *Tερατσούνδια* εντοπίστηκαν βάρη⁸⁵⁹. Τέλος, δύο προσφάτως δημοσιευμένα σύνολα από χάλκινα εργαλεία φημολογούνται ότι βρέθηκαν στα Κούκλια και είναι πιθανό ότι η λειτουργεία τους αφορούσε την εξόρυξη μεταλλευμάτων⁸⁶⁰.

Παρότι η Μάα και τα Κούκλια ήταν δύο παραθαλάσσιες θέσεις που είχαν σημαντική εμπορική δράση και οπτική επικοινωνία μεταξύ τους, μόνο στα Κούκλια βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες εξωτικών αγαθών από πολύτιμες ύλες. Στη Μάα, τα περισσότερα εισηγμένα αντικείμενα αφορούσαν, κυρίως, στην κεραμική. Τα υπόλοιπα ήταν αγγεία από αλάβαστρο και φαγεντιανή, λίθινα εργαλεία από βασάλτη, χάντρες από σάρδιο και βάρη από αιματίτη⁸⁶¹. Η έλλειψη αλλά όχι ολοκληρωτική απουσία πολύτιμων μετάλλων, όπως ο χρυσός και το ασήμι, μάλλον σημαίνει ότι οι κάτοικοι της Μάας πήραν μαζί τους τα πιο πολύτιμα αντικείμενα πριν την εγκατάλειψη της θέσης⁸⁶². Παρ’ όλα αυτά, φαίνεται ότι στον οικισμό κατέφτασε ένας μεγάλος αριθμός χαναανίτικων αγγείων, τα οποία βρέθηκαν σε μικρότερες συγκεντρώσεις στα Κούκλια ενώ η αιγαιακή κεραμική δεν μοιάζει να ήταν δημοφιλής σε καμία από τις δύο θέσεις.

---

⁸⁵⁴ Georgiou 2012^β, 73.

⁸⁵⁵ Maier 1977, 137.

⁸⁵⁶ Megaw 1951, 13· Mitford και Iliffe 1951, 59.

⁸⁵⁷ Mitford και Iliffe 1951, 59.

⁸⁵⁸ Bλ. Maier και Von Wartburg 1985^β, 105-6· Muhly 1988, 265· Karageorghis και Michaelides 1990· Von Rüden κ.ά. 2016.

⁸⁵⁹ Karageorghis και Michaelides 1990· Von Rüden 2016^β, 270-1.

⁸⁶⁰ Karageorghis κ.ά. 2019.

⁸⁶¹ Georgiou 2012^α, 184-5.

⁸⁶² Bλ. Karageorghis και Demas 1988, 65.

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στις ποσότητες και τους τύπους των χάλκινων όπλων που βρέθηκαν στη Μάα. Όπως αναφέρει η Γεωργίου, «αν και άφθονα, τα όπλα από τη Μάα-Παλαιόκαστρο περιλαμβάνουν αποκλειστικά μαχαίρια και αιχμές βελών»⁸⁶³. Η διαπίστωση αυτή μας κάνει να αναζητήσουμε άμεσα τη σημασία και τη χρήση των δοράτων που τοποθετούνταν σε μεγάλες ποσότητες στους τάφους των Κουκλιών. Η παντελής έλλειψη τους από τον οπλικό εξοπλισμό των κατοίκων της Μάας κάνει πιθανό το ενδεχόμενο ότι τα δόρατα σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζονταν *ad hoc* για ταφική χρήση. Η εν λόγω πρόταση μένει να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί μέσω μίας αναλυτικής εξέτασης των κραμάτων.

Τέλος, η εικονογραφία των σφραγιστικών συσκευών και των σφραγισμένων αγγείων από τη Μάα και τα Κούκλια συναντά μεγάλη αναντιστοιχία. Η μόνη σύγκλιση στην εικονογραφία των δύο θέσεων πιθανότατα αφορά στο θέμα του κυνηγιού πάνω σε άρμα, για το οποίο ήδη έχει γίνει λόγος. Οι διαφορετικές προτιμήσεις στα εικονογραφικά θέματα, μάλλον, πρέπει να θεωρηθούν ως διαφορές μεταξύ δύο πολιτικών οντοτήτων, οι οποίες παρ’ όλα αυτά ομοίαζαν σε πολλές πτυχές τους.

Η εγκατάλειψη της Μάας κατά το 12^ο αι. π.Χ. συνέπεσε με άλλες καταστροφές ή εγκαταλείψιες ισχυρών θέσεων του νησιού, οι οποίες είχαν ξεκινήσει ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. Πέρα από τη Μάα, χαρακτηριστικά παραδείγματα εγκαταλελειμμένων ή κατεστραμμένων οικισμών ήταν η Καλαβασός-Άγιος Δημήτριος, το Μαρώνι-Βούρνες, η Άλασσα-Παλιοταβέρνα, το Χαλά Σουλτάν Τεκκέ και η Πύλα-Κοκκινόκρεμος. Αν και η έρευνα δεν έχει καταλήξει για τα αίτια αυτών των οικιστικών αποτυχιών, είναι πιθανό ότι ο πρόωρος χαμός τους οφειλόταν εν μέρει στην αδυναμία ορισμένων (κυρίως συγκεντρωτικών) κοινωνικοπολιτικών συστημάτων να ανταποκριθούν στην κρίση του 12^{ου} αι. π.Χ. Ορισμένες θέσεις, όπως τα Κούκλια και το Κίτιον, όχι μόνο κατόρθωσαν να επιβιώσουν την κρίση της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙ περιόδου αλλά επωφελήθηκαν αυτής και απορρόφησαν αισίως τους πληθυσμούς που είχε κινητοποιήσει η κρίση της ανατολικής Μεσογείου⁸⁶⁴. Κατά πάσα πιθανότητα, οι πληθυσμοί αυτοί αποτελούνταν τόσο από εξωτερικούς όσο και εσωτερικούς μετανάστες⁸⁶⁵.

⁸⁶³ Georgiou 2012^a, 177.

⁸⁶⁴ Iacovou 2008^b; 2008^c; 2012^a; 2013^c; 2014^b; 2018^c; 2021^b; Georgiou 2015^c; Σατράκη 2012, 175-82; Georgiou και Iacovou 2020, 1143-4.

⁸⁶⁵ Iacovou 2005^c; 2008^b; 2008^c; 2012^a, 210-2; 2014^b; 2018^c; 2021^b; Georgiou και Iacovou 2020, 1144.

Οι οπορτουνιστές και αισιόδοξοι μετανάστες, όπως τους προσδιορίζει ο Coldstream⁸⁶⁶, μετέφεραν μαζί τους «νέες πολιτισμικές εκφράσεις, οι οποίες θα ξεχωρίζαν από τις εδραιωμένες παραδόσεις μίας αυτόχθονος, νησιωτικής κοινωνίας»⁸⁶⁷. Μέσα στις νέες, υλικές, πολιτισμικές εκφράσεις θεωρείται ότι ενέπιπτε και ο τύπος του λακκοειδούς τάφου, ο οποίος απέκτησε ένα βαθμό δημοτικότητας κατά την YK IIIA έως το τέλος της YK IIIB χωρίς, ωστόσο, να αντικαταστήσει τους θαλαμοειδείς τάφους.

Μία πληθώρα ερμηνειών έχει προταθεί για τις ιδιότυπες ταφικές κατασκευές. Πρώτος ο Gjerstad⁸⁶⁸, προσπαθώντας να κατανοήσει την τυπολογία των κυπριακών τάφων, κατέληξε στο ότι οι σύνθετοι θαλαμοειδείς τάφοι χρονολογούνται πριν τους απλούστερους λακκοειδείς τάφους. Ακολούθως, ο Schaeffer⁸⁶⁹ και ο Sjoqvist⁸⁷⁰ ήταν από τους πρώτους ερευνητές που θεώρησαν τους λακκοειδείς πολιτισμικές “διαταραχές” και πρότειναν ότι οι εν λόγω τάφοι ήταν είτε ξενικής προέλευσης ή αποτελέσματα υβριδισμού μεταξύ αυτοχθόνων και εξωγενών παραγόντων. Ο Δίκαιος⁸⁷¹, παρατηρώντας την κυπριακή προέλευση των κτερισμάτων, έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στους ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στη βραχύβια παρουσία των λακκοειδών. Παρατίθενται ακολούθως οι πολύ ωφέλιμες παρατηρήσεις του: «αυτές οι ταφές ήταν αποτελέσματα μίας έκτακτης ανάγκης ή τυχαίου χαρακτήρα, οι οποίες πιθανότατα ανήκαν σε λιγότερο σημαντικούς ανθρώπους...ή αυτόχθονες εφόσον μόνο αγγεία κυπριακού πηλού αφιερώθηκαν σαν κτερίσματα»⁸⁷². Την ίδια περίπου άποψη ανέπτυξε και η Niklasson⁸⁷³, η οποία ανέφερε ότι «δεν υπάρχει τίποτα το Μυκηναϊκό ή Αιγαιακό στους τάφους...είτε όσον αφορά τα έθιμα και τα χαρακτηριστικά ή τα υλικά κατάλοιπα». Η Keswani⁸⁷⁴ ισορρόπησε το ιστορικό αφήγημα, αναφέροντας ότι οι εν λόγω λακκοειδείς τάφοι πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό ατόμων που προήλθαν από άλλα τμήματα του νησιού ή ακόμη και πέρα από αυτό και καταδεικνύουν τον υποσκελισμό του ταφικού πεδίου. Αντίστοιχα, οι Βοσκός και Knapp⁸⁷⁵, πρότειναν ότι οι λακκοειδείς εντάσσονταν

⁸⁶⁶ 1998, 7.

⁸⁶⁷ Iacovou 2012^a, 213.

⁸⁶⁸ 1926, 51-6.

⁸⁶⁹ 1936, 82· 1952, 230.

⁸⁷⁰ 1940, 189-90.

⁸⁷¹ Dikaios 1969-71, 431-4.

⁸⁷² Dikaios 1969-71, 432.

⁸⁷³ 1999, 98.

⁸⁷⁴ 1989^b, 70· 2004, 159-60.

⁸⁷⁵ Voskos και Knapp 2008, 677.

σε ένα ευρύτερο κλίμα πολιτισμικού υβριδισμού, το οποίο έδωσε ευκαιρίες για νέους και δημιουργικούς τρόπους αναπαράστασης των κοινωνικών ταυτότητων. Αν και οι σύγχρονοι ερευνητές εξακολουθούν να αναζητούν εθνοτικές ταυτότητες στα αρχαιολογικά περιβάλλοντα των τάφων του 12^{ου} π.Χ., είναι φρόνιμο να βλέπουμε «την ποικιλία στους Κυπριακούς ταφικούς τύπους της περιόδου εντός των παραμέτρων της κοινωνικής αλλαγής και πίεσης που διαμόρφωσαν τις ΥΚ III κοινωνίες»⁸⁷⁶. Η Janes⁸⁷⁷, τέλος, ανέφερε ότι οι λακκοειδείς τάφοι, ίσως, να αντιπροσώπευαν πληθυσμούς που προέρχονταν από άλλα τμήματα του νησιού με αποτέλεσμα να μην έχουν “οικογενειακούς”, θαλαμοειδείς τάφους στους οικισμούς που είχαν εγκατασταθεί. Εναλλακτικά, πρότεινε ότι η κοινωνική αξία της ταφικής αρένας παραγκωνίστηκε χάριν των νέων προοπτικών που έδιναν τα νέο-εγερθέντα ιερά⁸⁷⁸.

Δεδομένων αυτών των παρατηρήσεων, πρέπει να καταστεί σαφές ότι το δείγμα των λακκοειδών τάφων στα Κούκλια και δη αυτών στα *Kamínia* είναι μοναδικό. Η μοναδικότητα τους δεν οφείλεται μόνο στην ποσότητα των τάφων. Παρόμοια κτερίσματα και ταφές απαντώνται και σε άλλα τμήματα του νησιού⁸⁷⁹. Αντίθετα με άλλους χώρους ταφής, το νεκροταφείο των *Kamínia* διακρίνεται για την οργάνωση του. Για πρώτη φορά γίνεται ξεκάθαρη η οργάνωση των τάφων σε ταφικές ομάδες, οι οποίες ήταν διατεταγμένες παράλληλα η μία της άλλης. Η χρήση ενός κοινού χώρου για τον ενταφιασμό, τουλάχιστον, 40-4 ατόμων⁸⁸⁰ παραπέμπει σε κάποιον είδους κοινωνική σύνδεση μεταξύ των θανόντων. Στον αντίποδα αυτού, η παράλληλη, χρήση τουλάχιστον δύο νεκροταφείων με λακκοειδείς τάφους μαρτυρά ότι οι νεκροί του *Mártsełlon* μάλλον διέφεραν από αυτούς στα *Kamínia*. Αν οι ταφές και η συγχρονική χρήση πολλών νεκροταφείων κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ περίοδο υποδηλώνουν κάτι για την κοινωνία των Κουκλιών, τότε αυτό είναι η δαιδαλώδης κοινωνικοπολιτική οργάνωση του οικισμού και οι δυσκολίες που πιθανότατα αντιμετώπιζε στη διαχείριση του ανομοιογενούς πληθυσμού του και την εκπλήρωση των δύσκολων κοινωνικών υποχρεώσεων που έπρεπε να φέρει εις πέρας. Είναι πιθανό ότι, εξαιτίας αυτών των κοινωνικών πιέσεων και πολιτικών συνθήκων, το διοικητικό σύστημα των Κουκλιών έγινε πιο κάθετο, συγκεντρωτικό και τα ταφικά δρώμενα πιο εντυπωσιακά και

⁸⁷⁶ Steel 2008, 158. βλ. επίσης Iacovou 2005.

⁸⁷⁷ 2014.

⁸⁷⁸ Janes 2014. βλ. επίσης Webb 2014.

⁸⁷⁹ Βλ. Niklasson-Sönnnerby 1987.

⁸⁸⁰ Catling 2020, 125.

ανταγωνιστικά. Προτείνεται, λοιπόν, ότι η πρακτική απόρριψης μεγάλου πλούτου στις ταφές της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ περιόδου, καταδεικνύει τον αμφίσημο χαρακτήρα των ταφικών τελετουργιών που λειτουργούν τόσο ως περιστάσεις κοινωνικής πόλωσης όσο και εξομάλυνσης των κοινωνικών εντάσεων και αναπαραγγής των κοινωνικών δομών⁸⁸¹.

Η επόμενη περίοδος χαρακτηρίστηκε από την εγκατάλειψη των ιδρυτικών νεκροταφείων της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουνδιών* ενώ η χρήση των νεκροταφείων των *Καμινιών*, του *Μάρτσελλου*, της *Ελιομύλιας* και των *Κάτω Αλωνιών* συνέχισε με ή χωρίς διακοπές έως την Εποχή του Σιδήρου. Νέα νεκροταφεία ιδρύθηκαν στις τοποθεσίες *Ξύλινος-Ξερολίμνη*, τις *Σκάλες* και τις *Πλάκες* ήδη από την ΥΚ ΙΙΒ. Λίγο μεταγενέστερα ιδρύθηκε και το εκτεταμένο νεκροταφείο του *Χασάν Αγά/Λάκκου* του *Σκάρνου* που εκτείνεται πίσω από τη *Λαόνα* και το *Χατζηαπτουλλά*⁸⁸². Σύμφωνα με τη Janes⁸⁸³, τα νεκροταφεία παρείχαν νέους, συλλογικούς χώρους ταφής, υποσκελίζοντας τους κοινωνικοπολιτικούς ανταγωνισμούς της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ περιόδου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της κάθετης κοινωνικής οργάνωσης κατά την ΚΓ περίοδο έως την ανάδυση μίας νέας, κυρίαρχης τάξης ελίτ στην αρχή της ΚΑ περιόδου.

---

⁸⁸¹ Bl. Bell 1997, 29-33.

⁸⁸² Για πιο πρόσφατη, επισκόπηση των νεκροταφείων βλ. Raptou 2018.

⁸⁸³ 2014, 579-80.

Κεφάλαιο 8^ο Συμπεράσματα και νέες κατευθύνσεις.

Η παρούσα ανάλυση επικεντρώθηκε στη μελέτη των ΥΚ τάφων που βρέθηκαν στην ευρύτερη υδρολογική λεκάνη της Πάφου και τη θέση Κούκλια-Παλαίπαφος. Παρότι η Πάφος συνδέεται με τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στη μεγαλόνησο καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας, η ανάλυση του ταφικού υλικού φανέρωσε ότι η εσωτερική, κοινωνικοπολιτική εξέλιξη των Κουκλιών και η σύνδεση του οικισμού με άλλες θέσεις της υδρολογικής λεκάνης συνέβησαν σταδιακά. Οι ομοιότητες στις ταφικές τελετουργίες των Κουκλιών με αυτές άλλων θέσεων στην υδρολογική λεκάνη συνηγορούν στη σταδιακή διαμόρφωση μίας συλλογικής ταυτότητας, η οποία ενσάρκωνται την παφιακή εντοπιότητα. Τέλος, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διάκριση των πολιτισμικών επιλογών που διαχωρίζουν την Πάφο από άλλες θέσεις στα ανατολικά του νησιού.

Οι πρωιμότεροι ταφικοί χώροι των Κουκλιών-Παλαίπαφος εντοπίζονται στις τοποθεσίες Ασπρογή, Ευρετή και Τερατσούδια. Οι χώροι αυτοί εντοπίζονται σε κοιλάδες και είναι πολύ πιθανό ότι η χωροθεσία τους ήταν μία κοινωνική και συμβολικά φορτισμένη επιλογή. Το εμπόριο και η παραγωγή πρωτογενών και δευτερογενών προϊόντων αδιαμφισβήτητα είχαν μεγάλη σημασία για την ακμή του οικισμού και η θέση των νεκροταφείων στις εύφορες και κατά πάσα πιθανότητα, παραθαλάσσιες ζώνες της περιοχής, μάλλον, συνδεόταν με αυτές τις οικονομικές στρατηγικές.

Η σημασία που είχε το τοπίο στη χωροθεσία των τάφων και τις ταφικές πρακτικές επιβεβαιώνεται και από τη διεκπεραίωση των τελετουργιών εκτός των τάφων. Οι περιορισμένες χωρητικές δυνατότητες των δρόμων και των θαλάμων έθεταν σημαντικά εμπόδια στην εκπλήρωση των ταφικών τελετουργιών που απαιτούσαν ένα αριθμό ατόμων και μία ελευθερία κινήσεων. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του δρόμου και του θαλάμου οριοθετούσαν τις ανθρώπινες συναθροίσεις και πιθανότατα προορίζονταν για λίγους ανθρώπους κάποιας κοινωνικής σημασίας. Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι οι ταφικές πρακτικές, όπως ο στολισμός των νεκρών σωμάτων και τα νεκρόδειπνα, λάμβαναν χώρα εκτός των θαλάμων και εντός των υπαίθριων χώρων καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕΧ. Οι ταφικές πρακτικές δημιουργούσαν ισχυρές συνδέσεις α) μεταξύ των θρηνωδών, β) μεταξύ των θρηνωδών και των νεκρών, γ) μεταξύ των θρηνωδών και του τοπίου και δ) μεταξύ του τοπίου και των νεκρών. Οι συνδέσεις αυτές

τεκμηριώνονται μέσω της συνεχόμενης χρήσης ορισμένων τάφων (όπως ο Τάφος V της *Ασπρογής*) και νεκροταφείων για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Εν προκειμένω, τα νεκροταφεία της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουνδιών* χρησιμοποιήθηκαν για περίπου 400-500 χρόνια μέχρι την εγκατάλειψη τους πριν την YK IIIB.

Οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των θρηνωδών αναλύθηκαν βάσει των ιστορικών συνθηκών ίδρυσης των Κουκλιών. Όπως έχει ήδη υποσημειωθεί, η ίδρυση των Κουκλιών-Παλαίπαφος θεωρείται αποτέλεσμα συνοίκησης. Οι κεραμολογικές αναλύσεις της Χριστοδούλιδου και της Γεωργίου έχουν καταδείξει ότι οι οικιστικοί πυρήνες στα Κούκλια δημιουργήθηκαν από πληθυσμούς της υδρολογικής λεκάνης της Πάφου, της βόρειας ακτής και άλλων ανατολικότερων περιοχών, όπως η Επισκοπή. Η ταφική ποικιλομορφία που οφείλεται στο μέγεθος και τη συνθετότητα ορισμένων αρχιτεκτονικών μνημείων αποτελούν μία ακόμη ένδειξη των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Το ίδιο μπορεί να προταθεί και για την πρακτική της επίστρωσης της κίστης με πηλό και τη χρήση των μικύλλων αγγείων. Πέρα από τα αγγεία, λίγα ακόμη αντικείμενα μπορούν να τοποθετηθούν με ασφάλεια στην YK I με αποτέλεσμα να μην γίνονται εύκολα διακριτές άλλες, πτυχές των ταφικών τελετουργιών. Φερειπείν, η τελετουργική θανάτωση του μαχαιριού από τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια* είναι αμφίβολη και δεν μπορεί να συνδεθεί με τις συστηματικές καταστροφές των όπλων από τους τάφους της Λαπήθου.

Η ετερογένεια των πληθυσμών στα Κούκλια πιθανότατα αμβλυνόταν μέσω της συμμετοχής ενός αριθμού ατόμων στην προετοιμασία των νεκρών σωμάτων, των νεκρικών συμποσίων και τη δευτερογενή διαχείριση των οστών που ακολουθούσαν τους πρωτογενείς ενταφιασμούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την καλύτερη συνεργατικότητα μεταξύ των οικιστικών πυρήνων, η οποία έμελλε να αποφέρει σημαντικό πλούτο στους μεταγενέστερους κατοίκους της. Κατά την YK I-II περίοδο, η επίδειξη πλούτου στις ταφικές τελετουργίες δεν φαίνεται ότι ήταν προτεραιότητα των θρηνωδών. Τα ελάχιστα χάλκινα και εξωτικά αντικείμενα που βρέθηκαν στους τάφους των Κουκλιών και άλλων θέσεων της υδρολογικής λεκάνης δεν αποδεικνύουν, προς το παρόν, μία συγκεντρωτική εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού από τα Κούκλια. Είναι πιθανό, ωστόσο, ότι μία αρχηγική θέση έχαιραν τα *Τερατσούδια* εξαιτίας των λίγων εξωτικών αγαθών και των πολύ μεγάλων και σύνθετων τάφων τους. Συνολικά, οι αποκλίσεις στον ταφικό πλούτο μεταξύ των *Τερατσουνδιών* και της *Ασπρογής*-

Ευρετής ήταν αμελητέες και προτείνεται μία ετεραρχική κοινωνικοπολιτική οργάνωση για τον ιδρυτικό ορίζοντα των Κουκλιών.

Ορισμένοι τάφοι της YK I περιόδου εξακολούθησαν να βρίσκονται σε χρήση κατά την YK II περίοδο ενώ περίπου δέκα νέοι τάφοι προστέθηκαν στα παλαιά νεκροταφεία της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουδιών*. Επιπλέον, δύο νέα νεκροταφεία πιθανότατα ιδρύθηκαν στα *Κάτω Αλώνια* και την *Ελιομύλια* κατά την YK II. Η παράλληλη χρήση πέντε νεκροταφείων καταδεικνύει μία μεγαλύτερη, κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των κατοίκων ενώ η ήπια αύξηση των τάφων παραπέμπει σε μία πληθυσμιακή αύξηση. Ορισμένοι θρηνωδοί είχαν τη δυνατότητα επαναξιοποίησης των παλαιότερων τάφων ενώ οι νέοι τάφοι και τα νέα νεκροταφεία πιθανότατα αντανακλούσαν διαφορετικές κοινωνικές επιδιώξεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Η επανάχρηση ορισμένων τάφων για μεγάλα χρονικά διαστήματα καθιστά πολύ δύσκολη τη διάκριση των πολύτιμων κτερισμάτων στους τάφους του 15^{ου} και του 14^{ου} αι. π.Χ. Αν και ένας μικρός αριθμός αιγαιακών αγγείων εισάγεται κατά την YK (IIA-)B περίοδο, αυτό δεν είναι επαρκές τεκμήριο ώστε να μιλήσει κανείς για κάθετη, κοινωνικοπολιτική οργάνωση με σημαντικές αποκλίσεις στον πλούτο των τάφων. Είναι πιθανό ότι η σχετική ισοδυναμία των οικιστικών πυρήνων εξακολουθούσε να υφίσταται κατά την YK IIA/B.

Κατά τη διάρκεια του 15^{ου} και του 14^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρώνται ορισμένες προτιμήσεις στα κτερισματικά σύνολα, οι οποίες μάλλον υπαγορεύονταν από μία κοινή, ταφική ή θρησκευτική ιδεολογία. Τέτοια ήταν τα συμποτικά αγγεία της Λευκόχριστης ΙΙΑ και τα μικύλλα, εισηγμένα ή ντόπια αγγεία, τα οποία τοποθετούνταν στην πλειονότητα των τάφων της Πάφου. Η πραγματοποίηση νεκροδείπνων εκτός των ταφικών θαλάμων φαίνεται ότι εξακολουθούσε να αποτελεί ένα σημαντικότατο στάδιο των ταφικών τελετουργιών. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για την περιποίηση των νεκρών σωμάτων καθώς ένας αριθμός αποθηκευτικών αγγείων πιθανότατα περιείχε ποσότητες ουσιών για το μύρωμα των σωμάτων. Ακόμη, τα κεραμικά σύνολα των τάφων χαρακτηρίζονταν από την παρουσία μικρών αγγείων, τα οποία είναι ασυνήθιστα στους τάφους του νησιού και αποτελούν ένα χαρακτηριστικό της παφιακής εντοπιότητας από τα μέσα του 15^{ου} αι. και εξής. Οι κοινές πολιτισμικές επιλογές που σημειώνονται στους τάφους των Κουκλιών και ορισμένων θέσεων της υδρολογικής

λεκάνης, όπως η Γεροσκήπου, η Τάλα και η Κολώνη, μάλλον πρέπει να ερμηνευθούν ως τα αποτελέσματα μίας κοινής ιδεολογίας που συνείχε τα δίκτυα της υδρολογικής λεκάνης. Η εκμετάλλευση των δικτύων από την ελίτ των Κουκλιών και της Γεροσκήπου δεν μπορεί να τεκμηριωθεί εξαιτίας της απουσίας σημαντικού πλούτου από τους τάφους της ΥΚ ΙΙΑ/Β περιόδου.

Εκτός της ίδρυσης των δύο νέων νεκροταφείων κατά το 14^ο αι. π.Χ., οι τάφοι στα Κούκλια οργανώνονται βάσει της κοινωνικής ισχύος των προγόνων, των ταφικών τελετουργιών τους παρελθόντος και για πρώτη φορά γίνονται αποδέκτες μίας μέτριας ποσότητας πολύτιμων αντικειμένων. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η εισηγμένη κεραμική εξακολουθεί να τοποθετείται συστηματικά στους τάφους των Κουκλιών ενώ τα αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα και άλλες ύλες (οστά και λίθους) αυξάνονται. Αν ο διαταραγμένος πλούσιος Τάφος VII της Ευρετής χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά κατά την ΥΚ ΙΙΒ-Γ περίοδο, τότε είναι πιθανό ότι η κάθετη κοινωνική διαστρωμάτωση άρχισε να χαρακτηρίζει την πολιτική πραγματικότητα των Κουκλιών, μάλλον, από το 14^ο ή το 13^ο αι. π.Χ. και εξής. Είναι πιθανό ότι η μεγαλύτερη κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση που σημειώνεται στους τάφους της ΥΚ ΙΙΓ αντικατοπτρίζεται στη δημιουργία των δύο νέων νεκροταφείων στα *Κάτω Αλώνια* και την *Ελιομύλια* και σχετίζεται με την εκμετάλλευση των δικτύων που συνέδεαν την υδρολογική λεκάνη της Πάφου με το υπόλοιπο νησί και την ανατολική Μεσόγειο.

Βάσει των δημοσιευμένων δεδομένων, η εμπορική δικτύωση της υδρολογικής λεκάνης με την ανατολική Μεσόγειο απέφερε σημαντικό πλούτο στα Κούκλια και τη Γεροσκήπου από το β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ. και εξής. Αν και οι οικονομικές στρατηγικές των οικισμών της υδρολογικής λεκάνης είναι δυσπρόσιτες για τις προηγούμενες φάσεις της ύστερης Χαλκοκρατίας, η εντατική, συστηματική εξόρυξη και εμπορία χαλκού αντανακλάται στο μεγάλο πλούτο των τάφων και τα διάσπαρτα (αλλά παρ' όλα αυτά υπαρκτά) κατάλοιπα της δευτερογενούς επεξεργασίας χαλκού στα Κούκλια-Παλαίπαφος και τη Μάα-Παλαιόκαστρο. Οι εμπορικές δραστηριότητες, ενδεχομένως, υποστηρίζονταν και από άλλα πρωτογενή και δευτερογενή προϊόντα αλλά είναι δύσκολο να αξιολογηθούν τέτοιου είδους ανταλλαγές. Παρ' όλα αυτά, οι μεγάλες συγκεντρώσεις πολύτιμων κτερισμάτων αφορούσαν μόνο σε μερικές ταφές και ως εκ τούτου υποδηλώνανε μία ιεραρχική κοινωνικοπολιτική οργάνωση, η οποία περιλάμβανε μία πληθώρα κοινωνικών βαθμίδων και ομάδων. Η πυρηνοποίηση του πληθυσμού στα Κούκλια και η συνθετότερη κοινωνική οργάνωση πιθανότατα

εκφραζόταν μέσω του αποκλεισμού ορισμένων θανόντων από τα YK I-II νεκροταφεία και της ίδρυσης τριών, νέων και απόμερων νεκροταφείων στα οροπέδια του Μάρτσελλου, της Μάντισσας και των ενδιάμεσων Καμινιών. Ως την εγκατάλειψη τους, τα παλαιότερα νεκροταφεία των Κουκλιών πιθανότατα εξακολουθούσαν να οργανώνονται βάσει της κοινωνικής και μνημονικής ισχύος των πρόγονων και των ταφικών τελετουργιών της YK I-II περιόδου. Αντίστοιχα, ο τρόπος οργάνωσης των νεότερων νεκροταφείων ήταν διαφορετικός εφόσον το YK III νεκροταφείο των Καμινιών ήταν δομημένο βάσει συγχρονικών και παράλληλα διατεταγμένων ταφικών συστάδων ενώ σχεδόν όλοι οι τάφοι είχαν κοινό προσανατολισμό. Αν και οι ανασκαφές στο Μάρτσελλο είναι ακόμη υπό εξέλιξη, οι λακκοειδείς τάφοι φαίνεται ότι ήταν συγχρονικοί και παρατεταγμένοι σε μία νοητή ευθεία, παράλληλη προς το τείχος που επαναχρονολογήθηκε προκαταρκτικά στην YK IIIΓ.

Ο πλούτος των τάφων δεν εξέφραζε μόνο ένα ιεραρχημένο κοινωνικοπολιτικό σύστημα αλλά και τον έντονο κοινωνικοπολιτικό ανταγωνισμό που υπήρχε μεταξύ των μελών της ελίτ. Οι παλαιότερες, απλούστερες ταφικές πρακτικές έδωσαν τη θέση τους σε συνθετότερα ταφικά προγράμματα που περιλαμβάνανε την προετοιμασία και το στολισμό των νεκρών σωμάτων, τη δημόσια κατανάλωση φαγητού και ποτού, τις σπονδές, τη δευτερογενή διαχείριση και επεξεργασία των οστών και ενδεχομένως τα ανταγωνιστικά, επιτραπέζια παιχνίδια. Αρκετά είδη πολυτελείας τοποθετούνταν μαζικά μέσα στους τάφους της ελίτ και αρκετά από αυτά υποδηλώνανε ορισμένες κοινωνικές αξίες και ιδανικά, τα οποία συνδέονταν με τον πόλεμο ή το κυνήγι, την υφαντουργία και τη μεταλλουργία. Οι κηδευτές πιθανότατα χρησιμοποιούσαν τα τέχνεργα αυτά ως υλικές προεκτάσεις της (ιδεατής ή πραγματικής) ταυτότητας των νεκρών τους, την οποία προωθούσαν στα δημόσια και ανταγωνιστικότατα, επικήδεια θεάματα. Είναι πιθανό ότι αρκετές από αυτές τις επιδιώξεις αντανακλώνται και στις μεταγενέστερες “ηρωικές” ταφές της ΚΓ και ΚΑ περιόδου.

Παρότι ανταγωνιστικές, οι ταφικές τελετουργίες εξακολουθούσαν να δημιουργούν κατάλληλες περιστάσεις για επικοινωνία, δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων, εκτόνωση των κοινωνικών εντάσεων και αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών. Σε αυτό συνετέλεσε και το νέο-ιδρυθέν *Ιερό της Κύπριδος*, το οποίο πιθανότατα συντονιζόταν από την ελίτ του οικισμού. Ορισμένες ιδεολογικές και κοινωνικές συνδέσεις των τάφων με το Ιερό μπορούν να διαπιστωθούν μέσω της εικονογραφίας, των συστημάτων σήμανσης και άλλων πολιτισμικών και ιδεολογικών μέσων, όπως τα

ειδώλια. Ωστόσο, η κατάσταση με την οποία σώζεται το Ιερό του 12^{ου} αι. π.Χ. δεν επιτρέπει την ανάλυση των επιρροών που άσκησε το Ιερό επί των ταφικών πρακτικών της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ.

Η συνθετότητα των ταφικών προγραμμάτων και τα πλούσια κτερίσματα δεν εμφανίζονται στους περισσότερους λακκοειδείς τάφους του νησιού. Οι λακκοειδείς τάφοι των Κουκλιών ταιριάζουν με αυτό το ιδιότυπο, ταφικό μοτίβο που διήρκησε για πάνω από ένα αιώνα και ταυτίστηκε από πολλούς ερευνητές με ένα ξένο πολιτισμικό στοιχείο. Η ανασύνθεση των εθνοτικών ταυτοτήτων των νεκρών βάσει των λακκοειδών τάφων είναι ανέφικτη και μπορεί να αποβεί παραπλανητική, δημιουργώντας ψευδο-ιστορικά δεδομένα. Οι κοινωνικές πιέσεις και η πολιτική αστάθεια, λοιπόν, ήταν τα εφαλτήρια για τη μεταβολή των ταφικών κατασκευών και εθίμων, χωρίς αυτό να ισοδυναμεί απαραίτητα με φτωχικές και αμελέστατες ταφές. Επιπλέον, η επιλογή δύο υψομετρικά αποκλινουσών περιοχών (*Μάρτσελλο* και *Καμίνια*) για τη λάξευση λακκοειδών τάφων καθώς και η εσωτερική οργάνωση του νεκροταφείου των *Καμινιών* σε διακριτές ταφικές ομάδες καταδείκνυαν ότι οι νεκροί διαχωρίζονταν βάσει κάποιων κοινωνικών ή/και ιδεολογικών κριτηρίων.

Οι δημοφιλείς, πολιτισμικές επιλογές, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα συντονίζονταν από την ελίτ και αντανακλούσαν την παφιακή εντοπιότητα, αποτυπώθηκαν σε πολλές πτυχές του υλικού πολιτισμού και κυρίως την κεραμική. Τα μικύλλα αγγεία, όχι μόνο εξακολουθούν να ενταφιάζονται στους τάφους αλλά αναπαράγονται και σε λίθο. Αντίστοιχα, τα πολυπληθή συμποτικά αγγεία που αποτελούσαν τα συμποτικά σετ, φαίνεται ότι ήταν καθορισμένα και ομοιογενή. Τα αγγεία πόσης αποτελούνταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη Λευκή Γραπτή Τροχήλατη III ενώ τα μεγάλα αγγεία σερβιρίσματος και αποθήκευσης ανήκαν στη Ακόσμητη Λευκή και τη Δακτυλιόποδη. Οι προτιμήσεις στα μικύλλα αγγεία και σε συγκεκριμένους ρυθμούς αντανακλώνται στα κεραμικά σύνολα της Μάας-Παλαιόκαστρο. Αυτό πιθανότατα μαρτυρούσε τις κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές διασυνδέσεις, τουλάχιστον, μεταξύ των Κουκλιών και της Μάας.

Διαχρονικά, η συμπερίληψη ή απόρριψη ατόμων ή/και κοινωνικών ομάδων από τα νεκροταφεία φαίνεται ότι λειτούργησε ως μηχανισμός διαμόρφωσης του ταφικού τοπίου εφόσον ανά λίγες εκατοντάδες χρόνια, νέα νεκροταφεία ιδρύονταν σε διαφορετικά σημεία της Παλαιπάφου. Αν και δεν γνωρίζουμε την χωροταξική

οργάνωση των τάφων στις περιοχές της *Ελιομόλιας* και των *Κάτω Αλωνιών*, η υλικότητα των προγονικών τάφων στα ιδρυτικά νεκροταφεία της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουδιών* είχε μεγάλη επίδραση στην οργάνωση τους. Είναι πιθανό, λοιπόν, ότι η δυναμική των ιδρυτικών νεκροταφείων που φιλοξενούσαν ισχυρές, προγονικές συλλογικότητες, είχε άμεσες επιπτώσεις στη διαμόρφωση του σύγχρονου και υστερότερου ταφικού πεδίου.

Τα νεκροταφεία της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουδιών* ήταν υψηλής σημασίας χώροι που πιθανότατα καθόρισαν την κοινωνική ζωή της *Παλαιπάφου* για περίπου 500 χρόνια. Μετά την εγκατάλειψη τους, ενδεχομένως, εξακολουθούσαν να επιδρούν στο ταφικό πεδίο καθώς κανένας νέος τάφος της Εποχής του Σιδήρου δεν έχει εντοπιστεί σε αυτές τις θέσεις. Αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, καταδεικνύει ότι η χρήση αυτών των χώρων είχε αλλάξει και η πραγματοποίηση νέων ταφών είχε απαγορευθεί. Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι τάφοι από τα πάλαι ποτέ νεκροταφεία της *Παλαιπάφου* ενδεχομένως δρούσαν ως εστίες μίας προγονικής λατρείας – ή έστω έχαιραν σεβασμού. Η έμφαση στην έννοια του προγόνου προκύπτει από την οργάνωση των νεκροταφείων, την υστερότερη κεραμική που έχει βρεθεί σε κάποιους, αδιατάρακτους τάφους των νεκροταφείων, ορισμένα αντικείμενα που βρέθηκαν στους δρόμους των τάφων και τον επιμελημένο επανενταφιασμό ορισμένων καταλοίπων του παρελθόντος. Από την ΥΚ ΙΙΙΒ περίοδο και εξής, το ταφικό πεδίο είχε αλλάξει συλλήβδην και η μετατόπιση του περιμετρικά της *Ασπρογής*, της *Ευρετής* και των *Τερατσουδιών*, ίσως, οφειλόταν στην επιδραστικότητα των προγονικών νεκροταφείων.

Η παρούσα διπλωματική εργασία κλείνει με την ευχή να έχουν αξιοποιηθεί όσο το δυνατόν καλύτερα τα διαθέσιμα δεδομένα και να αποτελεί μία ποιοτική προσθήκη τόσο για την αρχαιολογία της αρχαίας Πάφου όσο και την κυπριακή αρχαιολογία του θανάτου. Η ολιστική ανάλυση των ταφικών περιβαλλόντων αποτελεί μία μεγάλη ανάγκη για την καλύτερη κατανόηση των ταφικών πρακτικών. Πλέον, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι οι ταφικές πρακτικές δεν αφορούσαν αποκλειστικά τα στενά όρια των ταφικών μνημείων αλλά συμπεριλαμβάνανε τον ανοικτό, υπαίθριο χώρο και άλλα επικουρικά, αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τα πηγάδια και τους λάκκους. Κρίνεται, λοιπόν, μεγάλης σημασίας η πανοραμική εξέταση του ταφικού τοπίου ώστε να αναζητηθεί η δυναμική σχέση μεταξύ των ταφικών πρακτικών, των ταφικών χώρων και των οικισμών της ΥΕΧ.

Βιβλιογραφικές συντομίες

<i>ActaAth</i>	Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae) (formerly SkrAth)
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AnaSt</i>	Anatolian Studies
<i>Antiquity</i>	Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology
<i>AnnRepCypr</i>	Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Republic of Cyprus
<i>AntJ</i>	The Antiquaries Journal
<i>BAR-IS</i>	British Archaeological Reports, International Series
<i>BASOR</i>	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BCH Suppl.</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique: Supplément
<i>BSA</i>	British School at Athens Annual
<i>JAnthArch</i>	Journal of Anthropological Archaeology
<i>JAS</i>	Journal of Archaeological Science
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>JMA</i>	Journal of Mediterranean Archaeology
<i>JPR</i>	Journal of Prehistoric Religion
<i>Levant</i>	Levant: Journal of the British School of Archaeology in Jerusalem and the British Institute at Amman for Archaeology and History
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensia

<i>OpAthRom</i>	Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome
<i>QDAP</i>	Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine
<i>RDAC</i>	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology
<i>UgaritF</i>	Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas
<i>WorldArch</i>	World Archaeology

1. SCE I: Gjerstad, E., J. Lindros, E. Sjöqvist, A. Westholm. 1934. *The Swedish Cyprus Expedition*. Τόμος 1, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus, 1927-1931*. Stockholm: Victor Petterssons Bokindustriaktiebolag.
2. SCE IV1c: Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition*. Τόμος 4, μέρος 3. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
3. SCE IV1d: Åström, L. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition*. Τόμος 4, μέρος 4. Lund: Berlingska Boktryckeriet.

Βιβλιογραφία

I. Ελληνόγλωσση.

1. Αγαπίου, Α. 2010. «Τοπογραφία Θέσεων της Ευρύτερης Περιοχής Πάφου κατά την 3^η και 2^η Χιλιετία π.Χ. και Μελέτη της Πορείας της Αστικοποίησης, με την Υποστήριξη Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών». Μετ. Διπλ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
2. Βαβουρανάκης, Γ., Λ. Καραλή, Γ. Μαγγίνης και Α. Τσαλίκη. 2004. «Οι Τάφοι στη Θέση Αυδήμου-Καμάρες: Η Συμβολή των Σωστικών Ανασκαφών στην Κατανόηση του Υλικού Πολιτισμού και των Ιστορικο-Κοινωνικών Δρωμένων της Προϊστορικής Κύπρου». *RDAC*: 149-68.
3. Γεωργίου, Γ. 2007. «Η Τοπογραφία της Ανθρώπινης Εγκατάστασης στην Κύπρο κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
4. _____. 2017. «Νέο Φως στην Προϊστορική Λευκωσία από Πρόσφατες Ανασκαφές». *Στο Αρχαία Κύπρος: Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Μ. Τόλη, 69-91. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
5. Ιακώβου, Μ. 2017^a. «Αποτυπώματα μια Χαμένης Μνήμης: Νέα Δεδομένα Για την Πολιτεία της Αρχαίας Πάφου». *Στο Αρχαία Κύπρος: Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Μ. Τόλη, 189-214. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
6. _____. 2017^b. «Ο Τύμβος της Λαόνας στην Παλαίπαφο, Από την Αναγνώριση στη Μέθοδο Διερεύνησης». *Στο TEPΨΙΣ: Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, επιμ. V. Vlachou και A. Gadolou, 317-29. Brussels: CReA-Patrimonie.
7. Κοπανιάς, Κ. 2021. *Ahhiyawa: To Μυκηναϊκό Αιγαίο Μέσα από τα Χεττιτικά Κείμενα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
8. Μηνά, Μ. 2010. «Η Μελέτη του Σώματος ως Μέσο Ανάλυσης της Κοινωνικής Ταυτότητας στη Χαλκολιθική και Πρωτοκυπριακή Κύπρο». *RDAC*: 95-111.

9. Mountjoy, P. A. 1998. *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική: Οδηγός Ταύτισης*. Μτφ. Δ. Γ. Γότνικα. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
10. Παπασάββας, Γ. 2001. *Χάλκινοι Υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη: Τριποδικοί και Τετράπλευροι Υποστάτες από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Λευκωσία: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη.
11. Ράπτου, Ε. 2017. ««Ηρωικές» Ταφές από την Παλαιόπαφο». Στο *Αρχαία Κύπρος: Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου*, επιμ. N. Παπαδημητρίου και M. Τόλη, 215-32. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
12. Σατράκη, Α. 2012. *Κύπριοι Βασιλείς, Από τον Κόσμασο Μέχρι το Νικοκρέοντα: Η Πολιτειακή Οργάνωση της Αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το Τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου με βάση τα Αρχαιολογικά Δεδομένα*. Αρχαιογνωσία 9. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή.
13. Χαμηλάκης, Γ. 2015. *Η Αρχαιολογία και οι Αισθήσεις: Βίωμα, Μνήμη και Συνκίνηση*. Μτφ. N. Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
14. Χριστοδουλίδου, Ε. 2014. «Ο Ιδρυτικός Ορίζοντας της Παλαιπάφου με βάση την Κεραμική». Μετ. Διπλ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
15. Van Gennep, A. 2016. *Τελετουργίες Διάβασης: Συστηματική Μελέτη των Τελετών*. Μτφ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις Ηριδανός.

II. Ξενόγλωσση.

16. Agapiou, A., M. Iacovou και A. Sarris. 2013. «A Spatial Analysis of the Bronze Age Sites of the Region of Paphos in Southwest Cyprus with the Use of Geographical Information Systems». Στο *CAA 2020 – Fusion of Cultures: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Granada, Spain, April 2010*, επιμ. F. Contreras, M. Farjas, F. J. Melero, 177-83. BAR-IS 2494. Oxford: BAR Publishing.
17. Andreou, P. 2016. «Base-Ring, White Slip and Bucchero Pottery». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 197-216.

- Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
18. Åström, P. 1973. «Comments on the Corpus of Mycenaean Pottery». Στο *Acts of the International Archaeological Symposium «The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»*, επιμ. V. Karageorghis, 122-7. Nicosia: Department of Antiquities.
  19. ___. 1987. «Votive Deposits in the Late Cypriote Bronze Age». Στο *Gifts to the Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, επιμ. T. Linders και G. Nordquist, 177-180. Acta Universitatis Upsaliensis - Boreas 15. Uppsala: Academiae Upsaliensis.
  20. ___. 1989. *Katydhata: A Bronze Age Site in Cyprus*. SIMA 86. Gothenburg: P. Åströms Förlag.
  21. ___. 1999. «The Chypriote Shipwreck from the Iria Shipwreck». Στο *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC*, επιμ. W. Phelps, Y. Lолос και Y. Vichos, 131-8. Αθήνα: Ινστιτούτο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών.
  22. ___. 2001. «The Relative and Absolute Chronology of Proto White Slip». Στο *The White Slip Ware of Late Bronze Age Cyprus*, επιμ. V. Karageorghis, 49-50. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
  23. ___. 2007. «Black Lustrous Wheel-made Ware on Cyprus». Στο *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean*, επιμ. I. Hein, 19-24. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
  24. Bailey, D. M. 1976. «The British Museum Excavations at Hala Sultan Tekke in 1897 and 1898: The Material in the British Museum». Στο *Hala Sultan Tekke*, 1-30. Τόμος 1, *Excavations 1897-1971*. SIMA 45. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
  25. Baker, J. L. 2006. «The Funeral Kit: A Newly Defined Canaanite Mortuary Practice Based on the Middle and Late Bronze Age Tomb Complex at Ashkelon». *Levant* 38 (1): 1-31.
  26. ___. 2011. *The Funeral Kit: Mortuary Practices in the Archaeological Record*. Walnut Creek: Left Coast Press.
  27. Balthazar, J. W. 1990. *Copper and Bronze Working in Early Through Middle Bronze Age Cyprus*. SIMA 84. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

28. Barrett, J. C. καὶ M. J. Boyd. 2019. *From Stonehenge to Mycenae: The Challenges of Archaeological Interpretation*. London: Bloomsbury Academic.
29. Beck, C. W., E. C. Stout, K. M. Wovkulich, V. Karageorghis καὶ E. Aloupi. 2004. «The Uses of Cypriote White-Slip Ware from Organic Analysis». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 14: 13-43.
30. Begg, P. 1991. *Late Cypriote Terracotta Figurines: A Study in Context*. SIMA 101. Jonsered: P. Åström.
31. Behn, C. P. 1986. «The Use of Opium in the Bronze Age in the Eastern Mediterranean». *Listy Filologické/Folia Philologica* 104 (4): 193-7.
32. Belgiorno, M. R. 2002. «Rescue-Excavated Tombs of the Early and Middle Bronze Age from Pyrgos (Limassol). Part I». *RDAC*: 1-32.
33. Bell, C. 1997. *Ritual: Perspectives and Dimension*. Oxford: Oxford University Press.
34. Benson, J. L. 1972. *Bamboula at Kourion: The Necropolis and the Finds, Excavated by J. F. Daniel*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
35. _____. 1973. *The Necropolis of Kaloriziki: Excavated by J. F. Daniel and G. H. MacFadden for the University Museum University CF Pennsylvania, Philadelphia*. SIMA 36. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
36. Ben-Tor, D. 2007. *Scarabs, Chronology, and Interconnections: Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*. Orbis Biblicus et Orientalis 27. Fribourg: Academic Press.
37. Bevan, A. 2007. *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.
38. Bisset, N. G., J. G. Bruhn, M. H. Zeuk. 1996. «The Presence of Opium in a 3,500 Year-Old Cypriot Base Ring Juglet». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 6: 203-4.
39. Bombardieri, L. 2017. *Erimi Laonin tou Porakou: A Middle Bronze Age Community in Cyprus, Excavations 2008-2014*. SIMA 145. Uppsala: Åströms Förlag.
40. Bolger, D. L. 1989. «Regionalism, Cultural Variation and the Culture-Area Concept in Late Prehistoric Cypriot Studies». Στο *Early Society in Cyprus*, επιμ. E. Peltenburg, 142-52. Edinburgh: Edinburgh University Press, The National Museums of Scotland and the A. G. Leventis Foundation.

41. ___. 2003. *Gender in Ancient Cyprus: Narratives of Social Change on a Mediterranean Island*. Walnut Creek: Altamira Press.
42. Boyd, M. J. 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. BAR-IS 1009. Oxford: Archaeopress.
43. ___. 2014. «The Materiality of Performance in Mycenaean Funerary Practices». *WorldArch* 46 (2): 192-205.
44. Brown, M. G. 2011. «Landscapes of Settlement in South-East Cyprus: The Late Bronze Age Origins of a Phoenician Polity, Incorporating the Results of Fieldwork by the Author at Pyla-Kokkinokremos 2007-2009». Διδ. διατρ., University of Edinburgh.
45. Buchanan, B. 2020. «The Evreti Cylinder Seals». *Στο Kouklia: Late Bronze Age and Early Iron Age Tombs at Palaepaphos 1951-1954. Excavations of the Liverpool City Museum and St Andrews University Expedition to Palaepaphos*, επιμ. R. W. V. Catling, 219-20. BAR-IS 2994. Oxford: BAR Publishing.
46. Bunimovitz, S. και Z. Lederman. 2016. «Opium or Oil? Late Bronze Age Cypriot Base Ring Juglets and International Trade Revisited». *Antiquity* 90 (354): 1552-61.
47. Bürge, T. 2021. «Mortuary Landscapes Revisited: Dynamics of Insularity and Connectivity in Mortuary Ritual, Feasting, and Commemoration in Late Bronze Age Cyprus». *Religions* 12 (10): 167-92.
48. Bürge, T. και P. Fischer. 2017. «New Insights on Burial Practices at the Late Bronze Age City of Hala Sultan Tekke». *UgaritF* 48: 121-72.
49. Cadogan, G. 1991. «Cypriot Bronze Age Pottery and the Aegean». *Στο Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, επιμ. J. A. Barlow, D. R. Bolger και B. Kling, 169-71. *University Museum Monograph* 74. Philadelphia: University of Pennsylvania.
50. Carpenter, J. R. 1981. «Excavations at Phaneromeni, 1975-1978». *Στο Studies in Cypriote Archaeology*, επιμ. J. C. Biers και D. Soren, επιμ. 59-78. UCL Monographs 18. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.
51. Catling, H. W. 1962. «Patterns of Settlement in Bronze Age Cyprus». *OpAth* 4: 129-69.
52. ___. 1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*. Oxford: Clarendon Press.

53. _____. 1968. «Evreti Tomb 8». *BCH* 92 (1): 162-9.
54. _____. 1971. «A Cypriot Bronze Statuette in the Bomford Collection». Στο *Alashia, επιμ.* C. F. A. Schaeffer, 15-32. Τόμος I. Paris: Klincksieck.
55. _____. 1976. «Prolegomena for A Study of a Class of Late Cypriote Terracotta Figures». *RDAC*: 66-74.
56. _____. 1979. «The St. Andrews-Liverpool Museums Kouklia Tomb Excavation* 1950-1954». *RDAC*: 270-5.
57. _____. 2020. *Kouklia: Late Bronze Age and Early Iron Age Tombs at Palaepaphos 1951-1954. Excavations of the Liverpool City Museum and St Andrews University Expedition to Palaepaphos. BAR-IS 2994*. Oxford: BAR Publishing.
58. Cesnola, L. P. 1877. *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs, and Temples*. London: John Murray.
59. Chapman, J. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe*. London: Routledge.
60. Charalambous, A. καὶ V. Kassianidou. 2014. «Appendix I: pXRF Chemical Analysis of Copper Alloy Artefacts from Palaepaphos-Plakes». Στο *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period, επιμ.* V. Karageorghis καὶ E. Raptou, 119-26. Nicosia: The Cyprus Institute.
61. Charles, R. P. 1965. «Note Sur Le Scarabée Égyptien D'Akhéra». Στο *Nouveaux Documents Pour L'Étude du Bronze Récent À Chypre, επιμ.* V. Karageorghis, 155-6. *Études Chypriotes* 3. Paris: E. de Boccard.
62. Charpin, D. 1990. «Une Mention d'Alaşıya Dans Une Lettre de Mari». *Revue D'Assyriologie et D'Archéologie Orientale* 84 (2): 125-7.
63. Chovanec, Z. 2018. «Intoxication on the Wine Dark Sea: Investigating Psychoactive Substances in the Eastern Mediterranean». Στο *Ancient Psychoactive Substances, επιμ.* S. M. Fitzpatrick, 43-70. Gainesville: University of Florida Press.
64. Chovanec, Z., S. Bunimovitz καὶ Z. Lederman. 2015. «Is There Opium Here? Analysis of Cypriote Base Ring Juglets from Tel Beth-Shemesh, Israel». *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15: 175-89.
65. Christou, D. 1995. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques À Chypre en 1994». *BCH* 119 (2): 799-838.

66. _____. 1996. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques À Chypre en 1995». *BCH* 120 (2): 1051-1100.
67. Clamer, C. 1990. «A Large Decorated Calcite-Alabaster Jar». *Στο Tombs at Palaepaphos 1. Teratsoudhia 2. Eliomylia*, επιμ. V. Karageorghis, 104-7. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
68. Clerc, G. 1983. «Aegyptiaca de Palaepaphos-Skales». *Στο Palaepaphos-Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus*, επιμ. V. Karageorghis, 375-95. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3. Konstanz: Universitätsverlag.
69. _____. 1990. «Un Fragment de Vase au Nom d’Ahmosis(?) à Palaepaphos-Teratsoudhia». *Στο Tombs at Palaepaphos 1. Teratsoudhia 2. Eliomylia*, επιμ. V. Karageorghis, 95-103. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
70. _____. 2014. «Aegyptiaca». *Στο Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period*, επιμ. V. Karageorghis και E. Raptou, 133-6. Nicosia: The Cyprus Institute.
71. Coldstream, J. N. 1998. *Light from Cyprus on the Greek ‘Dark Age’? A Lecture Delivered at the Ashmolean Museum, Oxford, on 5th May, 1997*. Oxford: Leopard’s Head Press.
72. Collard, D. 2011. «Altered States of Consciousness and Ritual in Late Bronze Age Cyprus». Διδ. Διατρ., University of Nottingham.
73. _____. 2012. «Drinking with the Dead: Psychoactive Consumption in Cypriote Bronze Age Mortuary Ritual». *Στο Food and Drink*, επιμ. D. Collard, J. Morris και E. Perego, 23-32. Τόμος 3, *University of Nottingham Postgraduate Conference 2009*. Totnes: Prospect Books.
74. Crewe, L. 1998. *Spindle Whorls: A Study of Form, Function and Decoration in Prehistoric Bronze Age Cyprus*. SIMA 149. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
75. _____. 2007^a. *Early Enkomi: Regionalism, Trade and Society at the Beginning of the Late Bronze Age on Cyprus*. Oxford: Archaeopress.
76. _____. 2007^b. «From Lithograph to Web: The British Museum’s 1896 Enkomi Excavations». *Archaologia Cypria* V: 57-70.
77. _____. 2007^c. «The Foundation of Enkomi: A New Analysis of the Stratigraphic Sequence and Regional Ceramic Connections». *Στο The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, επιμ. B. Manfred και C. Ernst, 439-50. Τόμος III. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

78. ___. 2009^a. «Tomb 1 (1956) at Galinoporni and the Middle-Late Cypriot Transition in the Karpas Peninsula». *RDAC*: 89-115.
79. ___. 2009^b. «Feasting with the Dead? Tomb 66 at Enkomi». Στο *Ancient Cyprus in the British Museum: Essays in Honour of Veronica Tatton-Brown*, επιμ. T. Kiely, 27-48. *British Museum Press Research Publication* 180. London: The British Museum.
80. ___. 2012. «Beyond Copper: Commodities and Values in Middle Bronze Cypro-Levantine Exchanges». *OJA* 31 (3): 225-43.
81. ___. 2013. «Regional Connections During the Middle-Late Cypriot Transition: New Evidence from Kissonerga-Skalia». *Pasiphae* VII: 47-56.
82. Crewe, L. και A. Georgiou. 2018. «Settlement Nucleation at the Beginning of the Late Bronze Age in Cyprus: The Evidence from Palaepaphos». Στο *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus: Studies in Honour of Alison K. South*, επιμ. L. Hulin, L. Crewe και J. M. Webb, 53-70. *SIMA* 187. Nicosia: Astrom Editions.
83. Crewe, L. και C. Knappett. 2012. «Technological Innovation and Island Societies: Wheelmade Pottery on Bronze Age and Iron Age Crete and Cyprus». Στο *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, επιμ. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka και J. Whitley, 175-85. *BSA* 20. London: British School at Athens.
84. Crewe, L. M. Dalton, I. Hill και C. Vallance. 2011-2. «Second Preliminary Report of Excavations at Kissonerga-Skalia, 2008-10». *RDAC*: 237-53.
85. Crewe, L., P. Croft, L. Graham και A. McCarthy. 2008. «First Preliminary Report of Excavations at Kissonerga-Skalia, 2007». *RDAC*: 105-120.
86. Crielaard, J. P. 2016. «Living Heroes: Metal Urn Cremations in Early Iron Age: Greece, Cyprus and Italy». Στο *Omero: Quaestiones Disputatae*, επιμ. F. Gallo, 43-78. Ambrosiana Graecolatina 5. Milano: Biblioteca Ambrosiana.
87. Crist, W. 2016. «Games of Thrones: Board Games and Social Complexity in Bronze Age Cyprus». Διδ. Διατρ., Arizona State University.
88. ___. 2019. «Player Against Complexity: Board Games as Social Strategy in Bronze Age Cyprus». *JAnthArch* 55: 1-15.
89. Crist, W., A. E. Dunn-Vaturi και A. de Voogt. 2016. *Ancient Egyptians at Play: Board Games Across Borders*. Oxford: Bloomsbury.

90. Croft, P. 1988. «Animal Remains». Στο *Excavations at Maa-Palaekastro 1979-1986*, επιμ. V. Karageorghis και M. Demas, 449-57. Nicosia: The Department of Antiquities.
91. ___. 1990. «Faunal Remains from Palaepaphos-Teratsoudhia». Στο *Tombs at Palaepaphos 1. Teratsoudhia 2. Eliomylia*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 153-5. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
92. Crumley, C. L. 1995. «Heterarchy and the Analysis of Complex Societies». *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 6 (1): 1-5.
93. ___. 2001. «Communication, Holism, and the Evolution of Sociopolitical Complexity». Στο *From Leaders to Rulers*, επιμ. J. Haas, 19-33. New York: Plenum.
94. Dalton, M. 2007. «The Egkomi Mapping Project». *RDAC*: 157-74.
95. Davies, P. 1997. «Mortuary Practice in Prehistoric Bronze Age Cyprus: Problems and Potential». *RDAC*: 11-26.
96. Diacopoulos, L. 2004. «Investigating Social Complexity through Regional Survey: ‘Second-Generation’ Analysis of Bronze Age Data from the Canadian Palaipaphos Project, Southwestern Cyprus». *JMA* 17 (1): 59-85.
97. Dikaios, P. 1969-71. *Enkomi: Excavations 1948-58*. Τόμος 1, *The Architectural Remains, The Tombs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
98. Dikomitou-Eliadou, M., A. Georgiou και A. K. Vionis. 2016. «The Cooking Pot Assemblage – Typological Observations and Petrographic Analysis». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 235-58. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
99. Donnelly, C. M. 2022. «Cypro-Minoan and its Potmarks and Vessel Inscriptions as Challenges to Aegean Scripts Corpora». Στο *Writing Around the Ancient Mediterranean*, επιμ. P. M. Steele και P. J. Boyes, 49-73. Contexts of and Relations Between Early Writing Systems 6. Oxford: Oxbow Books.
100. Dothan, T. και A. Ben-Tor. 1983. *Excavations at Athienou, Cyprus, 1971-1972*. Jerusalem: Institute of Archaeology.

101. Du Plat Taylor, J. 1967. «The Stone Objects». Στο *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, επιμ. G. F. Bass, 126-130. Philadelphia: American Philosophical Society.
102. Earle, T. 2000. «Archaeology, Property, and Prehistory». *Annual Review of Anthropology* 29: 39-60.
103. Edgerton, W. F. καὶ J. A. Wilson. 1937. *Historical Records of Ramses III: The Texts in Medinet Habu*. SAOC 12. Chicago: The University of Chicago Press.
104. Elliott, C. 1983. «Stone Objects from Palaepaphos-Skales» Στο *Palaepaphos-Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus*, επιμ. V. Karageorghis, 426-32. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3. Konstanz: Universitätsverlag.
105. _____. 1990. «The Ground Stone Industry». Στο *Tombs at Palaepaphos I. Teratsoudhia 2. Eliomylia*, επιμ. V. Karageorghis καὶ D. Michaelides, 129-143. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
106. Erdmann, E. 1977. *Ausgrabungen in Alt Paphos auf Cypern*. Tόμος 1, *Nordosttor und Persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos: 1. Waffen und Kleinfunde*. Konstanz: Universitätsverlag.
107. Eriksson, K. O. 1993. *Red Lustrouse Wheel-Made Ware*. SIMA 103. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
108. _____. 2007^a. «A Rare Species: Some Observations on the Chronological Significance of Cypriot White Lustrouse Wheel-made Ware». Στο *The Lustrouse Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean*, επιμ. I. Hein, 61-9. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
109. _____. 2007^b. *The Creative Independence of Late Bronze Age Cyprus: An Account of the Archaeological Importance of White Slip Ware*. Denkschriften der Gesamtakademie 38. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
110. Feldman, M. H. 2002. «Luxurious Forms: Redefining a Mediterranean ‘International Style,’ 1400-1200 B.C.E.». *ArtB* 84 (1): 6-29.
111. _____. 2006. *Diplomacy by Design: Luxury Arts and an ‘International Style’ in the Ancient Near East, 1400-1200 BCE*. Chicago: University of Chicago Press.

112. Feldman, M. H. και C. Sauvage. 2010. «Objects of Prestige? Chariots in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean and Near East». *Ägypten und Levante/Egypt and Levant* 20: 67-181.
113. Ferrara, S. 2012. *Cypro-Minoan Inscriptions*. Τόμος 1, *Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
114. _____. 2013. *Cypro-Minoan Inscriptions*. Τόμος 2, *The Corpus*. Oxford: Oxford University Press.
115. Fischer, P. και T. Bürgel. 2017. «Tombs and Offering Pits at the Late Bronze Age Metropolis of Hala Sultan Tekke, Cyprus». *BASOR* 377: 161-218.
116. _____. 2018. *Two Late Cypriot City Quarters at Hala Sultan Tekke: The Söderberg Expedition 2010-2017*. *SIMA* 147. Uppsala: Astroms Editions.
117. _____. 2021. «The New Swedish Cyprus 2020 (The Söderberg Expedition): Excavations in the Cemetery of Hala Sultan Tekke». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 31: 97-125.
118. Fischer, P., T. Bürgel, L. Recht, D. Kofel, D. Kaniewski, N. Marriner και C. Morhange. 2017. «The New Swedish Cyprus Expedition 2016: Excavations at Hala Sultan Tekke (The Söderberg Expedition)». *OpAthRom* 10: 50-93.
119. Fischer, P., T. Bürgel, B. P. Robedizo, C. Eriksson, K. O. Lorentz, N. M. Branka, B. Casa, Y. Miyauchi, S. A. M. Lemmers, S. Kayalp, V. Vassalo, S. Florindi, S. Gasanova, S. Hermon, L. A. Chicharro, E. Peri και B. Clark Υπό έκδ. «The New Swedish Cyprus Expedition (The Söderberg Expedition): Excavations at Hala Sultan Tekke 2020 and 2021». *OpAthRom* 15: 7-76.
120. Fisher, K. D. 2020. «The Materiality of Ashlar Masonry on Late Bronze Age Cyprus». *Στο Ashlar: Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, επιμ. M. Devolder και I. Kreimerman, 307-40. Aegis 17. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
121. Foucault, M. 1997. «Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias». *Στο Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, επιμ. N. Leach, 350-6. London: Routledge.
122. Flourentzos, P. 1997. «The Early Cypro-Geometric Tomb No. 132 from Palaipaphos». *RDAC*: 113-28.
123. _____. 2007. *The Sarcophagus of Palaipaphos*. Nicosia: Department of Antiquities.

124. Fourrier, S. 2019. «L’Archéologie de L’Hellénisme à Chypre: À Propos de Deux Publications Récentes». *Revue Archéologique* 68: 391-407
125. Frankel, D. 1983. *Corpus of Cypriote Antiquities*. Tόμος 7, *An Early and Middle Bronze Age Material in the Ashmolean Museum, Oxford*. SIMA 20. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
126. _____. 2009. «What Do We Mean By ‘Regionalism’?». Στο *The Formation of Cyprus in the 2nd Millennium B.C.: Studies in Regionalism During the Middle and Late Bronze Ages*, επιμ. I. Hein, 15-25. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
127. Frankel, D. καὶ J. M. Webb. 2007. *The Bronze Age Cemeteries at Deneia in Cyprus*. SIMA 135. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
128. Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
129. Georgiou, A. 2012^a. «Pyla-Kokkinokremos, Maa-Palaeokastro and the Settlement Histories of Cyprus in the Twelfth Century BC». Διδ. διατρ., Merton College.
130. _____. 2012^b. «Pyla-Kokkinokremos and Maa-Palaeokastro: A Comparison of Two Naturally Fortified Late Cypriot Settlements». Στο *Cyprus An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, επιμ. A. Georgiou, 65-83. Oxford: Oxbow Books.
131. _____. 2015^a. «Palaepaphos During the Late Bronze Age: Characterizing the Urban Landscape of a Late Cypriot Polity». Στο *Aegis: Essays in Mediterranean Archaeology Presented to Matti Egon by the Scholars of the Greek Archaeological Committee UK*, επιμ. Z. Theodoropoulou Polychroniadis καὶ D. Evely, 45-56. Oxford: Archaeopress.
132. _____. 2015^b. «History of Research at Palaepaphos». Kyprios Character: History, Archaeology, and Numismatics of Ancient Cyprus. kyprioscharacter.eie.gr/en/t/Aa
133. _____. 2015^y. «Cyprus During the ‘Crisis Years’ Revisited». Στο *Mediterranean Mirror: Cultural Contacts in the Mediterranean Sea Between 1200 and 750 B.C.*, επιμ. A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera καὶ S. Mühl, 129-45. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

134. _____. 2016^a. «The Imported Late Helladic and Late Minoan Pottery». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 191-6. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
135. _____. 2016^b. «Cylinder-Seal Impressions on Storage Vessels at Maa-Palaeokastro: Elucidating an Idiosyncratic Late Cypriot Mechanism». Στο RA-PI-NE-U: Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday, επιμ. J. Driessen, 125-44. *Aegis* 10. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
136. _____. 2016^c. «The “White Painted Wheelmade III” Ware». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 79-182. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
137. _____. 2017. «Flourishing Amidst a “Crisis”: The Regional History of the Paphos Polity During the Transition from the 13th to the 12th Centuries BCE». Στο ‘Sea Peoples’ Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th-11th Centuries BCE, επιμ. P. M. Fischer και T. Bürgel, 207-7. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
138. _____. 2018^a. «Ceramic Fluidity and Regional Variations: Elucidating the Transformed Ceramic Industry of Finewares in Cyprus at the Close of the Late Bronze Age». Στο *Les Royaumes De Chypre À L’Épreuve De L’Histoire: Transitions et Ruptures de la Fin L’Âge du Bronze au Début de L’Époque Hellénistique*, επιμ. A. Cannavò και L. Thély, 29-48. *BCH Suppl.* 60. Αθήνα: Ecole Française d’Athènes.
139. _____. 2018^b. «From the Hand to the Wheel: Revisiting the Transformations of the Late Cypriot Ceramic Industry of Finewares During the 13th-to-12th c. BC Transition». Στο *Technology in Crisis: Technological Changes in Ceramic Production During Periods of Trouble*, επιμ. I. Caloi και C. Langohr, 177-200. *Aegis* 16. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
140. _____. 2019. «Tracing the Foundation Horizon of Palaepaphos: New Research on the Early History of the Paphos Region». Στο *New Directions in*

- Cypriot Archaeology*, επιμ. C. Kearns και S. W. Manning, 190-216. Ithaca: Cornell University Press.
141. _____. Υπό έκδ. «Geroskipou before *Ierokipia*: New Research on the Late Bronze Age in Southwestern Cyprus». Στο *Convivium: An International Conference in Honour of Prof. Emeritus Demetrios Michaelides on the Occasion of his 75th Birthday*. Nicosia: University of Cyprus.
142. Georgiou, A. και M. Iacovou. 2020. «Cyprus». Στο *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, επιμ. I. S. Lemos και A. Kotsonas, 1133-62. Τόμος 2. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.
143. Georgiou, G. 2013. «1955-2013: The Necropolis of Nicosia Ayia Paraskevi Almost 60 Years After Stewart's Excavations». Στο *J. R. B. Stewart, An Archaeological Legacy*, επιμ. A. B. Knapp, J. M. Webb και A. McCarthy, 81-90. *SIMa* 139. Uppsala: Åströms Förlag.
144. Georgiou, G., J. M. Webb και D. Frankel. 2011. *Psematismenos-Trelloukkas: An Early Bronze Age Cemetery in Cyprus*. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
145. Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Oxford: Polity Press.
146. Gilboa, A. και Y. Goren. 2015. «Early Iron Age Phoenician Networks: An Optical Mineralogy Study of Phoenician Bichrome and Related Wares in Cyprus*». *Ancient West and East* 14: 73-110.
147. Gill, D. W. 2011. *Shifting the Soil of Greece: The Early Years of the British School at Athens (1886-1919)*. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London.
148. Gilmour, G. H. 1997. «The Nature and Function of Astragalus Bones from Archaeological Contexts in the Levant and Eastern Mediterranean». *OJA* 16 (2): 167-75.
149. Gjerstad, E. 1926. *Studies on Prehistoric Cyprus*. Uppsala: Lundequist.
150. Gkouma, M., P. Karkanas και M. Iacovou. 2021. «A Geoarchaeological Study of the Construction of the Laona Tumulus at Palaepaphos, Cyprus». *Geoarchaeology* 36 (4): 601-16.
151. Goren, Y., F. Bunimovitz, I. Finkelstein και N. Na'aman. 2003. «The Location of Alashiya: New Evidence from Petrographic Investigation of Alashiyan Tablets from El-Amarna and Ugarit». *AJA* 107: 233-55.

152. Goring, E. 1988. *A Mischievous Pasttime: Digging in Cyprus in the Nineteenth Century: A Catalogue of the Exhibition ‘Aphrodite’s Island: Art and Archaeology of Ancient Cyprus’ Held in the Royal Museum of Scotland*. Edinburgh: Museums of Scotland, Bank Cyprus Cultural Foundation.
153. Graham, L. 2006. «Manufacturing Identity: An Isochrestic Approach to the Ceramics from Kissonerga-Ammoudhia». Μετ. διπλ., University of Edinburgh.
154. _____. 2012. «The Necropolis at Kissonerga-Ammoudhia: New Ceramic Evidence from the Early-Middle Bronze Age in the Western Cyprus». Στο *Cyprus An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, επιμ. A. Georgiou, 38-47. Oxford: Oxbow Books.
155. _____. 2013. «The Necropolis of Kissonerga-Ammoudhia: Techniques of Ceramic Production in Early-Middle Bronze Age Western Cyprus». Διδ. διατρ., University of Edinburgh.
156. Grave, P., L. Kealhofer, B. Marsh, U. D. Schoop, J. Seeher, J. W. Bennett, A. Stopic. 2014. «Ceramics, Trade, Provenience and Geology: Cyprus in the Late Bronze Age». *Antiquity* 88: 1180-1200.
157. Graziadio, G. και E. Pezzi. 2009. «The Late Bronze Age Tombs at Enkomi (Cyprus): A Case Study». Στο *From the Aegean to the Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in Postpalatial Times (12th-11th B.C.)*, επιμ. E. Borgna και P. Cassola Guida, 63-78. Rome: Quasar.
158. _____. 2010. «The Late Bronze Age Tombs at Enkomi: Shaping a Methodology for Analysis Funerary Furniture». Στο *Researches in Cypriote History and Archaeology: Proceedings of the Meeting Held in Florence April 29-30th 2009*, επιμ. A. M. Jasink και L. Bombardieri, 19-32. Firenze: Firenze University Press.
159. Graziadio, G., E. Pezzi, M. Dikomitou-Eliadou και A. Georgiou. 2017. *The Earliest Production of Aegean-Type Pottery in Cyprus*. Pisa: Pisa University Press.
160. Grossman, K., T. Paulette, L. Graham και A. McCarthy. 2020. «2017 Survey of Two Prehistoric Sites in Western Cyprus: Stroumpi-Pigi-Agios Andronikos and Makounta-Voules-Mersinoudia». Στο *Proceedings of the International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, επιμ. O. Adelheid, M. Herles, K. Kaniuth, 105-14. Τόμος 2. Wiesbaden: Harrassowitz.

161. Guldager Bilde, P. 1993. «Prehistoric Pottery». Στο *The Land of The Paphian Aphrodite*, επιμ. L. W. Sørensen και D. W. Rupp, 1-36. Τόμος 2. *SIMA* 104. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
162. Hadjisavvas, S. 1977. «The Archaeological Survey of Paphos: A Preliminary Report». *RDAC*: 222-31.
163. _____. 1999. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques À Chypre en 1998». *BCH* 123 (2): 599-633.
164. Hadjisavvas, S., S. C. Fox, J. P. Olivier και J. L. García-Ramón. 2001. «An Enigmatic Burial at Kouklia-Eliomylia*». *RDAC*: 79-106.
165. Hadjisavvas, S. και P. F. S. Keswani. 2017. «The Tombs and Their Contents». Στο *Alassa: Excavations at the Late Bronze Age Sites of Pano Mantilaris and Paliotaverna*, επιμ. S. Hadjisavvas, 69-128. Lefkosia: Department of Antiquities.
166. Haggis, D. C. 2007. «Stylistic Diversity and Diacritical Feasting at Protopalatial Petras: A Preliminary Analysis of the Lakkos Deposits». *AJA* 111 (4): 715-75.
167. Halstead, P. 2016. «Late Bronze Age Mammalian Faunal Remains». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 375-400. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
168. Hamilakis, Y. 1998. «Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies». Στο *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, επιμ. K. Branigan, 115-32. Sheffield: Sheffield Academic Press.
169. Hammond, L. 2009. «Figurines, the Miniature Vase, and Cultic Space». Στο *Encounters with Mycenaean Figures and Figurines. Papers Presented at a Seminar at the Swedish Institute at Athens, 27-29 April 2001*, επιμ. A. L. Schallin και P. Pakkanen, 139-47. *ActaAth* 8°, 20. Stockholm: Swedish Institute at Athens.
170. Herscher, E. 1978. «The Bronze Age Cemetery at Lapithos, *Vrysi tou Barba*, Cyprus. Results of the University of Pennsylvania Museum Excavation, 1931». Διδ. Διατρ., University of Pennsylvania.
171. _____. 1998. «Archaeology in Cyprus». *AJA* 102 (2): 309-54.

172. Herscher, E. και S. C. Fox. 1994. «A Middle Bronze Tomb from Western Cyprus». *RDAC*: 69-80.
173. Hirschfeld, N. 2002. «Marks on Pots: Patterns of Use in the Archaeological Record at Enkomi». *Στο Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages*, επιμ. J. S. Smith, 49-109. Colloquia and Conference Papers 4. Boston: Archaeological Institute of America.
174. _____. 2008. «How and Why Potmarks Matter». *Near Eastern Archaeology* 71 (1-2): 120-9.
175. _____. 2016. «The Marked Vases». *Στο Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 71-8. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
176. Hogarth, D. G. 1899. *Devia Cypria: Notes of An Archaeological Journey in Cyprus in 1888*. London: H. Frowde.
177. Hogarth, D. G., M. R. James, R. Elsey Smith και E. A. Gardner. 1888. «Excavations in Cyprus, 1877-88. Paphos, Leontari, Amargetti». *JHS* 9: 147-271.
178. Howitt-Marshall, D. S. 2012. «The Anchorage Site at Kouklia-Achni Southwest Cyprus: Problems and Perspective». *Στο Cyprus An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, επιμ. A. Georgiou, 104-21. Oxford: Oxbow Books.
179. Hughes-Brock, H. 2020. «The Beads». *Στο Kouklia: Late Bronze Age and Early Iron Age Tombs at Palaepaphos 1951-1954. Excavations of the Liverpool City Museum and St Andrews University Expedition to Palaepaphos*, επιμ. R. W. V. Catling, 217-8. BAR-IS 2994. Oxford: BAR Publishing.
180. Hult, G. 1983. *Bronze Age Ashlar Masonry in the Eastern Mediterranean: Cyprus, Ugarit, and Neighbouring Regions*. SIMA 66. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
181. Iacovou, M. 1988. *The Pictorial Pottery of Eleventh Century B.C. Cyprus*. SIMA 78. Göteborg. P. Åströms Förlag.
182. _____. 1991. «Proto White Painted Pottery: A Classification of the Ware». *Στο Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, επιμ. J. A. Barlow, D.

- R. Bolger καὶ B. Kling, 199-205. University Museum Monograph 74. Philadelphia: University of Pennsylvania.
183. _____. 1994. «The Topography of Eleventh Century BC Cyprus». Στο *Cyprus in the 11th century B.C.: Proceedings of the International Symposium*, επιμ. V. Karageorghis, 199-205. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
184. _____. 2005. «Cyprus at the Dawn of the First Millennium BC: Cultural Homogenization Versus the Tyranny of Ethnic Identifications». Στο *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Clarke, 125-34. Oxford: Oxbow Books.
185. _____. 2006. «'Greeks', 'Phoenicians' and 'Eteocypriots'. Ethnic Identities in the Cypriote Kingdoms». Στο 'Sweet Land...': *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, επιμ. J. Chrysostomides καὶ C. Dendrinos, 27-59. Camberley: Porphyrogenitus.
186. _____. 2007. «Site Size Estimates and the Diversity Factor in Late Cypriot Settlement Histories». *BASOR* 348: 1-23.
187. _____. 2008^a. «'The Palaepaphos Urban Landscape Project': Theoretical Background and Preliminary Report 2006-2007». *RDAC*: 263-89.
188. _____. 2008^b. «Cultural and Political Configurations in Iron Age Cyprus: The Sequel to a Protohistoric Episode». *AJA* 112 (4): 625-57.
189. _____. 2008^c. «Cyprus: From Migration to Hellenisation». Στο *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, επιμ. G. R Tsetskhladze, 219-88. Τόμος 2. Leiden: Brill.
190. _____. 2012^a. «From Regional Gateway to Cypriot Kingdom: Copper Deposits and Copper Routes in the Chora of Paphos». Στο *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalworks in the Second Millennium BC: A Conference in Honour of James D. Muhly*, επιμ. V. Kassianidou καὶ G. Papasavvas, 56-67. Oxford: Oxbow Books.
191. _____. 2012^b. «External and Internal Migrations During the 12th Century BC. Setting the Stage for An Economically Successful Early Iron Age in Cyprus». Στο *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: The Legacy of Nicolas Coldstream*, επιμ. M. Iacovou, 207-227. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

192. _____. 2013^a. «Paphos Before Palaepaphos. New Approaches to the History of the Paphian Kingdom». Στο *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus: Papers in Honour of Ino Nicolaou*, επιμ. D. Michaelides, 275-92. *SIMA* 179. Uppsala: Åströms Förlag.
193. _____. 2013^b. «Historically Elusive and Internally Fragile Island Polities: The Intricacies of Cyprus's Political Geography in the Iron Age». *BASOR* 370: 15-47.
194. _____. 2014^a. «Political Economies and Landscape Transformations. The Case of Ancient Paphos». Στο *Structure, Measurement and Meaning: Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel*, επιμ. J. M. Webb, 161-74. *SIMA* 143. Uppsala: Åströms Förlag.
195. _____. 2014^b. «Cyprus During the Iron Age I Period (Late Cypriot IIC-IIIA): Settlement Pattern Crisis (LC IIC-IIIA) to the Restructuring (LC IIIB) of its Settlement Pattern». Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*, επιμ. M. L. Steiner και A. E. Killebrew, 660-74. Oxford: Oxford University Press.
196. _____. 2018. «From the Late Cypriot Polities to the Iron Age "Kingdoms": Understanding the Political Landscape of Cyprus from Within». Στο *Les Royaumes De Chypre À L'Épreuve De L'Histoire: Transitions et Ruptures de la Fin L'Âge du Bronze au Début de L'Époque Hellénistique*, επιμ. A. Cannavò και L. Thély, 7-28. *BCH Suppl.* 60. Αθήνα: Ecole Française d'Athènes.
197. _____. 2019. «Palaepaphos: Unlocking the Landscape Context of the Sanctuary of the Cypriot Goddess». *Open Archaeology* 5: 204-34.
198. _____. 2021^a. «MEANING 2017-2019, From the Metalliferous Sources to the Citadel Complex of Ancient Paphos: Archaeo-Environmental Analysis of the Mining and Built Environment». Στο *The A.G. Leventis Research Projects 2000-2020. 20 Years of Research at the University of Cyprus*, 71-92. Nicosia: University of Cyprus.
199. _____. 2021^b. «The Political Landscape of Pre-Ptolemaic Cyprus: Cycles of Devolution and Territorialization». Στο *Le Pouvoir et La Parole. Mélanges en Mémoire de Pierre Carlier*, επιμ. A. Guieu-Coppolani, M. J. Werlings και J. Zurbach, 225-56. Paris: A.D.R.A., Nancy.

200. Iacovou, M. και A. Karnava. 2019. «An Administrative *Ostrakon* from Kouklia-Hadjiabdullah». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 49: 37-52.
201. Iacovou, M. και D. Mylona. 2019. «Purple Dye Production Under Royal Management: Evidence from the Cypro-Classical Citadel of Ancient Paphos». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 49: 167-78.
202. Ingold, T. 1993. «The Temporality of the Landscape». *WorldArch* 25 (2): 152-74.
203. Jacobs, A. 2016. «The Plain and Canaanite Wares». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 39-70. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
204. Jacobs, A. και F. Spagnoli. 2017. «The Pottery from Alassa». Στο *Alassa: Excavations at the Late Bronze Age Sites of Pano Mantilaris and Paliotaverna*, επιμ. S. Hadjisavvas, 387-460. Lefkosia: Department of Antiquities.
205. Jacobsson, I. 1994. *Aegyptiaca from Late Bronze Age Cyprus*. SIMA 11. Jonsered: P. Åströms Förlag.
206. Janes, S. 2014. «An Entangled Past: Island Interactions, Mortuary Practices and the Negotiation of Identities on Early Iron Age Cyprus». Στο *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, επιμ. A. B. Knapp και P. Van Dommelen, 571-84. Cambridge: Cambridge University Press.
207. Johnson, J. 1980. *Maroni de Chypre*. SIMA 59. Göteborg: P. Åström.
208. Jones, P. L. 2008. *Moving Heaven and Earth: Landscape, Death and Memory in the Aceramic Neolithic of Cyprus*. BAR-IS 1795. Oxford: BAR Publishing.
209. Jung, R. 2017. «Cooking Vessels from Late Bronze Age Cyprus: Local Traditions, Western and Eastern Innovations». Στο *From Cooking Vessels to Cultural Practices in the Late Bronze Age Aegean*, επιμ. J. Hruby και D. Trusty, 127-145. Oxford: Oxbow Books.
210. Jusseret, S., J. Driessen και Q. Letesson. 2013. «Minoan Lands? Some Remarks on Land Ownership on Bronze Age Crete». Στο *An Archaeology of*

- Land Ownership*, επιμ. M. Relaki και D. Catapoti, 46-69. Routledge Studies in Archaeology 9. London: Routledge.
211. Karageorghis, V. 1961. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1960». *BCH* 85: 256-315.
212. _____. 1963. «Une Tombe de Guerrier a Palaepaphos». *BCH* 87 (1): 265-300.
213. _____. 1965^a. «Une Nécropole Du Chypriote Récent I À Pendayia». Στο *Nouveaux Documents Pour L'Étude du Bronze Récent À Chypre*, επιμ. V. Karageorghis, 2-64. Études Chypriotes 3. Paris: E. de Boccard.
214. _____. 1965^b. «Fouilles De Tombes Du Chypriote Récent À Akhéra». Στο *Nouveaux Documents Pour L'Étude du Bronze Récent À Chypre*, επιμ. V. Karageorghis, 71-138. Études Chypriotes 3. Paris: E. de Boccard.
215. _____. 1965^c. «Kouklia-«Mantissa»». Στο *Nouveaux Documents Pour L'Étude du Bronze Récent À Chypre*, επιμ. V. Karageorghis, 157-84. Études Chypriotes 3. Paris: E. de Boccard.
216. _____. 1967. «An Early XIth Century B.C. Tomb from Palaepaphos». *RDAC*: 3-24.
217. _____. 1970. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1969». *BCH* 94 (1): 191-300.
218. _____. 1983. *Palaepaphos-Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus*. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 3. Konstanz: Universitätsverlag.
219. _____. 1984. «Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1983». *BCH* 108 (2): 893-966.
220. _____. 1993. *The Coroplastie Art of Ancient Cyprus*. Τόμος II. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
221. _____. 2000. «Cultural Innovations in Cyprus Relation to the “Sea Peoples”». Στο *The Sea Peoples and their World: A Reassessment*, επιμ. E. Oren, 249-73. University Museum Monograph 108. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
222. _____. 2011. «A Metallurgical Feast?». Στο *Metallurgy: Understanding How, Learning Why: Studies in Honor of James D. Muhly*, επιμ. P. P. Betancourt και S. C. Ferrence, 29-40. Prehistory Monographs 29. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

223. _____. 2014. «Summary and Historical Conclusions». Στο *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period*, επιμ. V. Karageorghis και E. Raptou, 113-8. Nicosia: The Cyprus Institute.
224. Karageorghis, V., A. Charalambous και V. Kassianidou. 2019. «A Late Bronze Age Hoard of Bronze Rediscovered, Probably from Palaepaphos in Cyprus». *Historical Metallurgy* 53 (2): 51-61.
225. Karageorghis, V. και D. Michaelides. 1990. *Tombs at Palaepaphos 1. Teratsoudhia 2. Eliomylia*. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
226. Karageorghis, V. και E. Raptou. 2014. *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period*. Nicosia: The Cyprus Institute.
227. _____. 2016. *Palaepaphos-Skales. Tombs of the Late Cypriote IIIB and Cypro-Geometric Periods (Excavations of 2008 and 2011)*. Nicosia: The Cyprus Institute.
228. _____. 2018. «Late Cypriote IIIB and Early Cypro-Geometric Tombs from Palaipafos-Skales». *RDAC New Series* 1: 491-527.
229. _____. 2019. «Palaepaphos-Skales Tomb 277. More Prestigious Burials». *OpAthRom* 12: 327-67.
230. Karageorghis, V., E. Raptou, A. Donald, G. Clerc και A. Spyrou. 2021. «Palaepaphos-Teratsoudhia Tomb 288». *OpAthRom* 14: 227-68.
231. Karageorghis, V. και M. Demas. 1988. *Excavations at Maa-Palaekastro 1979-1986*. Nicosia: The Department of Antiquities.
232. Karageorghis, V. και M. Iacovou. 1982. «Cypro-Geometric Material from Palaepaphos». *RDAC*: 123-37.
233. Karageorghis, V. και V. Kassianidou. 1999. «Metalworking and Recycling in Late Bronze Age Cyprus – The Evidence from Kition». *OJA* 18 (2): 171-88.
234. Karageorghis, V. και Y. Violaris. 2012. *Tombs of the Late Bronze Age in the Limassol Area Cyprus (17th-13th Centuries BC)*. Nicosia: Municipality of Limassol.
235. Kassianidou, V. 2005. «Was Copper Production Under Divine Protection in Late Bronze Age Cyprus?». Στο *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period*, επιμ. V. Karageorghis, H. Matthäus, S. Rogge, 127-42. Nicosia: Foundation A. G.

Leventis Institute for Classical Archaeology, University of Erlagen-Nuremberg
Institute for Interdisciplinary Cypriot Studies, University of Münster.

236. _____. 2012. «Metallurgy and Metalwork in Enkomi: The Early Phases». *Στο Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalworks in the Second Millennium BC: A Conference in Honour of James D. Muhly*, επιμ. V. Kassianidou και G. Papasavvas, 94-106. Oxford: Oxbow Books.
237. _____. 2013. «The Exploitation of the Landscape: Metal Resources and the Copper Trade During the Age of the Cypriot City-Kingdoms». *BASOR* 370: 49-82.
238. Kenna, V. G. E. 1968. «The Kouklia Ring from Evreti». *BCH* 92 (1): 157-61.
239. Keswani, P. F. S. 1989^a. «Mortuary Ritual and Social Hierarchy in Bronze Age Cyprus». Διδ. διατρ., University of Michigan.
240. _____. 1989^b. «Dimensions of Social Hierarchy in Late Bronze Age Cyprus: An Analysis of the Mortuary Data from Enkomi». *JMA* 2 (1): 49-86.
241. _____. 1991. «A Preliminary Investigation of Systems of Ceramic Production and Distribution in Cyprus During the Late Bronze Age». *Στο Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, επιμ. J. A. Barlow, D. R. Bolger και B. Kling, 97-118. *University Museum Monograph* 74. Philadelphia: University of Pennsylvania.
242. _____. 1993. «Models of Local Exchange in Late Bronze Age Cyprus». *BASOR* 289 (4): 73-83.
243. _____. 1996. «Hierarchies, Heterarchies, and Urbanization Processes: The View from Bronze Age Cyprus». *JMA* 9 (2): 211-49.
244. _____. 2004. *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus*. Monographs in Mediterranean Archaeology 9. London: Equinox Press.
245. _____. 2005. «Death, Prestige, and Copper in Bronze Age Cyprus». *AJA* 109 (3): 341-401.
246. _____. 2012. «Mortuary Practices and Burial Cults in Cyprus from the Bronze Age Through the Early Iron Age». *Στο Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, επιμ. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka και J. Whitley, 313-30. *BSA* 20. London: British School at Athens.
247. _____. 2016. «Fragmentary Pithoi». *Στο Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A.

- Jacobs και P. Halstead, 217-34. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
248. _____. 2017. «Pithoi from Alassa *Pano Mantilaris* and *Paliotaverna*». Στο *Alassa: Excavations at the Late Bronze Age Sites of Pano Mantilaris and Paliotaverna*, επιμ. S. Hadjisavvas, 387-460. Lefkosia: Department of Antiquities.
249. _____. 2018. «On the Relationship Between Modes of Agricultural Production and Social Inequality in Bronze Age Kalavasos: A Theoretical Essay». Στο *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus: Studies in Honour of Alison K. South*, επιμ. L. Hulin, L. Crewe και J. M. Webb, 139-54. SIMA 187. Nicosia: Astrom Editions.
250. Keswani, P. S. και A. B. Knapp. 2003. «Bronze Age Boundaries and Social Exchange in North-West Cyprus». *OJA* 22 (3): 213-23.
251. Kiely, T. 2015. «Finds from Kouklia in the British Museum». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 45: 61-78.
252. Kitchen, K. A. 2009. «'Alas(h)i(y)a (Irs) and Asiya (Isy) in Ancient Egyptian Sources». Στο *Proceedings of the International Conference Egypt and Cyprus in Antiquity, Nicosia, 3-9 April 2003*, επιμ. D. Michaelides, V. Kassianidou και R. S. Merrillees, 1-12. Oxford: Oakville.
253. Kling, B. 1988. «The Strainer Jug from Kouklia Tomb KA I: A Stylistic Hybrid». *RDAC*: 271-4.
254. Kling, B., J. D Muhly, V. Kassianidou, J. S. Smith, J. M. Webb, P. Croft, S. W. Manning, P. I. Kuniholm και G. Constantinou. 2007. *Joan du Plat Taylor's Excavations at the Late Bronze Age Mining Settlement at Apliki Karamallos, Cyprus*. Τόμος 1. SIMA 134. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
255. Knapp, A. B. 1986. *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*. SIMA 42. Göteborg: P. Åströms Förlag.
256. _____. 1988. «Hoards D'Oeuvres: Of Metals & Men on Bronze Age Cyprus». *OJA* 7 (2): 147-76.
257. _____. 1993. «Social Complexity: Incipience, Emergence and Development on Prehistoric Cyprus». *BASOR* 292: 85-106.

258. _____. επιμ. 1996^a. *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC*. Τόμος 2, Sources for the History of Cyprus. New York: Greece and Cyprus Research Center.
259. _____. 1996^b. «The Bronze Age Economy of Cyprus: Ritual, Ideology and the Sacred Landscape». Στο *The Development of the Cypriot Economy*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 71-106. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
260. _____. 1996^c. «Power and Ideology on Prehistoric Cyprus». Στο *Religion and Power in the Ancient Greek World*, επιμ. P. Hellström και B. Alroth, 9-25. Acta Universitatis Upsaliensis - Boreas 24. Uppsala: Upsaliensis S. Academiae.
261. _____. 1997. *The Archaeology of Late Bronze Age Cypriot Society: The Study of Settlement, Survey and Landscape*. Glasgow: University of Glasgow, Department of Archaeology.
262. _____. 2006. «Orientalisation and Prehistoric Cyprus: The Social Life of Oriental Goods». Στο *Debating Orientalisation: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, επιμ. C. Riva και N. Vella, 48-65. Monographs in Mediterranean Archaeology 10. London: Equinox Press.
263. _____. 2008. *Prehistoric & Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity and Connectivity*. Oxford: University Press.
264. _____. 2011. «Cyprus, Copper, and Alashiya». Στο *Metallurgy: Understanding How, Learning Why: Studies in Honor of James D. Muhly*, επιμ. P. P. Betancourt και S. C. Ferrence, 249-54. Prehistory Monographs 29. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
265. _____. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
266. _____. 2018. «Wealth, Inequality and Complexity: Mortuary Practices at Kalavasos Ayios Dhimitrios». Στο Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus: Studies in Honour of Alison K. South, επιμ. L. Hulin, L. Crewe και J. M. Webb, 7-19. SIMA 187. Nicosia: Astrom Editions.
267. _____. 2022. «Bronze Age Cyprus and the Aegean: ‘Exotic Currency’ and Objects of Connectivity». *Journal of Greek Archaeology* 7: 67-93.
268. Knapp, A. B., J. D. Muhly και P. M. Muhly. 1988. «To Hoard is Human: Late Bronze Age Metal Deposits in Cyprus and the Aegean». *RDAC*: 233-62.

269. Knapp, A. B. καὶ S. Demesticha. 2017. *Mediterranean Connections: Maritime Transport Containers and Seaborne Trade in the Bronze and Early Iron Ages*. London: Routledge.
270. Knapp, A. B. καὶ V. Kassianidou. 2008. «The Archaeology of Late Bronze Age Copper Production: Politiko *Phorades* on Cyprus». Στο *Anatolian Metal*, επιμ. Ü. Yalçın, 135-47. Tόμος IV. Die Anschnitt, Beiheft 21. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
271. Knappett, C., V. Kilikoglou, V. Steele καὶ B. Stern. 2005. «The Circulation and Consumption of Red Lustrous Wheelmade: Petrographic, Chemical and Residue Analysis». *AnatSt* 55: 25-59.
272. Knox, D. K. 2012. «Making Sense of Figurines in Bronze Age Cyprus». Διδ. διατρ., University of Manchester.
273. Koehl, R. B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
274. Kopanias, K., D. Papageorgiou, C. Theotokatou καὶ I. Voskos. 2022. «External Contacts and A Reassessment of Socio-Political Evolution in the Kouris Region During the Late Bronze Age and Early Iron Age». Στο *Beyond Cyprus: Investigating Cypriot Connectivity in the Mediterranean from the Late Bronze Age to the End of the Classical Period*, επιμ. G. Bourogiannis, 325-36. AURA Supplement 9. Athens: Athens University Review of Archaeology.
275. Koschel, K. 1996. «Opium Alkaloids in a Cypriote Base Ring I Vessel (bilbil) of the Middle Bronze Age from Egypt». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 6: 159-66.
276. Kosmetatou, E. 1993. «Horse Sacrifices in Greece and Cyprus». *JPR* 7: 31-41.
277. Kourou, N. 1994. «Sceptres and Maces in Cyprus Before, During and Immediately After the 11th Centuries». Στο *Cyprus in the 11th Century B.C.: Proceedings of the International Symposium*, επιμ. V. Karageorghis, 203-27. Nicosia: University of Cyprus.
278. Kritikos, P. G. καὶ S. P. Papadaki. 1967. «The History of the Poppy and of Opium and Their Expansion in Antiquity in the Eastern Mediterranean Area». *Bulletin on Narcotics* 19: 17-38.
279. Linares, V., E. Jakoel, R. Be'eri, O. Lipschits, R. Neumann, Y. Gadot. 2022. «Opium Trade and Use During the Late Bronze Age: Organic Residue

- Analysis of Ceramic Vessels from the Burials of Tel Yehud, Israel». *Archaeometry*: 1-18.
280. Lorentz, K. O. 2008. «Human Skeletal Remains from KA T. I». Στο *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern*, 216-23. Τόμος 6, *Nordost-Tor und Persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos III: Grabungsbefund und Baugeschichte*. Mainz: Von Zabern.
281. MacDonald, J. Y. 2020. «Analysis of Sheet Faience from Asproyi Tomb VI». Στο *Kouklia: Late Bronze Age and Early Iron Age Tombs at Palaepaphos 1951-1954. Excavations of the Liverpool City Museum and St Andrews University Expedition to Palaepaphos*, επιμ. R. W. V. Catling, 221-2. *BAR-IS* 2994. Oxford: BAR Publishing.
282. MacFadden, G. H. και E. Sjöqvist. 1954. «A Late Cypriote III from Kourion Kaloriziki No. 40». *AJA* 58 (2): 131-42.
283. Maguire, L. C. 2010. «The Painting Process of White Painted and White Slip Wares: Communities of Practice». Στο *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, επιμ. D. Bolger και L. C. Maguire, 165-73. British Association for Near Eastern Archaeology Monograph 2. Oxford: Oakville.
284. Maier, F. G. 1967. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Site A: Preliminary Report on the Seasons 1952-1955 and 1966». *RDAC*: 30-49.
285. _____. 1968. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Second Preliminary Report: Season 1967». *RDAC*: 86-93.
286. _____. 1969. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Third Preliminary Report: Season 1968». *RDAC*: 33-42.
287. _____. 1970. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Fourth Preliminary Report: Season 1969». *RDAC*: 75-80.
288. _____. 1976. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Eight Preliminary Report: Season 1975». *RDAC*: 92-7.
289. _____. 1977. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Ninth Preliminary Report: Season 1976». *RDAC*: 133-40.
290. _____. 1979. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Tenth Preliminary Report: Seasons 1977 and 1978». *RDAC*: 168-76.
291. _____. 1981. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Eleventh Preliminary Report: Seasons 1979 and 1980». *RDAC*: 101-5.

292. _____. 1983. «New Evidence for the Early History of Palaepaphos». *BSA* 78: 229-33.
293. _____. 1985. *Alt-Paphos auf Cypern: Ausgrabungen zur Geschichte von Stadt und Heiligtum 1966-1984*. Tierer Winckelmannsprogramme Heft 6. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
294. _____. 1992. «A Tomb of Paphian Kings: The «Spilaion Tis Regainas» at Kouklia-Arkalon». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 18: 9-14.
295. _____. 1997. «The Mycenaean Pottery of Palaipaphos Reconsidered». Στο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα: Από την Προϊστορική Περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ., Λευκωσία 8-10 Δεκεμβρίου 1995*, 93-102. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
296. _____. 1999. «Palaipaphos and the Transition to the Early Iron Age: Continuities, Discontinuities and Location Shifts». Στο *Cyprus: The Historicity of the Geometric Horizon. Proceedings of an Archaeological Workshop, University of Cyprus, Nicosia, 11th October 1998*, επιμ. M. Iacovou και D. Michaelides, 79-93. Nicosia: The Archaeological Research Unit, University of Cyprus.
297. _____. 2001. «From Hammer von Purgstall to F. B. Welch. The Archaeology of Old Paphos, 1802-1899». Στο *Cyprus in the 19th Century AD: A Fact, Fancy and Fiction, Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, επιμ. V. Tatton-Brown, 70-9. Oxford: Oxbow Books.
298. _____. 2004. *Guide to Palaipaphos (Kouklia)*. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation and Department of Antiquities.
299. _____. 2008. *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern. Tόμος 6, Nordost-Tor und Persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos: III Grabungsbefund und Baugeschichte*. Mainz: Von Zabern.
300. Maier, F. G. και J. Herrin. 1973. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Sixth Preliminary Report: Seasons 1971 and 1972». *RDAC*: 186-201.
301. Maier, F. G. και M. L. von Wartburg. 1983. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Twelfth Preliminary Report: Seasons 1981 and 1982». *RDAC*: 300-14.

302. _____. 1985^a. «Reconstructing History from the Earth, c. 2800 B.C.-1600 A.D.: Excavating at Palaepaphos, 1966-1984». *Στο Archaeology in Cyprus 1960-1985*, επιμ. V. Karageorghis, 142-72. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
303. _____. 1985^b. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Thirteenth Preliminary Report: Seasons 1983 and 1984». *RDAC*: 100-25.
304. _____. 1986. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Fourteenth Preliminary Report: Season 1985». *RDAC*: 55-61.
305. _____. 1988. «Strangers at Palaepaphos». *RDAC*: 275-9.
306. _____. 1989. «Priest Kings in Cyprus». *Στο Early Society in Cyprus*, επιμ. E. Peltenburg, 376-91. Edinburgh: Edinburgh University Press, The National Museums of Scotland and the A. G. Leventis Foundation.
307. _____. 1991. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) 16th Preliminary Report: Seasons 1989 and 1990». *RDAC*: 255-62.
308. _____. 1997. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) Eighteenth Preliminary Report: Seasons 1993-1995». *RDAC*: 177-94.
309. Maier, F. G., M. L. von Wartburg καὶ D. A. Lunt. 1994. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos), Seventeenth Preliminary Report: Seasons 1991 and 1992». *RDAC*: 115-28.
310. Maier, F. G. καὶ V. Karageorghis. 1984. *Paphos: History and Archaeology*. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
311. Maliszewski, D. 1997. «Notes on the Bronze Age Settlement Patterns of Western Cyprus, c. 2500-c. 1050 B.C.». *RDAC*: 65-84.
312. _____. 2010. «Bronze Age Senet Gaming Boards from the PAP Field Survey and Their Occurrence in Iron Age Cyprus». *RDAC*: 169-75.
313. _____. 2013. *Chalcolithic and Bronze Age Pottery from the Field Survey in Northwestern Cyprus, 1992-1999*. BAR-IS 2547. Oxford: Archaeopress.
314. Malmgren, K. 2003. *Klavdhia-Treminthos: A Middle and Late Cypriote Bronze Age Site*. SIMA 159. Jonsered: Paul Åström Förlag.
315. Manning, S. W. 2014. «A Radiocarbon-Based Chronology for the Chalcolithic through Middle Bronze Age of Cyprus (as of AD 2012)». *Στο Egypt and the Southern Levant in the Early Bronze Age*, επιμ. F. Höflmayer καὶ R. Eichmann, 207-40. Oriente-Archäologie Band 31. Rahden: Verlag Marie Leidorf.

316. _____. 2019. «Environment and Sociopolitical Complexity on Prehistoric Cyprus: Observations, Trajectories, and Sketch». Στο *New Directions in Cypriot Archaeology*, επιμ. C. Kearns και S. W. Manning, 99-132. Ithaca: Cornell University Press.
317. Manning, S. W. και F. A. de Mita. 1997. «Cyprus, the Aegean, and Maroni-Tsaroukkas». Στο *Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα: Από την Προϊστορική Περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.*, Λευκωσία 8-10 Δεκεμβρίου 1995, 103-41. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
318. Manning, S. W. και S. J. Monks. 1998. «Late Cypriot Tombs at Maroni Tsaroukkas, Cyprus». *BSA* 93: 297-351.
319. Manning, S. W., G. M. Andreou, K. D. Fisher, P. Gerard-Little, C. Kearns, J. F. Leon, D. A. Sewell και T. M. Urban. 2014. «Becoming Urban: Investigating the Anatomy of the Late Bronze Age Complex, Maroni, Cyprus». *JMA* 27 (1): 3-32.
320. Mantzourani, E. K. Kopanias και I. Voskos. 2019. «A Great King of Alaşıya? The Archaeological and Textual Evidence». Στο *From 'LUGAL.GAL' To 'WANAX': Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, επιμ. J. M. Kelder και W. J. I. Waal, 95-130. Leiden: Sidestone Press.
321. Masson, O. 1983. *Les Inscriptions Chypriotes Syllabiques*. Études Chypriotes 1. Paris: E. de Boccard.
322. Matthäus, H. 2010. «Spätbronzezeitliche und Früheisenzeitliche Thymiateria in der Levante und auf der Insel Zypern – Formgeschichtliche Untersuchungen». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 40: 205-30.
323. McCarthy, A. και L. Graham. 2020. «On the Origins of Urbanism in Western Cyprus: A View from the Palaipaphos Hinterland». Στο *Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, επιμ. A. Otto, M. Herles, K. Kaniuth, L. Korn και A. Heidenreich, 265-76. Τόμος 2. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
324. Megaw, A. H. S. 1951. «Annual Report of the Director of Antiquities for the Year 1950». *AnnRepCypr*: 1-15.
325. _____. 1954. «Archaeology in Cyprus, 1954». *Archaeological Reports* 1: 28-34.

326. Merrillees, R. 1962. «Opium Trade in the Bronze Age Levant». *Antiquity* 36 (144): 287-92.
327. _____. 1968. *The Cypriote Bronze Age Pottery Found in Egypt. SIMA* 18. Lund: P. Åström.
328. _____. 1971. «The Early History of Late Cypriote I». *Levant* 3 (1): 56-79.
329. _____. 1972. «Alasia». Στο *Πρακτικά των Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, επιμ. B. Καραγιώργης και A. Χριστοδούλου, 111-9. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.
330. _____. 1979. «Opium Again in Antiquity». *Levant* 11: 167-71.
331. _____. 1987. *Alashia Revisited*. Cahiers de la Revue Bibliographie 22. Paris: J. Gabalda.
332. _____. 1995. «Alashia Revisited Again». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 23: 17-22.
333. Merrillees, R. και J. Evans. 1989. «High and Lows in the Holy Land: Opium in Biblical Times (with a Report by John Evans)». *Eretz-Israel* 20: 153-4.
334. Michaelides, D. 2008. «The Archaeology of Geroskipou. From Earliest Times to the Early Christian Period». Στο *Geroskipou from Antiquity to the Present: A Collective Work*, επιμ. Municipality of Geroskipou, 29-60. Nicosia: Geroskipou Municipality.
335. Mitford, T. B. 1971. «The Cypro-Minoan Inscriptions of Old Paphos». *Kadmos* 10 (1): 85-96.
336. Mitford, T. B. και J. H. Iliffe. 1951. «Excavations at Kouklia (Old Paphos), Cyprus, 1950». *AntJ* 31 (1-2): 51-66.
337. _____. 1952. «Excavations at Aphrodite's Sanctuary of Paphos (1951)». *Liverpool Bulletin* 2: 29-66.
338. Mitford, T. B. και O. Masson. 1983. *Ausgrabungen in Alt Paphos auf Cypern. Τόμος 2, The Syllabic Inscriptions of Rantidi-Paphos*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
339. Mlynarczyk, J. 1990. *New Paphos in the Hellenistic Period*. Τόμος 3. Varsovie: Editions Géologiques.
340. Morris, S. P. και J. K. Papadopoulos. 2004. «Of Granaries and Games: Egyptian Stowaways in an Athenian Chest». Στο *XAPIΣ: Essays in Honor of*

- Sara A. Immerwahr*, επιμ. A. P. Chapin, 225-42. *Hesperia Supplements* 33. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
341. Mountjoy, P. A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden: Marie Leidorf.
342. _____. 2018. *Decorated Pottery in Cyprus and Philistia in the 12th Century BC: Cypriot IIIC and Philistine IIIC*. Denkschriften der Gesamtakademie 79. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
343. Moutsiou, T., D. Ioannides, A. Charalambous, S. Schöder, S. M. Webb, M. Thoury, V. Kassianidou, Z. Zomeni καὶ C. Reepmeyer. 2022. «X-Ray Fluorescence Spectroscopy of Picrolite Raw Material on Cyprus». *Heritage* 5 (2): 664-76.
344. Muhly, J. D. 1988. «The Wider World of Lead Ingots». *RDAC*: 263-5.
345. _____. 1989. «The Organization of the Copper Industry in Late Bronze Age Cyprus». *Στο Early Society in Cyprus*, επιμ. E. Peltenburg, 298-314. Edinburgh: Edinburgh University Press, The National Museums of Scotland and the A. G. Leventis Foundation.
346. Murray, A. S., A. H. Smith καὶ H. B. Walters. 1990. *Excavations in Cyprus*. London: Order of the Trustees.
347. Näf, B. 2013. *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern*. Τόμος 8, *Testimonia in Alt-Paphos*. Darmstadt: Philipp von Zabern.
348. Navari, L. επιμ. 2003. *Maps of Cyprus: From the Collections of the Bank of Cyprus Cultural Foundation*. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.
349. Nicolaou, K. 1983. «A Late Cypriote Necropolis at Yeroskipou, Paphos». *RDAC*: 142-50.
350. Niklasson, K. H. 1983. «A Shaft-Grave of the Late Cypriote III Period». *Στο Hala Sultan Tekke*, 169-213. Τόμος 8, *Excavations 1971-79. SIMA* 45. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
351. _____. 1991. *Early Prehistoric Burials in Cyprus*. *SIMAS* 96. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
352. _____. 1999. «LC III Pit and Shaft Graves: Explaining the ‘Phenomenon’? (Abstract)». *Στο Cypriote Archaeology in Göteborg: Papers Presented at a Symposium on Cypriote Archaeology Held in Göteborg 20 May 1998*, επιμ. K. H. Niklasson, 97-8. *SIMAS* 157. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

353. Niklasson-Sönerby, K. H. 1987. «Late Cypriote III Shaft Graves: Burial Customs of the Last Phase of the Bronze Age». Στο *Thanatos: Les Coutumes Funéraires en Egée À L'Age du Bronze*, επιμ. R. Laffineur, 219-25. Aegaeum 1. Liège: Université de l'Etat.
354. Nys, K. 2001. «Base-Ring Bull-Shaped Vases in Context». Στο *The Chronology of Base Ring and Bichrome Wheel-made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18-19-2000*, επιμ. P. Åström, 95-122. Konferenser 54. Stockholm: Almqvist & Wiksell, Royal Academy of Letters, History and Antiquities.
355. Papadopoulos, A. 2010. «Discussing Bronze Age Cypriot Iconography: Three Case Studies». Στο *POCA 2007: Postgraduate Cypriot Archaeology Conference*, επιμ. S. Christodoulou και A. Satraki, 127-44. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
356. _____. 2018. «The Iconography of Late Helladic IIIA-B Pictorial Kraters and Wall Paintings: A View from the Aegean and the Eastern Mediterranean». Στο *Paintbrushes: Wall-Painting and Vase-Painting of the Second Millennium BC in Dialogue*, επιμ. A. G. Vlachopoulos, 523-605. Athens: University of Ioannina, Hellenic Ministry of Culture and Sports, Archaeological Receipts Fund.
357. Papantoniou, G. 2012. *Religion and Social Transformations in Cyprus: From the Cypriot Basileis to the Hellenic Strategos*. Mnemosyne Supplement 347. Leiden: Brill.
358. _____. 2013. «Cypriot Autonomous Polities at the Crossroads of Empire: The Imprint of a Transformed Landscape in the Classical and Hellenistic Periods». *BASOR* 370: 169-205.
359. Papantoniou, G. και A. Vionis. 2019. «The River as an Economic Asset: Settlement and Society in the Xeros Valley in Cyprus». Στο *Central Places and Un-Central Landscapes: Political Economies and Natural Resources in the Longue Durée*, επιμ. G. Papantoniou και A. Vionis, 40-69. Basel: MDPI Books.
360. Papasavvas, G. 2012. «Profusion of Cypriot Copper Abroad, Dearth of Bronzes at Home: A Paradox in Late Bronze Age Cyprus». Στο *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalworks in the Second Millennium BC: A*

- Conference in Honour of James D. Muhly*, επιμ. V. Kassianidou και G. Papasavvas, 117-28. Oxford: Oxbow Books.
361. _____. 2014. «Feasting, Deposition and Abandonment in the Sanctuary of the Horned God at Enkomi». Στο *Structure, Measurement and Meaning: Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel*, επιμ. J. M. Webb, 245-60. *SIMa* 143. Uppsala: Åströms Förlag.
362. _____. 2018. «Value, Weights and Equivalences of Metals in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean, or What Could a Copper Oxhide Ingot ‘Buy’?». Στο *Bronze Age Metallurgy on Mediterranean Islands: In Honour of Robert Maddin and Vassos Karageorgis*, επιμ. A. Giumenti-Mair και F. Lo Schiavo, 602-29. Drémil-Lafage: Editions Mergoil.
363. _____. 2021. «What Could a Copper Oxhide Ingot ‘Buy’ in the Markets of the Late Bronze Age Eastern Mediterranean?». Στο *Cultural Contacts and Trade in Nuragic Sardinia: The Southern Route (Sardinia, Sicily, Crete and Cyprus)*, επιμ. M. Perra και F. Lo Schiavo, 127-50. Cagliari: Arkadia Editore.
364. Parker Pearson, M. 1993. «The Powerful Dead: Archaeological Relationships Between the Living and the Dead». *CAJ* 3 (2): 203-29.
365. _____. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: Texas A&M University Press.
366. Pecorella, P. E. 1978. *Le Tombe Dell’Età Del Bronzo Tardo Della Necropoli A Mare di Ayia Irini «Paleokastro»*. Bibliotheca di Antichità Cipriote 4. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, Instituto per Gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
367. Peltenburg, E. 1981. *A Catalogue of Cypriot Antiquities in Birmingham Museum and Art Gallery*. Birmingham: Birmingham Museum and Art Gallery.
368. _____. 1996. «From Isolation to State Formation in Cyprus c. 3500-1500 BC». Στο *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 45-60. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
369. _____. 2007. «Hathor, Faience and Copper on Late Bronze Age Cyprus». *Cahiers du Centre d’Études Chypriotes* 37: 375-94.
370. _____. 2012. «Text Meets Material in Late Bronze Age Cyprus». Στο *Cyprus An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, επιμ. A. Georgiou, 1-23. Oxford: Oxbow Books.

371. Peltenburg, E. και M. Iacovou. 2012. «Crete and Cyprus: Contrasting Political Configurations». Στο *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, επιμ. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka και J. Whitley, 345-63. BSA 20. London: British School at Athens.
372. Peltenburg, E., επιμ. 2006. *The Chalcolithic Cemetery of Souskiou-Vathyrkakas, Cyprus. Results of the Investigations of Four Missions, from 1950 to 1997*. Nicosia: Department of Antiquities.
373. Peltenburg, E., D. Bolger και L. Crewe, επιμ. 2019. *Figurine Makers of Prehistoric Cyprus: Settlement and Cemeteries at Souskiou*. Oxford: Oxbow Books.
374. Pickles, S. 1988. *Metallurgical Changes in Late Bronze Age Cyprus*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology.
375. Pilides, D. 1992. «Monochrome Ware: Its Regional Variation». Στο *Acta Cypria: Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August, 1991*, επιμ. P. Åström, 298-305. Τόμος 2, SIMA 117. Jonsered: P. Åströms Förlag.
376. _____. 2012. «'Reconstructing' the Enkomi Tombs (British Excavations): An Instructive Exercise». Στο *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalworks in the Second Millennium BC: A Conference in Honour of James D. Muhly*, επιμ. V. Kassianidou και G. Papasavvas, 83-93. Oxford: Oxbow Books.
377. Pini, I. 2010. *Aegean and Cypro-Aegean Non-Sphragistic Decorated Gold Finger Rings of the Bronze Age*. Aegaeum 31. Liège: Université de Liège.
378. Porada, E. 1948. «The Cylinder Seals of the Late Bronze Age». AJA 52 (1): 178-98.
379. _____. 1988. «Relief Friezes and Seals from Maa-Palaeokastro». Στο *Excavations at Maa-Palaeokastro 1979-1986*, επιμ. V. Karageorghis και M. Demas, 290-300. Nicosia: The Department of Antiquities.
380. Prell, S. 2020. «Hard to Pin Down-Clothing Pins in the Eastern Delta of Egypt and their Diffusion in the Middle Bronze Age». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 30: 495-533.
381. Pulak, C. 1988. «The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign». AJA 92 (1): 1-37.

382. Quilici, L. 1990. *La Tomba Dell'Etá Del Bronzo Tardo Dall'Abitato di Paleokastro Presso Ayia Irini*. Bibliotheca di Antichità Cipriote 6. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, Instituto per Gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
383. Rainey, A. F. καὶ W. M. Schniedewind. 2015. *The El-Amarna Correspondance. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets*. Τόμος 1. Handbook of Oriental Studies 110. Leiden: Brill.
384. Raptou, E. 2018. «La Ville et Ses Nécropoles: Contribution À La Topographie de Palaepaphos». Στο *Les Royaumes De Chypre À L'Épreuve De L'Histoire: Transitions et Ruptures de la Fin L'Âge du Bronze au Début de L'Époque Hellénistique*, επιμ. A. Cannavò καὶ L. Thély, 89-110. *BCH Suppl.* 60. Αθήνα: Ecole Française d'Athènes.
385. Raptou, E., S. Villain καὶ E. Stylianou. 2011-2. «Nouvelles Tombes du Bronze Récent Dans La Region de Paphos». *RDAC*: 277-326.
386. Recht, L. 2018. «"Asses Were Buried with Him": Equids as Markers of Sacred Space in the Third and Second Millennia BC in the Eastern Mediterranean». Στο *Sacred Space: Contributions to the Archaeology of Belief*, επιμ. L. D. Nebelsick, J. Wawrzeniuk καὶ K. Zeman-Wiśniewska, 65-94. *Archaeologica Hereditas* 13. Warsaw: Institute of Archaeology.
387. Recht, L. καὶ C. E. Morris. 2021. «Chariot Kraters and Horse-Human Relations in Late Bronze Age Greece and Cyprus». *BSA* 116: 95-132.
388. Reese, D. S. 1985. «Shells, Ostrich Eggshells and Other Exotic Faunal Remains from Kition». Στο Excavations at Kition, επιμ. V. Karageorghis καὶ M. Demas, 340-415. Τόμος 2, The Pre-Phoenician Levels, Areas I and II. Nicosia: Department of Antiquities.
389. _____. 1990. «Astragali, Shells and Ostrich Eggshells from Palaepaphos-Teratsoudhia (Cyprus). *Tombs at Palaepaphos 1. Teratsoudhia 2. Eliomylia*», επιμ. V. Karageorghis, 144-50. Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
390. _____. 1995. «Equid Sacrifices/Burials in Greece and Cyprus: An Addendum». *JPR* 9: 35-42.
391. _____. 2005. «Faunal Remains from Israeli Excavations at Athienou-Pampouli tis Koukouninas». *RDAC*: 87-108.

392. _____. 2016. «Worked Bones in Evreti and on Cyprus». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 401-18. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
393. Rupp, D. W. 1993. «Arsenical Copper (?) Spearhead from Souskiou Kokkina». Στο *The Land of The Paphian Aphrodite*, επιμ. L. W. Sørensen και D. W. Rupp, 211-14. Τόμος 2. *SIMA* 104. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
394. _____. 2004. «Evolving Strategies for Investigating an Extensive *Terra Incognita* in the Paphos District by the Canadian Palaipaphos Survey Project and the Western Cyprus Project». Στο *Archaeological Field Survey in Cyprus: Past History, Future Potentials, Proceedings of a Conference held by the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus, 1-2 December 2000*, επιμ. M. Iacovou, 63-76. *BSA* 11. London: The British School at Athens.
395. Sarris, A., G. Stamatis, N. Papadopoulos, E. Kokkinou, S. Topouzi, E. Kokkinaki, E. Moissi, M. Iacovou, V. Kassianidou, G. Papasavvas, G. Papantoniou, M. Dikomitou, S. Stylianides. 2006. «Palaepaphos, Cyprus: The Contribution of Geographical Information Systems and Geophysical Prospection in the Study of the Archaeological Topography and Settlement Patterns». Στο *Proceedings of the XXXIII International Conference Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology: ‘The World in Your Eyes’*, επιμ. A. Figueiredo και G. Velho, 199-204. Tomar: CAAPortugal.
396. Sass, B. 2002. «Wenamun and His Levant – 1075 BC Or 925 BC?». *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 12: 247-55.
397. Schaeffer, C. F. A. 1936. *Missions en Chypre*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
398. _____. 1952. *Enkomi-Alasia: Nouvelles Mission en Chypre 1946-1950*. Paris: C. Klincksieck.
399. Sherratt, S. 1994. «Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical Innovation in 12th-11th Century Cyprus». Στο *Cyprus in the 11th Century B.C.: Proceedings of the International Symposium*, επιμ. V. Karageorghis, 59-106. Nicosia: University of Cyprus.
400. _____. 2018. «The ‘Palaepaphos Urban Landscape Project’: Bronze Age Pottery from Marchello 2006-2008». *RDAC*: 19-56.

401. Sherratt, A. καὶ S. Sherratt. 1991. «From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems». *Στο Bronze Age Trade in the Mediterranean: Papers Presented at the Conference Held at Rawley House, Oxford, in December 1989*, επιμ. N. H. Gale, 351-86. *SIMA* 90. Jonsered: P. Åströms Förlag.
402. Sjoqvist, E. 1940. *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
403. Smith, J. S. 1997. «Seals for Sealing in the Late Cypriot Period». Διδ. Διατρ., Bryn Mawr College.
404. ___. 2001. «Bone Weaving Tools of the Late Bronze Age». *Στο Contributions to the Archaeology and History of the Bronze Age and Iron Ages in the Eastern Mediterranean: Studies in Honour of Paul Åström*, επιμ. P. M. Fischer, 83-90. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 39. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
405. ___. 2002. «Problems and Prospects in the Study of Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages». *Στο Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages*, επιμ. J. S. Smith, 1-48. Colloquia and Conference Papers 4. Boston: Archaeological Institute of America.
406. ___. 2007. «Theme and Style in Cypriot Wooden Roller Impressions». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 37: 347-74.
407. ___. 2012. «Seals, Scripts, and Politics at Late Bronze Age Kourion». *AJA* 116 (1): 39-103.
408. ___. 2013. «From Egyptian to Egyptianizing in Cypriot Glyptic of the Late Bronze Age». *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 5 (3): 10-43.
409. Smith, R. K., R. J. Stacey, E. Bergström καὶ J. Thomas-Oates. 2018. «Detection of Opium Alkaloids in a Cypriot Base-Ring Juglet». *Analyst* 143: 5127-36.
410. Sneddon, A. C. 2002. *The Cemeteries at Marki: Using a Looted Landscape to Investigate Prehistoric Bronze Age Cyprus*. BAR-IS 1028. Oxford: Archaeopress.
411. Sneddon, A. C., L. Graham, T. Rymer καὶ G. Deftereos. 2022. *The Middle Bronze Age Settlement at Alambra in Cyprus Excavations 2012-2016*. *SIMA* 153. Nicosia: Astrom Editions.

412. Snodgrass, A. 2014. «Putting Death in Its Place: The Idea of the Cemetery». Στο *Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World* ‘Death Shall Have no Dominion, επιμ. C. Renfrew, M. J. Boyd και I. Morley, 187-199. Cambridge: Cambridge University Press.
413. Şöföroğlu, M. και L. Summerer. 2016. «Light for the Dead: Some Thoughts on Funerary Lamps in Light of the Hellenistic/Roman Tomb in Kormakiti/Koruçam». Στο *The Northern Face of Cyprus, New Studies in Cypriot Archaeology and Art History*, επιμ. L. Summerer και H. Kaba, 259-75. İstanbul: Ege Yayınları.
414. Sørensen, L. W. και D. W. Rupp, επιμ. 1993. *The Land of the Paphian Aphrodite*. Τόμος 2. *SIMA* 104. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
415. South, A. 1996. «Kalavasos-Ayios Dhimitrios and the Organization of Late Bronze Age Cyprus». Στο *Late Bronze Age Settlement in Cyprus: Function and Relationship*, επιμ. P. Åström και E. Herscher, 39-49. *SIMA* 126. Jonsered: P. Åströms Förlag.
416. _____. 2002. «Late Bronze Age Settlement Patterns in Southern Cyprus: The First Kingdoms?». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 32: 59-72.
417. Spigelman, M. D. 2012. «Copper and Cult in Bronze Age Cyprus». Στο *Cyprus An Island Culture: Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period*, επιμ. A. Georgiou, 133-52. Oxford: Oxbow Books.
418. Steel, L. 1995. «Differential Burial Practices in Cyprus at the beginning of the Iron Age». Στο *The Archaeology of Death in the Near East*, επιμ. S. Campbell και A. Green, 199-204. Oxford: Oxbow Books.
419. _____. 1998. «The Social Impact of Mycenaean Imported Pottery in Cyprus». *BSA* 93: 285-96.
420. _____. 2004^a. *Cyprus Before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
421. _____. 2004^b. «A Goodly Feast...A Cup of Mellow Wine: Feasting in Bronze Age Cyprus». *Hesperia* 73 (2): 281-300.
422. _____. 2004^c. «A Reappraisal of the Distribution, Context and Function of Mycenaean Pottery in Cyprus». Στο *La Céramique Mycénienne de l'Égée au Levant. Hommage à Vronwy Hankey*, επιμ. J. Balensi, J. Y. Monchambert και

- S. Müller-Celka, 69-85. *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 41. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
423. _____. 2008. «Creation and Expression of Identity in Cyprus at the End of the Late Bronze Age». *Στο Dioskouroi: Studies Presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the Anniversary of their 30-Year Joint Contribution to Aegean Archaeology*, επιμ. C. Gallou, M. Georgiadis και G. M. Muskett, 154-75. *BAR-IS* 1889. Oxford: Archaeopress.
424. _____. 2010. «Late Cypriot Ceramic Production: Hierarchy or Hierarchy». *Στο Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, επιμ. D. Bolger και L. C. Maguire, 106-16. British Association for Near Eastern Archaeology Monograph 2. Oxford: Oakville.
425. _____. 2013. *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean*. London: Routledge.
426. Steele, P. M. 2013. *A Linguistic History of Ancient Cyprus: The Non-Greek Languages, and their Relations with Greek, c. 1600-300 BC*. Cambridge Classical Studies. Cambridge: Cambridge University Press.
427. Steele, V. J. και B. Stern. 2017. «Red Lustrous Wheelmade Ware: Analysis of Organic Residues in Late Bronze Age Trade and Storage Vessels from the Eastern Mediterranean». *JAS* 16: 641-57.
428. Swiny, S. 1980. «Bronze Age Gaming Stones from Cyprus». *RDAC*: 54-78.
429. Swiny, S., G. R. Rapp και E. Herscher, επιμ. 2003. *Sotira Kaminoudhia: An Early Bronze Age Site in Cyprus*. Boston, MA: American Schools of Oriental Research.
430. Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
431. Tilley, C. και K. Cameron-Daum. 2017. *An Anthropology of Landscape*. London: UCL Press.
432. Todd, I., επιμ. 1986. *Vasilikos Valley Project I*. Τόμος 1, *The Bronze Age Cemetery in Kalavasos Village*. *SIMA* 71. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
433. Todd, I. και J. Mitchell. 2013. *Vasilikos Valley Project III*. Τόμος 12, *Human Settlement in the Vasilikos Valley*. *SIMA* 71. Uppsala: Åströms Förlag.

434. Todd, I., P. Flourentzos, H. Lassen, L. MacLaurin, C. J. Moyer και D. Pearlman. 2007. *Vasilikos Valley Project*. Τόμος 11, *Kalavasos Village Tombs 52-79*. SIMA 71. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
435. Toumazou, M. K. 1987. «Aspects of Burial Practices in Early Prehistoric Cypriote Sites, c. 7,000-2,500/2,300 B.C.». Διδ. διατρ., Bryn Mawr College.
436. Twiss, K. C. 2019. «Identity: Food, Affiliation, and Distinction». Στο *The Archaeology of Food: Identity, Politics, and Ideology in the Prehistoric and Historic Past*, επιμ. K. C. Twiss, 129-54. Cambridge: Cambridge University Press.
437. Van Wijngaarden, G. J. 2002. *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)*. Amsterdam Archaeological Studies 8. Amsterdam: Amsterdam University Press.
438. Vaughan, S. 1991. «Material and Technical Characterization of Base Ring Ware: A New Fabric Typology». Στο *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, επιμ. J. A. Barlow, D. R. Bolger και B. Kling, 119-30. *University Museum Monograph* 74. Philadelphia: University of Pennsylvania.
439. Vavouranakis, G. 2007. *Funerary Landscapes East of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*. BAR-IS 1606. Oxford: Archaeopress.
440. Vermeule, E. D. T. και V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge: Harvard University Press.
441. Vermeule, E. D. T. και F. Z. Wholsky. 1978. «New Aegean Relations with Cyprus: The Minoan and Mycenaean Pottery from Toumba tou Skourou, Morphou». *Proceedings of the American Philosophical Society* 122 (5): 294-313.
442. _____. 1990. *Toumba tou Skourou: A Bronze Age Potters' Quarter on Morphou Bay in Cyprus*. Cambridge: Harvard University Press.
443. Villain, S. 2022. «Towards a Reassessment of Levantine and Egyptian Jugs and Juglets Related to Cypriot Base Ring Ware». Στο *Beyond Cyprus: Investigating Cypriot Connectivity in the Mediterranean from the Late Bronze Age to the End of the Classical Period*, επιμ. G. Bourogiannis, 141-52. AURA Supplement 9. Athens: Athens University Review of Archaeology.
444. Von Rüden, C., A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, επιμ. 2016. *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*.

Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.

445. Von Rüden, C. 2016^a. «The Ivory Deposit». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. Von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 291-365. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
446. _____. 2016^b. «Small Finds». Στο *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos*, επιμ. C. Von Rüden, A. Georgiou, A. Jacobs και P. Halstead, 259-90. Bochumer Forschungen Zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
447. Von Wartburg, M. L., F. G. Maier, C. Draxler και R. Stadler. 1989. «Excavations at Kouklia (Palaepaphos) 15th Preliminary Report: Seasons 1987 and 1988». *RDAC*: 177-93.
448. Voskos, I. και A. B. Knapp. 2008. «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?». *AJA* 112 (4): 659-84.
449. Webb, J. M. 1992. «Funerary Ideology in Bronze Age Cyprus: Towards the Recognition and Analysis of Cypriote Ritual Data». Στο *Kypriakai Spoudai, Studies in Honour of Vassos Karageorghis*, επιμ. G. C. Ioannides, 87-99. Nicosia: Leventis Foundation.
450. _____. 1999. *Ritual Architecture, Iconography and Practice in the Late Cypriot Bronze Age*. *SIMA* 75. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
451. _____. 2002. «Device, Image, and Coercion: The Role of Glyptic in the Political Economy of Late Bronze Age Cyprus». Στο *Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages*, επιμ. J. S. Smith, 111-54. Colloquia and Conference Papers 4. Boston: Archaeological Institute of America.
452. _____. 2005. «Ideology, Iconography and Identity. The Role of Foreign Goods and Images in the Establishment of Social Hierarchy in Late Bronze Age Cyprus». Στο *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, επιμ. J. Clarke, 176-82. Levant Supplementary Series 2. Oxford: Council for British Research in the Levant.

453. _____. 2012. «Kalopsidha: Forty-Six Years after SIMA Volume 2». Στο *Studies in Mediterranean Archaeology: Fifty Years On*, επιμ. J. M. Webb και D. Frankel, 49-58. *SIMA* 137. Uppsala: Åströms Förlag.
454. _____. 2014. «Ritual as the Setting for Contentious Interaction: From Social Negotiation to the Institutionalised Authority in Bronze Age». Στο *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, επιμ. A. B. Knapp και P. Van Dommelen, 619-34. Cambridge: Cambridge University Press.
455. _____. 2016^a. «Lapithos Revisited: A Fresh Look at a Key Middle Bronze Age Site in Cyprus». Στο *Ancient Cyprus Today: Museum Collections and New Research*, επιμ. G. Bourogiannis και C. Mühlbock, 57-67. *SIMA* 184. Uppsala: Åströms Förlag.
456. _____. 2016^b. «Pots and People: An Investigation of Individual and Collective Identities in Early Bronze Age Cyprus». Στο *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, επιμ. M. Mina, S. Triantaphyllou και Y. Papadatos, 55-62. Oxford: Oxbow Books.
457. _____. 2016^c. «Anthropomorphic Figures from Middle Bronze Age Cyprus: Who or What do they Represent?». *Iris, Journal of the Classical Association of Victoria* 29: 5-21.
458. _____. 2018^a. *Lapithos Vrysi toy Barba, Cyprus: Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides*. *SIMA* 148. Nicosia: Astrom Editions.
459. _____. 2018^b. «Spatial and Social Discontinuities in Burial Practice and the Privatisation of Mortuary Space in Bronze Age Cyprus». *JMA* 31 (2): 203-28.
460. _____. 2019^a. «Shifting Centres: Site Location and Resource Procurement on the North Coast of Cyprus over the Longue Durée of the Prehistoric Bronze Age». Στο *Central Places and Un-Central Landscapes: Political Economies and Natural Resources in the Longue Durée*, επιμ. G. Papantoniou και A. Vionis, 70-100. Basel: MDPI Books.
461. _____. 2019^b. «Socio-Spatial Discontinuities in Burial Ritual in Prehistoric Bronze Age Cyprus». Στο *Unlocking Sacred Landscapes: Spatial Analysis of Ritual and Cult in the Mediterranean*, επιμ. G. Papantoniou, C. E. Morris και A. K. Vionis, 171-88. Nicosia: Astrom Editions.

462. _____. 2020. *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus: Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated in 1913: Tombs 1-47*. SIMA 152. Nicosia: Astrom Editions.
463. _____. 2022. «Cyprus' Maritime Connectivity Before and During the Transition to the Late Bronze Age. The Case of the North and Northwest». *Στο Beyond Cyprus: Investigating Cypriot Connectivity in the Mediterranean from the Late Bronze Age to the End of the Classical Period*, επιμ. G. Bourogiannis, 23-34. AURA Supplement 9. Athens: Athens University Review of Archaeology.
464. _____. Υπό έκδ. «Weapon-Bearers at Middle Bronze Age Lapithos, Cyprus*». *Στο Metioessa: Studies in Honor of Eleni Mantzourani*, επιμ. G. Vavouranakis και I. Voskos, 371-82. AURA Supplement 10. Athens: Department of History and Archaeology.
465. Webb, J. M. και D. Frankel. 1994. «Making an Impression: Storage and Surplus Finance in Late Bronze Age Cyprus». *JMA* 7 (1): 5-26.
466. _____. 1999. «Characterizing the Philia Facies: Material Culture, Chronology, and the Origin of the Bronze Age in Cyprus». *AJA* 103 (1): 3-43.
467. _____. 2007. «Identifying Population Movements by Everyday Practice. The Case of Third Millennium Cyprus». *Στο Mediterranean Crossroads*, επιμ. S. Antoniadou και A. Pace, 187-214. Athens: Pierides Foundation.
468. _____. 2008. «Fine Ware Ceramics, Consumption and Commensality: Mechanisms of Horizontal and Vertical Integration in Early Bronze Age Cyprus». *Στο Dais: The Aegean Feast*, επιμ. L. Hitchcock, R. Laffineur και J. Crowley, 287-95. Aegaeum 29. Liege: Université de Liège.
469. _____. 2010. «Social Strategies, Ritual and Cosmology in Early Bronze Age Cyprus: An Investigation of Burial Data from the North Coast». *Levant* 42: 185-209.
470. _____. 2013^a. *Ambelikou Aletri: Metallurgy and Pottery Production in Middle Bronze Age Cyprus*. SIMA 138. Uppsala: Åströms Förlag.
471. _____. 2013^b. «Cultural Regionalism and Divergent Social Trajectories in Early Bronze Age Cyprus». *AJA* 117 (1): 59-81.
472. _____. 2015. «Coincident Biographies: Bent and Broken Blades in Bronze Age Cyprus». *Στο Thravsmma: Contextualising the Intentional Destructional of*

- Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*, επιμ. K. Harrell και J. Driessen, 117-142. Aegis 9. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
473. Webb, J. M. και A. B. Knapp. 2021. «Rethinking Middle Bronze Age Communities on Cyprus: “Egalitarian” and Isolated or Complex and Interconnected?». *Journal of Archaeological Research* 29 (2): 203-53.
474. Webb, J. M. και J. Weingarten. 2012. «Seals and Seal Use: Markers of Social, Political and Economic Transformations on Two Islands». Στο *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, επιμ. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka και J. Whitley, 85-104. *BSA* 20. London: British School at Athens.
475. Webb, J. M., D. Frankel, K. O. Eriksson και J. B. Hennessy. 2009. *The Bronze Age Cemeteries at Karmi Palaealona and Lapatsa in Cyprus. Excavations by J. R. B. Stewart*. *SIMA* 136. Sävedalen: Åströms Förlag.
476. Westholm, A. 1939. «Some Late Cypriote Tombs at Milia». *QDAP* 2: 29-58.
477. Whitley, J. 2002. «Too Many Ancestors». *Antiquity* 76 (291): 119-26.
478. Wieland, D. L. και L. Frey-Asche. 2011. *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern. Tόμος 7, Weihgeschenke aus dem Heiligtum der Aphrodite in Alt-Paphos: Terrakotten, Skulpturen und Andere Figürliche Kleinvotive*. Mainz: Von Zabern.
479. Zikidi, C. A. 2022. «Marginal Identities: Middle and Late Bronze Age Mortuary Practices and Collective Identities in the Southwest Peloponnese». Διδ. διατρ., University of Manchester.
480. Zomeni, Z. 2012. «Quaternary Marine Terraces on Cyprus: Constraints on Uplift and Pedogenesis, and the Geoarchaeology of Palaipaphos». Διδ. διατρ., Oregon State University.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1 Ταφική ποικιλομορφία στα Κούκλια.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, 78 εικ. 11, Maier 2008, 227 εικ 266, Catling 2020, 493, 495, 545, 551, 587 εικ. 5, 7, 57, 63, 99, Karageorghis κ.ά. 2021, 231 εικ. 3).

Εικ. 2 Τάφοι χωρίς κίστες στο *Mártσελλο*, τα *Καμίνια* και την *Ευρετή*.

Πηγή: Maier 2008, 227 εικ. 266, Catling 2020, 545, 582 εικ. 57, 94.

Εικ. 3 Τάφοι με διπλούς θαλάμους ή/και κόγχες.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, 14 εικ. 2, Catling 2020, 496, 542, 546 εικ. 8, 54, 58.

Εικ. 4 Τάφοι με κίστες στην Επισκοπή, τη Γεροσκήπου, την Άλασσα.

Πηγή: Benson 1972, εικ. 11, Nicolaou 1983, 148 εικ. 7, Hadjisavvas και Keswani 2017, 88 εικ. 3.20.

Εικ. 5 Λακκοειδείς στα *Καμίνια*.

Πηγή: Catling 2020, 585-8, εικ. 97-100.

Εικ. 6 Τάφος IV στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 497-8 εικ. 9-10.

Εικ. 7 Η διάταξη του χώρου στα ταφικά μνημεία.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 231 εικ. 3.

Εικ. 8 Το κάτω μέρος του σκελετού στον Τάφο XI της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 505 εικ. 17.

Εικ. 9 Πρακτική επίστρωσης πηλού στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 494, 496, 501, 503, 541, 549 εικ. 6, 8, 13, 15, 53, 61.

Εικ. 10 Πρακτικές αποθησαυρισμού στους Τάφους VI και VIII της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 501, 550 εικ. 13, 62.

Εικ. 11 Λακκοειδής Τάφος XI στα *Καμίνια* με μεγάλο και μικρότερο σκελετό.

Πηγή: Catling 2020, 588 εικ. 100.

Εικ. 12 Σχέση κτερισμάτων με κρανία.

Πηγή: Catling 2020, 585-8 εικ. 97-100.

Εικ. 13 YK I αγγεία του Τάφου V στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 317, 333-4 πίν. 77, 93-4.

Εικ. 14 YK I αγγεία του Τάφου II στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 292, 507 εικ. 52, πίν. 19.

Εικ. 15 Το ειδώλιο της Hathor από τον Τάφο II στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 293 πίν. 53.

Εικ. 16 Κτερίσματα του Τάφου IX στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 351-4 πίν. 111-4.

Εικ. 17 Όστρακα κυπέλλων της Λευκόχριστης I/IIA από τον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 396 πίν. 156.

Εικ. 18 Οι πρόχους του Τάφου X στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 406 πίν. 166.

Εικ. 19 Κύπελλο της Ερυθρής Στιλβωτής IV/Μονόχρωμης από τον Τάφο X της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 355 πίν. 115.

Εικ. 20 Αγγεία της YK I από το Θάλαμο E στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XV.

Εικ. 21 Αγγεία της YK I από το Θάλαμο K στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XVIII-XX.

Εικ. 22 Αγγεία της YK I από Τάφο 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 251-5 εικ. 8-12.

Εικ. 23 Κάτοψη της *Ευρετής* με λάκκους, τοίχους και τάφους διαφορετικών περιόδων (πάνω στην κάτοψη σημειώθηκαν οι λάκκοι και οι τάφοι).

Πηγή: Maier και Von Wartburg 1985β, 114 εικ. 12.

Εικ. 24 Οι διάτρητες, χάλκινες περόνες και οι σκαραβαίοι της κίστης από τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 265, 273 εικ. 22, 27.

Εικ. 25 Χάλκινα αντικείμενα από τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 265 εικ. 22.

Εικ. 26 Σφραγιδοκύλινδρος από τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά 2021, 270 εικ. 26.

Εικ. 27 Περιδέραιο με χάντρες από φαγεντιανή και μάτι του Horus από σάρδιο.

Πηγή: <https://www.nms.ac.uk/explore-our-collections/collection-search-results/necklace/443918>

Εικ. 28 Χάλκινο, θραυσματικό εγχειρίδιο από τον Τάφο 288 στα *Τερατσούδια* με πιθανά ίχνη χρήσης.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 265 εικ. 22.

Εικ. 29 Αγγεία του Τάφου I στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 285-6 πίν. 45-6.

Εικ.30 Αγγεία του Τάφου VII στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 394-5 πίν. 154-5.

Εικ. 31 Αγγεία του Θαλάμου Β στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XI-XIII.

Εικ. 32 Αγγεία του Τάφου V στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 382, πίν. 142.

Εικ. 33 Αγγεία του Τάφου 149 στα *Κάτω Αλώνια*.

Πηγή: Raptou κ.ά. 2011-2, 313-5 πίν. VII-IX.

Εικ. 34 Αγγεία του Τάφου 119 στην *Ελιομύλια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. LXXVIII, LXXXI, LXXXV.

Εικ. 35 Αγγεία του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 251-2, 254-6, 262 εικ. 8-9, 11-3, 19.

Εικ. 36 Αγγεία του Θαλάμου Ε στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XIII, XV.

Εικ. 37 Αγγεία του Τάφου V στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 316, 319 322, 333 πίν. 76, 79, 82, 93.

Εικ. 38 Μικύλλη κύλικα και ακόσμητος απιόσχημος πιθαμφορέας από τον Τάφο V της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 321, 333, 522 πίν. 81, 93, εικ. 34.

Εικ. 39 Μικρός πιθαμφορέας από τον Τάφο VII της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 346 πίν. 106.

Εικ. 40 Μικύλλα αγγεία από τους τάφους στα Κούκλια.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XII, XV, LXXVIII, Raptou κ.ά. 2011-2, 310, 315 εικ. IV, IX, Catling 2020, 321, 348 πίν. 81, 108 Karageorghis κ.ά. 2021, 251 εικ. 8

Εικ. 41 Πολύτιμα αντικείμενα από θαλάμους που χρησιμοποιήθηκαν κατά την YK ΙΙΒ-Γ περίοδο.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XIV, LXXXIII, Catling 2020, 395 πίν. 155.

Εικ. 42 Σφραγιδοκύλινδρος και κεφαλοθραύστης από τον Τάφο VII στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 395 εικ. 155.

Εικ. 43 Μικύλλα από τάφους της Γεροσκήπου, της Τάλα και της Κολώνης.

Πηγή: Nicolaou 1983, XXI, Michaelides 2008, Raptou κ.ά. 2011-2, 318, 320-1, 325 εικ. XII, XIV-V, XIX.

Εικ. 44 Αγγεία του Τάφου III της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 294 πίν. 54.

Εικ. 45 Αγγεία του Τάφου IV της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 295-305 πίν. 55-65.

Εικ. 46 Αγγεία του Τάφου VI της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 340-2 πίν. 100-2.

Εικ. 47 Αγγεία του Τάφου XI της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 357 πίν. 117.

Εικ. 48 Αγγεία του Τάφου IIIA της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 358-67 πίν. 118-27.

Εικ. 49 Πιθαμφορέας με γραπτό σύμβολο από τον Τάφο IIIB της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 375 πίν. 135.

Εικ. 50 Αγγεία του Τάφου IIIB της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 375 πίν. 135.

Εικ. 51 Αγγεία του Τάφου IV της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 377-9 πίν. 137-9.

Εικ. 52 Αγγεία του Τάφου VIA της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 383-90 πίν. 143-50.

Εικ. 53 Αγγεία του Τάφου VIIB της *Eυρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 393 πίν. 153.

Εικ. 54 Αγγεία του Τάφου XI της *Eυρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 406-7 πίν. 166-7.

Εικ. 55 Αγγεία του Τάφου XIV της *Eυρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 408 πίν. 168.

Εικ. 56 Αγγεία της Κόγχης Μ του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXII.

Εικ. 57 Αγγεία του Θαλάμου Ο στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXVIII.

Εικ. 58 Αγγεία του Θαλάμου Ν στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXII.

Εικ. 59 Αγγεία των Στρωμάτων 2-5 από τον Τάφο I στο *Μάρτσελλο*.

Πηγή: Catling 2020, 411-5 πίν. 171-5.

Εικ. 60 Αγγεία του Στρώματος 1 από τον Τάφο I στο *Μάρτσελλο*.

Πηγή: Maier 2008, 202 εικ. 253, Catling 2020, 411 πίν. 171.

Εικ. 61 Αγγεία του Τάφου II στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 287-92 πίν. 47-52.

Εικ. 62 Αγγεία του Τάφου V στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 315-333 πίν. 75-93.

Εικ. 63 Αγγεία του Τάφου VII στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 346-9 πίν. 106-9.

Εικ. 64 Αγγεία του Τάφου X στην *Ασπρογή*.

Πηγή: Catling 2020, 355 πίν. 115.

Εικ. 65 Αγγεία του Τάφου VIII στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 396-7 πίν. 156-7.

Εικ. 66 Αγγεία του Θαλάμου Κ στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XVII-XX.

Εικ. 67 Αγγεία του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis κ.ά. 2021, 254-62 εικ. 11-9.

Εικ. 68 Αγγεία του Τάφου 149 στα *Κάτω Αλώνια*.

Πηγή: Raptou κ.ά. 2011-2, 308-15 εικ. II-IX.

Εικ. 69 Αγγεία του Τάφου 119 στην *Ελιομόλια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. LXXVIII-XXXI.

Εικ. 70 Αγγεία του θαλαμοειδούς Τάφου I στα *Καμίνια*.

Πηγή: Maier 2008, 229 εικ. 267.

Εικ. 71 Ο Τύπος 14 της Mountjoy στους λακκοειδείς τάφους των *Καμινιών*.

Πηγή: Catling 2020, 418-33 πίν. 178-93.

Εικ. 72 "Θησαυρός" από τον Τάφο VIII στην *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 398 πίν. 158.

Εικ. 73 Μαγειρικά σκεύη από τάφους στα *Τερατσούδια*, την *Ευρετή*, το *Μάρτσελλο* και τα *Καμίνια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XVIII, Catling 2020, 360, 365, 411, 416 πίν. 120, 125, 171, 176.

Εικ. 74 Χάλκινες φιάλες από τον Τάφο 119 στην *Ελιομόλια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. LXXXII.

Εικ. 75 Λίθινα αγγεία από τους τάφους στην *Ασπρογή*, την *Ευρετή* και τα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXIII, Catling 2020, 312-4, 337, 339, 344, 349 πίν. 72-4, 97, 99, 104, 141, 152.

Εικ. 76 Ασημένια φιάλη και χρυσό έλασμα από τον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 397 πίν. 157.

Εικ. 77 Το χάλκινο θυμιατήρι από το Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Matthäus 2010, 226 εικ. 13.

Εικ. 78 Ρυτά και διάτρητα αγγεία από τους τάφους της *Ευρετής*, του *Μάρτσελλον*, των *Τερατσούδιών* και των *Κάτω Αλωνιών*.

Πηγή: Raptou κ.ά. 2011-2, 312 εικ. VI, Catling 2020, 364, 408, 414 πίν. 124, 168, 174, Karageorghis κ.ά. 2021, 255 εικ. 12.

Εικ. 79 Ειδώλια από τους τάφους της *Ασπρογής* και των *Καμινιών*.

Πηγή: Catling 2020, 293-4, 345, 422 πίν. 53-4, 105, 182.

Εικ. 80 Χάλκινο ειδώλιο από το Θάλαμο Κ του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Georgiou 2017, 216 εικ. 7.

Εικ. 81 Κυπρο-μινωική επιγραφή σε λαβή αγγείου που βρέθηκε στο λακκοειδή Τάφο Χ των *Καμινιών*.

Πηγή: Catling 2020, 599 εικ. 111.

Εικ. 82 Επιγραφή στη σφενδόνη ανάγλυφου, χρυσού δακτυλιδιού.

Πηγή: Kenna 1968, 159 εικ. 2.

Εικ. 83 Οστέινο, εικονιστικό κάτοπτρο από τον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 403 εικ. 163.

Εικ. 84 Οξυκόρυφοι ρόδακες από τους τάφους στην *Ασπρογή* και την *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 310, 372, 404 εικ. 70, 132, 164.

Εικ. 85 Λίθινα εργαλεία από τους τάφους στην *Ασπρογή*, την *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια* και τα *Καμίνια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXII, Catling 2020, 312-4, 336-9, 344, 350, 356, 373-4, 407, 419 πίν. 72-4, 97-9, 104, 110, 116, 133-4, 167, 179.

Εικ. 86 Αντικείμενα σχετικά με την πρακτική της γραπτής διακόσμησης του σώματος.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, 149, πίν. A, XXII-III, XXVI.

Εικ. 87 Πιόνια από το Θάλαμο Ν στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides, πίν. XXIII.

Εικ. 88 Πλακίδια από μίκα που βρέθηκαν στον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 405 πίν. 165.

Εικ. 89 Πηνία και ράσπες από τους Τάφους IV της *Ασπρογής*.

Πηγή: Catling 2020, 307, 310 πίν. 67, 70.

Εικ. 90 Αιχμές, μαχαίρια ή εγχειρίδια από χαλκό ή σίδερο που βρέθηκαν στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 306, 401 πίν. 66 και 161.

Εικ. 91 Σπάτουλες από τους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Πηγή: Catling 2020, 402 εικ. 162.

Εικ. 92 Χάλκινα εργαλεία που βρέθηκαν στον Τάφο 119 της *Ελιομύλιας*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. LXXXIII.

Εικ. 93 Όπλα από τον Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Πηγή: Karageorghis και Michaelides 1990, πίν. XXV.

Εικ. 94 Σφραγίδες και σφραγιδοκύλινδροι από τους τάφους στα *Τερατσούδια*, την *Ασπρογή* και την *Ευρετή*.

Πηγή: Catling 2020, 293, 336, 338, 369, 397 πίν. 53, 96, 98, 129, 159 Karageorghis κ.ά. 2021, 270 εικ. 26.

Εικ. 95 Αγγεία από το λάκκο στη *Μάντισσα*.

Πηγή: Karageorghis 1965^γ, πίν. XIII.

Εικ. 96 Κτερίσματα από τον Τάφο Ι στη Γεροσκήπου-*Ασπρογή*.

Πηγή: Michaelides 2008.

Εικ. 97 Κάτοψη του οικισμού της Μάας-Παλαιόκαστρο (Στρώμα II).

Πηγή: Karageorghis και Demas 1988, 4 εικ. 2.

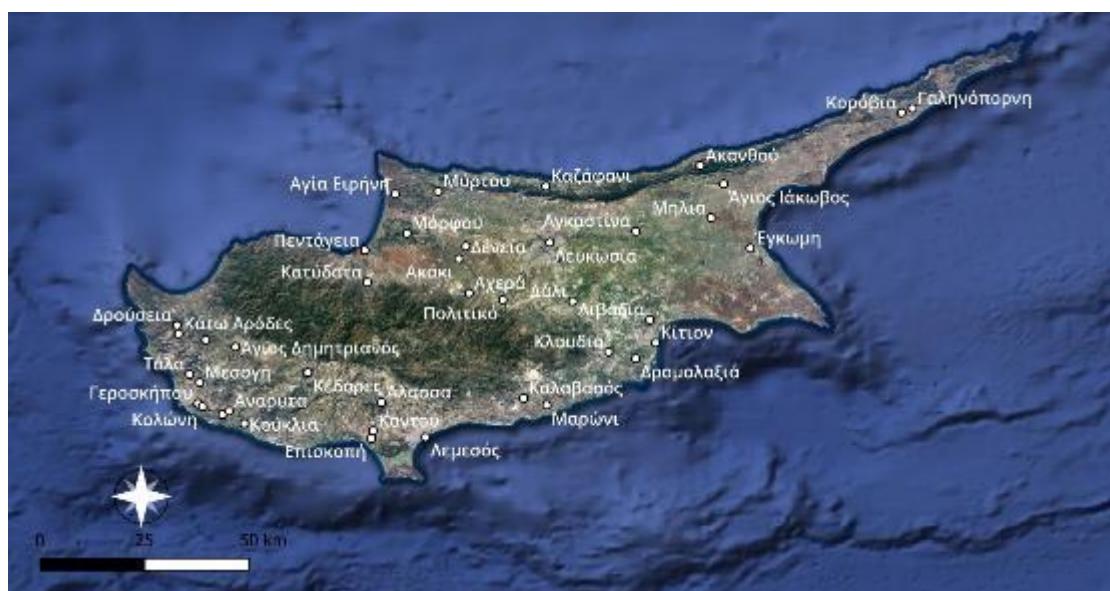
Εικ. 98 Το Ιερό της Κύπριδος.

Πηγή: Webb 1999, 59 εικ. 19.

Παράρτημα I

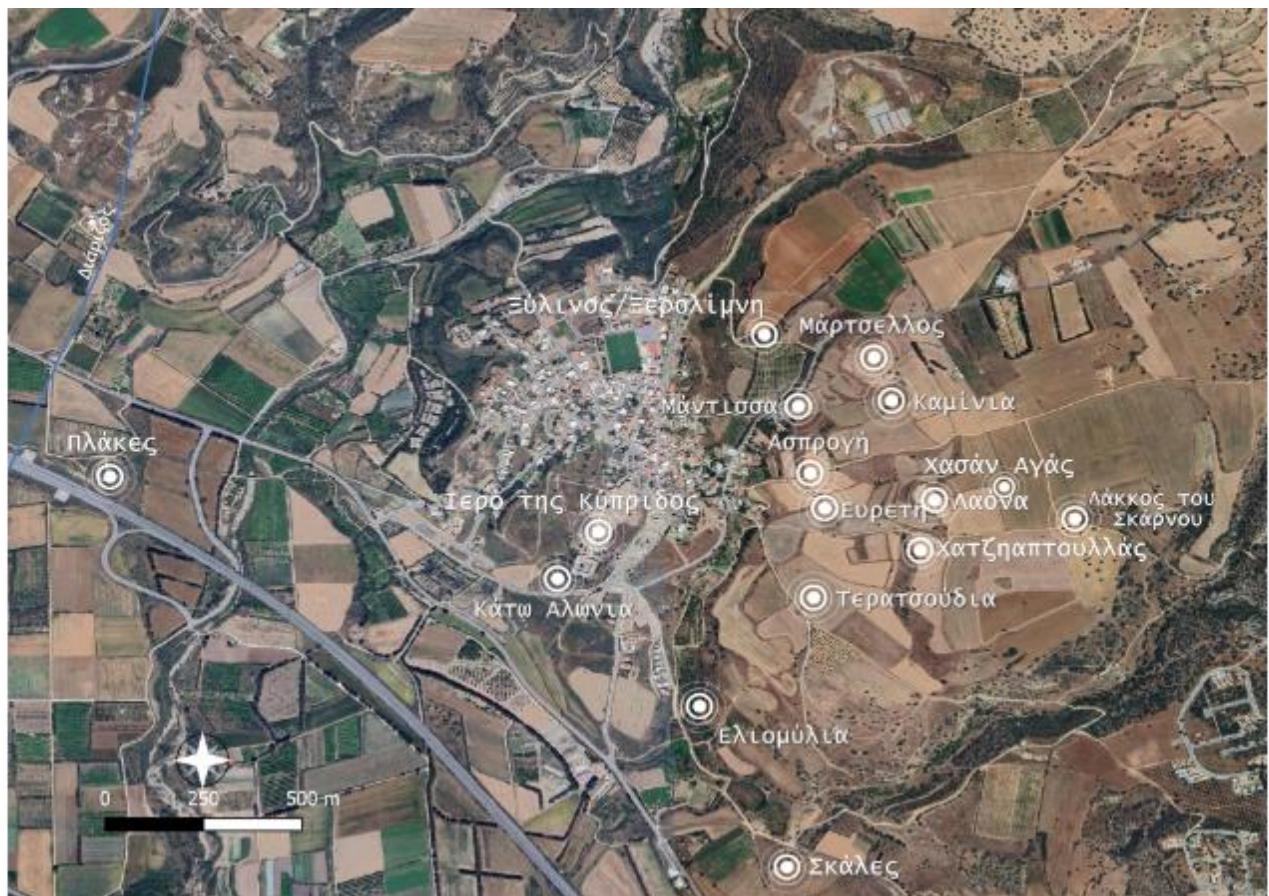
Χάρτης 1. Θέσεις που γνώρισαν ταφική χρήση κατά την ΠΚ-ΜΚ περίοδο και αναφέρονται στο κείμενο.

Χάρτης 2. Θέσεις που γνώρισαν ταφική χρήση κατά την ΜΚ III-ΥΚ περίοδο και αναφέρονται στο κείμενο.

Χάρτης 3. Θέσεις με MK-YK τάφους στην επαρχία της Πάφου.

Χάρτης 4. Χάρτης των Κουκλιών.

Χάρτης 5. Η διασπορά των τάφων κατά την YK I περίοδο.

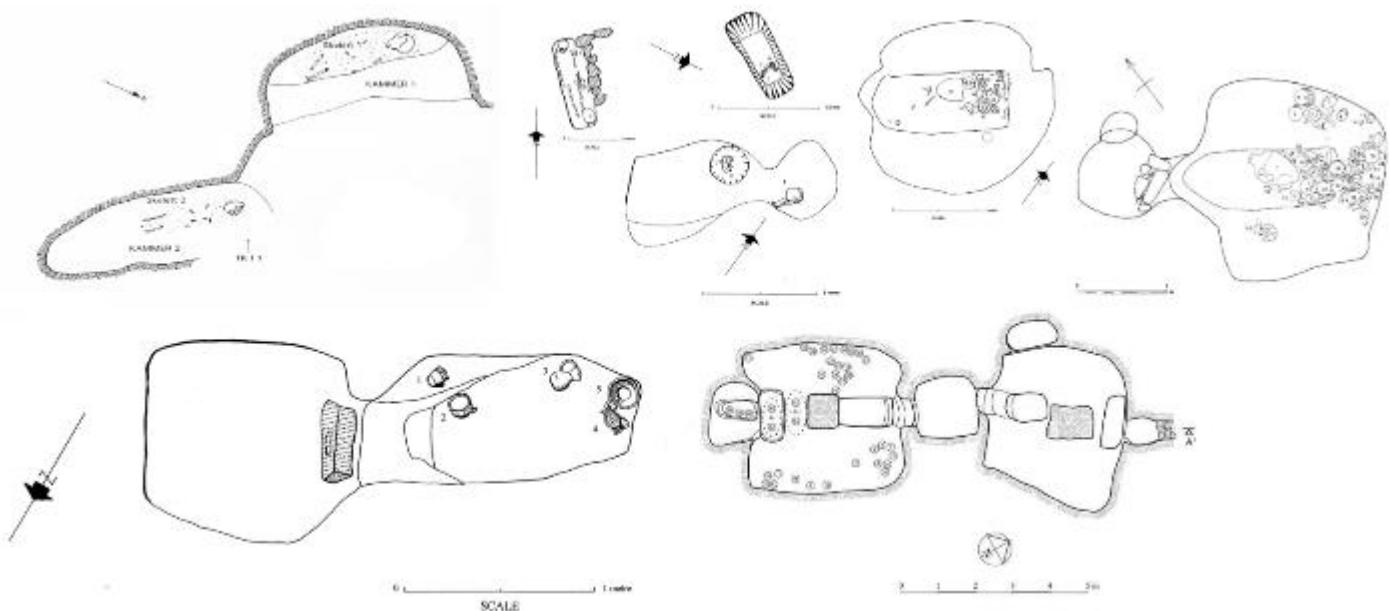

Χάρτης 6. Η διασπορά των τάφων κατά την YK IIb-Γ περίοδο.

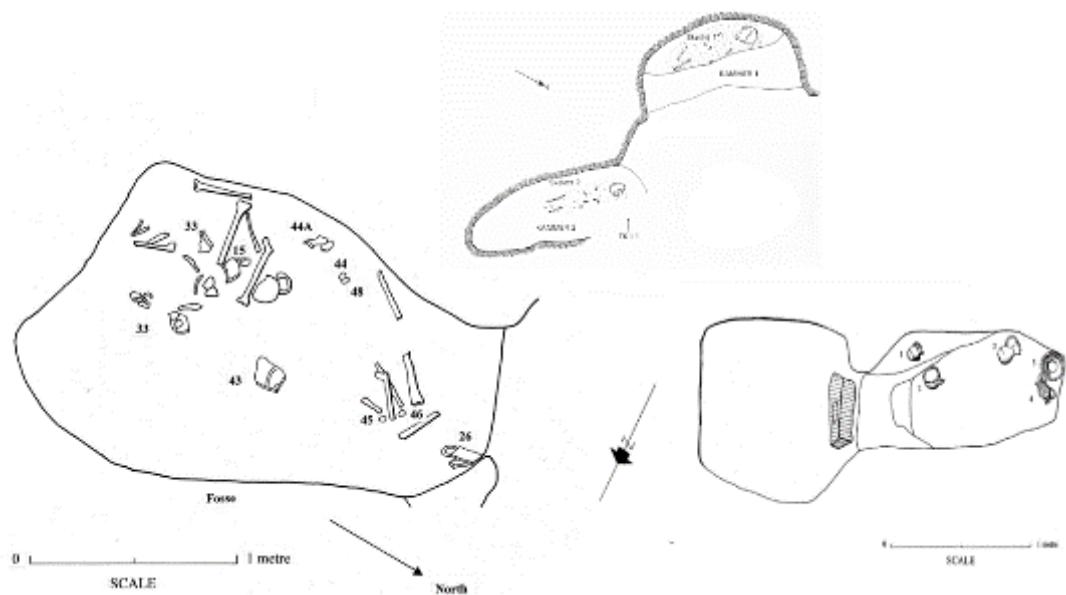

Χάρτης 7. Η διασπορά των τάφων κατά την όψιμη ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΑ περίοδο.

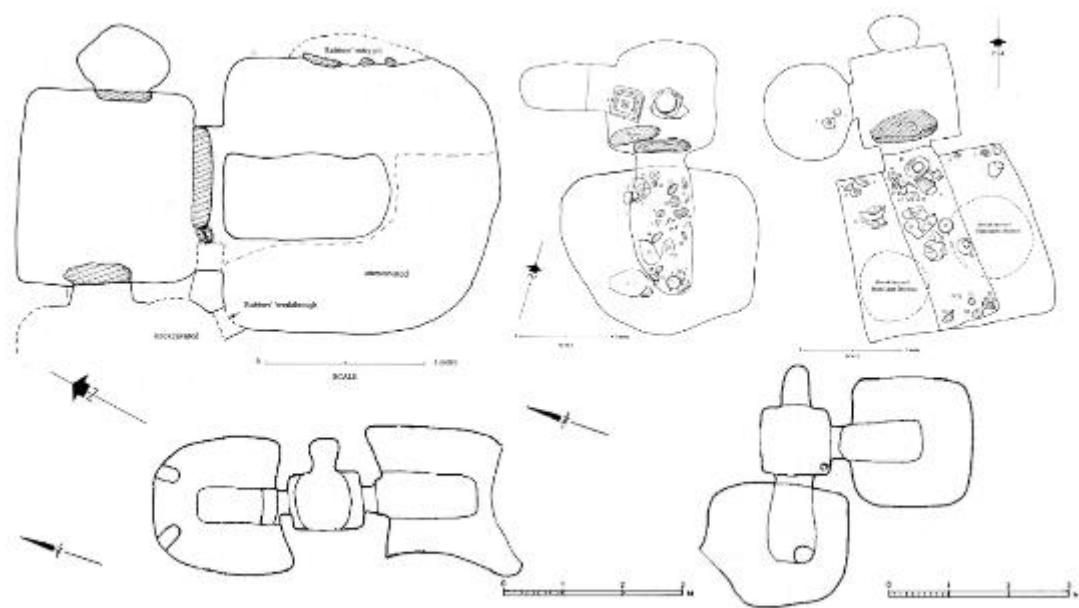
Παράρτημα II

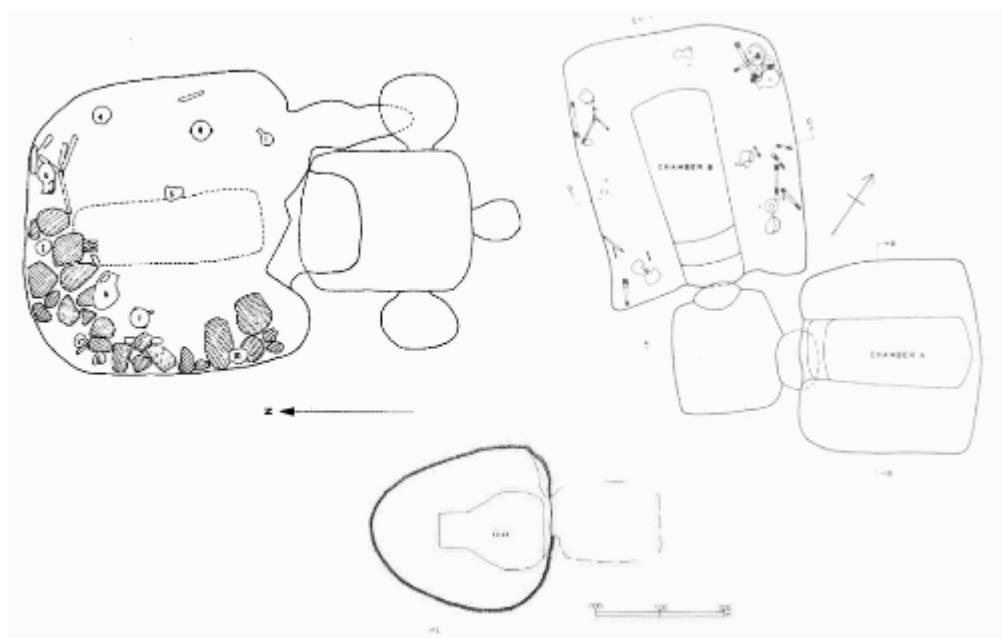
Εικ. 1 Ταφική ποικιλομορφία στα Κούκλια.

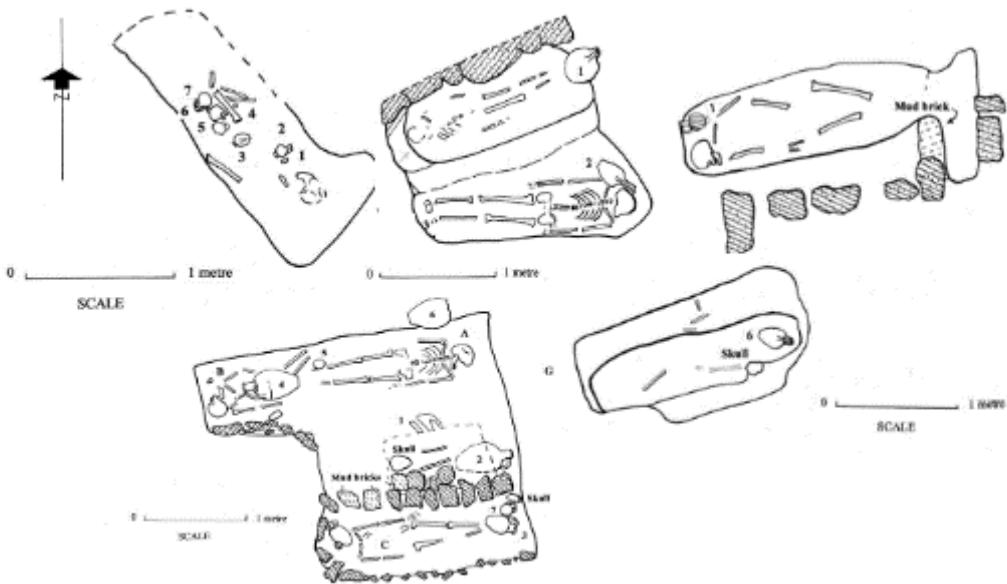
Εικ. 2 Τάφοι χωρίς κίστες στο Μάρτσελλο, τα Καμίνια και την Ευρετή.

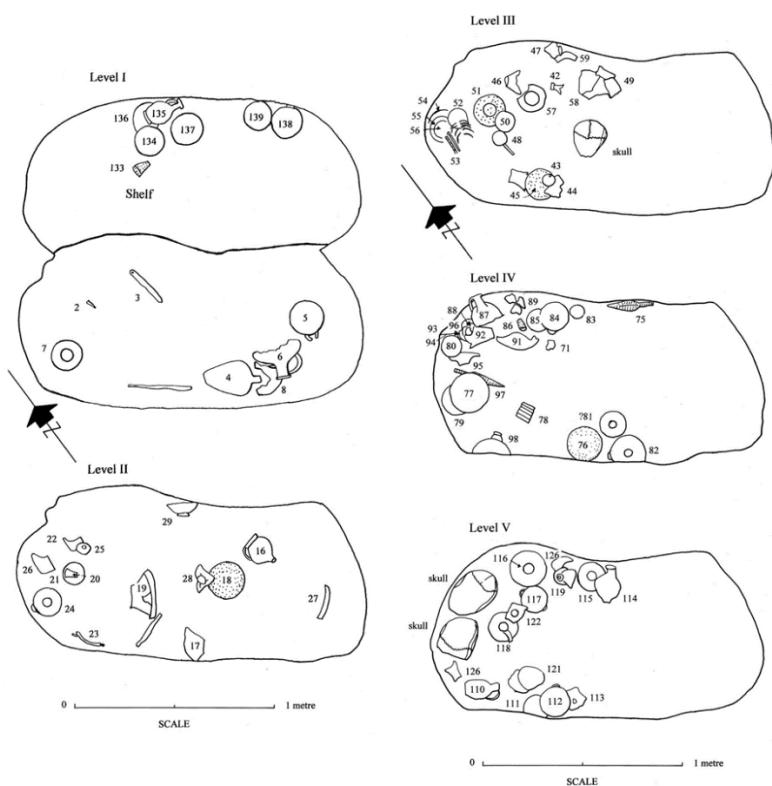
Εικ. 3 Τάφοι με διπλούς θαλάμους ή/και κόγχες.

Εικ. 4 Τάφοι με κίστες στην Επισκοπή, τη Γεροσκήπου, την Άλασσα.

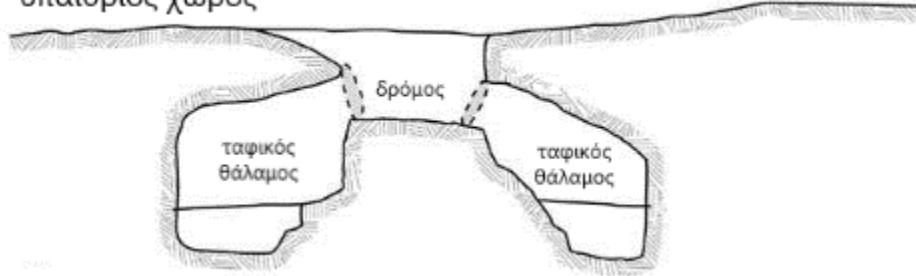

Εικ. 5 Λακκοειδείς στα Καμίνια.

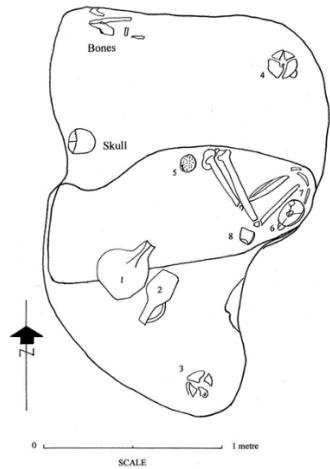

Εικ. 6 Τάφος IV στην Ασπρογή.

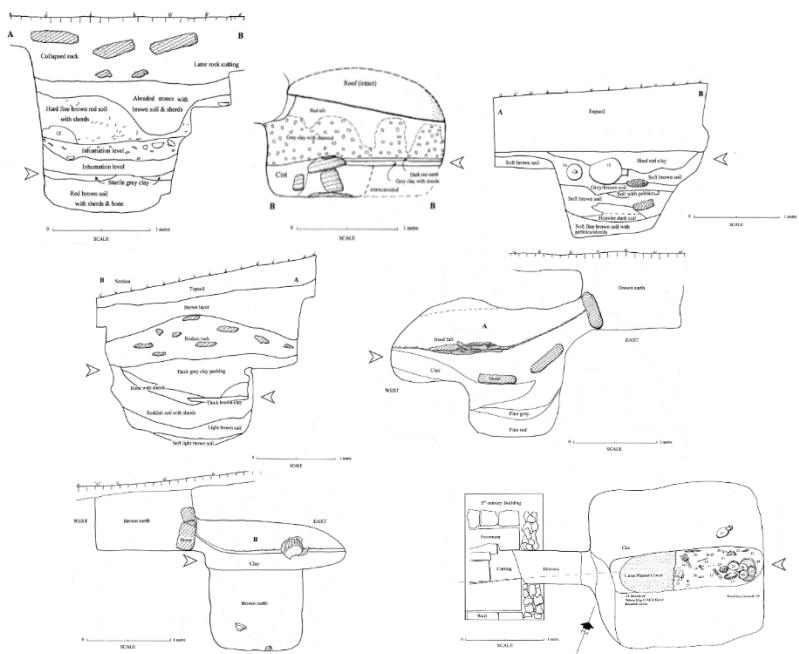
υπαιθριος χώρος

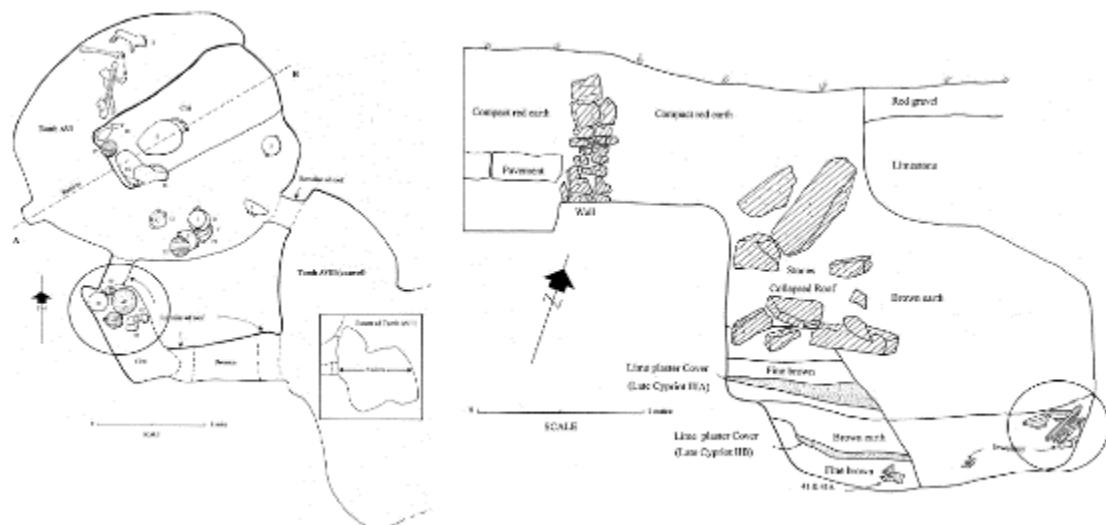
Εικ. 7 Η διάταξη του χώρου στα ταφικά μνημεία.

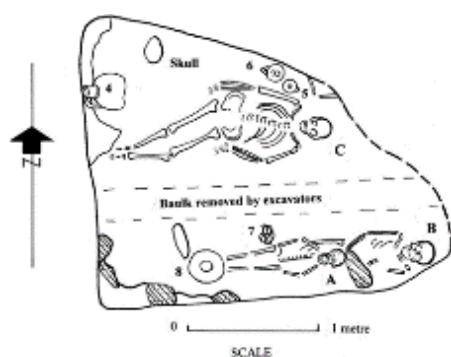
Εικ. 8 Το κάτω μέρος του σκελετού στον Τάφο XI της Ασπρογής.

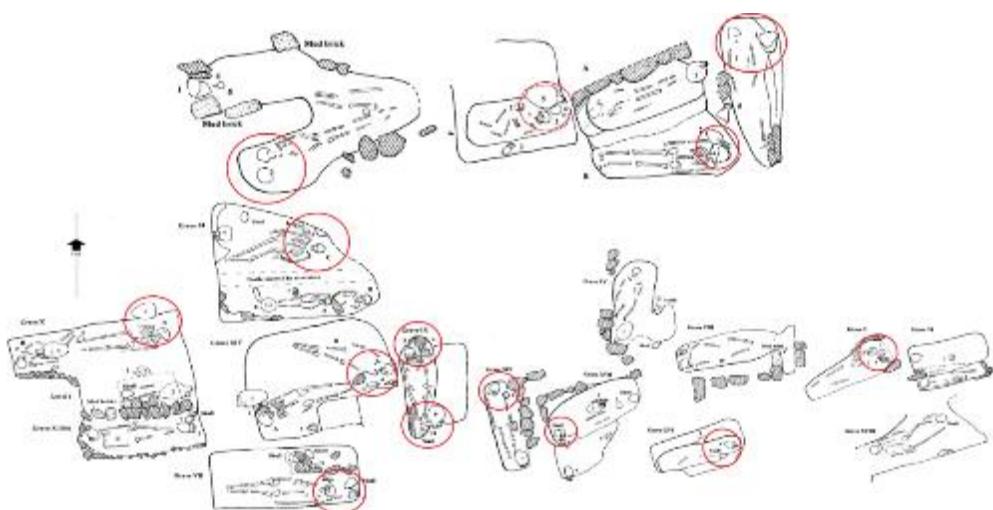
Εικ. 9 Πρακτική επίστρωσης πηλού στους τάφους της Ασπρογής και της Ευρετής.

Εικ. 10 Πρακτικές αποθησαυρισμού στους Τάφους VI και VIII της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Εικ. 11 Λακκοειδής Τάφος XI στα *Καμίνια* με μεγάλο και μικρότερο σκελετό.

Εικ. 12 Σχέση κτερισμάτων με κρανία.

Εικ. 13 YK I αγγεία του Τάφου V στην Ασπρογή.

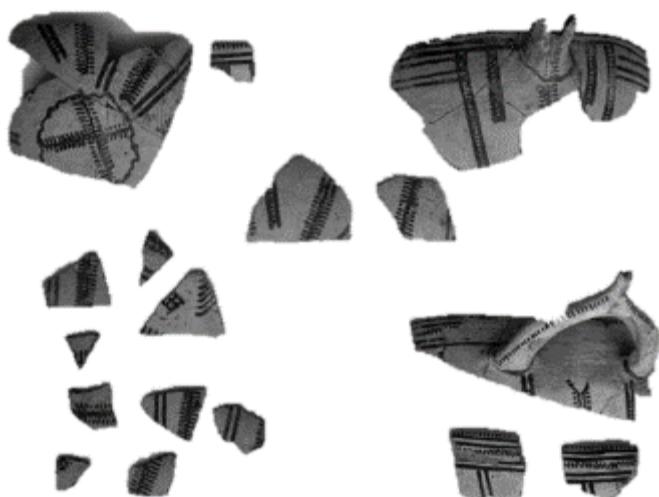
Εικ. 14 YK I αγγεία του Τάφου II στην Ασπρογή.

Εικ. 15 Το ειδώλιο της Hathor από τον Τάφο II στην Ασπρογή.

Εικ. 16 Κτερίσματα του Τάφου ΙΧ στην *Ασπρογή*.

Εικ. 17 Όστρακα κυπέλλων της Λευκόχριστης Ι/ΠΑ από τον Τάφο ΙΙΙ της *Ευρετής*.

Εικ. 18 Οι πρόχοις του Τάφου ΙΧ στην *Ευρετή*.

Εικ. 19 Κύπελλο της Ερυθρής Στιλβωτής IV/Μονόχρωμης από τον Τάφο X
της *Ασπρογής*.

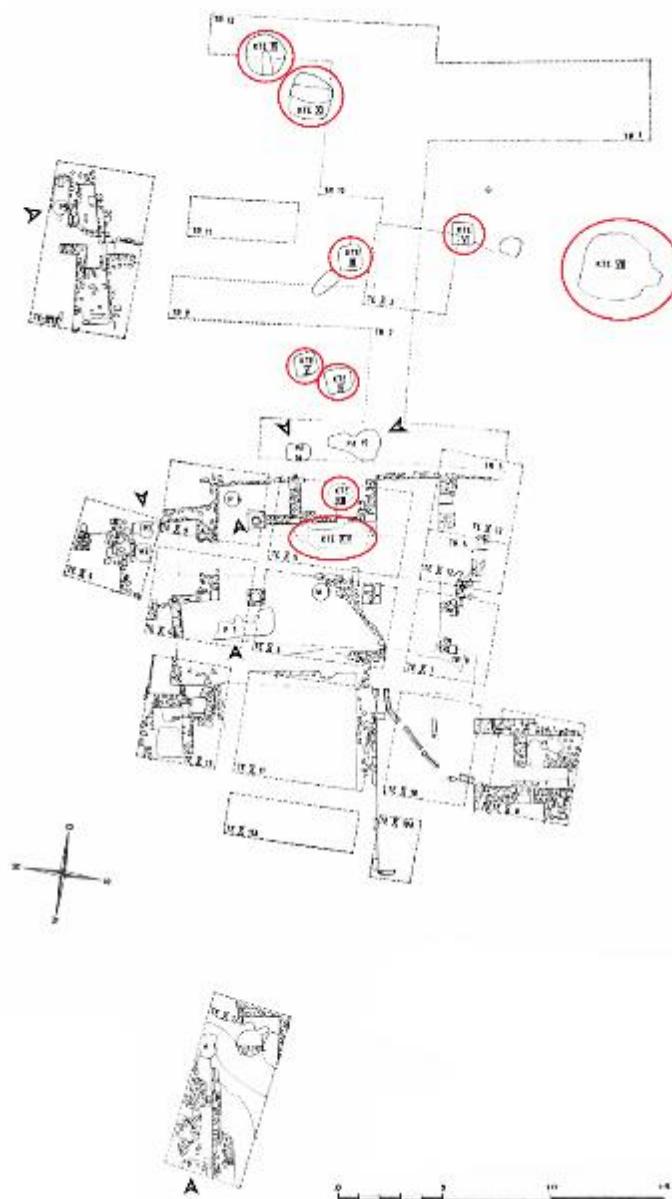
Εικ. 20 Αγγεία της YK I από το Θάλαμο Ε στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 21 Αγγεία της YK I από το Θάλαμο Κ στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 22 Αγγεία της YK I από Τάφο 288 στα Τερατσούδια.

Εικ. 23 Κάτοψη της Ευρετής με λάκκους, τοίχους και τάφους διαφορετικών περιόδων (πάνω στην κάτοψη σημειώθηκαν οι λάκκοι και οι τάφοι).

Εικ. 24 Οι διάτρητες, χάλκινες περόνες και οι σκαραβαίοι της κίστης από τον Τάφο 288 στα Τερατσούδια.

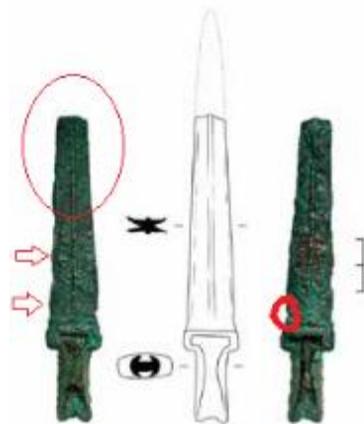
Εικ. 25 Χάλκινα αντικείμενα από τον Τάφο 288 στα Τερατσούδια.

Εικ. 26 Σφραγιδοκύλινδρος από τον Τάφο 288 στα Τερατσούδια.

Εικ. 27 Περιδέραιο με χάντρες από φαγεντιανή και μάτι του Horus από σάρδιο.

Εικ. 28 Χάλκινο, θραυσματικό εγχειρίδιο από τον Τάφο 288 στα Τερατσούδια με πιθανά ίχνη χρήσης. Τα ίχνη χρήσης αναγνώρισε o Paolo Tripodi.

Εικ. 29 Αγγεία του Τάφου I στην Ασπρογή.

Εικ.30 Αγγεία του Τάφου VII στην Ευρετή.

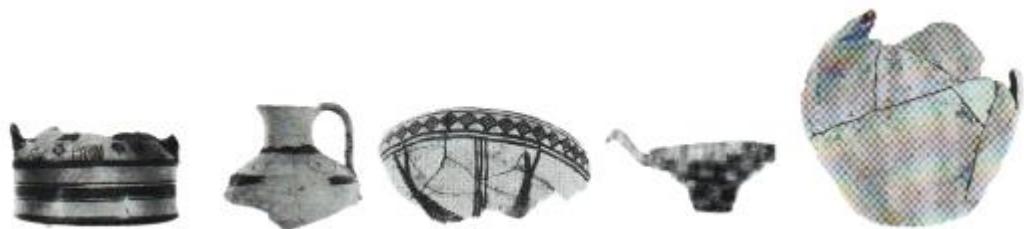
Εικ. 31 Αγγεία του Θαλάμου Β στα Τεραπούδια.

Εικ. 32 Αγγεία του Τάφου Η στην Ευρετή.

Εικ. 33 Αγγεία του Τάφου 149 στα Κάτω Αλώνια.

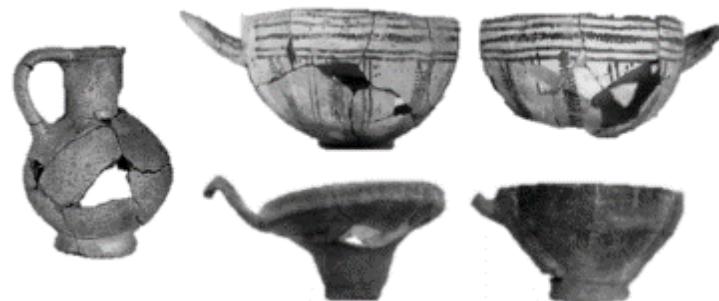
Εικ. 34 Αγγεία του Τάφου 119 στην *Ελιομύλια*.

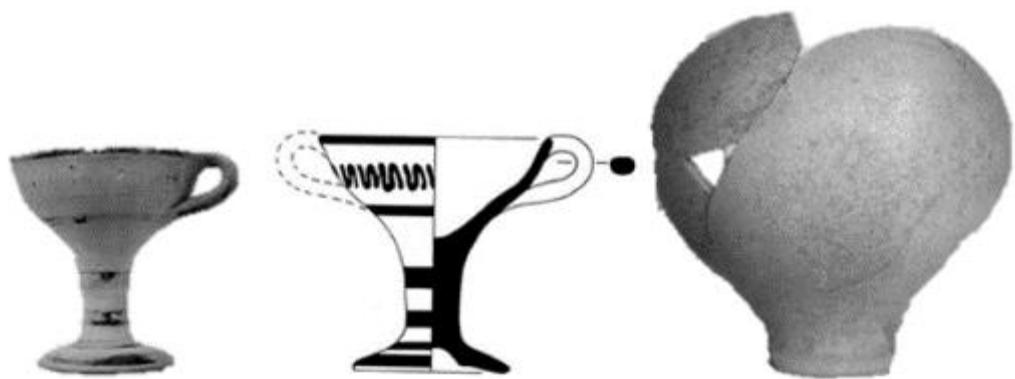
Εικ. 35 Αγγεία του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 36 Αγγεία του Θαλάμου Ε στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 37 Αγγεία του Τάφου Β στην *Ασπρογή*.

Εικ. 38 Μικύλλη κύλικα και ακόσμητος απιόσχημος πιθαμφορέας από τον Τάφο V της Ασπρογής.

Εικ. 39 Μικρός πιθαμφορέας από τον Τάφο VII της Ασπρογής.

Εικ. 40 Μικύλλα αγγεία από τους τάφους στα Κούκλια.

Εικ. 41 Πολύτιμα αντικείμενα από θαλάμους που χρησιμοποιήθηκαν κατά την YΚ ΙΙΒ-Γ περίοδο.

Εικ. 42 Σφραγιδοκύλινδρος και κεφαλοθραύστης από τον Τάφο VII στην *Ενρετή*.

Εικ. 43 Μικύλλα από τάφους της Γεροσκήπου, της Τάλα και της Κολώνης.

Εικ. 44 Αγγεία του Τάφου III της *Ασπρογής*.

Εικ. 45 Αγγεία του Τάφου IV της Ασπρογής.

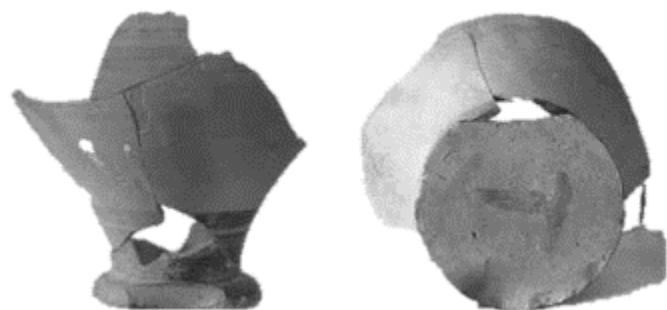
Εικ. 46 Αγγεία του Τάφου VI της Ασπρογής.

Εικ. 47 Αγγεία του Τάφου XI της Ασπρογής.

Εικ. 48 Αγγεία του Τάφου IIIΑ της Ευρετής.

Εικ. 49 Πιθαμφορέας με γραπτό σύμβολο από τον Τάφο IIIΒ της Ευρετής.

Εικ. 50 Αγγεία του Τάφου IIIΒ της Ευρετής.

Εικ. 51 Αγγεία του Τάφου IV της Ευρετής.

Εικ. 52 Αγγεία του Τάφου VIA της Ευρετής.

Εικ. 53 Αγγεία του Τάφου VIIB της Ευρετής.

Εικ. 54 Αγγεία του Τάφου XI της *Eυρετής*.

Εικ. 55 Αγγεία του Τάφου XIV της *Eυρετής*.

Εικ. 56 Αγγεία της Κόγχης Μ του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

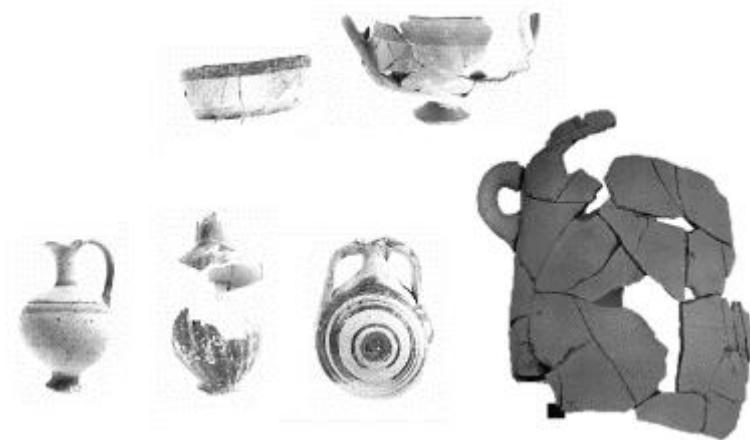
Εικ. 57 Αγγεία του Θαλάμου Ο στα Τερατσούδια.

Εικ. 58 Αγγεία του Θαλάμου Ν στα Τερατσούδια.

Εικ. 59 Αγγεία των Στρωμάτων 2-5 από τον Τάφο Ι στο Μάρτσελλο.

Εικ. 60 Αγγεία του Στρώματος 1 από τον Τάφο I στο *Mártσελλο*.

Εικ. 61 Αγγεία του Τάφου II στην *Ασπρογή*.

Εικ. 62 Αγγεία του Τάφου V στην Ασπρογή.

Εικ. 63 Αγγεία του Τάφου VII στην Ασπρογή.

Εικ. 64 Αγγεία του Τάφου X στην Ασπρογή.

Εικ. 65 Αγγεία του Τάφου VIII στην *Eυρετή*.

Εικ. 66 Αγγεία του Θαλάμου Κ στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 67 Αγγεία του Τάφου 288 στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 68 Αγγεία του Τάφου 149 στα Κάτω Αλώνια.

Εικ. 69 Αγγεία του Τάφου 119 στην Ελιομόλια.

Εικ. 70 Αγγεία του θαλαμοειδούς Τάφου I στα *Kamínia*.

Εικ. 71 Ο τύπος 14 της Mountjoy στους λακκοειδείς τάφους των *Kaminiών*.

Εικ. 72 "Θησαυρός" από τον Τάφο VIII στην *Eυρετή*.

Εικ. 73 Μαγειρικά σκεύη από τάφους στα Τερατσούδια, την Ευρετή, το Μάρτσελλο και τα Καμίνια.

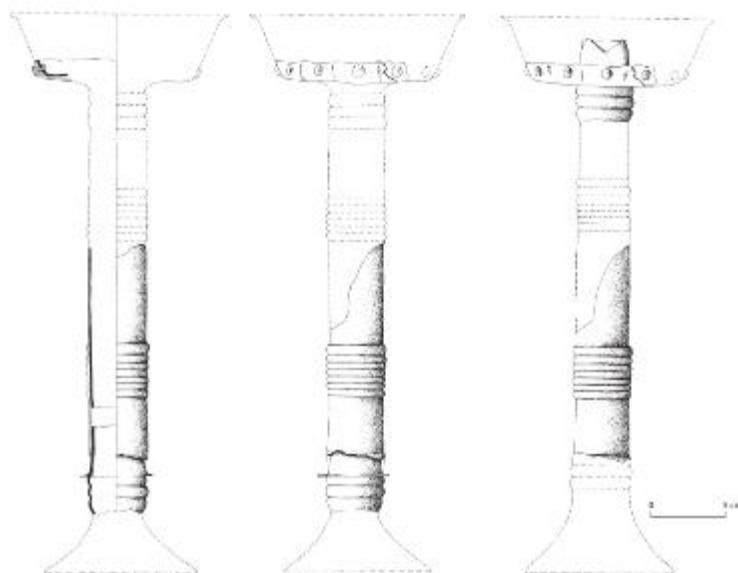
Εικ. 74 Χάλκινες φιάλες από τον Τάφο 119 στην Ελιομύλια.

Εικ. 75 Λίθινα αγγεία από τους τάφους στην Ασπρογή, την Ευρετή και τα Τερατσούδια.

Εικ. 76 Ασημένια φιάλη και χρυσό έλασμα από τον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Εικ. 77 Το χάλκινο θυμιατήρι από το Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 78 Ρυτά και διάτρητα αγγεία από τους τάφους της *Ευρετής*, του *Μάρτσελλον*, των *Τερατσούδιών* και των *Κάτω Αλωνιών*.

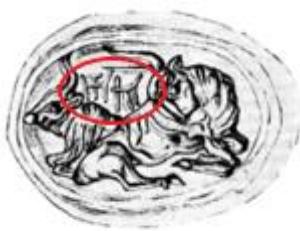
Εικ. 79 Ειδώλια από τους τάφους της *Ασπρογής* και των *Καμινιών*.

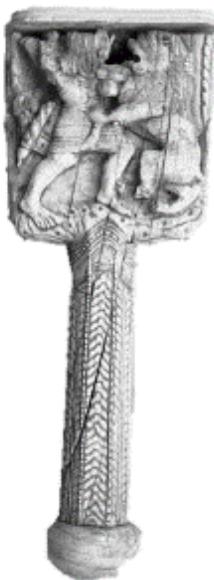
Εικ. 80 Χάλκινο ειδώλιο από το Θάλαμο Κ του Τάφου 104 στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 81 Κυπρο-μινωική επιγραφή σε λαβή αγγείου που βρέθηκε στο λακκοειδή Τάφο Χ των *Καμινιών*.

Εικ. 82 Επιγραφή στη σφενδόνη ανάγλυφου, χρυσού δακτυλιδιού.

Εικ. 83 Οστέινο, εικονιστικό κάτοπτρο από τον Τάφο VIII της Ευρετής.

Εικ. 84 Οξυκόρυφοι ρόδακες από τους τάφους στην Ασπρογή και την Ευρετή.

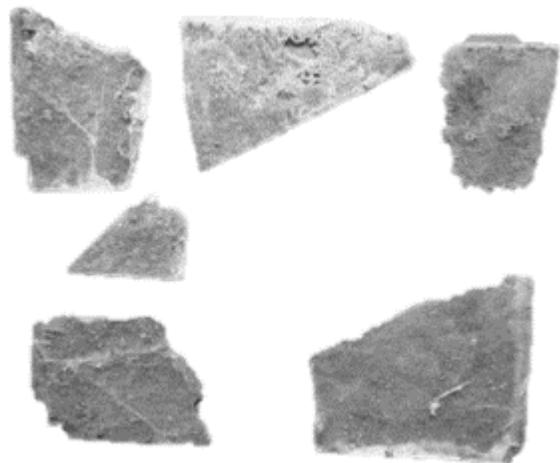
Εικ. 85 Λίθινα εργαλεία από τους τάφους στην *Ασπρογή*, την *Ευρετή*, τα *Τερατσούδια* και τα *Καμίνια*.

Εικ. 86 Αντικείμενα σχετικά με την πρακτική της γραπτής διακόσμησης του σώματος.

Εικ. 87 Πιόνια από το Θάλαμο Ν στα *Τερατσούδια*.

Εικ. 88 Πλακίδια από μύκα που βρέθηκαν στον Τάφο VIII της *Ευρετής*.

Εικ. 89 Πηνία και ράσπες από τους Τάφους IV της *Ασπρογής*.

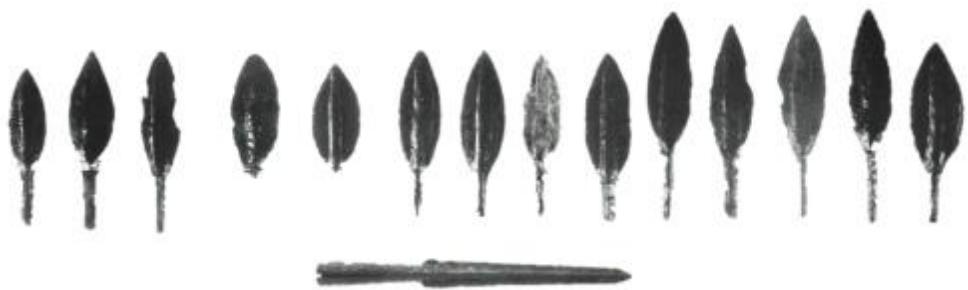
Εικ. 90 Αιχμές, μαχαίρια ή εγχειρίδια από χαλκό ή σίδερο που βρέθηκαν στους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

Εικ. 91 Σπάτουλες από τους τάφους της *Ασπρογής* και της *Ευρετής*.

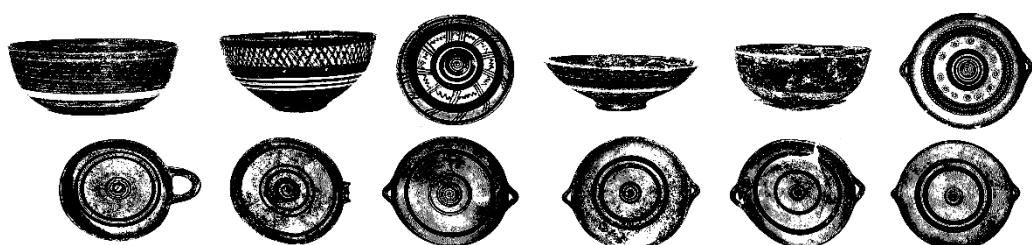
Εικ. 92 Χάλκινα εργαλεία που βρέθηκαν στον Τάφο 119 της *Ελιομύλιας*.

Εικ. 93 Όπλα από τον Θάλαμο Ν του Τάφου 104 στα Τερατσούδια.

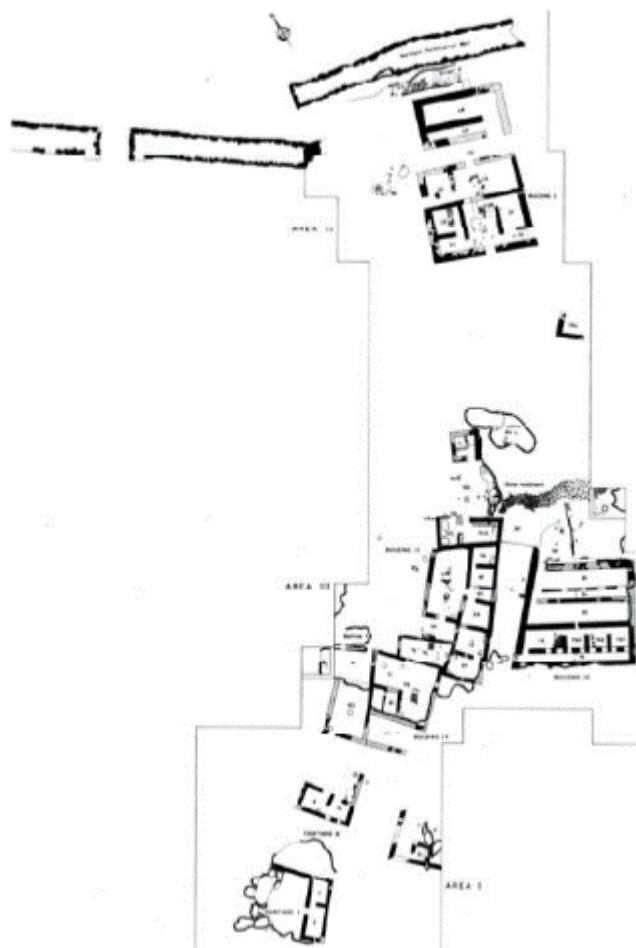
Εικ. 94 Σφραγίδες και σφραγιδοκύλινδροι από τους τάφους στα Τερατσούδια, την *Ασπρογή* και την *Ευρετή*.

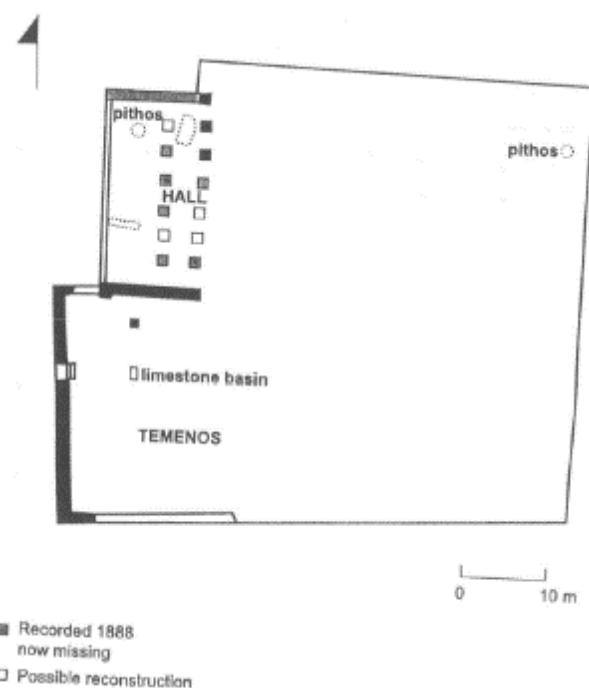
Εικ. 95 Αγγεία από το λάκκο στη Μάντισσα.

Εικ. 96 Κτερίσματα από τον Τάφο Ι στη Γεροσκήπου-Ασπρογιά.

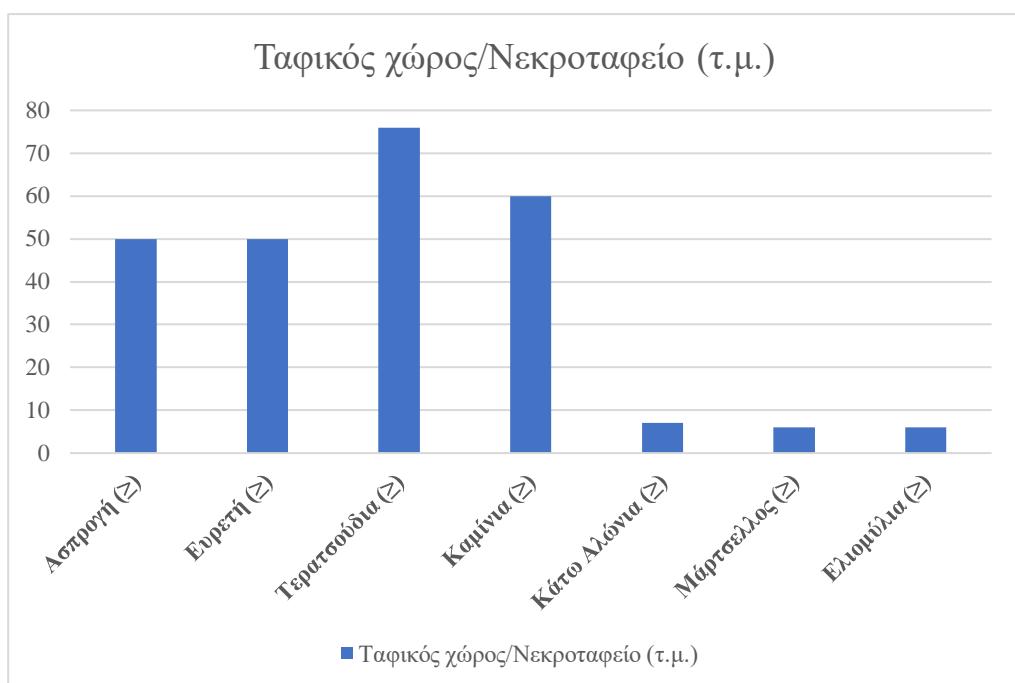

Εικ. 97 Κάτοψη του οικισμού της Μάας-Παλαιόκαστρο (Στρώμα II).

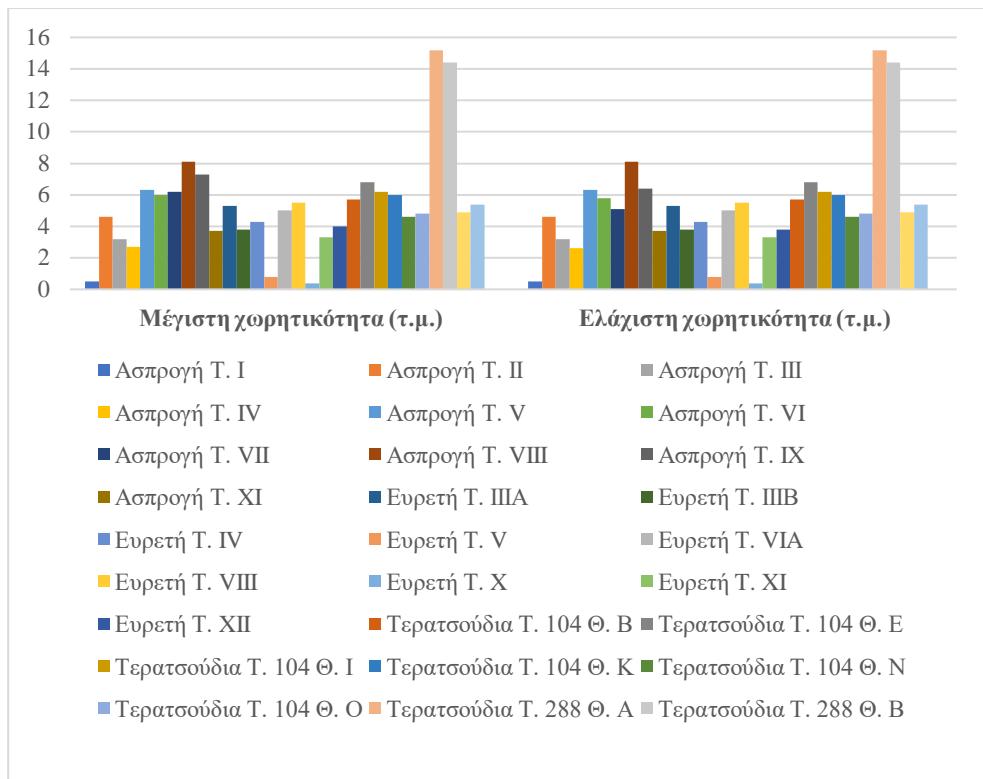

Εικ. 98 Το Ιερό της Κύπριδος.

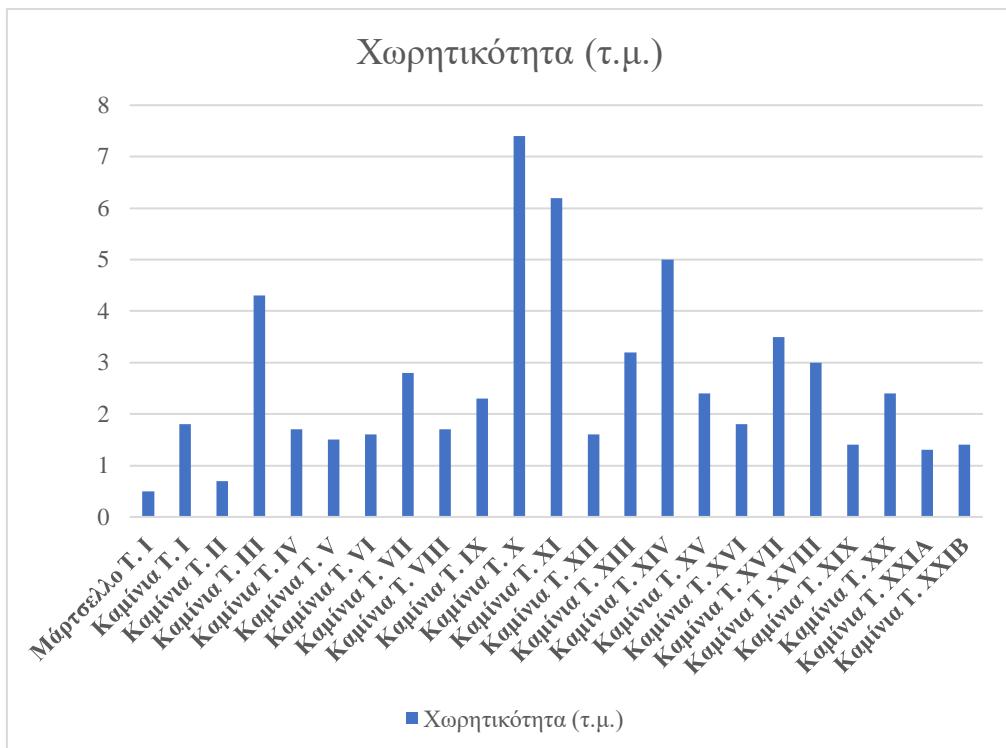
Παράρτημα III

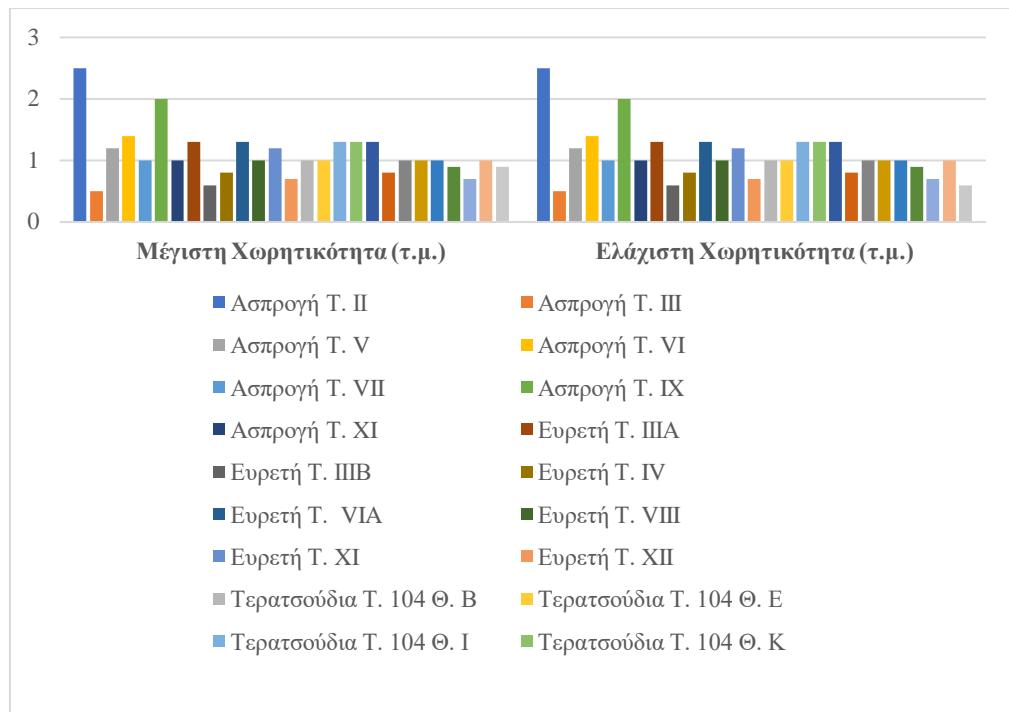
Πίν. 1 Υπολογισμός του χώρου που καταλάμβαναν οι τάφοι ανά τοποθεσία.

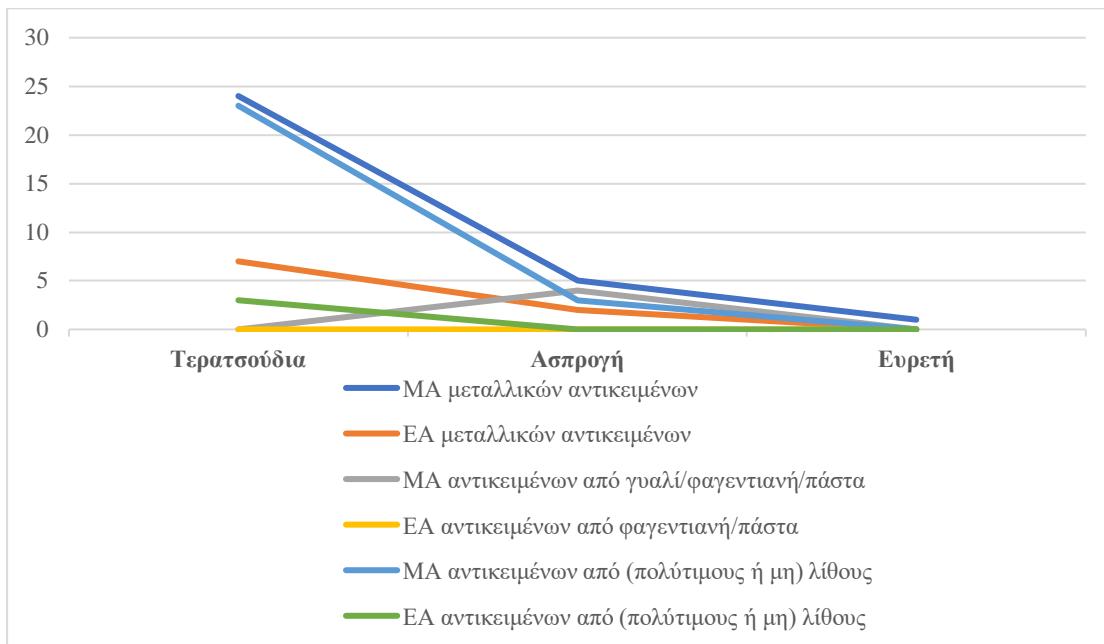
Πίν. 2 Υπολογισμός της χωρητικότητας των θαλάμων και των λάκκων σε τ.μ. στις τοποθεσίες *Ασπρογή*, *Ευρετή* και *Τερατσούδια*.

Πίν. 3 Υπολογισμός της χωρητικότητας των λακκοειδών τάφων σε τ.μ.

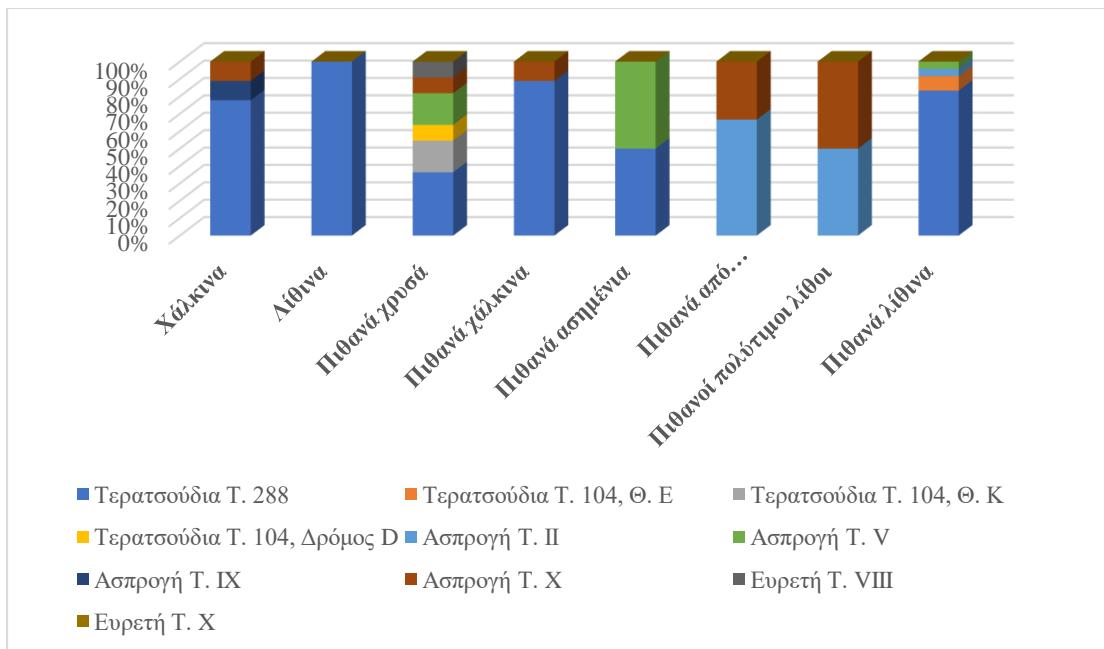
Πίν. 4 Υπολογισμός της χωρητικότητας των δρόμων σε τ.μ.

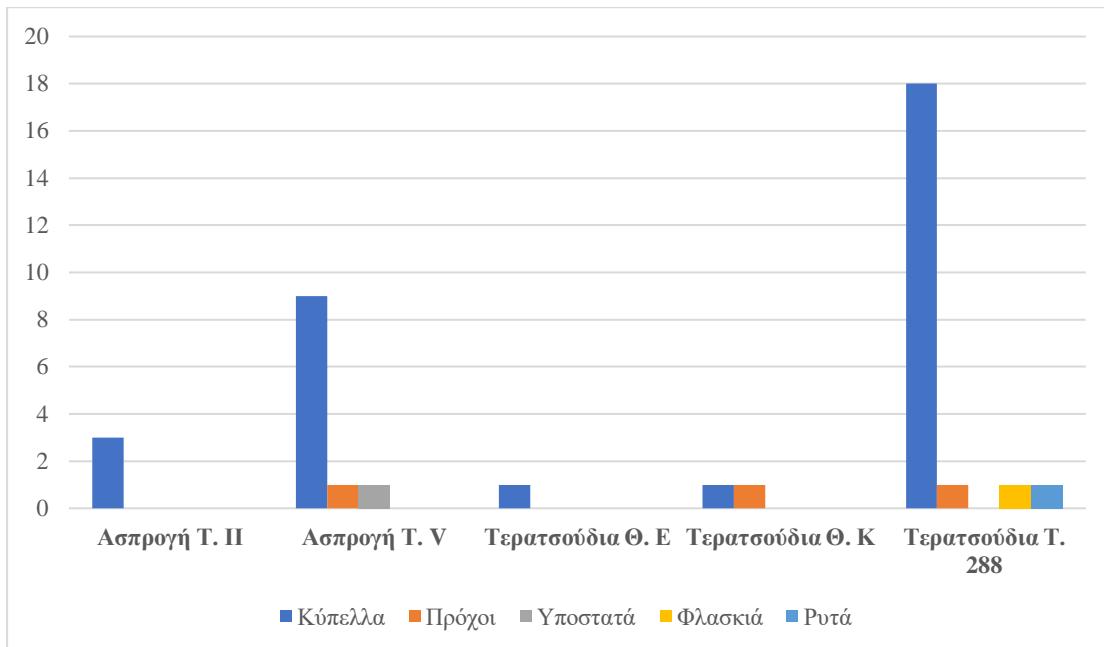
Πίν. 5 Διασπορά των ΥΚ I πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

	Τερατσούδια	Ασπρογή	Ευρετή	Αλόνια
Χάλκινα	7	2	0	0
Λίθινα	3	0	0	0
Εισηγμένα προϊόντα από διαταραγμένα αρχαιολογικά περιβάλλοντα (ευρήματα από πηγάδια, εισβολές ή επιφανειακά ευρήματα)	3	0	1	1;
Πιθανά χάλκινα	8	1	0	0
Πιθανά χρυσά	8	3	1	0
Πιθανά ασημένια- μολύβδινα	1	1	0	0
Πιθανή πάστα/φαγεντιανή/γυαλί	0	3 (242)	0	0
Πιθανοί πολύτιμοι λίθοι (σάρδιο)	0	2	0	0
Πιθανά λίθινα	20	2	0	0
Σύνολο	50	14 (253)	2	1;

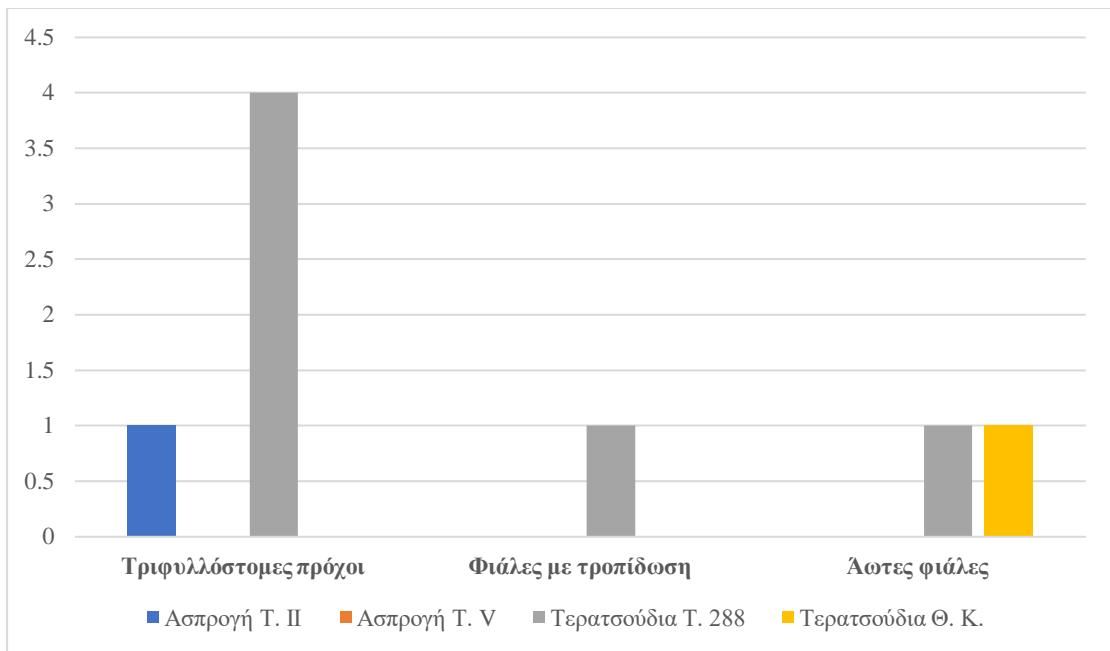
Πίν. 6 Λεπτομερέστερη ανάλυση των ΥΚ I πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

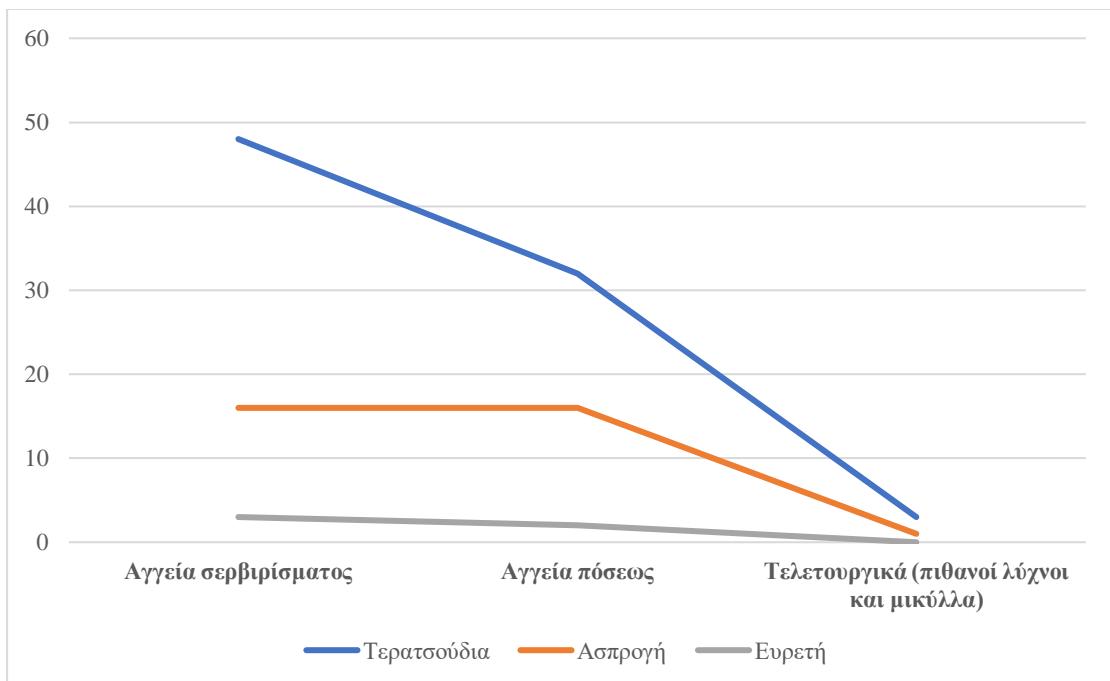
Πίν. 7 Διασπορά των YK I πολύτιμων κτερισμάτων ανά τάφο.

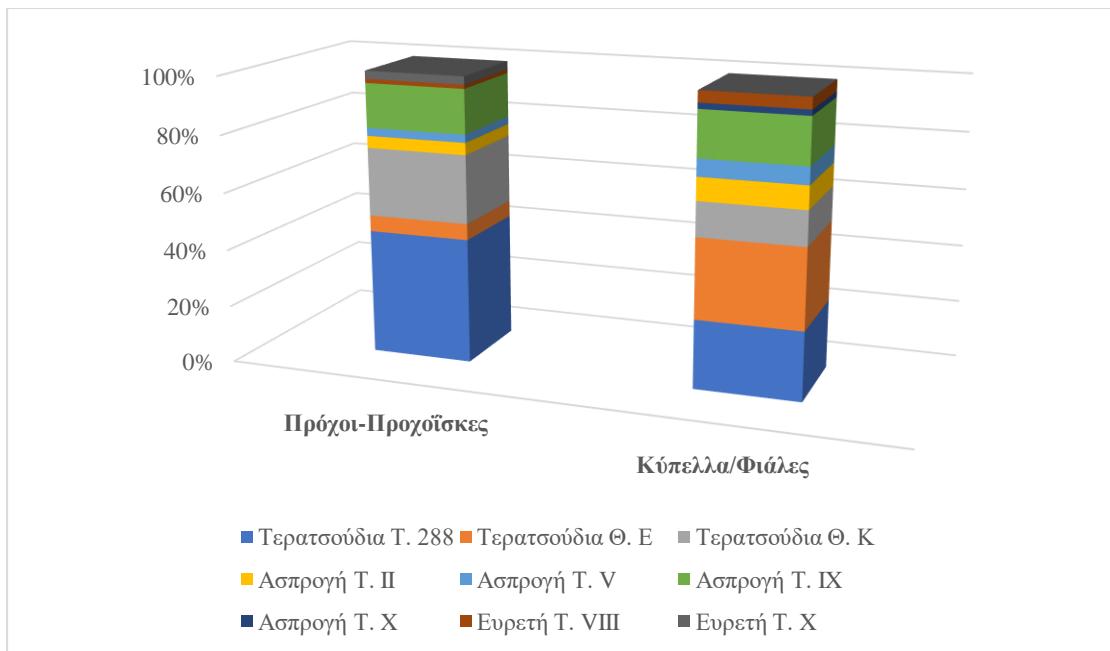
Πίν. 8 Υπολογισμός των αγγείων της Δακτυλιόποδης II κεραμικής στους τάφους της YK I περιόδου.

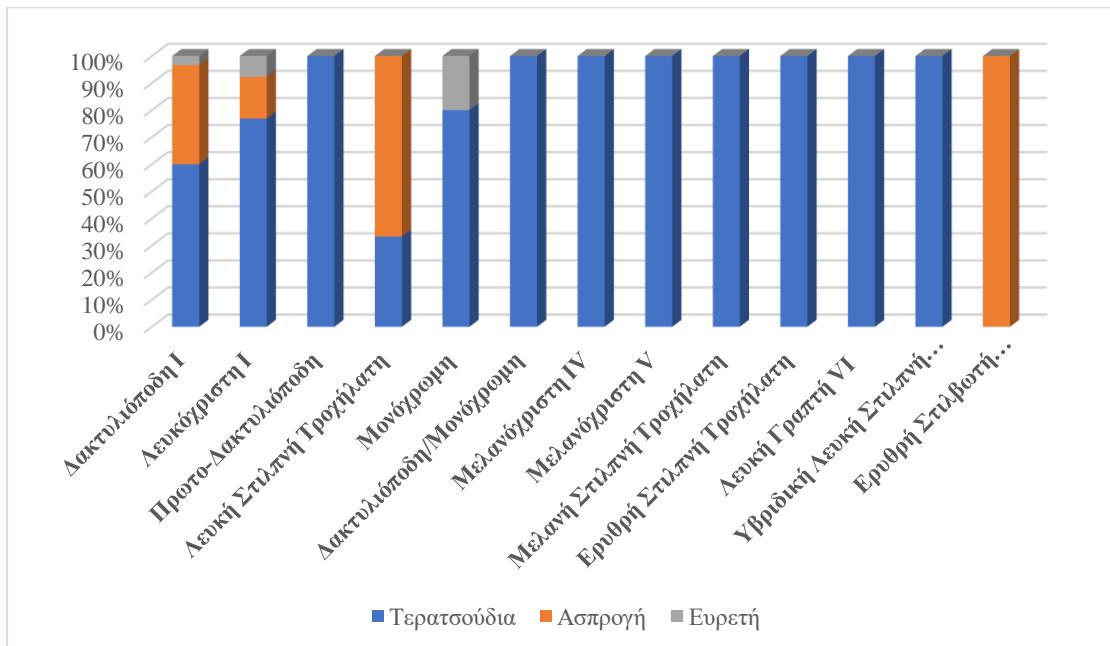
Πίν. 9 Υπολογισμός των αγγείων της Ακόσμητης Λευκής στους τάφους της YK I περιόδου.

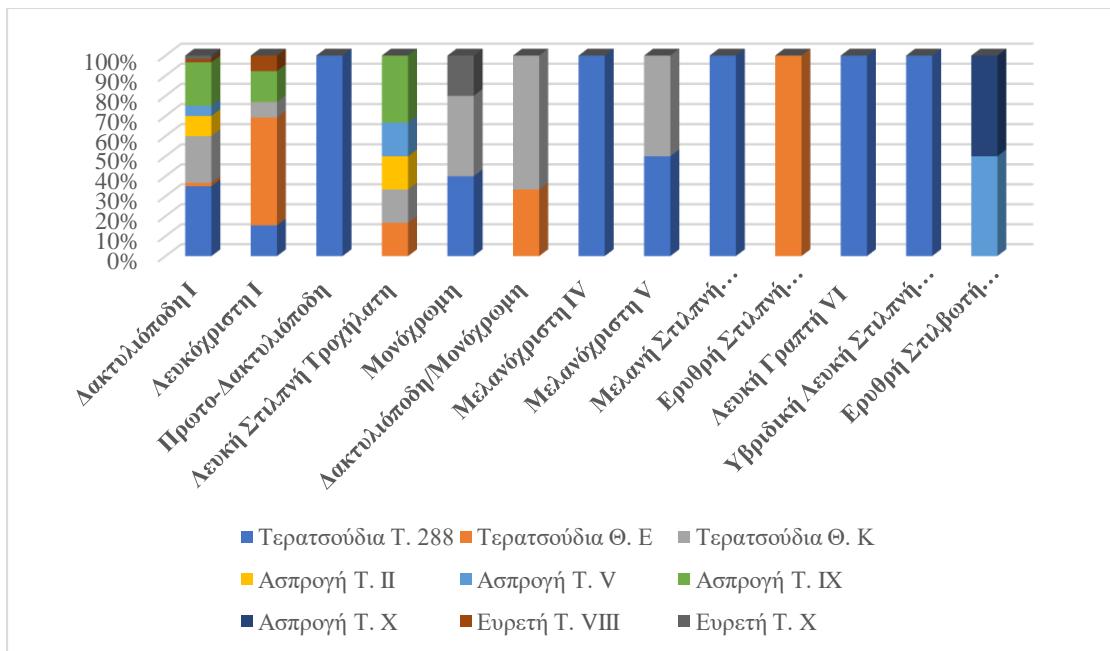
Πίν. 10 Ανάλυση των YK I αγγείων βάσει της πιθανής τους λειτουργίας.

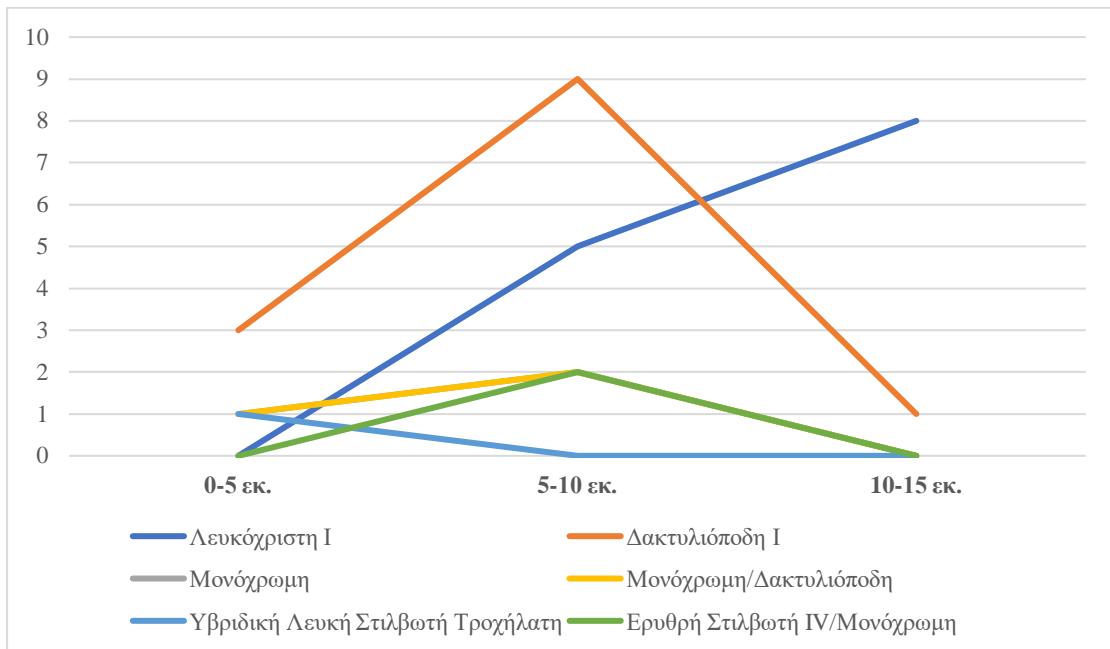
Πίν. 11 Διασπορά των YK I συμποτικών αγγείων ανά τάφο.

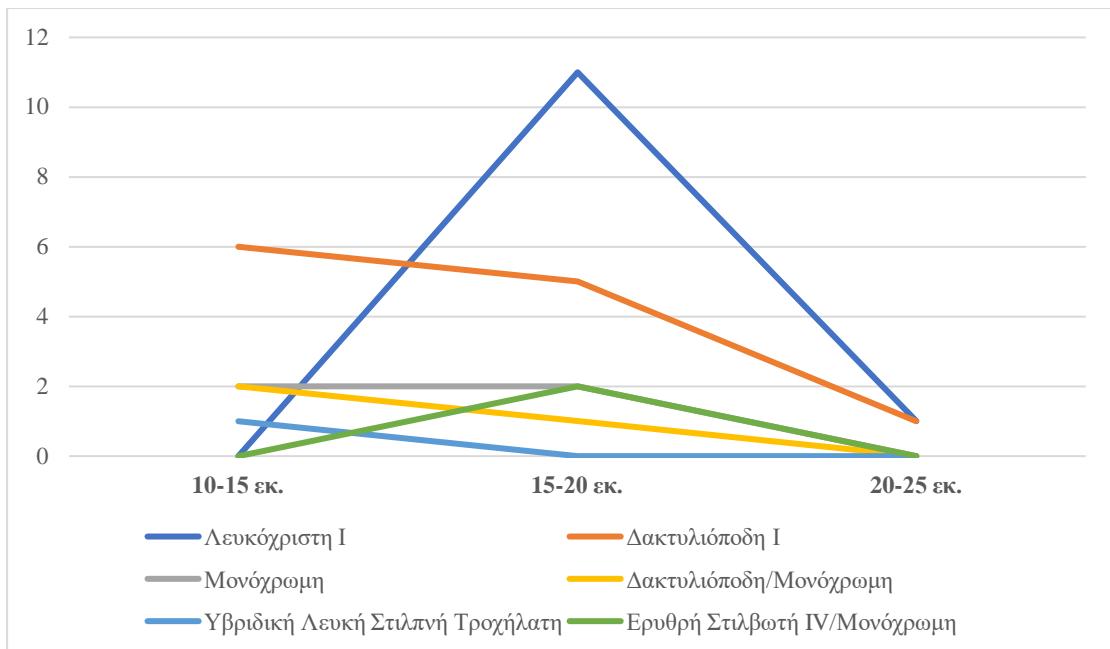
Πίν. 12 Ποσοστά των YK I ρυθμών ανά θέση.

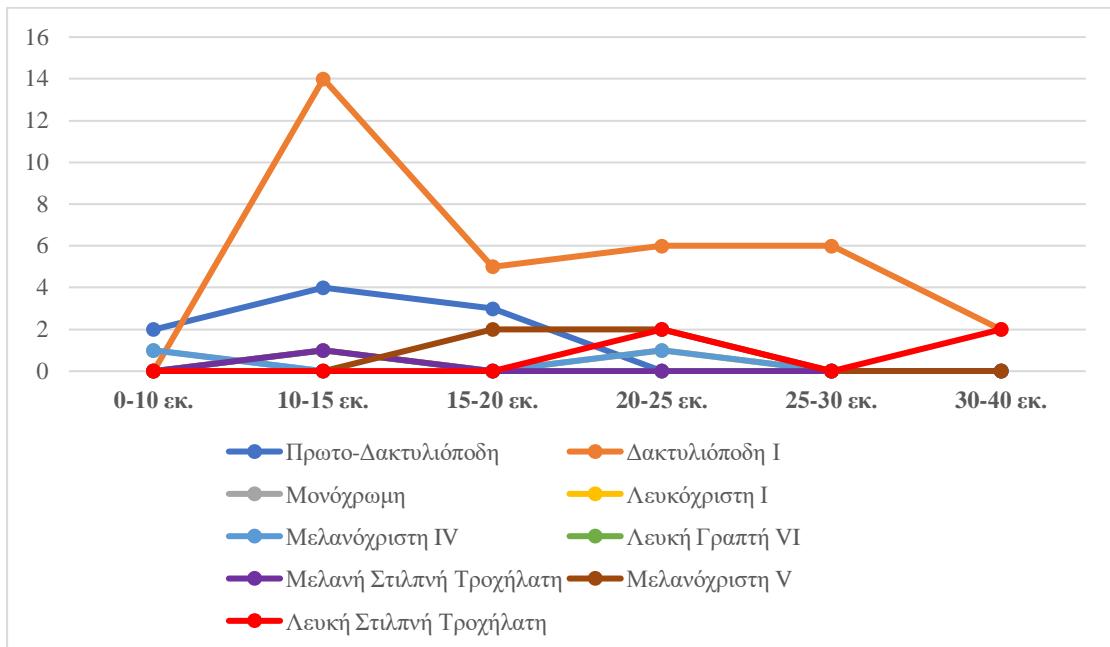
Πίν. 13 Διασπορά των YK I ρυθμών ανά τάφο.

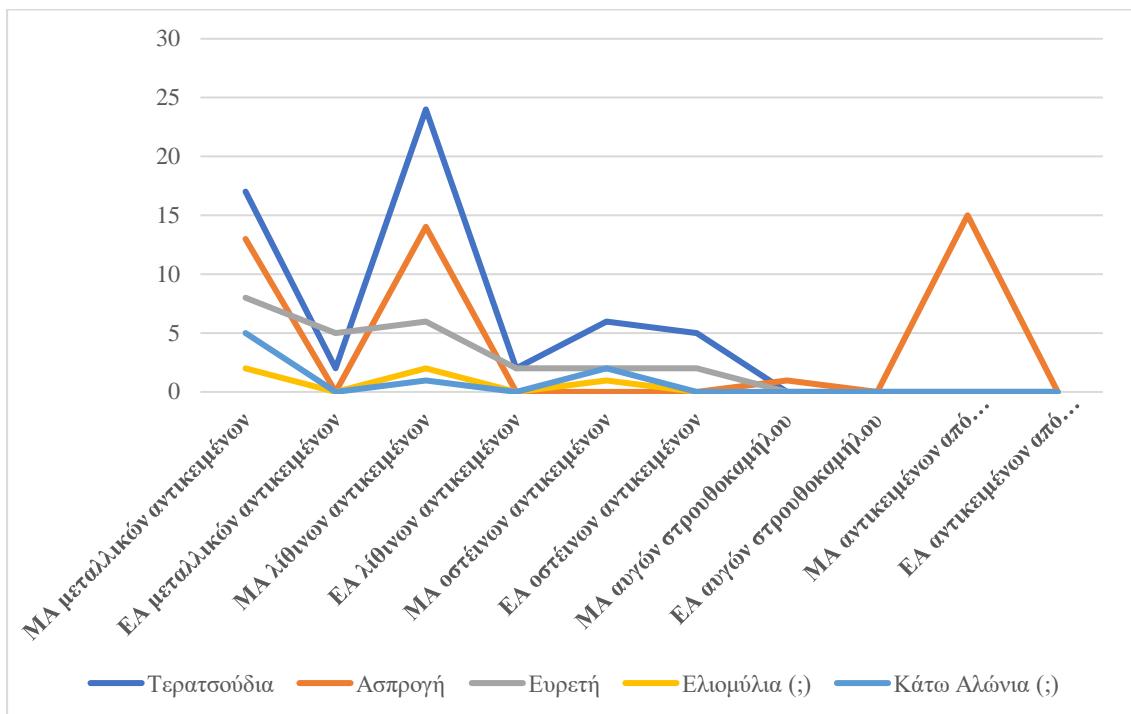
Πίν. 14 Υπολογισμός του ύψους των αγγείων πόσεως (ανά ρυθμό).

Πίν. 15 Υπολογισμός της διαμέτρου των αγγείων πόσεως (ανά ρυθμό).

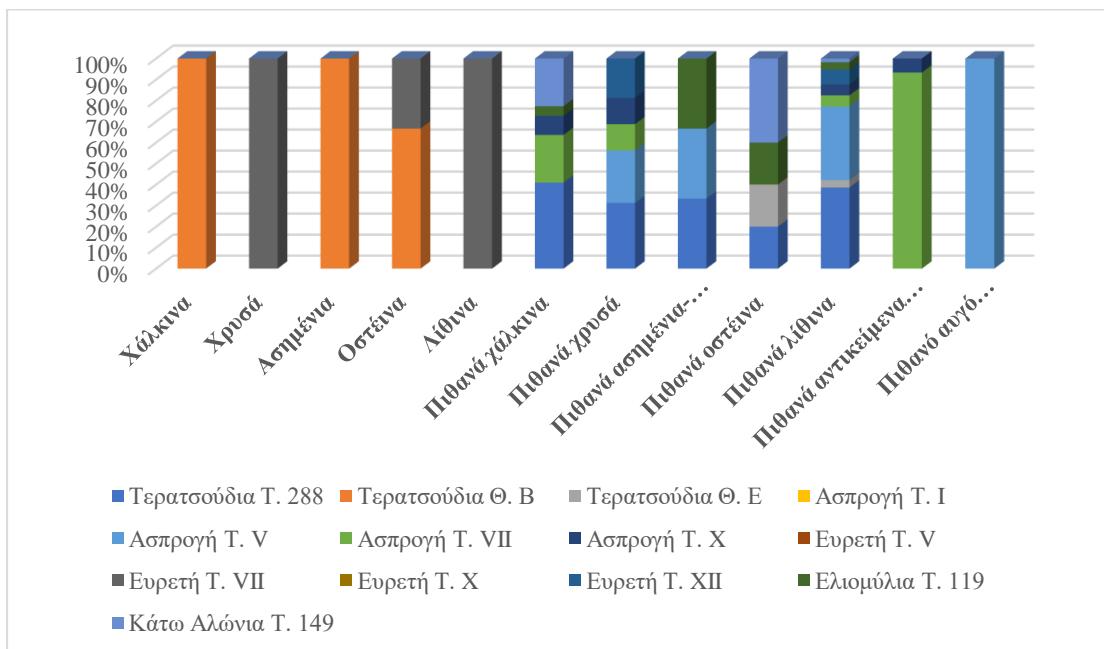
Πίν. 16 Υπολογισμός του ύψους των αγγείων σερβιρίσματος (ανά ρυθμό).

Πίν. 17 Διασπορά των YK II πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

	Τερατσούδια	Ασπρογή	Ευρετή	Ελιομύλια (;)	Κάτω Αλώνια (;
Χρυσά	0	0	5	0	0
Χάλκινα	1	0	0	0	0
Ασημένια	1	0	0	0	0
Λίθινα	0	0	2	0	0
Οστέινα	4	0	2	0	0
Πιθανά χάλκινα	9	7	0	1	5
Πιθανά χρυσά	5	8	3	0	0
Πιθανά ασημένια- μολύβδινα	1	1	0	1	0
Πιθανά οστέινα	2	0	0	1	2
Πιθανά λίθινα	24	26	4	2	1
Πιθανά αυγά στρουθοκαμήλουν	0	1	0	0	0
Πιθανά αντικείμενα από φαγεντιανή/γυαλί/πάστα	0	15	0	0	0
Σύνολο	47	58	16	5	8

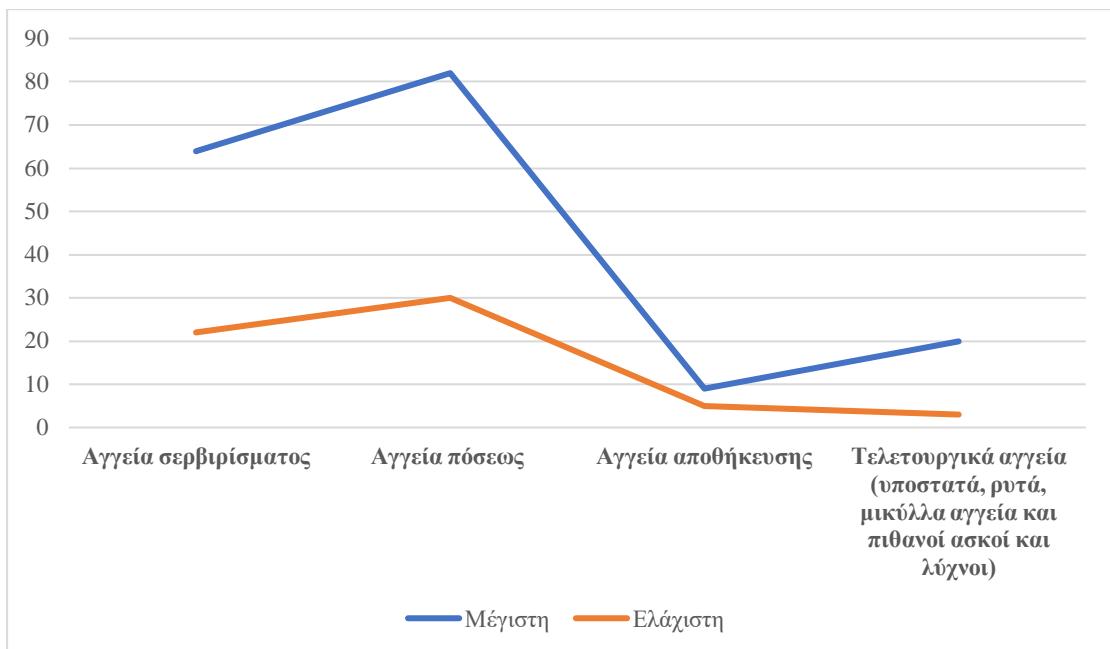
Πίν. 18 Λεπτομερέστερη ανάλυση των ΥΚ II πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

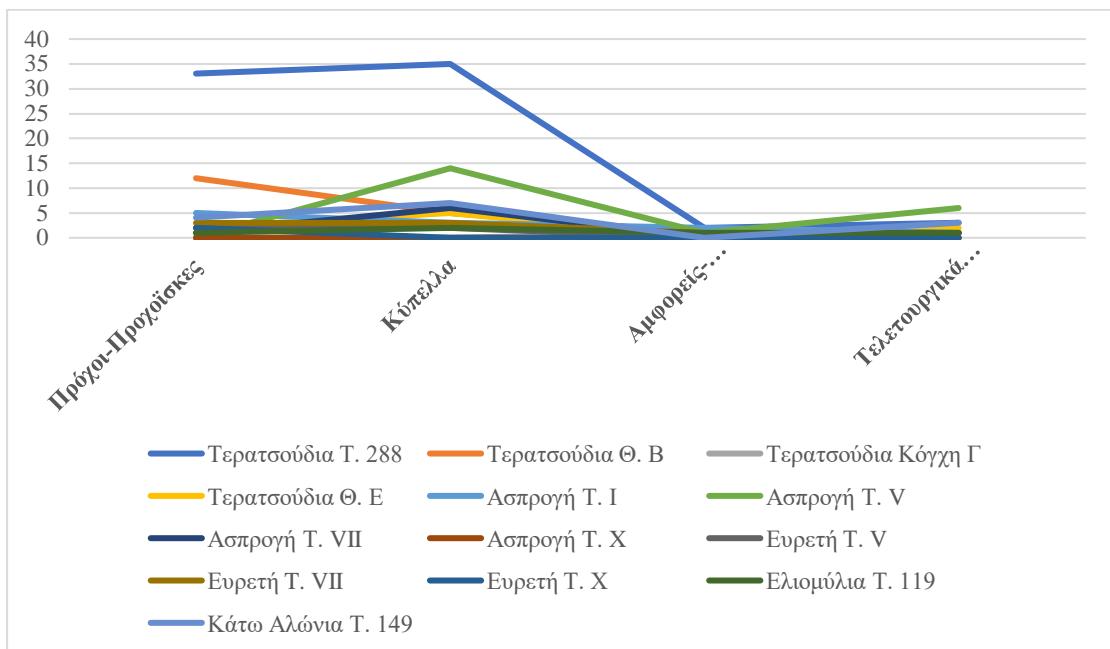
Πίν. 19 Διασπορά των ΥΚ II πολύτιμων κτερισμάτων ανά τάφο.

	Τερατσούδια	Ασπρογή	Ευρετή	Ελιομύλια	Μάρτσελλος	Καμίνια	Αλώνια	Ασπρογή/Ευρετή
YE IIIA2 κεραμική από τάφους	1	2	1	0	0	0	0	0
YE IIIA2/B κεραμική από τάφους	2	1	0	2	0	0	0	0
YE IIIA2/B όστρακα από τους τάφους	0	22	3	0	0	0	0	0
YE IIIA κεραμική από αλλού	1	0	2	0	36	3	23	14
YE IIB/IIIA1 ή YE IIIA2/B1 κεραμική από αλλού	0	0	10	0	91	5	30	35
Σύνολο	4	25	16	2	127	8	53	49

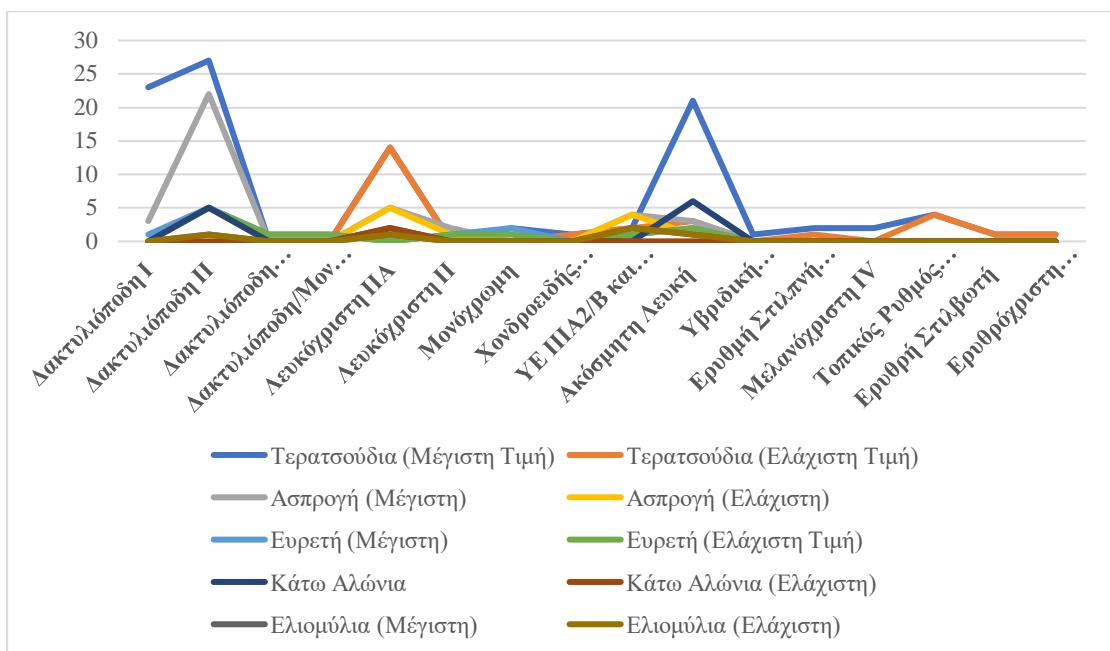
Πίν. 20 Λεπτομερής ανάλυση της αιγαιακής κεραμικής (YE IIB-IIIA2/IIIB) σε διαταραγμένα αρχαιολογικά περιβάλλοντα και τάφους.

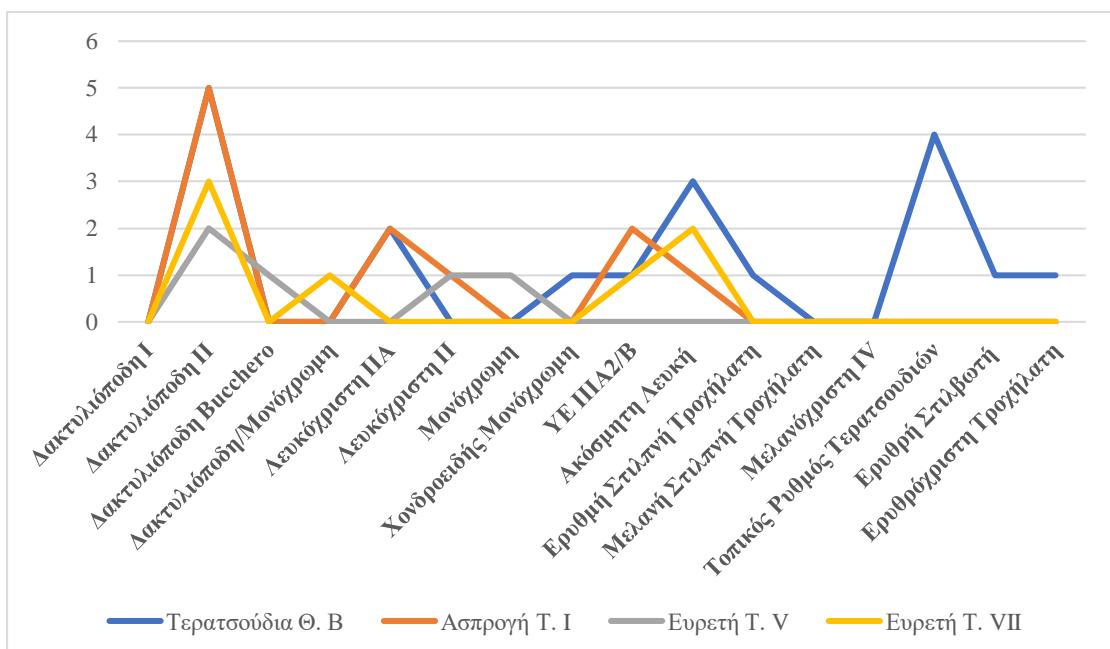
Πίν. 21 Υπολογισμός των YK II αγγείων βάσει της πιθανής λειτουργίας τους.

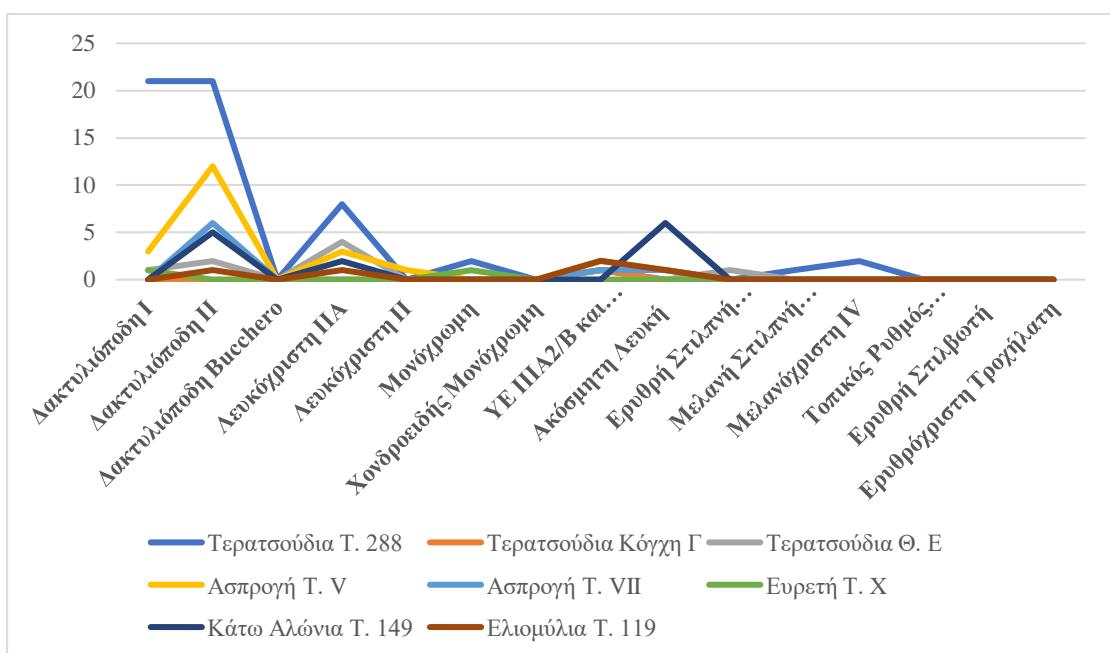
Πίν. 22 Διασπορά των YK II αγγείων ανά τάφο.

Πίν. 23 Διασπορά των YK II ρυθμών ανά τάφο.

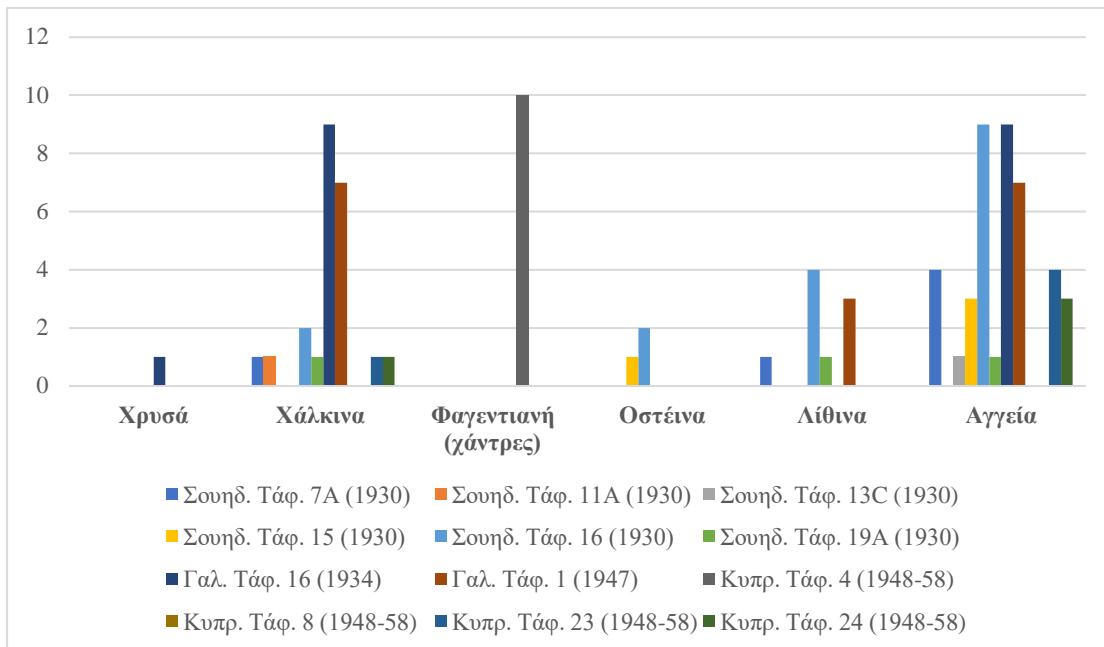
Πίν. 24 Διασπορά των YK II αγγείων σε τάφους ασφαλώς χρονολογημένους.

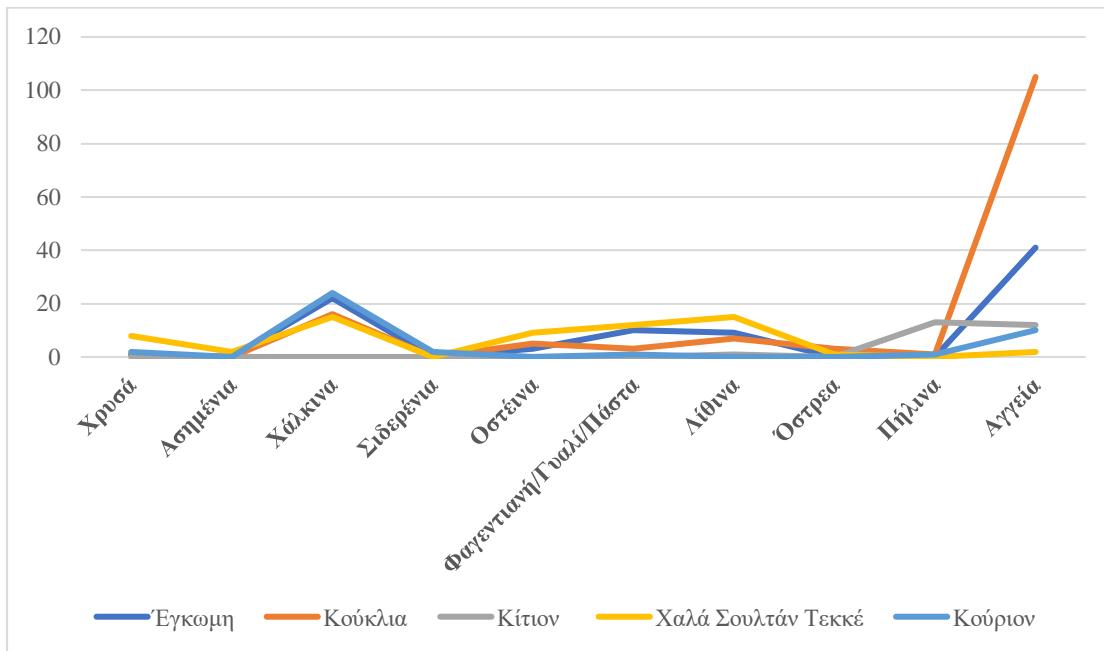
Πίν. 25 Διασπορά των ΥΚ II αγγείων σε τάφους που είχαν πρωιμότερες ή/και μεταγενέστερες χρήσεις.

Niklasson (1987)	Keswani (1989α)	Dalton (2007)
Βρ. Τάφ. 17 (1896)	-	-
Σουηδ. Τάφ. 5 (1930)	Σουηδ. Τάφ. 5 (1930)	-
Σουηδ. Τάφ. 7 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 7 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 7 ^A (1930)
-	Σουηδ. Τάφ. 10 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 10 ^A (1930)
Σουηδ. Τάφ. 11 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 11 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 11 ^A (1930)
Σουηδ. Τάφ. 13 ^C (1930)	Σουηδ. Τάφ. 13 ^C (1930)	Σουηδ. Τάφ. 13 ^C (1930)
Σουηδ. Τάφ. 14 (1930)	Σουηδ. Τάφ. 14 (1930)	-
Σουηδ. Τάφ. 15 (1930)	Σουηδ. Τάφ. 15 (1930)	Σουηδ. Τάφ. 15 (1930)
Σουηδ. Τάφ. 16 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 16 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 16 ^A (1930)
Σουηδ. Τάφ. 19 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 19 ^A (1930)	Σουηδ. Τάφ. 19 ^A (1930)
-	-	Γαλ. Τάφ. 6 ^A (1934)
-	-	Γαλ. Τάφ. 6 ^B (1934)
-	Γαλ. Τάφ. 13 (1934)	Γαλ. Τάφ. 13 (1934)
	-	Γαλ. Τάφ. 14 (1934)
Γαλ. Τάφ. 15 (1934)	Γαλ. Τάφ. 15 (1934)	-
Γαλ. Τάφ. 16 ^A (1934)	Γαλ. Τάφ. 16 (1934)	Γαλ. Τάφ. 16 (1934)
Γαλ. Τάφ. 16 ^B (1934)		
-	-	Γαλ. Τάφ. 17 (1934)
Γαλ. Τάφ. 1 (1947)	Γαλ. Τάφ. 1 (1947)	Γαλ. Τάφ. 1 (1947)
Κυπρ. Τάφ. 4 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 4 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 4 (1948-58)
Κυπρ. Τάφ. 4 ^A (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 4 ^A (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 4 ^A (1948-58)
Κυπρ. Τάφ. 8 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 8 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 8 (1948-58)
Κυπρ. Τάφ. 8 ^A (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 8 ^A (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 8 ^A (1948-58)
Κυπρ. Τάφ. 23 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 23 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 23 (1948-58)
Κυπρ. Τάφ. 24 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 24 (1948-58)	Κυπρ. Τάφ. 24 (1948-58)
Γαλ. Τάφ. 430 (1957-69)	Γαλ. Τάφ. 430 (1957-69)	-
Γαλ. Τάφ. 634 (1957-69)	-	-
Γαλ. Τάφ. 979 (1957-69)	Γαλ. Τάφ. 979 (1957-69)	-
-	-	? (1957-69)
Σύνολο	Σύνολο	Σύνολο
22	21	20-21

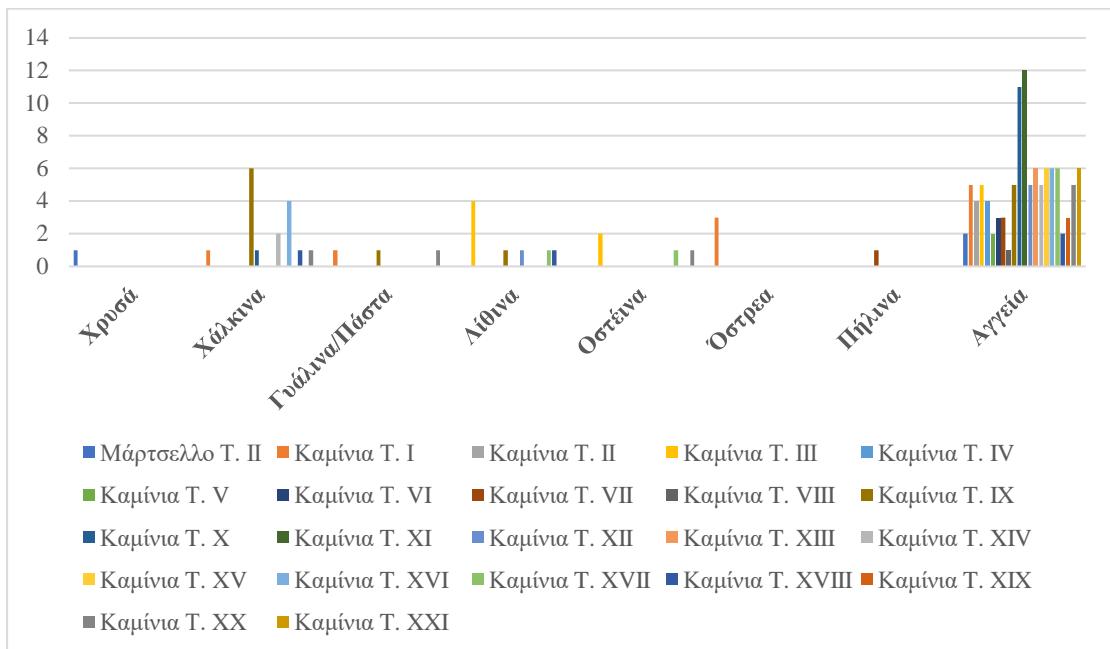
Πίν. 26 Οι λακκοειδείς τάφοι της Έγκωμης βάσει των αναλύσεων της Niklasson (1987), της Keswani (1989^a) και του Dalton (2007).

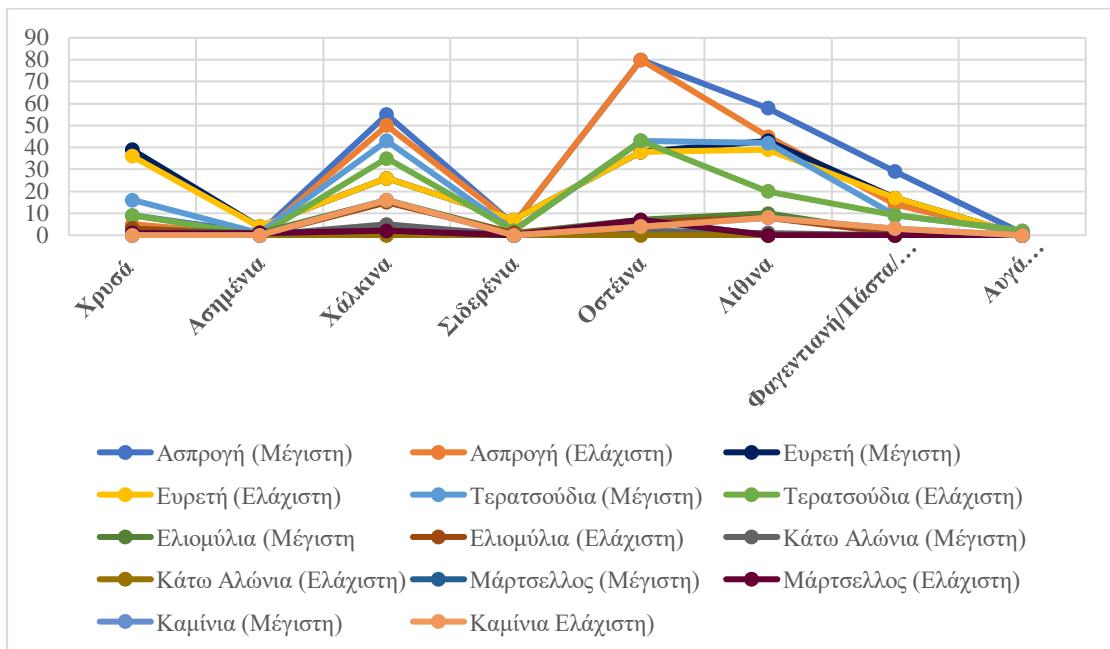
Πίν. 27 Η διασπορά των κτερισμάτων (ανά ύλη) στους λακκοειδείς τάφους της Έγκωμης.

Πίν. 28 Ανάλυση των κτερισμάτων (ανά ύλη) στους ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙ λακκοειδείς τάφους του νησιού.

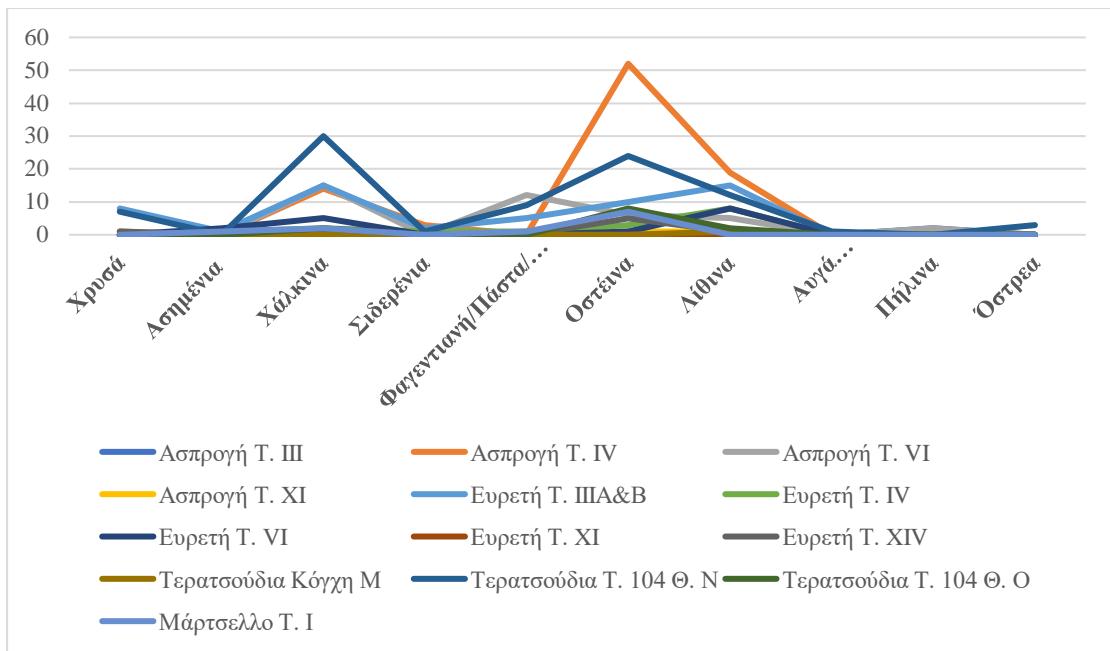
Πίν. 29 Η διασπορά των κτερισμάτων (ανά ύλη) στους λακκοειδείς τάφους των Κουκλιών-Παλαιάφορος.

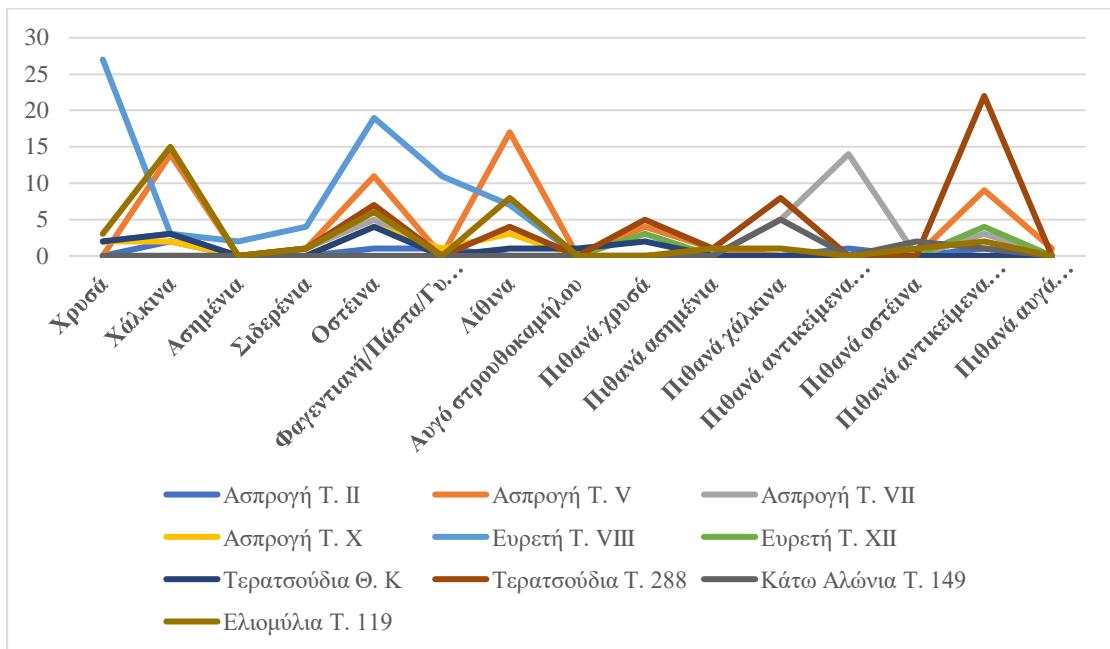
Πίν. 30 Διασπορά των ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙΑ πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

	Ασπρογή	Ευρετή	Τερατσούδια	Ελιομύλια	Κάτω Αλόνια	Μάρτσελλος	Καμίνια
Χρυσά	5	36	9	3	0	1	0
Χάλκινα	50	26	35	15	0	2	16
Ασημένια	0	4	0	0	0	1	0
Σιδερένια	5	7	2	1	0	0	0
Λίθινα	45	39	20	8	0	0	8
Οστέινα	80	38	43	7	0	7	4
Αντικείμενα από φαγεντιανή/γυναλί/πάστα	14 (239 χάντρες)	17 (πάνω από 1000 χάντρες)	9	1	0	0	3
Αυγά στρουθοκαμήλου	0	0	2	0	0	0	0
Πιθανά χρυσά	4	3	7	0	0	0	0
Πιθανά χάλκινα	5	0	8	1	5	0	0
Πιθανά ασημένια	1	0	1	1	0	0	0
Πιθανά οστέινα	0	0	0	1	2	0	0
Πιθανά λίθινα	13	4	22	2	1	0	0
Πιθανά αυγά στρουθοκαμήλου	1	0	0	0	0	0	0
Πιθανά αντικείμενα από φαγεντιανή/γυναλί/πάστα/μίκα	15	0	0	1	0	0	0
Σύνολο	238 (476)	174 (1073)	150	41	8	11	31

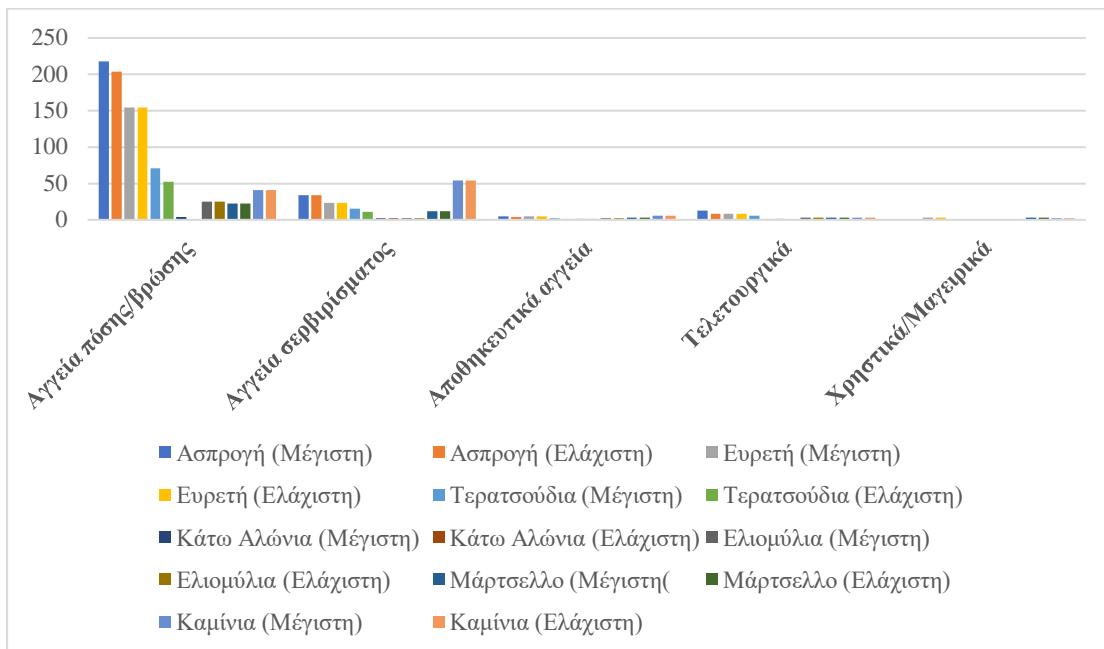
Πίν. 31 Λεπτομερέστερη ανάλυση των YK III-IIIΑ πολύτιμων κτερισμάτων ανά θέση.

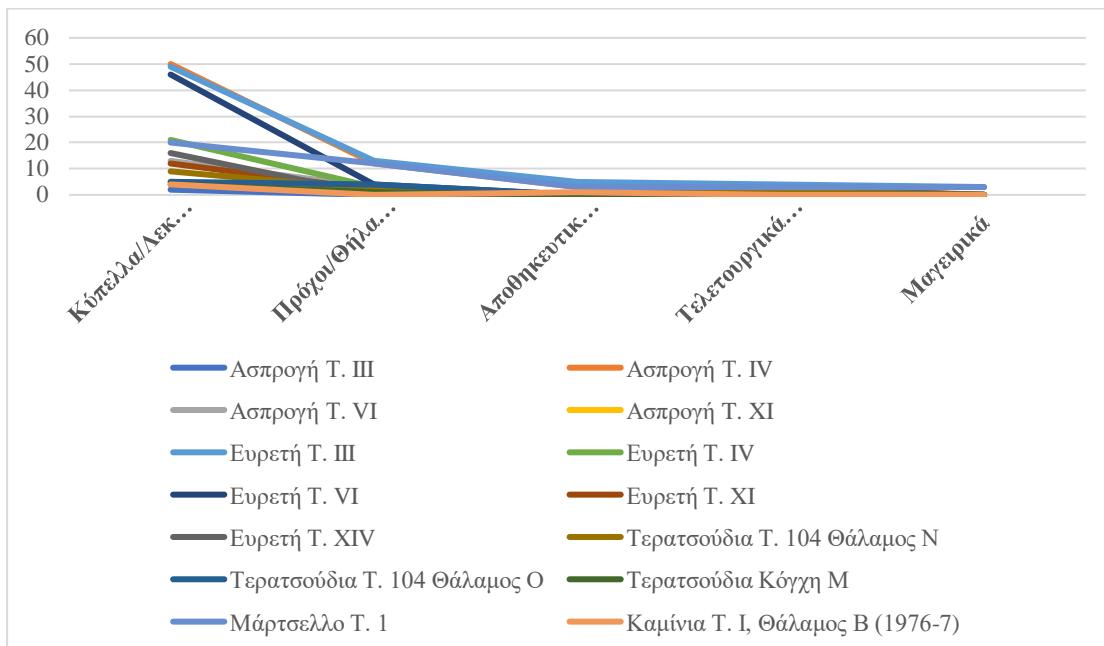
Πίν. 32 Διασπορά των πολύτιμων κτερισμάτων στους τάφους που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά κατά την YΚ IIIΓ-IIIΑ περίοδο.

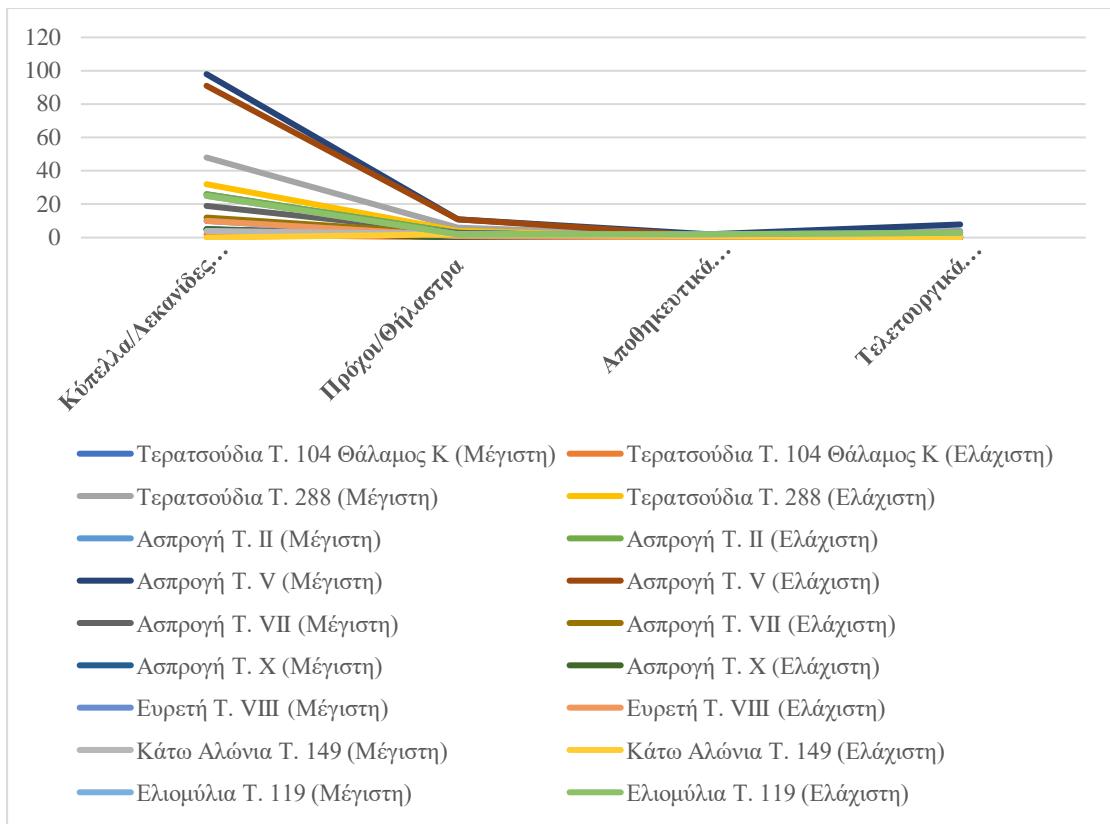
Πίν. 33 Διασπορά των πολύτιμων κτερισμάτων (ανά ύλη) στους τάφους που χρησιμοποιήθηκαν πρωιμότερα της YΚ IIIΓ-IIIΑ περιόδου.

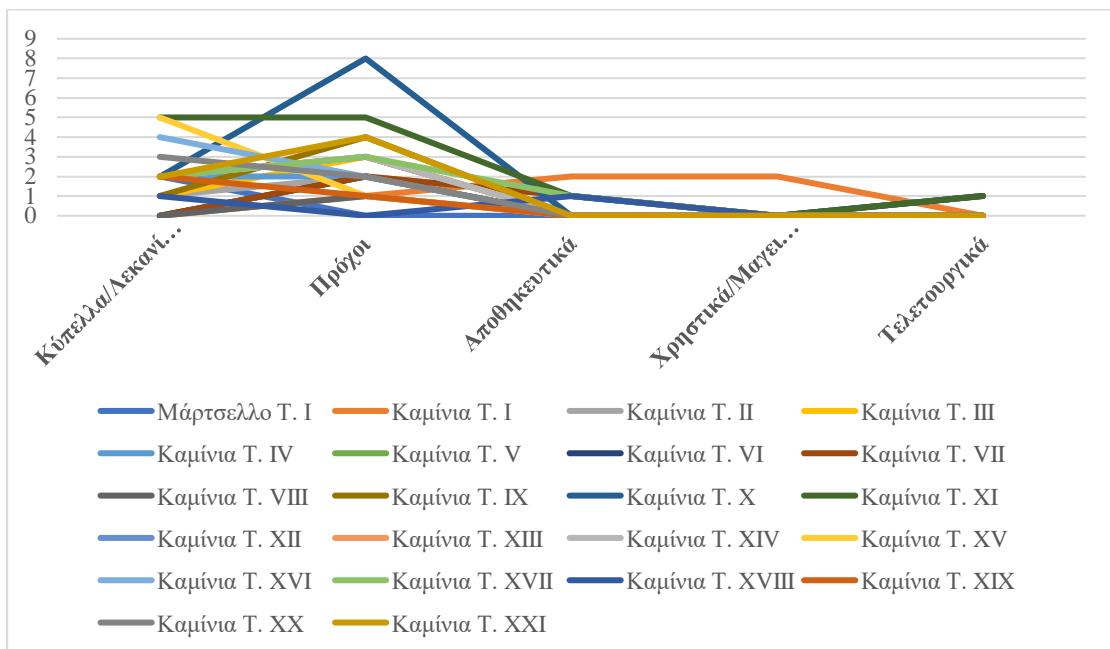
Πίν. 34 Διασπορά των αγγείων (βάσει της πιθανής λειτουργίας τους) στους ΥΚ ΙΙΓ-ΙII τάφους των Κουκλιών-Παλαιόπαφος.

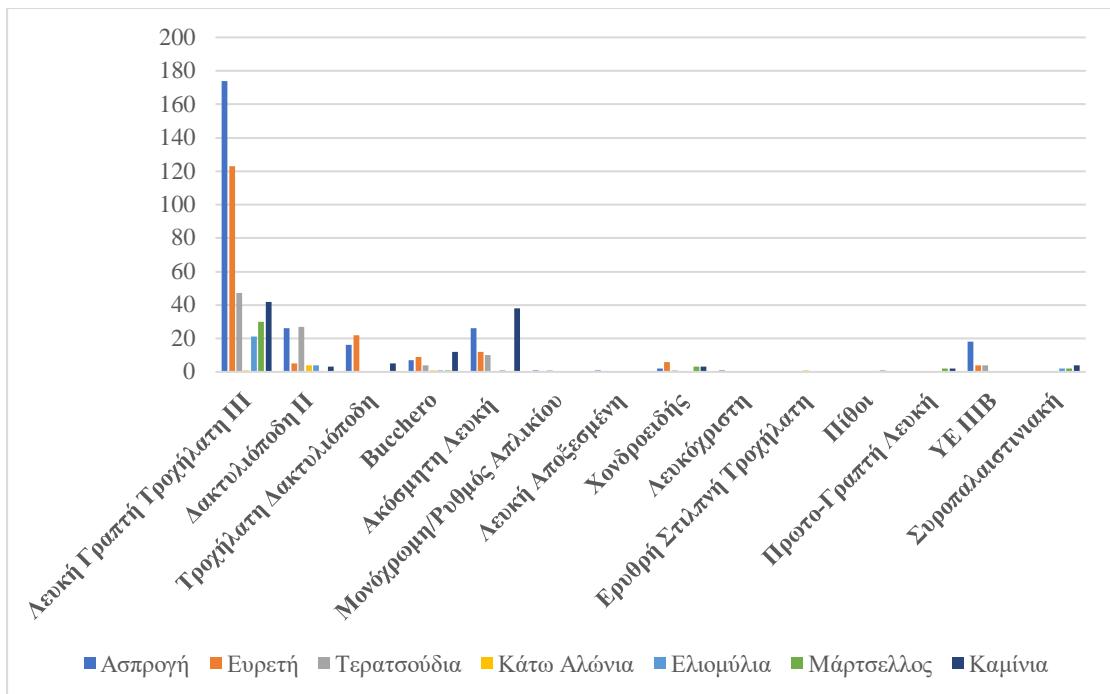
Πίν. 35 Η διασπορά των αγγείων στους τάφους που χρονολογούνται αποκλειστικά στην ΥΚ ΙΙΓ-ΙII.

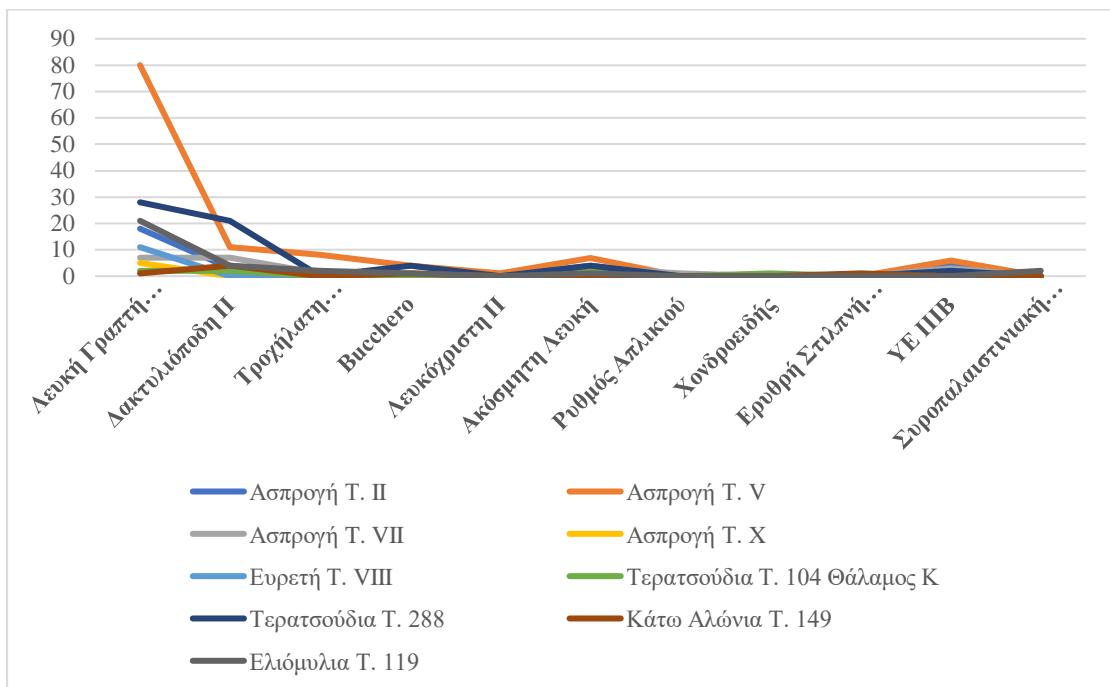
Πίν. 36 Η διασπορά των αγγείων στους τάφους που χρησιμοποιήθηκαν πρωιμότερα της ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙ.

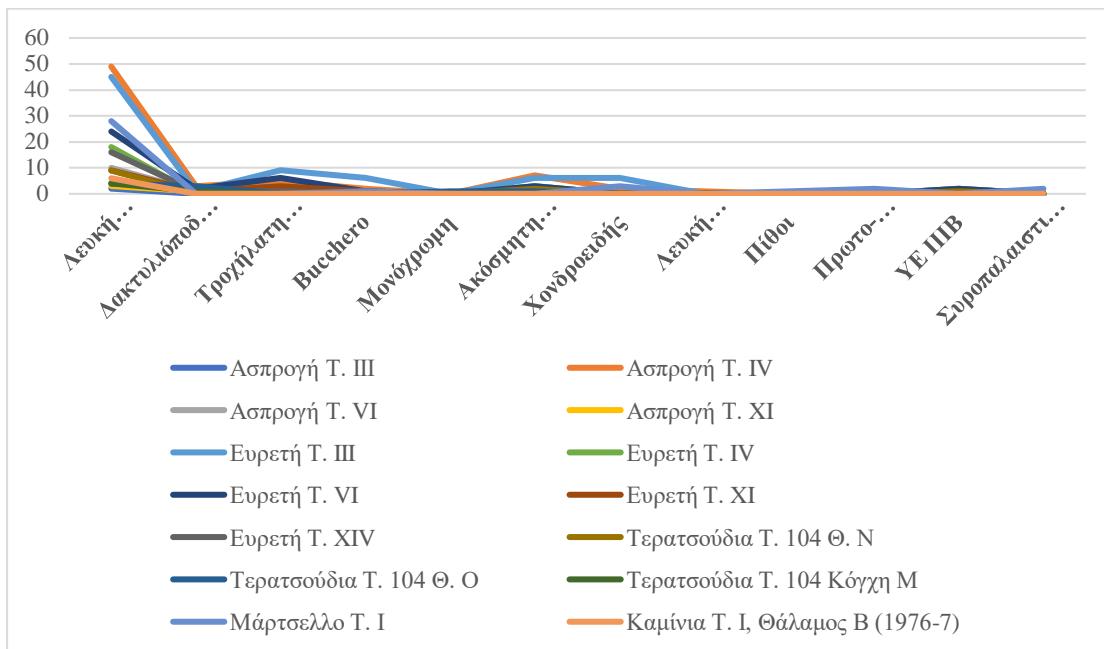
Πίν. 37 Η διασπορά των αγγείων (βάσει του σχήματος και της λειτουργίας τους) στους λακκοειδές τάφους των Κουκλιών-Παλαιόπαφος.

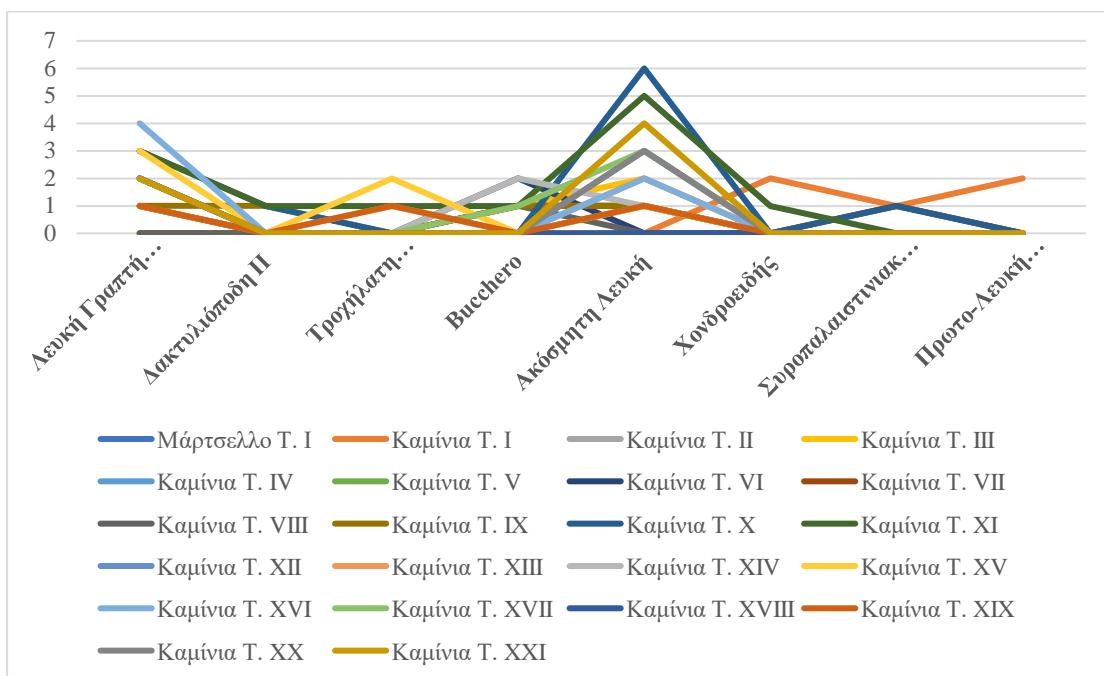
Πίν. 38 Η διασπορά των αγγείων (βάσει του ρυθμού τους) στους YK ΗΙΓ-ΗΙΙ τάφους των Κουκλιών-Παλαιάπαφος.

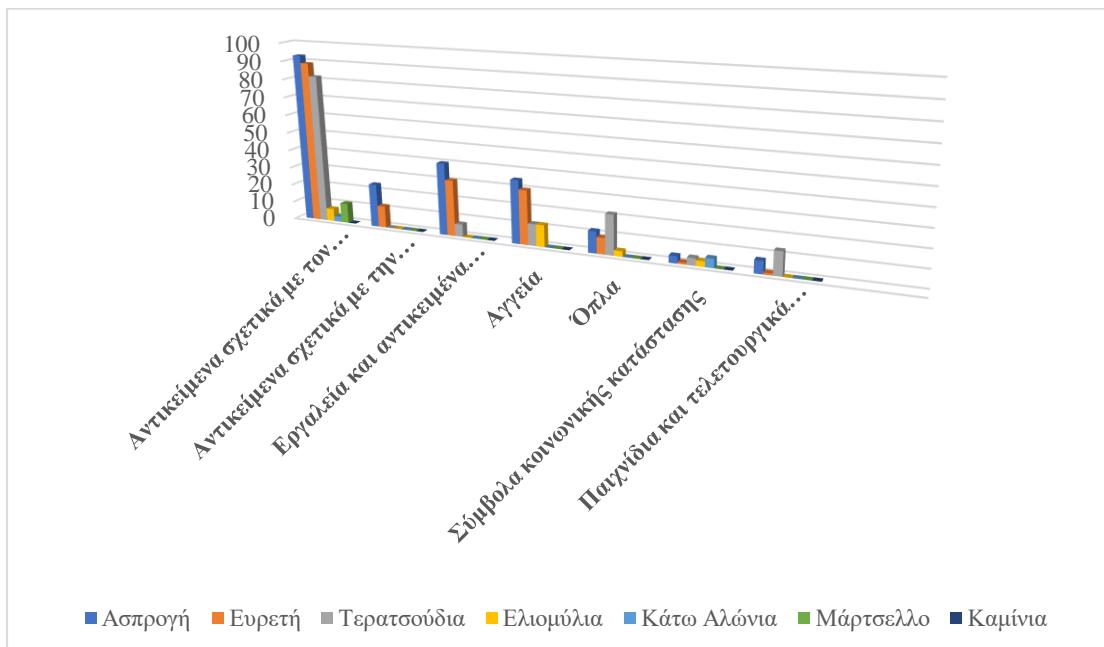
Πίν. 39 Η διασπορά των αγγείων (βάσει του ρυθμού τους) σε τάφους που χρησιμοποιήθηκαν πρωιμότερα της YK ΗΙΓ-ΗΙΙ περιόδου.

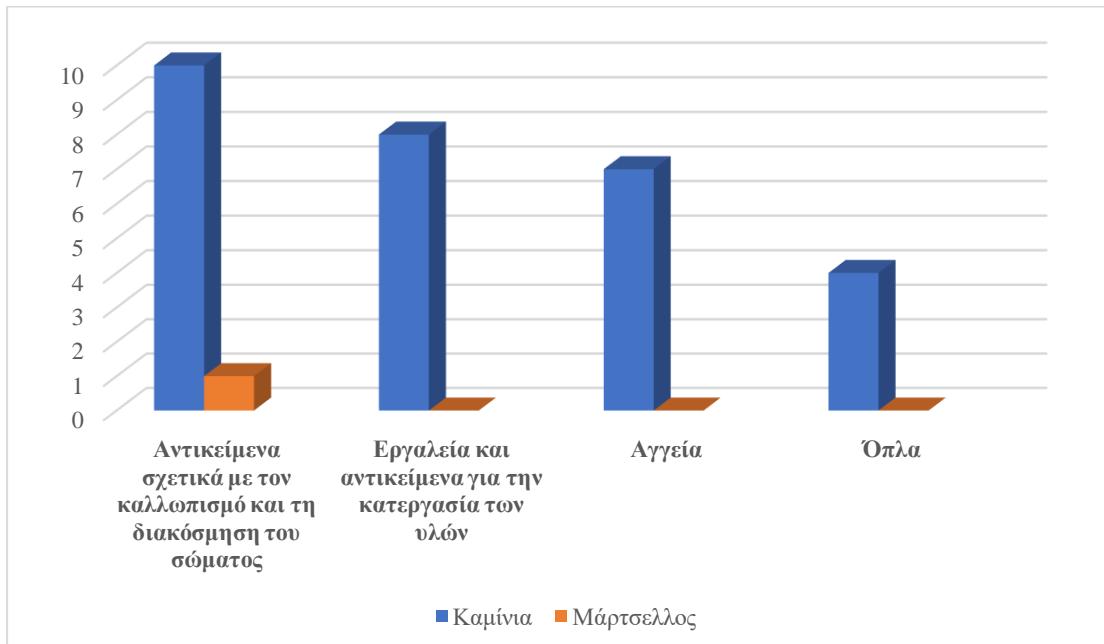
Πίν. 40 Η διασπορά των αγγείων (βάσει του ρυθμούς τους) σε τάφους που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά κατά την ΥΚ ΙΙΓ-ΙΙΙ περίοδο.

Πίν. 41 Η κεραμική των λακκοειδών τάφων στα Κούκλια-Παλαιόπαρος ανά ρυθμό.

Πίν. 42 Η διασπορά των πολύτιμων κτερισμάτων (βάσει της πιθανής λειτουργίας τους) στους θαλαμοειδείς τάφους των Κουκλιών-Παλαίπαφος.

Πίν. 43 Η διασπορά των πολύτιμων κτερισμάτων (βάσει της πιθανής λειτουργίας τους) στους λακκοειδείς τάφους των Κουκλιών-Παλαίπαφος.